



ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій  
**Мушкетик**  
ЯСА

В центрі роману Яса — кошовий отаман Запорізької Січі Іван Сірко, який ще за життя став легендою, бо під його проводом козаки не програли майже ні одного бою. Все своє життя славетний кошовий віддав Україні, і той, хто зраджував її, вже не був Сірку ані товарищем, ані бойовим побратимом. Саме тому Сірко не вважав справжнім гетьманом ані Дорошенка, ані Самойловича, яким влада стала дорожча за батьківщину. Він прагнув того, щоб українці, які ніколи не зазіхали на чужі землі, не втратили своєї рідної і жили, не підкоряючись ворогам.

---

- [Юрий Мушкетик](#)

- [Розділ перший](#)
- [Розділ другий](#)

- [I](#)
- [II](#)
- [III](#)
- [IV](#)

- [Розділ третій](#)

- [I](#)
- [II](#)
- [III](#)

- [Розділ четвертий](#)

- [Розділ п'ятий](#)

- [I](#)
- [II](#)
- [III](#)

- [Розділ шостий](#)

- [Розділ сьомий](#)

- [I](#)
- [II](#)
- [III](#)

- [Розділ восьмий](#)

- [Розділ дев'ятий](#)

- [Розділ десятий](#)

- [I](#)
- [II](#)
- [III](#)
- [IV](#)

- [Розділ одинадцятий](#)

- [I](#)
- [II](#)
- [III](#)

- [Розділ дванадцятий](#)

- [I](#)
- [II](#)
- [III](#)
- [IV](#)

- [V](#)
- [VI](#)
- [VII](#)

- [Розділ тринадцятий](#)
  - [I](#)
  - [II](#)
  - [III](#)
  - [IV](#)
- [Розділ п'ятнадцятий](#)
  - [I](#)
  - [II](#)
  - [III](#)
  - [IV](#)
- [Розділ шістнадцятий](#)
  - [I](#)
  - [II](#)
- [Розділ сімнадцятий](#)
  - [I](#)
  - [II](#)

- notes

- [1](#)
  - [2](#)
  - [3](#)
  - [4](#)
  - [5](#)
  - [6](#)
  - [7](#)
  - [8](#)
  - [9](#)
  - [10](#)
  - [11](#)
-

**Юрий Мушкетик**  
**Яса**  
**Том 1**

# Розділ перший

Ой ти, батьку Сірку,  
Зелений барвінку...

З народної пісні

Могилу називали Сліпою. Була висока й гостра, одиноко мріла в степу, накликаючи в козацьких дозорців думки про минущість життя та неминущість слави. Колись вона була обкладена камінням, але за довгі роки ніздрюваті вапняки пообвалювалися і чи то позападали в землю, чи то їх побрали велети з Громової печери на Дніпрі, де, як розповідають діди, жили ще зовсім недавнечко. Біля печери й тепер валяється багато таких каменів. І тільки декілька, облизаних вітрами, потрісканих од сонця, стримить із землі коло підніжжя могили. А по всій могилі — бур'ян — не суспіль, а островками: буркун і катран, які до середини літа вигорають майже до чорноти, а також дрок, воронець і медунка.

У татарський бік могила спадала полого, в козачий — круто, стрімко, а наокруж — степ, скільки око візьме. Пожени конем — доскачеш на край світу. Тільки в праву руку, сажнів за півтораста позаду, — невеличка річечка. Вона тут же й починалася з порослого очеретом та чорними лозами болота в припаді. Козаки називали річечку Волошкою, татари — Малою Каїр. Вона кривуляла неглибокою балкою верст двадцять — де розливалася чималенькими плесами, де витягувалась у стрічку, яку легко перестрибував степовий сайгак, — й тихо та непомітно впадала в Дніпровий лиман. З маківки могили видно розсохаті верби над лиманом. Колись на вершечку могили ще лежав велетенський гранітний валун, і з нього було видно далі, аж за Дніпро, але його розтрощили блискавиці. Й уся могила теж пощерблена ними. Тут часто блукали грози, важкі та грізні, немов тури осінньої пори. Били й били довгими рогами, й майже всі — в Сліпу, що самотньо мріла серед степу. Там, усередині, зібралося стільки мертвого вогню, що, коли б хто необачно кресонув, вона б вибухнула й розлетілася на шмаття.

Принаймні так думав Сироватка, лежачи на розперезанім снопі очерету, сховавшись од тяжкого ляського вітру за єдиною уцілілою брилою граніту.

А ще Сироватка думав про того, хто лежав під ним, на споді могили. Хто він? Який був? Молодий, старий? Чого лежить отут? Їхав і загинув... Чи помер? Грав конем у степу... Могили, ясна річ, тоді ще не було. І де він зараз: у пеклі, в раю? Чи, може, він якийсь нехрист і блукає поза раєм, зазирає через золоті тини? Певно, що нехрист. Це не козацька могила. Діди кажуть, колись тут, у степу, кочували тільки орди, дикіші за нинішні. Й куди воно справді діваються нехристи? Чи в них є своє пекло і свій рай? Але ж наш Бог не потерпів би на одному й тому ж небі чужого раю!

Далебі, ні. А кум Шевчик казав, що в нашого Бога своє небо, а в турецького, поганського, своє. Ще й буцімто вони повиходять кожен на свій край неба, посідають, поспускають ноги й шкилюють один з одного. (В це Сироватка не вірить, бо хіба можуть боги уподібнюватися сварливим сусідкам, які пащекують в кінці городу). Ще Шевчик розказував: басурманський бог вельми любить купатися в морі—окіяні. Отож одного разу, коли турецький бог, скинувши рясу, вижировував у хвилях, наш Бог і каже йому: «От ти хвастаєш, що гарно пірнаєш, а дна не дістанеш». — «Дістану», — каже той. «Не дістанеш», — наш йому. Тоді турецький бог набрав повні груди повітря й пірнув. Наш тоді хукнув на море, й воно замерзло. Виринув з дна поганський бог — і торох лобом об кригу. Валасався доти, доки додумався прохукати кригу. А

наш тим часом закинув на десяту хмару його рясу, й хмара попливла геть. Випірнув поганський бог, глип — ряси немає. «Де ряса?» — кричить на все море. «Не знаю», — одвічає наш, а сам регочеться.

З того часу й увійшли вони в страшний розмир, а з ними й народи їхні.

Мабуть, оця кумова розповідь — суспіль вигадка, хоч і в ній є щось од правди, істинно — бо: пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать.

«Прости, Господи, що согрішив», — щиро розкаявся, ще й перехрестився на тому Сироватка. А проте грішні думки не полишиали його й далі. І не йшов з мислі поганин, який лежав під ним на споді могили.

Може, вперше пропливло отак близько в думці чуже життя й заклопотався чужою душою.

Сонце, щойно викотившись із Божої кузні, пливло понад зеленими мирськими плавнями по чистому, мов озерна вода восени, небу й пригрівало зовсім не по — весняному. Тепло, затишно Сироватці після холодної ночі, солодко йому крізь дрімоту думалося. Про того ж таки поганина, про його неприкаяну душу. Мабуть, вона таки в раю. В їхньому, поганському. А чи схожий той рай на наш, християнський? В раю завжди сонячно й затишно, і походжає по ньому Бог, пильнує порядку.

В цю мить він бачив Бога зовсім близько. Як свого діда Корнія. Отакий він, з білою бородою, добрими очима в зморшках, у липових личаках, із кобзою в руках. Сидить на небесній призьбі, над якою висять віночки цибулі, славить піснею ясний світ.

Козак Сироватка побожний. Святобливий. Розмовляючи з Богом, відчував, як ніби легенький вітерець пробігав у душі. Почував справжню святість, і чистоту, й чинність усіх божих помислів, почував себе не рабом, а ніби молодшим підпасичем у мудрого ватага. Сам, без Бога, давно б загинув або здичавів у цій пустелі. Однаке ж у своїй святобливості не сягав за межі, де починається власна безконечна малість, мізерне приниження, панічний страх, а то й вічний самообман душі. Він не боявся Бога. Слугував йому, радився з ним і сам намагався підказати молитвами, як содіти, щоб краще жилося козацькому люду, з якого боку заступити край од супостатів, коли послати дощі, а коли поберегтися з блискавицями, аби не спалили дотла степу. Щоправда, Бог не вельми дослухався до його молитов: позаминулого осені Сироватка ледве вихопився конем до лиману, степ палав од Кизикермену до Перекопу, згоріла Сироватчина куга і весь риштунок, — то, мабуть, через те, що не він один, а надто багато їх шепоче йому у вуха молитви. Та й шепочутъ не в одно. Бог повсюдно втручався у Сироватчині сфери, а Сироватка не боявся забрести мислію в Божі. Як оце ниньки, коли намагався одгадати: християнський і басурманський рай розкинулись під одними вербами, чи шумлять ті верби нарізно? Твердо Сироватка зновував одне: і на небі, і на землі має бути лад, за яким хтось наглядає. Бог пильнує свого, Сироватка — свого, маленького, що входить у той, великий. Сироватка жив у повній злагоді з собою і з тим місцем, яке визначили йому Бог і доля. Життя його злиденне, ще й на краю погибелі, але в усьому тому був свій лад, свої мірки, свій закон. І того закону, вічного, правічного, що невідь — яким чином і звідки увійшов у нього, Сироватка ніколи не переступав. За тим законом жив він, жила синиця на в'язові за його кугою, і рись за балкою, і сокіл — боривітер у небі, і змії жовтобрюхи за могилою. І жило десь там, за його спиною, товариство, чий спокій він захищав. Ходило по своєму кругу сонце, і ходив за ним Мокій Сироватка, ніде й ні в чому не переступаючи його законів, а також законів совісті, давніх звичаїв, які уклались в його душі в свій особливий лад. Переступи його — і все зруйнується, розлетиться на шмаття сама душа, й тоді загинеш сам. І все те у Божій волі, а знати її людям заказано.

Воно трохи й страшно швендяти навіть мислію по Божім обійтю: ще шелехне з — за куща дрюком якийсь архангел, але ж вельми хочеться козакові бодай краєм ока зазирнути в господній дім, — либонь, не дім, а палац, ще й з колонами, як у пана Казановського, — бо той дім, на

велике Сироватчине переконання, стоїть посеред раю, куди попаде й сам Мокій. Попаде безпремінно, бо він же боронить Божу правду щирою молитвою і шаблею, не єсть у пости (частенько не тільки в пости) скромного, не оскверняє білого світу поганими словами і оковиту п'є лише на свята та, як трапляється, на дармівщину. А хто тепер пригостить на дармівщину! Таке, либонь, буває на небі, та й то не скрізь. Ні, там зовсім не вільно пити. Не вільно чи, може, й не кортить?.. Мабуть, не кортить, дадуть чоловікові якоїсь нуди, і вже його верне од самого духу горілчаного. У Бога з цим ділом строго!

І знову кріпко задумався козак. І справи небесні заступили Сироватці справи земні. І Сироватка на ту мить забув, що він — очі Сліпої. Що минулого тижня кудись подівся бекет у Червоних Лозах. Увесь бекет, всі троє козаків. Отак — щезли, немов і не було їх. І забув про засторогу козаків з Тавинської залоги, які казали, що в ногайських кошах помічено якусь товчію. Правда, вони теж не сподівалися ногайського набігу. О цій порі ординці походом не ходили майже ніколи — безкорм'я для коней і важкі переправи через ріки стояли їм на заваді.

Сироватка тільки тоді стрепенувся, як по його грудях ізнагла прокотився якийсь згук, а на гострому зламі каменя почулося тонке гудіння. Здавалося, над могилою ширяє важкий свистокрил. Сироватка рвонувся, але якась владна сила зупинила його, не дала схопитися на ноги. Він тільки зіп'явся на руках і виглянув з — за каменя. Сірий, столочений снігами, але вже підмальований зеленим і червоним степ на обрії мовби ворушився, мовби напливав на могилу, тремтів і гойдався, мов перетягнена басова струна на кобзі. Це був той згук, що пролетів крильми свистокрила.

А той, що зачепився за гранітний гостряк, уже тремтів, як стонадцять тулумбасів, гудів і дзвенів, аж стогнала могила. Він бив Сироватці просто в груди, душив і втоптував у землю. Татарський чамбул, котрий обтікав Сліпу зліворуч, був так близько, що Сироватка навіть бачив витягнені вперед запінені горбоносі морди коней, і оцирені й ніби закам'янілі обличчя ординців, і навіть довгий малахай у руці ватага.

В одну мить Сироватка з жахом зрозумів: уже не подати знаку. Він просто не встигне запалити порубану й складену на купу по той бік каменя степову грушку, облиту смолою. Татари добудуться сюди швидше, ніж він висіче іскру на трут. Либонь, вони знали, що на могилі сторожа, й ця їхня передова залога мчала просто сюди.

Страх холодним списом вstromився козакові в живіт. І одразу там запекло, гарячий вогняний клубок поповз угору. Все тіло налилося тим страшним вогнем. Тисячі шабель розтинали козакові серце, тисячі куль пронизували голову, і все то шаблі та кулі побратимів, яких наразив на смертельну небезпеку. Коли б то знав раніше, сам би попросив їх покарати його.

Він жорстоко ошукав товариство, котре поклалося на нього, довірило йому свій спокій, своє життя, свою честь. І не буде йому прощення ні на цім, ні на тім світі.

Не пам'ятав, як сталося, — жива душа хотіла жити, — що не чекав смерті чи полону на маківці Сліпої, а покотився вниз. Геть з лисого горба, в бур'ян, куди ще не сягнули очі татар. Котився по крутому козачому схилу, хоч відав, що там теж нема порятунку.

Він уже майже долітав низу, як руки раптом занурилися в щось м'яке. Ще сам до кінця не осягнув, що це таке, думка про рятунок забігла наперед, кудись вела, кудись штовхала. І враз Сироватка пригадав: це — лисяча нора. Стара — старезна й широка, як татарський міх. Козаки казали, що в ній живе старий лис. Скільки дозорців з нудьги полювало за ним, а жодному не вдалося влучити.

Сироватка ніколи за лисом не полював. Та хай би це зараз була нора не лиса — перевертня, а самого дідька, він би, мабуть, спробував шукати в ній порятунку. Бо в цю мить у його голові, нехай і кволо, ніби іскорка в затухлім жареві, спалахнула надія на покуту перед товариством,

вернула до життя. Він посунувся в нору, руками, головою, плечима розривав, розгрібав її, втискувався, мов бурав у дерево. Добре, що був не широкої кості й схуд за зиму, як байбак. І все ж шкодував, що не скинув лихеньку кожушину: застібки на ній обірвалися, й вона збилася на спині, не пускала. Він ще раз крутнувся, й кожушаний горб опинився десь збоку, а сам Сироватка просунувся ще на пів — аршина вперед. Сорочка розірвалася, і він відчув голим животом холод землі. Пісок рипів йому на зубах, а горлянку стисло, немов туди запхали добрий віхоть сіна. Густий сморід бив у ніздрі, спирає подих. Сироватці здалося, буцім він заповз не в лисячу нору, а в смердючу геєну.

А зверху вже стояла гупотнява, по його спині, по голові товклися копита й на мить вибили всі думки, лишився тільки страх смерті, страх полону. Сироватка підтягував ноги, йому здавалося, що вони стирчать із нори, що він сховався, як підстрелена дрохва, котра пхає голову в кущ, а сама — на видноті.

Могила гула, могила стогнала, здавалося, що озивається хтось на споді, й долинав згори приглушений земляною товщею джеркітливий гомін. Раптом затупотіло зовсім близько, й Сироватка несамохіть ввіп'явся розчепіреними руками в землю, йому здавалося, що його ось — ось схоплять за ноги, поцуплять нагору. Але того не сталося. Зненацька зверху щось ляснуло чи стрельнуло, й задвигтіла могила, мабуть, той тупіт було чути аж у підземеллі, й гомін стрімко покотився пріч. Але не встиг він oddalenіти, а Сироватка спам'ятатись, як знову задвигтіла земля, тепер уже дрібно — дрібно, немов її струшували десь скраю й воднораз розгойдували з боку на бік, посипався на Сироватку пісок, а в смердючій глибокій темряві почулося хрипке гарчання. Степ двигтів, і двигтіла могила, й тремтів у її чорних нетрях козак. Але тепер він гаразд тятив усе, що коїлося там, нагорі. То йшла орда. Він, Сироватка, впустив її зі свого дозорського ока й за те має каратися, гинути в оцій смердючій норі. Мо', вже й не вилізе звідси! Бо ж он як убуравився! А мусить видряпатися й спробувати обернути біду бодай на півбіди. Ось тільки притихне тупіт, ординська хвиля перехлюпне через могилу... Сироватка напружено вслухався, а земля віддавала йому всі луни од копит, що сунули над ним, бо на ту мить був її полоном, її часткою. Та ось стала влягатися хитавиця, й гуркітнява злилася в один гул, що віддалявся, — так гудуть зоддалік дніпрові пороги. Сироватка вперся руками в землю й спробував вилізти нагору. Натискав щосили, чеберяв ногами, рвав плечима — ні руш. Здавалося, що його тримала чиясь міцна, нещадна рука. Холодний піт пойняв Сироватку. На мить він подумав, що не треба було отак запанібрата розмовляти з тим, насподі, спогадувати нечистого...

Але Сироватка таки зборов холодний тремтливий дрож, не дав відчаю заволодіти ним. По хвилі, по короткому розмислу він повернувся трохи набік, витягнув уперед руки й, впираючись у горішній бік нори, посунув назад. Вилазив з кожуха, вилазив з кунтуша, лишаючи їх на загніздрок лисові. Закоржавіла од смоли сорочка задерлася на голову, й він, коли виліз, у першу мить не побачив світу. А тоді прокліпався, стягнув з очей заволоку й притьма, ледве оглянувшись на татар, що саме оминали далеку балку, подерся нагору. Він гарячково стягував розкиданий по всій могилі хмиз, згрібав очерет, стоптував усе на купу.

Страх ще раз гострою шаблею брийонув козака: Сироватка шукав у кишені штанів кресало й не знаходив. Тоді схопився, помацав — кресало крізь дірку в кишені посунулося аж у чобіт, роззвусівся і знайшов його.

Трут загорівся не відразу: в оцій шарпанині, в оцій крутні у норі обтерся надгорілий крайок вивареної в селітрі губки, й іскрі ні за що було зачепитися. Врешті губка задиміла, зачаділа. Сироватка пхнув її у клочя й замахав руками, як вітряк крильми. Тільки тепер знову подивився в далечіні. Татари ледве бовваніли на обрії. Здавалося, то комашиться мурашня.

Аби вогнище розгорілося швидше, козак здер з себе просмолену од нужі сорочку й пхнув її поверх соломи, й вогонь справді спалахнув і загоготів, як божевільний чорт. Червоне купайлло

затріщало, а смола зашипіла й метнула вгору довгий чорний рукав. Аби було ще більше диму, Сироватка назгрібав прілої соломи, вологого бур'янища й теж кинув на купу.

А тоді взув на праву ногу чобіт і втікав сам. Його землянка на березі Волошки, обплетена дерезою, пищальніком, жостером, оточена чорнокленами й дубами, її не добачиш і за два кроки, але він однак не залишився в ній. Тільки схопив із сплетеної з лози примостики стару кожушину, якою вкривався на ніч, натягнув на посинілі ребра й побіг до болота. Там у нього була схована між купиння липова довбаночка.

Стояла висока весняна вода, й острівці зараз були майже всі позатоплювані. Сироватка привеслував до одного з них, заштовхався довбанкою у густі лози та сухі, покляклі й поламані торішні очерети й ліг на дно. Вже не підводив голови: знав, що звершив усе, а виглядати — небезпечно, міг котрийсь із ординців відстати чи лишитися в дозорі. І через те вже не бачив, що чинилося довкола.

Хисткий стовп його курява кинув татар у панічне сум'яття, збив з пантелику, вони закружляли в степу, як сполохане гайвороння. В одну мить злетілися докути аги і калги, нуреддин — солтан викинув над головою руку із зеленим значком, заверещали алай — чаущі, й орда розлетілася, розсипалася на сотні ручайїв, й потекли вони назад, у кримську сторону.

Кілька ватаг пролетіло й повз Сліпу. Сироватка чув тупіт прудких татарських коней. Його змагало бажання подивитись, але він подолав його. Лежав і лежав, руки й ноги йому помліли, спину сковувало крижаним холодом, але терпів. Чмокала об човен простудна хвиля. Сироватці здавалося — просто лизала його голий бік. Перед очима манячила рясна гілка верболозу в довгих жовтих сережках, десь у кущах тахкав селезень і йому радо відповідала кряква. Коли в степу зринав тупіт, вони замовкали, стихав — починали перемовлятися знову. «Тут смертьходить біля горла, а вам кортять любощи, щоб ви повиздиҳали», — вилаявся спересердя, але положати не наважився.

А небо стояло синє, високе, тільки холодне, в ньому мовчки, без крику тяглазя вервечка чапель. Чаплі згори бачили човника й козака в ньому. Сироватка з страхом подумав, що птахи можуть виказати його наглим криком, шугонути убік, закирликати, — то для татар певна ознака, — але вони втомлено й повільно махали в небесній блакиті крилами.

Спили з Сироватчиного зору чаплі, низько, над самим озерцем, профуркотів табунець чирят, що були наче зв'язані мотузочком, погналися з крякотом за гавою степова чайка — ганяла од болітця, — шугала вниз одна, сіпалася з нею й друга, — також зникли, а далі — холодна й тверда тиша. Він лежав у ній, немов у домовині.

А потім прилетіли з лиману білі чайки, загаласували, закружляли — ловили на трав'яних відмілинах дрібне риб'я, якого там була гибіль, а наївшись, пожиравши, обслісія на сірій косі й сиділи там довго — мовчазні, як знаки долі. А може, подумав Сироватка, це й були білі душі тих козаків, що погинули на галерах та в чорних турецьких темницях. Прилетіли зарадити ще одну біду. Вони всі ізнагла зірвалися й полетіли, мовчазні й вроочисті, не полетіли — потягли до лиману, а натомість явилися живі козацькі душі.

Однаке коли кінські копита загупотіли біля могили (стукіт був одмінний від того, що раніше, — коні йшли легкою риссю й були ковані), Сироватка не підвівся. Й навіть тоді, коли над Волошкою пролунало голосне «пугу, пугу!» та по сухих очеретах ріzonув веселий свист, не одгукнувся. Були серед татар вдатні й на такі мудрації, а то й перевдягалися в козацьке, сідали на козацькі коні.

Копита чавкотіли вже понад самим болітцем.

Сироватка чекав, коли загомонять запорожці. Й вони загомоніли.

— Погинув Мокій, — мовив один, а хто саме, Сироватка розпізнати не міг. — Мабуть,

вхопили, коли тікали назад.

— Достойний був козак, — обізвався Гришко, осавул Тавинської залоги. — Правдивий, богобоязливий. Треба справити поминки по його душі.

— Поклав свого живота за товариство. Востаннє прислужився йому, — казав далі перший козак. — Ніби непоказний на взір і вдачі сумирної, а от же звіттяжний. Царство йому небесне, прийми його безгрішну душу в сади свої...

Ті слова розтікалися Сироватці по душі, немов солодкий мед. Тепер умисне не поспішав вилазити зі сковку: кортіло послухати ще. От коли б тільки не квапились одсылати на небеса, не прилучали до небіжчиків...

— І як він їм дався на влови, — прогудів Кайдан, козак велетенської статури, круголицій, грізний з вигляду. — Пронозливий же та хитрючий. Може, затаївся де? Він такий, зашиється — з собаками не знайдеш.

«Бий тебе сила Божа, який вреднючий», — вилася Сироватка в думці, а що далі лежати не випадало — боявся почути з ядучого Кайданового язика ще якої бридоти, — відгукнувся:

— Осьдечки я! — І підвівся, але монявся ще довгенько: розминав затерплий поперек, почував кольки в плечах, у руках і навіть у п'ятах; зрештою попхав липову довбанку до берега, де спішувалися козаки Тавинської застави. Їх було чоловік тридцять — сорок, серед них Сироватка помітив і кількох незнайомих. Січовики реготалися; ледве Сироватка виліз на берег, обступили його, поплескували по плечах, тусали під боки, а Кайдан підняв дозорця й погуцав на руках, як дитину. Кайдан за кварту горілки підіймав млиновий камінь.

— Ну й обамбурив ти татарву. Наче вихором їх понесло.

— Натер перцю, — реготнув козак Гук, високий, гарний з лиця, з тонкими, підкрученими вгору — по — ляськи — вусиками. Він справляв на Січі уряд підписаря, й Сироватці вдивовижу, звідки взявся тут, у степу.

— Неначе з хмарі впав. Без контроверзи ворога погнав.

Сироватка спочатку кулився, а далі й собі заусміхався, заморгав ріденькими віями. Таку мав звичку — сміючись, приплющувати очі. Він уже забув недавні тривоги й свою провину, ладен був чоломкатися з усіма й вже потягнувся до чийогось кисета, як зненацька за спинами козаків пролунав владний, хоч і тихий, голос:

— Ну ж, ну, пропустіть і мене обняти хороброго козака.

Січовики розступилися, й спантеличений, оставпілий Сироватка опинився віч — на — віч з кошовим Іваном Сірком. Стояв перед ним, як кабешний школляр перед навчителем. Він одразу помітив у притемнених пронизливих очах отамана грізну червонясту іскру. Ох і знав же ті очі козак. Мабуть, ніхто не міг видивитися з них стільки, як він. Сироватка ще більше зігнувся й справді на ту мить скидався на невдатного школяра. Був невисокий, худий і якийсь ніби злинялий. Ріденькі вуса, така ж чуприна з — під колись дорогої, а тепер вилізлої, замицьканої смушевої шапки з сукняним верхом, драна кожушина на голих ребрах. Нужденість і покора, ще й ніби байдужість до всього. Тільки по вицвілих на сонці очах видно, що ж таки проноза, що доля котила його і за вітром, і проти вітру.

У тих очах — і ширість, і подивування, й сподівання якось викрутитись.

Отаман стояв мовчки. Трохи вищий середнього зросту, крутий у плечах, з невідпорним поглядом карих, із зеленавим, що його не погасили роки, блиском очей, на худорлявім, суворім обличчі — глибокі зморшки, воно таке ж обвітрене, як і в інших козаків, однаке барвою схоже на стемнілу бронзу. Брови в отамана густі, розсічені на переніссі крутою поперечною рискою, підпалені сонцем, вітрами й степовими пожежами, ніс кібчастий; підборіддя круте. Глибокі зморшки прокреслили й Сіркове чоло. Сироватка в думці відзначив, що їх побільшало. Отаман старів.

На Сіркові темний жупан і чорна, з малиновим верхом шапка, від якої на чоло падала тінь.

В руках отаман був неквапливий, навіть забарний, однаке Сироватка знав — то оманливе враження. Помислом і поведенцю отаман гострий, весь вік гнуздає гаряче серце й не загнуздає. Од усієї його постаті віяло силою, міццю, їх не спили роки й утома далекої мандрівки. Кошовий мав літ під шістдесят. Сироватка — на десять менше.

Однією рукою Сірко погладжував густий, з щедрою просивиною вус, на другу накручував шабельтас недорогої, але тягнутої з доброї криці шаблі. Сироватка пам'ятав ту шаблю оддавен: з обвитою розплавленим на вогні, аби прикипів до сталі, мідним дротом ручкою, потертими, шагреневої шкіри наділками, скріпленими угорі срібним обідком; на ній вломився не один десяток ворожих ратищ та клювал. Пам'ятав — ох! — і крутий порух, яким отаман накручував на міцну жилаву руку шабельтас, й по спині, по її крутому жолобку пробіг неприємний холодок. Здавалося, там прокотилася крижана бурулька.

— Розсідлуйте, хлопці, коней та лаштуйте переобідок, — наказав Сірко козакам під'їзної команди, — а Мокій покаже мені свій бурдюг.

Козаки пішли до коней, що переступали червоними копитами — степ понад Волошкою вкритий багряними тюльпанами, а Мокій повів Сірка по лівому схилу балки, котрий був трохи вищий за протилежний і поріс чагарником. Сироватці кортіло запитати отамана, яким побитом він опинився тут, яка негода занесла його сюди, але не зважувався. Треба буде, кошовий скаже сам. А отаман мовчав. Колись гарячий і навіть говіркий отаман з роками ставав замкнутим, мовчакуватим, навіть грізним. Сироватка чомусь подумав про те з сумом. У них за спиною гомоніли козаки, чмокаючи, пили із озерця воду коні, рипіла й брязкала зброя.

— Ну, де ж твоя куга? — запитав Сірко, коли вони зупинилися під невисоким карякуватим в'язом.

— Осьо, — вдоволено проказав Сироватка.

— Де? — подивував отаман.

— Та осьо ж. — Козак розгорнув віття в'язовника, і перед отаманом вигулькнув гостряк землянки, викопаної в схилі порослої нехворощею балки і обкладеної дерном.

— Умієш ховатися, — мовив, і не знати — осуд у тих словах чи схвалення. Та враз отаман круто повернувся до козака, його ліва брова грізною хмарою шугнула вгору, очі стемніли од гніву. — А чи подумав ти, що міг проспати і Січ, і Великий Луг?

— Не спав я, батьку, — не схиляючи голови, мовив Сироватка. — Думав.

— Ось зараз візьму барбару та виб'ю з тебе ті думки. Про що ж ти думав, вражай сину?

В голосі отамана — роздратування. Сироватці чомусь здалося, воно ще й від того, що кошовий не зміг відшукати його бурдюг.

— Про Бога, — відказав.

Хитрий козак Сироватка. Сам відчув, що збрехав. Ну, не зовсім, він і справді споминає у думках Бога, хоча й не так, як подобало, однаке не знітився. Отаман стояв спантеличений. Мовби й не випадало вибивати з голови думки про Бога. Примружився хитро — хитро, ще й двома пальцями посмікав себе за вус:

— А не брешеш?

Сироватка праведно звів очі д'горі:

— Він же чує!

Бог од того нахабства трохи не впав з неба.

Плюнув і повів кошлатою бородою, одвернувся, аби не чути, як козак ллє кулі. Сироватка аж рота розтулив, та одразу й заспокоївся, бо то був не Бог, а білоборода хмара, вона швидко розвіялася, хоч трохи й налякала його. І плюнув не Бог, а кошовий. Прочинив двері землянки, але тільки заглянув, повернувся й повільно пішов до могили. А Сироватка чалапав позаду, знову

не наважуючись — а таки кортіло — запитати отамана, чого приїхав, й не збираючись відставати. Він не вельми засмутився вовкодухістю отамана — що той може йому зробити? Вийшло то злецьки, й соромно йому трохи... Хоч він справляв сторожову службу не од коша, стояв у степу осібно, власною волею — в поміч козакам січової сторожі, однаке, як погинув бекет у Червоних Лозах, а в Тавинській залозі стало скрутно на людей, сказав, що, доки повного місяця, може повартувати і сам. Вони таки поклалися на нього, а сьогодні сталася оця притичина... Однаке все оббулося... То й отаман пересердиться. «Біда біду перебуде», — сказав сам собі.

Отаман зійшов на могилу, зупинився. Довго стояв непорушно, його обличчя здавалося вирубаним з темного каменя, і весь він був неначе тесаний з однієї камінної брили. Сироватці ж він чомусь ще видався схожим на крука, що стоїть на вершечку камінної баби. Отаман притримав лівицею шаблю, сів на камінь. А Сироватка примостиився збоку, видобув потертій кисет, саморобну кленову люльку. Сподівався, Сірко потягнеться до його кисета, і вони закурять ладком, й од димку потече розмова. Але отаман люльки не дістав і Сироватки мовби й не помічав.

Сидів замислений, суворий, дивився на степ. Сухий, випалений сонцем типчак переливався, як грива мертвого коня. А в тій гриві — червоні й жовті вогни — тюльпани. Про що думав отаман? Може, спогадував день, коли багато — багато літ тому знайшов закоюблого Сироватку над річкою Татаркою, кинув у сідло й погнав до зимівника. На смерть загнав коня, а козака врятував. Тъху! Врятував отаке ледащо! І тепер йому було шкода вороного огира? Адже то був найкращий кінь за все його козакування. Чи, навпаки, стало жаль дозорця, шкодував за свої різкі слова й обмізковував, як їх завернути назад? Бо й справді, хто його неволив на ці чати? Ніхто. Четверте літо конає тут, у самотині, в зеленій пустелі. Поруч татарських улусів, до них — за півдня конем доскакати. На безкорм'ї, в спеку й холод. Влітку ще так — сяк. А взимку, як вичахне небо, як потечуть поміж тирсою білі холодні змії, як завилють сіроманці, а з крутых балок вийдуть вогнеокі хижі рисі... Тисяча лих, тисяча небезпек на одну людську душу. Либонь, це тяжче за схиму.

Позаминулой весни вернувся козак з далекого дозору — його ледве впізнали, такий був худий і виморений. Гойдався козак, гойдався кінь (шкура та кості), козак тримався за кінського хвоста й так причвалав на Січ. Майже всі братчики вийшли з куренів подивитися на те диво. Запакували сніги Волошку, а напровесні почалася така каламуть, що ні пройти, ні проїхати.

Сірко був упевнений, що Сироватка в дозір не вернеться. А він повалявся місяць на печі, обшив новою юхтою сідло, натовк у міdnій ступі ворочок тютюну й за чергової оказії знову подався у степ. То що ж тримає його на оцій могилі? Несе якусь покуту перед товариством? Погнала пріч од людської оселі ненависть? А чи привела велика любов до своєї землі, до рідної неньки — вітчизни? Мабуть, таки любов. Бо ненависть не може втримати так довго людину в моторошній і зловісній самотині. Вона безсила перед пустелею, вона прагне чужої біди, чужої крові, чужих сліз.

А може, нічого того не думав отаман, просто сидів і споглядав степ. Спивав його спрагло, як чисту джерельну воду. О цій порі він був чи не найкращий. Вже не спав і ще не пробудився доконечно. Мов мала дитина в колисці першої миті, коли тільки розплющила очі. Водить ними, пухкає губенятами, випручує повні рученята, посміхається зачудовано й тихо.

Прокидався степ, прокидалося й серце. Ще не підвелися трави, ще торішні ковили ворушили сивими чупринами, а вже зазеленіли при долині козельці й вероніка, а по балках — ряст, підвели в болотах гострі списи очерети, прорізався з води першими гостряками татарський шабельник, й скрізь по видолинках червоно заполум'яніли тюльпани. Заплюшиш очі, а перед ними так і мають багряниці, й тоді хочеться взяти шаблю та прорубати до обрію стежку. Десь

тих, не видимі окові, подзвонюють журавлі, чистим струменем спадає згори жайворова пісня.

Благословенний степ! Благословенне життя!

Проклятий степ!

Прокляте життя!

Вдень сонце пече немилосердно козацьке тіло, а вночі холодна вільгість пронизує до кісток. І голод — хоч шаблю гризи.

Отаман тільки на мент заглянув у Сироватчину землянку, здавалося, ѹ не розширався, а помітив його найдок. З казанка стриміли ноги журавля. Мабуть, варив не один день, але хіба вгризеш те м'ясо — воно міцніше за тятиви татарських луків.

Та чи не найбільшою мукою для козака весною і влітку є нужа. Верстовими стовпами підперла комашня небесну стелю, заткала обрій. Ступу товче. В повітрі стоїть дзвін, здається, що десь далеко, мабуть, аж у Слобідській Україні, тисячі ковалів кують чересла. Ранком козак умивається не чистою криничною водою, а дъогтем. Або чавить сік з ядучих трав та обмазується вовчою жовчю. На Сироватці шкіра задубіла, її, мабуть, не втне не те що комарине жало, а й турецький ятаган.

Ні, не про степ, а про козака думав отаман.

Вітер односив у його бік димок з Сироватчиної люльки. Сироватка кидав косяки, бачив накібчений профіль виголеного до синяви (коли і де встиг поголитися?), бронзового від засмаги отаманового обличчя, крутий злам брови, задумливу чи гнівну зморшку в міжбрів'ї, мовчав. Але димок од його люльки свою справу робив. Сірко таки не витримав, потягнувся до кисета, якого козак завбачливо не заховав, натоптав свою носогрійку.

— Втомився, Мокію? — запитав тихо. — Лишимо тобі заміну. Поїдеш з нами. Одіспишся в спокої. Поп’єш з братчиками варенухи.

Сироватка зломив суху стеблину лисохвосту, прочистив цибух люльки, що пригасла. Великим пальцем правої руки якось кумедно, сторчма, дотоптав її тютюном. Пучки в нього були чисті й навіть не вельми засмалені. Добув огниво, кресонув раз, кресонув удруге.

— Ні, отамане, — одказав, коли сизенький димок заструменів. — Добуду до зими. А тоді приїду. — Помовчав якусь хвильку, спостерігаючи, як під подихом вітру то заплющається, то розпллющається червоне око на кінчику трута — давав нагоріти, всунув його в бузинову трубочку. — Лавріна кортить побачити. Як він там, не зледащів?

За цим запитанням стояло інше: чого Лаврін не приїхав? Оскаргу ж Сироватка приховав так глибоко, що навіть Сірко не вловив її й через те не став розказувати, що Лаврін два тижні перед Великодніми святами прокачався в простуднім жару, а це вже очутився, але в дорогу йому ще зась.

— Справний козак, — мовив. — Але джурою не хоче. До куреня проситься. Воля а чи сваволя груди йому розпирає. Кров грає. А може, ѹ сам не знає, чого хоче. Либонь, і краще, що до шаблі тягнеться. Холуїв у нас і так багато.

— Сливе, — одказав Сироватка. Хоч сам подумав: що може бути кращого за службу джури. Шана. Не клопітно. А оженившись, став би якимось урядником.

Тепер обое думали про Лавріна. Про Сироватчого сина. Щоправда, на Січі ніхто не знає, що Лаврін Перехрест не сестринець Мокію Сироватці, а син. Навіть сам Лаврін не відає того, може, через те ѹ не лине душою до батька. Хоч Мокій вигодував його, затим забрав до себе на Січ, чому Лаврін був вельми радий.

Отаман майже ревниво поглянув на Мокія. Бо хлопець міцно прикипів йому до серця. Й оддав його в школу, ѹ узяв у джури, вчив воєнної науки — щось було в ньому таке, що вертало Сірка споминами до рідної Мерефи, до тих днів, коли сам був щасливим батьком і доля, здавалося, мчала попереду баскими кіньми.

Він ніколи нічого не розказував про ті дні, мабуть, через те, що по них густо пропупала в спомини кров. Обидва отаманові сини — Петро й Роман — погинули за Україну. Петро наклав головою за річкою Тором, поблизу трьох зелених байраків, а Роман, постріляний і порубаний, помер у Мерефі під Харковом на руках у своєї матері Сірчихи. На Різдво курінний кухар ставить перед кошовим три миски куті, а отаман наливає три чарки. Одну випиває сам, а дві інші разом з кутею виносить надвір. І, може, через те такий дужий в отамана удар — не одна, а три руки опускають на ворожу голову шаблю, може, через те таким непримиренним вогнем горяТЬ його очі — не одна, а три ненависті скипіліся в серці.

Лаврін для Сірка — й смутне нагадування, й розрада воднораз. І для Сироватки — також. Отож і йшли балачкою до нього не навпрошки, а манівцями. Тут щось було не договорено. Але й договорювати нібито було нічого. Кошовий взяв собі хлопця в послуги й на виучку. Сироватка мав бути вдячний йому за те. Він і був йому вдячний. Коли ж отаман зненацька запитав у нього про Лавріна, відчув, що в серці ворухнулося щось, неначе ревнощі. Й навіть дужче за ревнощі. Ніби аж злість. Бо ж хіба міг він, Мокій Сироватка, порівнятися в Лаврінових очах з кошовим! Гарячим крайком мислі почував, що од того наближення сина до найзначнішого козака Січі поменшав сам. Мовби вивів хлопця до когось на гору, а сам лишився під горою, та ще й у виямі. А що, як вони там, на горі, дивлячись униз, обсміють його?! Ні, того не могло бути.Хоча б через те, що ані кошовий, ані Лаврін не знають, ким насправді доводиться Лаврінові Сироватка. Просто вони забули про нього. Од такої розради йому теж не повеселішало. Але тут уже поверталося щось на самого себе, на власну недолугість і малість.

Він і справді лише недавно почав думати про Лавріна якось інакше, прикро наблизившись до нього серцем, і, може, саме від оції самотності. Скільки разів був на краю загибелі — замерзав, помирає з голоду, а то був загруз у болоті й ледве видряпався, — і затим, пролетівши душою по самому краю чорного пруга й ледве не сягнувши на той, другий, чорний бік, почав спогадувати Лавріна частіше й частіше і думати, що не згине безслідно, що продовжиться в отому красивому і речному парубкові: один доторк мислі до нього поймав особливою соромливою радістю. Мовби що йому від того? Далебі, ні. Тямковитий і шпетний козак — його кров — житиме й далі на Січі і зорітиме в степ, а потім передасть її в спадок своїм дітям. Оскільки Лаврін — син, то чимось удався в нього, Мокія. І всі оті Лаврінові чесноти — його, Мокієві, а не Сіркові.

Й він запишався в думці й погордливо кинув на отамана косяка.

А Сіркові і в голову не клалося, що цей ось нетяга в драній кожушині на сухих ребрах скрадається ревнивою мислію до нього, кошового, стає з ним на одній кладці на переваги — ваги. Може, якби зінав, інакше подивився б на Сироватку й на Лавріна й надалі все склалося б по — іншому, але нині обое думали нарізно, тому Сироватка, зловивши на собі довший, ніж би то хотів, погляд Сірка і витлумачивши його по — своєму, поспішив перевести розмову на інше:

— Рано цього року зламали гарби татари.

— Ще не зламали, — замислено відказав Сірко. — Це були акиндже [\[1\]](#) берегових татар. Йшли на Тавинську переправу. Розвідують. Хочуть збити нас з пантелику. А ворохобляться всі орди. Крута заварюється соломаха. Либонь, з Адріанополя її солять.

— Не походом вони йшли. Тому й не сподівався... — мовив Сироватка. Але це не було виправдання. Скорше досада. — Більше не пропущу. А ще б треба заслати когось на Великий Каїр. Якщо становисько там...

Сірко пильно подивився на Сироватку, але не сказав нічого.

Над могилою гули чисті вітри, а в небі дзвінко кричали журавлі, тягли невидимі струни од турецьких берегів у безконечні простори українського степу. На тих струнах грала весна. А разом з нею прокидалася й грала для козаків тривога. Вона бриніла в грудях од давніх — давен, і

казати далі не було чого. Обоє знали все й так. Мовчали. Внизу, над сутінною балкою, залягла імла.

Серце наливалося важкою силою. Сіркова долоня несамохіть стислася в кулак.

На могилу зійшов довгошій молодий козак у того підперезаному ремінним чересом кунтуші, гостроокий і чи надто впевнений у собі, чи безпечний. Шапка стриміла на ньому, як бовдур, з — під неї виглядали великі, по — дитячому відстовбурчені вуха. Це був городовий козак, приїхав на Січ з гетьманським обозом та й напросився в степ. Сірко взяв його з собою. Нехай подивиться на тирси, де літає воля і де витає відвага, нехай уміє душу в чистих степових вітрах.

Козак прикладав руку до чола, зорив у далечінь.

Наступав вечір, небо на овиді облягли тугі сірі хмари, косі промені сонця пронизали їх і погасли. Степ одмінився. Він потъмянів, спохмурнів, зблак. Тюльпанів зовсім не було видно — чи вони постуляли пелюстки, чи накрили їх типчак і ковила? О цій порі панували в степу тільки вони. Вицвілі, витіпані на дощах і вітрах до сивої біlostі, до майже безбарвності, ковила й типчак текли, як спинена вода, навівали журбу. Оця їхня білість, жива од вітру й водночас мертвa, надавала степові якоїсь саванної урочистості. Од неї віяло пустелею, самотністю, що хапала за серце. За старе серце! А молоде, ще не встрілене смутком, скрушною думкою, летіло понад степом, з нього рвалися звитяга, яса, воно прагло волі та слави, кохання, яким його нагородять за славу; під кунтушем грали тугі м'язи, і подих у козака був глибокий та чистий, наче повів степового вітру.

Козак зорив у козацький бік, туди, де далеко на обрії в небі вихрило гайвороння.

— Вовки або рисі загризли оленя, — сказав Сироватка.

Сірко підвівся з каменя. Дужо поклав молодому козакові руку на плече, повернув його лицем у протилежний бік.

— Туди дивися. — Помовчав і сказав тихо, мовби самому собі: — Святе це місце — чати. Найсвятіше на всій Україні. Стій, хлопче! Нехай наллеться відвага в твою душу!

— А в мене її доста, — безпечно відповів козак.

## **Розділ другий**

Місяць горів, як начищений до блиску круглий щит. Він плив над зубцями гір, холодний, хижий, і хоч Магомет не бачив його, однаке зновав, що він саме такий — холодний і хижий. Султан бачив три інших місяці, вони сяяли над його головою, вловлені сріблом великих, підвішених до стелі куль, які ледь — ледь оберталися то в один, то в інший бік, і холодне мертвотне сяйво, здавалося, текло по опочивальні. Для всіх смертних давно настала ніч, не міг заснути тільки падишах османів.

Завтра султан накаже викинути геть усі три місяці. Або перенесе опочивальню в інше місце. Так, накаже перенести опочивальню в західне крило палацу. Бо сон відлякує не тільки місячне сяйво — від нього захищає парчева завіска, — а й крик. Тонкий, розплачливий крик того гяура, якого вчора нахромили на гаки біля малої тюрми.

Згадка про гяура вибила з султанових очей рештки сну. Він дивився на середню, найбільшу, кулю, на бліде кружало місяця на ній, і воно видавалося йому мерзенною пикою. Султана нараз опанував гнів, і він сів на постелі. Таке з ним трапляється повсякчас: спаленіс од одного слова, од крихітної думки, і вже йому немає стриму. Через це його бояться, цим подобається сам собі. Козак, навіть при допитуванні синім залізом, так і не сказав, для чого перевдягнувся купцем і де підкупив сторожу. Він гарно розмовляв по — венетському, навіть заморські купці прийняли його за свого. Нечуване зухвальство! Правовірні не пам'ятають, щоб кяфір переступив поріг Столиці Щастя інакше, як із колодкою на шиї. Що ж привело його сюди? Пронюхали козаки про Магометові заміри чи самі замислили щось?

Султан тільки тепер зауважив, що міряє опочивальню навкіс од вікна до стіни. І так само навкіс гостро летіла його думка.

Дзигарі, які лічать час на Вежі Вічності, незабаром одмірюватимуть його не тільки щасливим мешканцям Порти, а й усім племенам і народам світу. Правовірні й неправовірні ходитимуть за стрілками його годинника, як ходили колись за тінню від стовпця, вкопаного у Вавилоні за наказом Іскандера Двогого.<sup>[2]</sup>

Султан гаразд розумів, що накрутила пружинку дзигарів не його рука. Й не рука його батька. Накрутила її тоненька й тримтяча правиця великого візира Мехмеда Кепрюлю. Тепер це робить його син, Ахмед, нинішній великий візир. Звичайно, того не відає ніхто й не мусить відати. Навіть султан не знає достеменно, яким робом наповнилися золотими алтунами Сім Султанських Веж. Тим золотом вдалося залляти горлянки розбійним і свавільним яничарам, які задушили його батька Ібрагіма, навербувати нові полки воїнів паші й субпаши, вдалося нагодувати голодні татарські орди й привести їх у покорі до султанових ніг. За це любив і ненавидів Кепрюлю. Маленький, сухенький чоловічок з гачкастим, схожим на скручений огірок, носом, великий візир — тонкий помислом і хитрий, як старий лис. Завжди сумирний і покірний його волі, справами круить так, що вони ніби самі течуть річищем думки сина пророка, а насправді річищем його власної, візирової, думки. Султан бачить це злим оком розуму, однаке те око не настільки затуманене, аби дочасу загатити друге річище. Нехай пливуть по ньому золоті алтуни, нехай панує у державі спокій, нехай поки що пряде тоненьку ниточку свого життя Кепрюлю.

Вже кілька століть хилиться долу прapor пророка. Йому, Магомету IV, судилося своєю міцною рукою піднести його знову вгору. Вже повернені назад Лемнос і Тенедос. Вже надламані хребти Австрії та Венеції, вже кинутий в порох Ляхистан і король Михайло надсилає йому данину — двадцять дві тисячі золотих. Так сплачували за сонце невірні Чінгісу, так мусять платити довіку. Сполошилася Європа, гарячково кує мечі Московська держава. Він,

Магомет, розуміє, що треба вдарити по ній першому, доки не зібралася на силі, скинути її із просторів світу.

У Магомета все готове до вселенського походу. Всі гороскопи, всі звізди пророкують йому перемогу. Прапор пророка замайорить на заході й півночі, він донесе його аж до холодного моря.

Лишилося здолати одну перепону — промчати прудконогими кіньми Дике Поле й зруйнувати кубло чорних гяурів — козаків. Він не хоче зважати на застороги Кепрюлю: візир уміє збирати золото й не вміє завойовувати держави. Скільки гяурів нині вже оруть турецьке поле й веслюють турецькі галери! Він ще побачить кяфіра кяфірів Івана Сірка з ланцюгом на ший.

В цю мить йому й справді захотілося побачити свого ворога. Татари називають його урус — шайтаном, повелителем джинів. Тоді, мабуть, він маленький і з ніг до голови заріс дикою шерстю.

Бр — р — р. Султана злихоманило.

Ні, звичайно, той кяфір не такий. Просто — невірний, як і інші, ще й, мабуть, хитрий та розумний, бо жодного разу не попався в поставлене татарами сильце. Його завойовувати треба інакше. Всі зорі неба віщують Магомету удачу. Так передбачили великих астрологи, так показали їхні таблиці.

У глибині душі щось йому підказувало, що він надто високо залітає, що ті перемоги ще не такі, аби заміритись на цілий світ, але ж так гарно про те думати, ѹ червоний кінь удачі гарцює під ним, тож треба не напинати повіддя, а рушати вперед під стукіт сталевих копит!

Магомет підійшов до вікна. Перед ним, заколихане сном, лежало Едірне. Дивився в той бік, де Гербус зливається з Тунією і Гардою і лине до Егейського моря. Отак і в його військо ввіллюються татарські орди й затоплять береги невірних.

Самотньо і сумно повелителеві правовірних. Він не може, не має права наблизити будь — кого до свого серця.

У холодному місячному сяйві, мов лисини циклопів, поблискували бані мечеті Селіма. Найкрасивішої і найбагатшої мечеті в світі. Селім — єдиний, хто пробудив Порту від сплячки, хто спробував піднести прапор пророка. Селім володарював у Едірне. Сюди переніс столицю Порти з розкішного, зажирілого Стамбула Магомет. Звідси завоює світ. По — грецькі місто називається Адріанополь. Султанові подобається ця назва, у ній вловлює якийсь потаємний смисл: адже колись Греція — це й був увесь світ! Скрізь по світу місто знане саме так.

Зненацька у загратоване вікно влетів дужий порив вітру, закрутлив срібні кулі під стелею, й сотні блідих зайчиків застрибали по стінах. Тепер місячне сяйво, одбиті кулями, чомусь здавалося йому гарячим. «Який непотріб оці кулі», — подумав султан. Здивувався, що раніше вони веселили його зір. Відколи вони висять тут? Невже їх почепили ще за Селіма?

А потім оцей крик. Звичайно, султан знав, що то кричав не гяур. Звідти, де той конає, не долетить і рев гармати. Він грався зі своєю уявою, розпалював її. Це волає з мінарета божевільний муедзин, скликає серед ночі на молитву правовірних. І ніхто не осмілиться зупинити його, бо то великий гріх. Сам аллах повелів йому кидати звідти серед ночі езан. [\[3\]](#)

«Зв'язати чи посадити його в кам'яницю, але тому опиратиметься муфті [\[4\]](#). Можна розібрати мінарет. А потім збудувати інший, кращий. На славу Аллаху».

Султан почував, що вже не засне. Невідь — чому розболілася голова, здавалося, просто по мозку перекочуються гарячі жарини.

Може, подумав, біль пригасить прохолодне повітря з гір? Одягнув бухарський халат та взув підбиті лебединим пухом капці й пішов до дверей. Один за одним відчиняв залізні замки. Золото купує душі, залізо охороняє життя. Він не любив, коли двері незамкнені й біля них куняє

сторожа. Сторожа завжди віддана: коли охороняє султанове життя й коли продає його. Ліпше, якщо вона стоятиме за зовнішніми дверима, а також на стінах і вежах довкола палацу. А тіней, примар султан не боїться.

Потираючи руками скроні, в які гупали важкі келепи, султан вийшов через вузькі ґратчасті двері на Золоту Галерею. Султан ще молодий — йому щойно виповнилося тридцять, однак почуває в тілі лініву млявість, утому. Вона на нього напливає хвилями. Султан то жадає діяння, боротьби — й тоді візирі, паші, аги, заїми і всі інші вельможі бігають, як гончі пси, то знову почуває у душі порожнечу, нехіть до справ, і тоді всі починають дрімати біля нього. Один з лікарів набрався нахабства натякнути, що все те у султана через надмірне вживання солодощів; того лікаря викинули у вікно, а султан почав готоватися до походу. Із Золотої Галереї сходи вели вниз, у Садок Задоволення. Ступив один крок і помітив унизу двірцевого охоронця — капуджі. Той спав, прихилившись спиною до обплетеної плющем мармурової колони. Магомет зупинився. Жар йому не згасав, і в скроні гупало, як і раніше. «Отак вони охороняють!» Пискнула десь у клітці канарка й затихла. Пискнула у серці падишаха злість.

Тихо ступаючи, пішов назад. За хвилю повернувся з кривою шаблею в руці й поквапливо зійшов униз. Йдучи, дивився на лезо, що відсвічувало синім вогнем. Це була дамаська криця, викувана й вигострена майже до жаскості, в неї було вкладено стільки сили, вміння й пристрасті, що вона спивала життя, ледве діткнувшись до плоті. Султан відчував її жаскість, його аж морозило од неї. Він зупинився, виставив уперед ліву ногу, повільно націлився оком.

Бризнули увсібіч місячні промені, охоронець без стогону повалився на траву. Він помер, так і не прокинувшись. Аллах послав Магометові несхібний удар, а йому легку смерть.

Широко розтуленим ротом султан ковтав п'янке нічне повітря із присмаком гіркуватого запаху лавра. Хвилями струменіло сяйво місяця, спливало по листі червоного юдиного дерева, по білих колонах, по одежі султана. Тиша стояла така, що її можна було націдити в келих. Тиша — над усім сералем султана. За високою стіною, яка відокремлює сад чоловічої половини сералю від гаремних садів, кілька сотень красунь — жінок і наложниць — гойдають у сні своїми ніжними подихами небесні сфери. Всі вони марять його палким зором, від того султанові солодко й трохи млосно. Біль у султановій голові поволі вщухав. А десь під горлом зроджувався сміх. Уявив, як небавом звихряться всі — від балакунів — недимів до великого візира, як помиратимуть зі страху начальники охорони — бостанджібаші та капуджібаші... Ніхто з них не осмілиться підійти до його дверей, а він умисне не відчинить їх. Сміх, що булькав султанові в горлі, був їдкий, як отрута. Падишах і вранці не скаже їм нічого, нехай мудрють, як повідомити своєму повелителеві про загибель його охоронця на варті, хоч усі впізнають, чий це удар, і це кине їх у ще більший страх. Так має бути. Світом має правити страх. Султан знов це з власного досвіду. Коли сурмонив тонкі дугасті брови, завмирало все. Від нього завжди повівало небезпекою, страх розходився колами, й кожне наступне коло було ширше за попереднє, охоплювало все більше й більше людей і нарешті заплескувало всю державу. Магомет тільки стежив, щоб ці кола не вщухали. Сьогоднішній несхібний удар — ще одне збурення, яке не так швидко вляжеться. Ще раз уявив перелякані обличчя охоронців і скривив у посмішці губи. Ця посмішка була зlostива подвійно. Йому самому давно відкрилося, що він боягуз, то тільки поети у своїх віршах наділили його лев'ячим серцем. Як і кожен тиран, був підозріливий до божевілля, боявся всіх і не довіряв ні кому. Вряди — годи виїжджав за межі палацу, а коли й виїжджав, то тільки в залізному кільці охорони. Стинаючи охоронця, падишах, окрім усього, намагався впевнити себе, що він хороший. І все ж так і не міг перерубати чорної ниточки, яка бриніла в глибині серця і вперто свідчила, що це нічого не варто, що він не зможе повторити жодного вчинку Іскандера, до якого прирівнював себе подумки і про що невідь — звідки довідалися поети й часто ставили його поряд з ним. Іскандер сто разів був поранений, і

кожна з його ран, навіть перша, могла стати й останньою! Але як зважитись на першу?! Отож єдиною втіхою султанові лишався страх, страх його підданців.

Ліворуч щось зашелестіло, султан подивився туди й побачив три тіні від трьох кипарисів, що росли в кінці дворика. Йому здалося, тіні повзуть до його ніг. Шелестів у вітті чинари вітер, султанові чомусь стало моторошно. Поволі пішов сходами на галерею. «Цього літа гяури — козаки мусять бути знищенні, — одітнув мислію, немов шаблею, всі інші думки. — Завтра накажу розбити на майдані намет і поставити біля нього бунчук великого походу». Цим походом сподіався піднести прapor пророка над усіма землями, утвердити в пам'яті правовірних своє ім'я й упевнитися в собі як мужеві і воїнові. Він боявся цього походу й жадав його.

Король польський Михайло Корибут — Вишневецький, син відступника од православ'я Ієремії Вишневецького, помирає. Він не знати, що помирає. Що повний місяць, який нахромився на гострий готичний шпиль за Чорною Кам'яницею, бачить востаннє й чашка кави, яку щойно випив, — остання. В неї було всипано отруту. Зараз він думав, що його лихоманить од застуди.

Король їхав у Хотин до війська, зупинився у Львові, а що заснути не міг, наказав серед ночі принести каву з ромом. Його життєве коло завершилося на тридцять третьому році. Шляхта більше не вірила в його освічене глупство. В усі ті реляції, комісії, договори, якими сподівався повернути собі Україну. А з нею власні п'ятдесят шість міст, тридцять дев'ять тисяч шістсот десять посполитих у них. Шляхта ніколи не змириться зі втратою земель на лівому березі Дніпра. І він розуміє це: його власне серце не хоче з тим миритися. То його землі, його посполіті.

А глибинами думки осягає, що та непримиренність, та запеклість може стати для Польщі фатальною. Ті землі неначе сакви на плечах людини, яка повисла над прівою. Брийонути ножем — та й вилізти нагору! А тільки ж у саквах половина всього статку. Робив спроби донести цю думку до буйних і гордих голів. Горді голови одверталися од нього. Шляхта знову покладала надії на шаблю, на міцну руку і полководницькій хист гетьмана Собеського.

Михайлу відомо те. Але їхні сподівання викликають у нього гіркий посміх. Як вони можуть повернути землі на правому березі Дніпра, не кажучи вже про лівий, коли самі платять данину турецькому султанові! Їм ні за що найняти ландскнехтів, нічим платити власному війську.

«А чи не краще: раз віддати ту данину козакам, щоб позбутися її назавше, — шпортає раптом думка втомлений мозок короля. Вона приходить зненацька, і він аж підводиться з фотеля. Почуває тяжкість у тілі, якийсь млойстий холодок під серцем, але не зважає на те, гарячково розкручує думку далі. — Нехай куплять зброю і провіант. Спорудять чайки... Проголосять гетьманом Сірка. Тільки козаки можуть зупинити занесений над Європою ятаган. А тоді знову зіштовхне лобами Дорошенка, Самойловича, Ханенка, Сірка чи ще там кого».

Від тієї думки королю ніби аж попустило під серцем. Стільки мучився, стільки струйв мозку в безсонні, а рятунок отак близько й такий несподівано простий. Звичайно, ця думка прийшла не зненацька, вона ходила довкруж, як старець на морозі довкола хати, проте він не зважувався її впускати. І ось — впустив. Негайно ж спорядити цю мисль у путь, нехай летить на далеку, забродну й немилу королевому серцю Січ. До людини, яка багато чим зобов'язана йому й через те мусить бути до його листа особливо зичлива.

Корибут — Вишневецький наказав покликати писаря. І коли той, приховуючи невдоволення, запозіханий, щосили витріщаючи очі, аби прогнati дрімоту, вмочив у каламар перо, король почав диктувати, спершись на лутку вікна: «Вельможний, щиро коханий нами отамане кошовий славного лицарства запорозького січового Іване Дмитровичу Сірку...» І враз схитнувся, вхопився обома руками за місячний промінь — сповз, тримаючись стіни, униз.

Місяць одірвався од шпilia, колесом покотився по Замковій горі.

Місяць плив поміж рваним кущів'ям хмар, як лис ріденьким піdlіском. То пірнав за білі кучугури, то виринав знову, здавалося, він скрадається до величезного чорного замку, що стримить на кручі над Сеймом. У крайньому горішньому вікні замку горів одинокий вогник. Рівно цідив у пітьму червонясте світло; здавалося, його просто забули погасити. Та враз він стріпнув крилом і вирушив у мандри — крайнє вікно провалилося в ніч, натомість по черзі засвічувались сусідні й теж заплющувались — аж поки зник зовсім.

Гетьман Іван Самойлович зайшов до скарбівниці й зачинив за собою двері. Він не знав, чого йде туди... Хоч давно впевнив себе, буцім у цій залі відпочиває душою. Для гетьмана все, що зібране отут, більше, ніж просто скарб. Воно мовби втаювало якусь силу, означало якусь тривкість, владу над світом, над людьми і навіть... над самим собою. Воно мовби продовжувало його виднокола кудись далі, хоча куди — невідомо. Тільки тут, в оцій скарбівниці, він і відчував по — справжньому свою силу і міць. І знову не лише через те, що оцього всього не має ніхто в краї, а тому, що із цим багатством владарював над світом і сягав кудись далеко — далеко. Звичайно, він не був сліпцем і розумів: усе це — теж прах, ляже він на смертному одрі, воно не порятує, за нього не купиш і миті життя, всипані самоцвітами шаблі лишаться по ньому, і їх з'їсть іржа, кунтуші зотліють. Але ж зотліють не скоро. І потім — якась частка, незрима частка його самого перейде в цих скарбах дітям, онукам. Частка батькової, дідової сили, влади, мудрості...

Кожна річ, навіть найдрібніша мала в цій залі своє місце, свій куточек. Він то збирав думкою все — й тоді, здавалося, прилучався до чогось таємничого, що має безмірну силу, — то знову мляво розвішував по стінах, розкладав по скриньках і лавах. Розвішував шаблі — в золоті, бірюзі, діамантах, їх би вистачило на комонний полк, — викладав рядками пістолі, сідла, срібло, люльки, соболі — все, що зібрав протягом життя — купляв, вимінював, для того, власне, жив. Коли несподівано впала до рук гетьманська булава, добро попливло плавом. Булава притягувала коштовності, як магніт цвяхи. «До гетьмана без сукна не йди». Ці слова виловили його потаємні служники й принесли як доказ чиєїсь крамоли. Але він не наказав карати за них. Він зінав, що знищити слова важче, ніж оці ось коштовності. Та й для чого забороняти ті слова, коли з них народяться нові коштовності.

Самойлович узяв з полиці важку чару, повернув карбуванням до світла. Хоч той напис зінав і так, не читаючи: «Не збираєте собі скарбів на землі, де міль і ржа єсть і де злодії підкопуються і крадуть». Він би, може, й повірив цим словам, коли б вони були викарбувані не на золоті. Мабуть, золотар був або великий фарисей, або великий дотепник. І все ж незбагненна таємнича сила щоразу вела його до цієї зали, змушувала серце пойматись остраком і читати зі святого письма далі: «Збираєте собі скарби на небі, де ні міль, ні ржа не єсть і де злодії не підкопуються й не крадуть. Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше».

Ні, він не опирався Божим словам, од самої думки про таке холод обвівав душу, — але ж чому майстер вирізьбив їх на золоті? І що хотів сказати: там, на небі, і він, і гетьман, для якого різьбив чару, матимуть однаково? Майстер помер торік, він уже на небі. Й, може, п'є з ще коштовнішої чари? То хіба тут, на землі, він, гетьман, не мусив мати чари ліпшої, ніж простий золотар?

Він і далі опирався злому заміру майстра. Для чого злодіям красти, коли матимуть однаково з ним? Й не єсть іржа золота, вона єсть залізо, а залізо — то біdnість.

Мабуть, це таки були трохи грішні думки, але гетьман любив ширмувати словами сам із собою. Це — не до кінця страшно: в небезпечний момент завжди можна вкласти шаблю до

піхов. Можна щиро помолитися й заспокоїти душу.

Проте в житті гетьман такого ширмування не любив. Волів стояти певно. Не любив сліпого ризику, не виваженого до кінця рішення, не уbezпеченого з усіх боків справи. Мабуть, тому і досягнув найвищої влади та великого статку. За такі скарби можна купити будь — чию прихильність та ласку. З іншого боку — зичливість часто приходить укупі з новими скарбами. Ось цей золотий корабель з людськими парсунами, вітрилами, щоглами й гарматами — останній безгрошовий набуток. Легкий, граційний — справжній мистецький шедевр. Золото, срібло, слонова кістка... Подарунок боярина, князя Ромодановського. Гетьман на мить задумався. Корабель приплів до нього в скрутний час. Мовби провіщав своєму новому господарю небезпечну плавбу. Тож треба бути обачним — плисти повільно й обережно, і тільки по тихих водах. Нехай дурні рвуться через пороги. Самойлович прочинив різьблені дверцята шафки, дістав звідти зелену полив'яну карафу й налив з неї у чару з карбуванням червоного сурозького вина. Одшив кілька ковтків. Вино було густе й терпке, золото холодило вуста. Гетьман — не п'яниця, але любить випити на самоті. Любить усамітнитися й поміркувати або й просто посидіти, приплющивши очі, зігріваючи кволову думкою власне серце. Не любить людського тлumu, галасу, гучних музик, взагалі не любить юрмиські крутежи. Його вважають похмурою людиною. Мабуть, так воно і є, однаке він уміє, коли потрібно, й здмухнути з власного чола ту похмурість та приохотити інших до веселощів. Якби не вмів, то не стояв би у цій залі. Й не пив би терпкого червоного вина. П'ючи його, в такий спосіб заперечує мудрість, написану золотарем на чарі. Ніби змагається з ним і з усіма тими — тисячами, а може, й мільйонами, які застерігали інших, бо самі не могли того доп'ясти. Що ж, у цю мить душа його — тут, однаке її вистачає і на ціле гетьманство. А покличе Всешишній до себе — складе йому звіт за всі діяння, ніколи й нічого не приховував од нього і все, що робить, — з думою про нього.

Націдив ще трохи вина й сховав карафку. З чарою в руках ступив ще кілька кроків.

На полиці, вишикувані рядками, стояли дзигарі. Всі — химерні та мудраційні. Попереду — найкоштовніші, подаровані великими державцями. Дзигар з вовком в зубах вівця, турок стріляє у вовка стільки разів, скільки зараз годин, — дарунок султана; куля з ланцюгом, що рухається, коли молот вибиває об неї години, — дарунок польського короля; сторожова вежа, на якій щогодини з'являється новий стрілець, — від московського царя. Гетьман тупо дивився на дзигарі, і коли зненацька на вежі поруч тих трьох, що вже стояли, появився четвертий стрілець — сахнувся, трохи не випустив п'ятисвічника. І аж скреготнув зубами. Вчора сам завів це мертвє залізо, а сьогодні вже й забувся. А ще стрілець нагадав йому про недописаного листа до московського царя.

Непроста річ писати листи цареві.

Можна не доступити, можна переступити. Либо ні, той лист з'їв і його сон. Два писарі пріли над аркушами, а лист так і лишився незакінчений. Він сам стомився від писання й від тяжких думок. Сьогодні його найбільший неспокій — Сірко. Чоловік свавільний, непримирений, годі й думати про те, щоб схилити його на свій бік, він читає твої думки й забігає наперед твоїм замірам. А отже, гетьман не знає, як упевнити царя, що Сірка треба знову відправити туди, звідки привозять соболині хутра. Що він небезпечний цареві так само, як і йому, гетьману.

«...враг той давній Сірко о сирній неділі присилав до нас писаря військового з товаришами, — подумки перечитував листа, — вимагав від нас нібито запасів, ордою страшав, а насправді вивідував, де війська стоять і яка їхня поведенція. А писар сам сказав по своїй совіті, що той — таки Сірко Москві служити не збирається».

Гетьман подумав, що Сірко й справді давній його ворог. Надто круто сходились і розходились у житті їхні дороги. Аж поки не схрестилися тут, у Батурині, мов дві шаблі.

Самойлович пам'ятив, як ішов він з образом Спасителя до аналоя, біля якого лежала гетьманська булава, — скінчилося гетьманство Многогрішного, — а чорні горлянки ревіли, аж темріло в очах: «Сірка! Воліємо Сірка гетьманом!» Ще Самойлович пам'ятив, як тремтіла лівиця переяславського полковника Дмитрашка (права була порубана, покоїлася на перев'язі), коли підтримував його. І як зімкнувся козачий стрій, як вони з Дмитрашком повернули назад. А потім утікали в Козачу Долину. Січові харцизяки вимагали скликати чорну раду, на яку запросити запорожців і всіх городових козаків. Либонь, ще не вивівся їм з пам'яті запах старшинської крові, пролитої на Чорній раді в Ніжині. Але зась. То була остання свавільна самовільна рада. Старшина стала на тому: на нові вибори простих козаків не пускати, а обрати гетьмана «тихими голосами». Боярин Ромодановський тихо та мирно справив вибори. Порядку пильнували стрільці стольника Григорія Неєлова, простих козаків туди не пустили. З Чернігова привезли архієпископа Лазара Барановича, і ті ж Дмитрашко та київський полковник Солонина поставили Самойловича на стіл. Й саме тоді, коли гетьмана покривали бунчуком, на майдан з — за низенької церквиці в'їхав запряжений парокінь віз. На ньому лежав зв'язаний Сірко. Полковник Жученко, який за велінням Самойловича та старшини заманив його в хитро сплетене самим же Самойловичем сильце, з нерозумної голови приволік кошового просто сюди. Либонь, то була чиста випадковість, що віз вкотився на майдан саме тоді, коли бунчук опустився на непокриту Самойловичеву голову, а може, Жученко хотів догодити майбутньому гетьману, підкреслити важливість моменту, одкарбувати Вознесіння одного й падіння другого, кидав йому під ноги в найурочисту мить найбільшого суперника — чатував десь поблизу й рушив під звуки литаврів. Не на кожного дурня знайдеш раду!

Згори, зі столу, Самойлович бачив розпластане на блискучій вівсяній соломі кремезне тіло, й припорощене пилюкою сіре обличчя, і спрямований униз, у щілину, куди зависала й падала на дорогу солома, погляд. Втямивши з розгніваних облич генеральної старшини, що випхався у невідповідний час, Жученко заволав до візника, але той нічого не зрозумів, і віз проїхав попід прихиленим униз бунчуком між аналоєм і застеленим килимом столом, на якому стояв Самойлович. В цю мить Сірко підвів голову, погляди їхні схрестилися. На гетьмана невідпорно цілили дві чорні цівки, Самойловичу здавалося, що зараз він почує сухий поклац і з цівок виплесне вогонь. Поклацу він не почув, проте розімкнулися спечені вуста кошового і видихнули з хрипом і кривавою піною: «Клянуся Богородицею, ми ще зустрінемося з тобою, поповичу».

Самойлович і зараз пам'ятив той погляд і ті слова.

Коли віз проїхав, він подумав, що ота пилюка з — під копит і коліс притрушує його слід назавжди. Може, вони й зустрінуться, але вже там... — за межею. Ворохобного кошового повезли туди, звідки не вертаються, — в Сибір. Але не минуло й року, як він повернувся. Про те пильно просили царя запорожці, а також польський король, погромлений турками під Кам'янцем — Подільським та Львовом. Він страхав царя басурманами, віщував погром і московським військам, єдиною панацеєю од усіх лих вважав повернення на кіш Сірка. Цар повернув Сірка з Сибіру. А тепер той заварює на Січі пиво, яке съорбати доведеться й цареві, котрий з чиєїсь нерозумної намови, а може, з власних недомислів хоче помирити їх. Як повідав писар коша, навіть про ту царську милість Сірко казав таке: «А що з Сибіру мене вчинили на волю, то було нас кілька чоловік, що ми вже домислилися, як і самим звідти вийти».

Про все це гетьман пише цареві в листі. Про бунтівників, які скупилися довкола Сірка. Про непослух селян, які не хочуть платити чинш і сичать Сірковим іменем. Він, гетьман, був змушений перейняти всі дороги на Січ, поставити скрізь залоги, аби не допустити до Сірка обозів з хлібом та огнистою зброєю. Його можна взяти тільки змором. Мислив отако широко, державно й не міг одкараскатись од думки, що закипає злістю не через листи Сіркові непоштові й навіть не через те, що той перевищує його славою та звитягою, а що буцім йому нічого не

треба, буцім совість його не тъмяніє, а слава не іржавіє. Чому ж не кажуть так про нього, гетьмана, чому навіть генеральна старшина, піднімаючи за нього чари, мимрить щось лише про розум, розважливість, статечність?

Гетьман уже давно не дивився на золоту гармату, яку тримав у лівій руці. Його невисоке чоло покреслили глибокі зморшки, голова похилилася, невеликі густі вуса обвисли. Гриз важку думу, як вовкулака кістку. Танув на свічках лій, скапини збігали по рум'яних щоках херувимів на підсвічнику й падали просто на підлогу, але він не помічав того. Незрушно завмерла на стіні короткотулуба хистка тінь з непропорційно малою, гостролицьою головою. Гетьман справді мав невеличку голову, загострене лицце й невеликі вуха, але статури був не щупавої.

І враз тінь схитнулася — гетьману так і здалося: спочатку схитнулася тінь, а вже за нею він. Великими витрішкуватими очима обвів залу. Ніби вперше бачив її. А може, справді вперше побачив її у великій суєтній круговерті. Для чого збирав оце все? Хто ним скористається? Ще жодному з гетьманів не вдалося запомогтися добрим, зібраним своїми руками. Прахом пішли набутки Виговського і Брюховецького (вже й самі обернулися в прах, а знав же обох, пив за одним столом і навіть съорбав куліш з одного казана), розгубив по чужих дорогах батькові набутки Хмельниченко, сині сніги замели слід за саньми, на яких повезено скарби Многогрішного. (Гай — гай, колись будь — яка смерть згнічувала молоде серце, наливала його страхом і смутком. А тепер вже й не страшно, і не вельми сумно. «Бо й сам минаю. Ні! Ще не минаю. Повладарюю. Інакше — навіщо все це...») Його власні скарби теж декому кісткою в горлі. Найперше — Сіркові. «Гетьмановим золотом можна встелити дорогу до раю». Встелити, либо нь, можна. Але яка взувачка по ній ступатиме? Постоли чи сап'янці? Постоли, вони легші, побіжать швидше. (Й то не заспокоєння, що таке доля чинить з усіма). Людина живе, збирає річ до речі — ікони і кожухи, лави і столи, рушники й келихи, а тоді залишає все, і виявляється, що воно тривкіше за саму людину. А як вона раділа кожній дрібничці!

Зненацька йому тупо б'є в скроню думка: а таки ж все те, що надбав, що оглядав допіру, — прах. Думка проста і ясна, найпростіша істина ясна завжди. Завтра він помре, а все це залишиться. Кому? Розтягнуть за один день, і навіть вдячність не ворухнеться в жодному серці, а тільки злорадність і зверхність — вічна зверхність живого над мертвим.

Ні, ні, затоптує, забиває ту думку, як затоптують, забивають пожежу в лузі. Поки воно моє, всі під моїми чобітьми. І він теж.

Думка про Сірка не дає гетьманові спочинку.

Нинішній кошовий Січі вар'ює проти нього і проти лівобережців та правобережців, підмовляє козаків зйтися в Масловім Ставі й обрати вольними голосами одного гетьмана для обох берегів. Ординує супліки і йому, в яких закликає «вчинити так, як за Хмеля було».

Не доведи Боже ще раз до такого, як було за Хмеля. А Сірку те тільки й сниться.

Якби гетьманова воля, він би добрав способу змести ворохобного кошового зі своєї путі. Адже і тоді, першого разу, виманив з січового лігвиська. Сірко приїхав прямісінько в Жученків стан. Привіз полоненого мурзу Танмамета, якого городові козаки попросили у запорожців буцім для вивідної розмови, й опинився в колодках. Має гетьман у голові хитрого плана й зараз. Одначе в Москві не важаться на його гарячі клопотання. Він шле їх одне за одним, вказує на всі злі учинки кошового, проте розв'язати собі руки не може.

У цю мить гетьманові спливає на мисль ще один підступ кошового. Богопротивний, лиховісний замір, учинений зовсім недавно. «Симеон... Царевич Симеон...» Гарячий зміїстий вогник прокотився в грудях. Стало жарко й хороше. Так хороше гетьманові не почувалося вже давно. Сірко сам ступає до ополонки, прорубаної власними руками. Треба тільки якомога переконливіше вказати цареві на те. Тепер його ворог вже не одкрутиться. А напише він ось що... Гетьманова рука карбувала в повітрі слова, що аж перепліскувало з келиха червоне, наче

кров, вино. Потерпаючи, аби не розгубити гарно укладені слова, притьма кинувся із зали, поминув два довгі покої і впав на стілець.

Перо порскало чорнилом, хрускотіло, він гнав його по паперу, лишаючи позаду широкі чорно — коричневі плями й частокіл поламаних, похилених праворуч літер. Завтра писарі розберуть їх і змайструють рівний високий палісад, з — за якого Сіркові вже не вибрatisя зроду — віку.

Розмірковуючи над щойно написаним, накинув наопаш криту малиновим плисом шубу з горлового лисячого хутра, підвівся, підійшов до вікна, яке виходило в двір. Залитий неживим місячним сяйвом березовий гай унизу mrів, як сонмище мерців, що прийшли на покуту. Здавалося, то зачайліся одна при одній білі душі, благають, вимолюють у когось прощення. Чи не в нього?

«Я сам грішний», — подумав, широко перехрестився й вернувся до столу. Голосно прокашлявся. За стіною куняли різного штибу писарі канцелярії. Кілька їх завше мав під рукою. Записували його думки, виконували веління, а ранком розказували всім, що гетьман не спить і вночі, клопочеться за свій люд, за свій край. Писарям Самойлович платить щедро.

Місяць заглянув у вправлені в олово шибки вікна, освітив шмат білої стіни з маленьким, повішеним упоперек килимком, ікону Божої Матері з немовлям, що, здавалося, тягнулося ручкою до шаблі, почепленої на килимку, низеньку лавицю, на якій, звісивши до підлоги праву руку, на лівому боці спав отаман. Проміння заструменіло йому між шорстких вусів, залоскотало міцно сплющені повіки, й вони здригнулися, ледь — ледь стріпнувши віями. Сірко провів по щоці рукою, немов оддирав од неї невидиму павутину, зітхнув і повернувся обличчям до стіни. Він і далі спав міцним, спокійним сном. І снився йому степ, запінений ковилою, підпалений червоними тюльпанами, і висока могила, а на тій могилі двоє козаків — один молодий, а другий вже літній, у лихій одежині, але при добром риштунку. Молодий — то Лаврін, а літній — хтозна, бо зорив у степ, приклавши руку дашком до чола, ніби ховав од нього свій вид. Сірко вгадував і не вгадував того козака, від чого було трохи досадно. Козак стояв міцно, пильнуючи своєї справи.

# Розділ третій

Отаман гуляв. Гуляв, як останній нетяга. Хіба що ширшим колом ходили в шинку козаки, густіше подзвонювали срібні таляри та мідні чехи й корчмар подавав чистішу горілку. Отаман не валявся під лавою, не пропивав чину, але гуляв бучно. Ходуном ходив просторий шинок над водою — в круглі, наче гарматні жерла, шиби було видно Чортомлицьке Дніприще з сухими й живими, як бронза, торішніми очеретами по той бік, сумовитими вербами, що спадали забрунькованим віттям у високу весняну воду, й карякуватими, ще сонними дубами.

Ходуном ходили широкі грубі липові лави, й дубові столи, й шинквас з шинкарем та двома челядниками. Гуляли червонохвості піvnі на куманцях та горнятах, гуляла піч і всі п'ятнадцять козаків, що зійшлися вшанувати отамана. Їх би прийшло й більше, та корчмар примкнув двері.

Шинок — великий, світлий і хоч не найкращого штибу, але чистий: добре вимиті мостиини, вишкрябаний до білого ножем стіл, пофарбований у зелене шинквас, картини на дверях — на одній козак рубається з трьома турками, на другій — самотній козак у степу, ще й підпис під картиною: «Ніхто за ним не заплаче», а на дерев'яних тибликах біля входу гарно вишиті рушники, на них також козаки і ще пави, хатки й дерева та нехитрі слова: «Личко витирай, здоровий бувай».

Кошовий стояв посеред шинку з бандурою в руках, бив одразу по всіх струнах, притупував ногою, а довкола ходив околясом козак Кайдан, та так, що тільки миготіли білі закоти на чоботях й звивалися за плечима, як змії, довгі рукава жупанини. Важкий і неповороткий, з густою куделею волосся довкола круглого виду, Кайдан у танці й бою швидкий, як вивірка, й палахкий, як порох. Отаман і сам почувався легким та пружним (плоті не потурав — жменя сухарів, кілька ложок кулеші, суха тараня, тверда постіль — всі його розкоші), й мовби полегшало все: шинок, верби над Чортомликом, коні на картинах, бандура в руках. Сіркові видавалося, мовби його самого підносило щось, підхоплювало високою хвилею й крутило, гойдало, мчало. І в грудях теж зводилася висока тепла хвиля, й все було легким і гарним. А по краю цієї хмільної хвилі, достеменно по краю грозової хмари, щось ходило, щось черкало крилом, він не пускав його в тучу, але не міг прогнати зовсім. Воно не розбивало його веселої відчайдушності, проте й не губилося, він не міг забути його зовсім. Так над кущем шипшини, під яким сидить боривітер, ширяє ластівка. Боривітер зорить за чимось своїм, але він пам'ятає про ластівку, чує її незатемненими чуттями, знає, що вона ось зараз вилетить і шугоне на нього, черкне сивих крил, а може, й ударить, але те йому не страшне, хоча неприємне. А може, трохи й не так, бо від того, що чатувало на нього, Сірко сховався майже відверто, втік у буйний хміль, знов, кого дратує і чий накликає гнів. Знав, що той гнів стоїть за порогом, чатує на нього, що він так не одбудеться, але волів, аби все те зачекало. Дарма, нехай скіпається більший гнів, нехай потім змага буде ще важча — йому треба виграти час. Йому зараз гуляється, йому зараз весело. Проте й не міг того зовсім виштовхнути з пам'яті. Воно трималося міцно, засвічувалося, як блискавиця по краю хмари, й не випадало з голови. Навіть не заважало гуляти. Він брав його на кпин, прискаяв на нього міцною оковитою, що аж схоплювалися червоні відчайдушні сплески, — веселився до знемоги, рвав невидимі пута, вже не почував їх зовсім, а тільки — вогонь у грудях, легкість у тілі, веселість у думках. Він обертається, й шинок обертається з ним, і не од хмелю, впоїти його було достобіса важко, а все од тої же веселої відчайнності. Так йому хотілося. Так йому малося. Він більше прикидався п'янім. Чи хотів бути п'янішим, ніж був насправді. Й навмисне послаблював прикро наструнені віжки. Щоб несли, не спинялися гарячі зв'южені коні. Гарно було прикидатися. Хотілося прикидатися. Гарно все — таки жити на світі! Хоч і

важко. Ох, як важко. Крутився світ, крутилися думки. Вертівся довкола нього веселій козак Кайдан, веселий, і дитинно щирий, і наївний, що його обдурити — наче табаки понюхати: видурить проноза гроші або виміняє свою стару шапку на нову Кайданову, ще й покепкує. Одначе покепкує тільки той, хто цього козака вже знає; виглядом своїм Кайдан може налякати й самого дідька: велике, кругле, як діжа, обличчя, великий ніс, товсті губи, витрішкуваті очі, кудлаті брови, ще й чорні патли лізуть з — під шапки. Притупував обома ногами, кружляв довкола отамана. Випита на дурничку горілка зробила його легким і самовпевненим. Кошовий підморгував йому. Одначе те підморгування козаків до панібратства не наближало. Гострий суворий пруг у душі отамана залишався завжди, тримав їх на деякій відстані. Ніхто кошовому не закаже гуляти, ніхто не дорікне — не часто він навідує шинок, не часто тривожить струни старої, що висить у шинкаревому ванькирчику для нього, бандури. Це його день. Саме в цей день, за тиждень до Благовіщення, тридцять років тому (здається, тридцять, хіба вже тридцять?!), вперше приїхав на Січ. По тому якийсь час ще водив Вінницький полк, відтак, знову ж на Благовіщення, прийшов на запороги навіки. Тож коли йому й погуляти, як не в цей день!

Отаман гуляв. З тими ж таки козаками, з якими вперше заявився сюди. Троє — з рідної Мерефи, решта — з колишнього Вінницького полку. Сіркові було і важко, і легко водночас. В ньому вгадувалася велика сила, й легко було уявити його молодим і шаленим, без журним і нестримним. Любив отаман життя, любить і понині, хоч в останні роки щось примеркло в його душі, найдужче ж любить січове товариство. І воно горнеться до нього завжди — ходить Сірко в отаманах чи простим козаком. Де найбільше юрмище, там і Сірко. І любить послухати гарного слова, вміє й сам сказати. При чарці й без чарки. Одначе нині зроняє те слово рідко. Сірко подумав, що, може, це останній раз, а далі станеться сподіване й він переступить незримий пруг, розпочне інше життя і вже не зможе отако бенкетувати, земля горітиме під його ногами і під ногами тих, хто стоятиме насупроти, і кожен день вибухатиме, як порохова бомба. Всунулись у шинок цигани з ведмедем — хтось таки одімкнув двері, — їм налили по пугареві пінної й витурили в шию, а ведмедеві, що огризався, заліпили квашеним кавуном у рило й линули під хвоста скаженої, було чути, як він ревів і качався в березі Чортомлика, як намагалися вгамувати його цигани. Вклонувся до шинку посол його величності короля Яна Собеського ротмістр Ян Завіша — високий шляхтич з видовженим лицем, тонкими бровами й вузьким, мовби оструганим з обох боків носом; півтора місяця сидить він у посольській хаті, добивається, щоб кошовий прийняв його бодай на малому крузі, а той зволікає; й вирішив пан посол погомоніти з отаманом хоч у таку неслушну годину й не у вельми зручному місці. Його в шию не витурювали, кошовий наказав посадовити королівського посла за стіл і подати чистий пугар. Бліснула отаманові в душі синя іскра.

— Гей, Ониську, — гукнув до корчмаря. — Горілки послу його величності. Аглицької. Вогнистої.

Шинкар приніс пляшку жовтої аглицької горілки, запечатану так міцно, що ні шинкар, ні жоден з козаків не могли добрati способу розкубрити її. Тоді Сірко поставив чотиригранну пляшку на край столу, вийняв із Завішиних піхов шаблю («Щоб не скаламутити, пане посол, своїми шаблями тобі горілки: на них кров поганська») — гарну, тонку сигізмундівку, й коротким, майже невловимим помахом одрубав шийку. Він таки не скаламутив горілки, одтяв шийку по самому її краю — хочеш, пане посол, пий з чари, хочеш — просто з пляшки.

— За здоров'я його королівської величності! — підняв чару Сірко, і обличчя його було серйозне, поважне, а очі в самісінській глибині розсміяні, веселі.

Далі срібло дзвеніло за здоров'я обох польських гетьманів — коронного і польного, — за сейм, за королеву й королевичів, а що такі тости п'ють до дна, Ян Завіша небавом упився, водив

посоловілми очима по корчмі, шкірився по — п'яному щиро й одуріло.

— Ти Іван, я Іван... — п'явками витягуючи тонкі синюшні губи, белькотів Завіша й тягнувся пугарем до Сіркової чари.

— Іван, та не пан, — посміхався Сірко, й ліва брова хмарою ходила по темному чолу, підморгував запорожцям.

І майнуло рожевим птахом: «Ти Іван, я Іван...» Три Івани зараз на Січі... Якби три Івани... Якби завжди були однокупні і поважали рівно один одного три Івани, добре було б жити в світі.

— Король казав: ти пив з ним чару дружби, — белькотів посол.

— Миру! Тоді він був ще коронним.

— Ще казав: ти мудрий, хитрий і тихий.

— Ні хитрим, ні тихим ніколи не був.

— Ага. Щось ти й тоді вчворив.

— Полковник Лисиця хотів перебити мені балачку з коронним, тобиш королем нинішнім, довелось скинути Лисицю з фотеля. А чару миру я готовий пити навіть з чортом, — підморгнув козакам.

Сірко дивився на п'яного Завішу, а краєм мислі, мов лезом гострої бритви, й далі щось одсовував. В душі йому знову закипав злостивий сміх: нехай ждуть, нехай гнівляться. Він не забув. Але він гулятиме. Наперекір долі, наперекір всьому. Й те, й те спліталося докупи, але жодне не переважало. Й нікому, хоч би хто й знав, а може, й самому отаманові, не одгадати — веселився він чи тільки одсовував щось, утікав од чогось, сподівався на щось, чекав. Таки й сподівався, й чекав. І не абищиці. Воно було велике, більше за нього, за саму Січ і всі її нинішні звитяги. Саме так закладається запорожець одразу на все — коня, риштунок, одежду. Проте тут закладався не він. Закладалася доля. Й не на те, що вони мають, а що матимуть. Заставщина була велика й програв теж. Він програв надію і щастя жити нею.

Сірко бив по струнах, і грубі, з пилиних навпіл плах стіни шинку струшував дужий похідний марш. Запорожці підстукували в лад підковами й ложками, приймали густий рокіт бандури за веселий зачин до пісні й ні гич більше, адже походом на Січі поки що не пахло, й тільки кошовий знав, що струни стогнуть недарма. Він більше не звертав уваги на Завішу, той упився до решти, намагався й собі одятити шаблею горлечко пляшки, засипав склом шинквас, але не зрубав жодної. Козаки реготали; вони знали, що таке не вдається нікому, а коли посол ледве не одяв собі пальці, вклали йому до піхов сигізмундівку, взяли за руки та ноги й однесли до темного ванькирчика. Шинок на той час уже окутала темрява — сонце скотилося за пагорби, пахолки внесли два олійні каганці й поставили один над шинквасом, другий — на вправлену в стіну дощечку, й у шинку враз все змінилося. Іншими стали обличчя, одежда, сміх, здавалося, він набрав у себе темніших, густіших звуків, навіть музика стала іншою. Найбільша ж переміна сталася в наладунку отаманової душі. Він давно передав Кайданові бандуру, той шкварив веселої «Горлиці», а Сіркові враз мовби чорна тінь майнула перед зором. І вже весела музика билася в груди плачем. Чорна тінь, швидка, як птиця, перекреслила чисту запону пам'яті, й хоч вона щезла, все ж лишила по собі слід. Таке з ним бувало часто. Диво, що та птиця з'являлася в мент найбурхливіших веселощів, у мить найбільшої розкутості душі. Сиділа й чатувала край поля? Ніколи не полішала його? Так чи інак, але виполохував її з гнізда ярий сміх, весела, як сонячні іскри на снігу, музика. Він сам не знав чому. Хотіла нагадати, що вже на те не має права? А хто на те має право? Хіба можна наказати самому собі, своїй душі? Вона має свою волю й веде себе, як їй повелів Бог. Виходило, що він повелів їй і це? Чи, може, ту тінь накликав своїми думками сам? Він ніколи не забував за біди, що впали на його родину, а також за лихоліття, розпросторене по всій рідній землі. Либо нь, вони притемнили душу, поклали в ній важку сувору риску. Проте він не сподобив себе в мученики, не став жити горем. Іноді ж буває,

що горе стає гординою людини, вона й на світ дивиться тільки крізь нього й починає думати, ніби воно дає їй щось більше, якесь потаємне право. Він не прагнув того права. Просто воно, як це буває найчастіше, просвітило його хай жорстокою, але глибинною мудрістю, і те не заважало йому жити й сприймати людей, як сприймав і раніше. Хіба що трохи суворіше. (Навіть не став буркотуном, таким собі мудрагелем, що всіх повчає і читає усім проповіді. Здебільшого на старість у людей меншає справ і більшає слів, вони стають мудрі, але мудрість та — листя не зелене, а листя жовте). Що ж, зіркіше бачив ницість, підступ, боягузство, розчахував їх чи кпив у душі, дивився на них крізь гірку, трохи злу примруженість. Й тоді поривало неждано шмагонути нечестивця, зірвати з нього шати й показати голого, з відьомським хвостом. А ще горе мовби дужче збрatalо його з покаліченими, покривдженими, вело по непритупленому лезу, де щохвилі міг оступитися й сконати. Та він не любив нерозумного ризику. Віддати життя — то вже за щось істотне! Прислужитися товариству та вітчизні не дрібкою, а чимось великим. Боротьба, життєві поразки не зламали його, не погасили отих живих, проникливих вогників у зіницях очей, не спили енергії. Проте надпили життєлюбства, навіяли в голову нових, не знаних раніше думок.

Так, помічав, як налягали на плечі літа, як потроху міняли вдачу. Ніби й не набрало ваги власне життя, а став обачнішим. Де колись ступав не роздумуючи, тепер пильніше розглядався й вивіряв поступ. Може, це просто від того, що роки таки почали висотувати силу? Але мав її немало. І не тільки тієї, що в м'язах, а й тієї, що в серці. Він умів скрутити все — підкову, повіддя норовистого коня, потаємний, погрозливий рокіт юрби, був упевнений у собі й вельми непоступливий. І робив усе не тією шаленою напругою, коли, буває, перекипає кров і рвуться жили. Ця сила була в ньому природжена, кожен, хто стрічався з отаманом, помічав її одразу, бо вона промінилася з очей, зі слів, скupих, але кованих, як залізо, й розумів, що та сила — світла, але й трохи небезпечна, надто коли у власних грудях — ущербність чи непевність. Доброта і любов були приховані в отамановому серці глибоко — глибоко, здавалося, він сам приховує їх.

Найперше, звичайно, почували силу кошового запорожці, недарма з року в рік знову й знову обирали його кошовим свого війська. Вони кричали його на свого ватага не тільки тому, що знали: він не полишить їх у бою, а й тому, що рівно ділив на всіх гнів і справедливість, в його серці завжди знаходили відгомін незлобивість та щирість і діставали найсuvорішу відсіч науст і підступ. О, він не щадив їх! Він гrimав на них, сварив, брав на глузі, міг і шмагонути по плечах, однак вони знали, що він їх любить, і прощали те. Хоч він і не потребував нічийого прощення. Він беріг їх у походах і в бою, не давав обдерти лихварям та корчмарям, встановив тверді порядки на крам — базарі. В сутяжництві з січовиками лихварів завжди ставав на сторону козаків, наказував заплатити з військової скарбниці або й віддавав у заставщину власні гроші, якщо вони в нього були.

Тому — то, побачивши, як охопила отамана зажура, посмутніли козаки, стих рокіт бандури, поставець кружляв, наче на поминках. Звикли бачити отамана в доброму строї душі, веселим і гарячим, сповненим життєвої снаги, могли ще й зараз уявити розвихреним парубком з іскrami в очах — й, хоч не відали, яка — то нині в його душі темна ніч, запечалилися. Надто хмарним стало чоло у Кайдана. А крізь ту тучу пробивалося тепло, м'яке проміння, то було тепло любові до отамана, тієї, яка не вичахає до смерті. І згадалася козакові на ту мить інша корчма, стояла вона від цієї за триста верст і за двадцять літ. Сиротою, вигнанцем з рідного дому валасався тоді він, Кайдан, по світу, заблукав до порожньої корчми під Смілою, в якій полуднував тільки один чоловік — жилавий, смаглявочолий запорожець з ледь кібчастим носом. Запорожець наминав книші з салом, наминав, аж кавкало за вухами, а в Кайдана голосно кавкало в животі, і він намагався не дивитися на стіл, дивився на свої постоли, припорощені білою пиллюкою. Проте вже був тертий світом, намагався зачепитися балачкою за козака, відтак

сподівався зачепитися й за полумисок.

— Не скажете, до Колобродів далеко? — запитав.

Козак затримав праву руку з книшем, лівою підкрутив вуса.

— Для кого далеко, для кого близько.

Кайдан подумав: пуста відповідь.

— Ex, до цих би книшів та ще вишкварок, правда, хлопче? — звернувся козак до Кайдана і потягнувся до кухля з пивом. Висушив кухоль, утерся рушником і знову взявся до книшів. Кайданові ненависним було чавкання, ненависним здавався козак, на обличчі якого лисніло вдоволення, а в очах не світилося жодної мислі, а тільки втіха від їжі. Лінивий, тупий козак, подумав він, тільки й знає набити кендюха. На той час до корчми зайшло ще двоє козаків і сіли поруч того, що їв, мабуть, вони допіру порали коні.

— Ей, корчмарю, ще три книші і шість кухлів пива! — гукнув перший запорожець і пояснив своїм товаришам: — У хлопця гроші вкрали, нічим заплатити.

Мабуть, ні корчмар, ні обое запорожців не повірили у байку ватага, однаке вона давала Кайданові можливість повечеряти без особливого приниження, й він сів до столу.

По вечері козаки, а з ними й Кайдан, вийшли надвір, отаман запалив люльку й запитав:

— Так куди ти йдеш, хлопче?

— До Колобродів, — трохи нітячись, відказав Кайдан.

— Ти йдеш з Колобродів.

— Звідки ви...

— Пилюка на твоїх постолах біла, така тільки під Колобродами. А йдеш ти до Мринська. Якщо так, то ліпше не ходи.

— Чому? — запитав Кайдан.

— Бо там отаман Ропуха дурнів ловить для війська полковника Гнилиці.

— Ну, так...

— Погане те військо і поганий то полковник. Бреше, буцім правду обстоює, а сам ляхам служить.

Кайдан знічено дивився на свої постоли, чомусь не одважуючись глянути в очі отамана, можливо, через те, що справді йшов на клич Ропухи. Брехати ж далі не одважувався: надто прозірливим виявився цей запорозькій отаман.

— А де ж мені її шукати? — тихо мовив він.

— На Запорожжі. Не скажу, що там знайдеш її саму, та вже хоч її подобу. Хлопець ти при силі, а розуму ще наберешся.

Отак Кайдан зустрів уперше Сірка і так став запорожцем.

Раптоватиша вилущила кошового з власних дум. Він оглянувся й несподівано дужо плеснув по крутій схиленій шиї Кайдана. По шинку пішли виляски, козак скинувся, звирила довкола голови густа куделя волосся, здивовано закліпав важкими повіками.

— Комар присмоктався, — посміхнувся Сірко.

— А — а, — протягнув Кайдан. — Я ж то чую, щось наче шилом штрикає. — Вигляд у Кайдана грізний, а душа дитинно добра й нелукава, от над ним потішаються всі, навіть отаман.

— Го — го — го — го! — на повні груди сміявся Сірко (звідти взялися комареві в місяці березолі?!), засміялися й козаки. Гарно сміявся отаман — круто зломилися брови, ходили по обличчю зморшки; а що Кайдан і далі широко оглядався, не міг нічого втямити, шукав подивованими, цинамоновими очима клятих комарів, сміх змагав Сірка дужче й дужче, а козаки то вже трохи не падали од реготу під столи. Кайдан так і не втямив, чого сміються запорожці, на його круглому, як діжа, бровастому обличчі й далі кругліла наївна та простакувата усмішка, а щоб якось одкрутитися, порятуватися, взяв бандуру й втяв пісню про комара, що оженився на

мусі. Його комар дзизкотів так тонко, стрибав так кумедно, що запорожці реготалися довго. А далі зринула весела «Циганочка», за нею «Метелиця», й шинок знову заходив ходуном. За вікнами вже стояла глупа ніч, уже горіла тільки одна олійна лампа, друга погасла, й, мабуть, через те, коли до шинку зайшов Яковлев, його ніхто не помітив. Обминаючи тих, що танцювали, він посунув важким животом вподовж довжелезної, на всю стіну, лави, підійшов до Сірка, прошепотів на вухо:

— Кваша вернувся.

— Де він? — запитав кошовий.

В одну невловну мить очі його стали тверезі, сторонній чоловік взагалі міг подумати, що Сірко не пив зовсім.

— Тут, біля шинку, — ворухнув великими, під чорним густим вусом губами писар й посунув вподовж лави назад.

Сірко, не помічений козаками, вийшов слідом за ним.

Ніч стояла холодна й глуха. На вечір притиснув морозець, але своєю минущістю, тимчасовістю тільки дужче нагадував про весну, місяць був на ущербі, він скотився за верби й мрів між ними, наче недокована підкова. Десь високо вгорі просвистіли невидимі в пітьмі качині крила, на мить підняли й вирвали Сірка з корчми, одірвали од Чортомлицького Дніпра й кинули кудись далеко — далеко, аж йому тенькнуло в серці. Це була тільки одна коротка мить. Вона пролетіла крізь груди, мов куля навиліт. Саме качині крила навіяли йому щось давнє, забуте, щемке й ніжне, що стисло груди. Це вони принесли маєво весни — чи й не маєво, а спомин про неї. Спомин отих далеких днів дитинства, коли ждав весну. Коли якоїсь хвилини, найчастіше саме пізньої вечірньої години, раптом схоплював її. Довкола — залиті водою балки, розгаслі поля, налиті соком яблуні й вишні, що бачив удень, зненацька все разом пронизувало душу. Чимось одним — посвистом крил, криком журавлів з чорного неба, поблиском зірки.

Душа жадала весни, а з нею ще чогось невідомого, несподіваного, й в одну мить раптом хапала щось велике, жадала більше, ніж звичайно може обійтися людина. Вона тільки не могла надовго затримати його. Потім ця мить з'явиться ще. З часом вона буде примеркати, бліднути й майже розпліветься в чомусь чорному й холодному. Її не можна приклікати силою, вона з'являється тільки сама, й то зовсім несподівано.

Вона давно — давно не з'являлася кошовому. Так давно, що вже й забув про неї. Як майже забув чи не хотів згадувати багато чого, пов'язаного з тими днями. То свистіли її крила, то шуміла її весна. Вона не справдилася йому, як не справджується на землі кожному, якого б щастя не спізнав і якої слави б не зажив. Спитого трунку не можна випити вдруге. А ще вона нагадала, боляче нагадала, що його ждання минулося, що нічого гарного, незвіданого попереду немає і немає довкруж ніяких таємниць. А тільки ж ними живе людина. Вони — у серці, в ньому бентега любові і радість батьківства — дитини на руках, її першого осмисленого погляду, першого слова. І ще чогось — великого, незвіданого, що прийде, обов'язково прийде до тебе... Для нього все те минулося. Його вже справді не жде ніяка бентега, хіба що — бентега смерті в бою.

Це було так несподівано, що Сірко аж зупинився, і все — шинок над Чортомликом, темні вежі Січі праворуч і оця важка довга весна — видалося йому несправжнім. Але стояв перед ним справжній Яковлев, опасистий і череватий січовий писар, і сидів на перекинутому дном човні звичайний січовий козак Кваша. І хрумтів крихкий вечірній льодок під ногами. Й гудів на вітрі голим віттям кущ калини. Всі інші шинки козаки називають іменем їхніх держателів — «Семенів», «Драганів», «Лупалів», а цей — «При калині». Почувши кроки кошового, Кваша звівся, пішов назустріч. Був низенький, теж кремезний, як і Яковлев, кутався в довгу кирею,

накинуту на плечі наопаш. Сірко через його голову бачив важку, мовби притверділу воду чортомлицького озерища й блідий пруг місяця, що падав у пожухлі очерети плавнів. Там він загубиться й зайде вже аж через місяць ясним одкованим серпом.

Привітавшись з Квашею, Сірко, на мить притлумивши щось у душі (адже стояв перед отим, очікуваним, від чого втікав думкою весь вечір), запитав:

— Ну, розкажуй, що там?

— А що, — одказав Кваша, обличчя його й далі не було видно, воно ховалося в тіні великої, насунutoї на очі кобки. — Людці боярина Ромодановського все ще ріжуть донцям зі спин ремінь. Підплыває Дон кров'ю з усіма притоками, і нова налога на них іде. Не можуть донці нам підсобити. Цидулу ось написали.

Сірко не мовив жодного слова. Тільки враз відчув, як щезло, мовби його й не було зовсім, недавнє відчуття відчайної веселості, а натомість виросло, стало в усьому огромі те, що ходило блискавицею край хмари. Воно заповнило його геть усього, і вже не міг думати ні про що інше.

На тіло, на душу налягла втома. Подумав, що надто багато ваги надав тому, очікуваному, а воно ж — тільки мент з того більшого, чим жив і клопотався всі останні десять літ. Й буде жити далі. Просто завтрашній день доведеться стрічати по—іншому. Жив надіями, а коли вони гинули, як кожен сильний чоловік, не гинув з ними. Новим уже днем жив, його турботами, погрозами, з ними боровся й не вмирав від того, що не збулося. Тільки стояла в грудях важка грудка. Й зім'яти її не міг. Знав — вона розсмокчеться не одразу.

— Цидулу прочитаємо на малому крузі, — сказав.

У корчму вже не вернувся. Стояв і вслухався у ніч.

На Січі пахло весною і далекими походами.

Сірко прокинувся враз, неначе його хто покропив холодною водою. Він навіть пошукав очима: чи не стоїть паламар, чи не прийшов будити до утрені, однаке не побачив нікого. Тут, у кутку, де стояв отоман, панував смерк, а по кімнаті вже розлилося світло; воно цідилося в продовгуваті, оправлені в олово шибки вікна, котре зорило на схід; кошовий добре бачив живі, веселі парсуни апостолів за тайною вечерею, — вражай богомаз, либонь, малював ікону в корчмі, але ж до ката гарно, — і зовсім не святу чубату голову Лавріна Перехреста, джури, що спав на лаві й чомусь зчепив на грудях руки та важко дихав. А чого йому важко дихати — хлопець молодий, дужий, тільки й клопоту — не припізнившись у курінь до кулеші. Русявиий, стрижений у кружок чуб Лаврінові розсипався, прихмарив високе чоло, а великі, по — дитячому пухкі губи були розтулені в болісній усмішці. Лаврін чомусь посміхався уві сні. Сіркові враз стало тепло на душі, й він посміхнувся й собі. Перша думка, що скресла в голові Сірка, — про оце його коротке спання: віку лишилося небагато, душа сама хоче вкоротити темряви, доточити світла. Вона уві сні блукає в таких нетрях, обіймається з такими проявами (а колись же пролітала ніч, як дикий кінь степову балку!), що поспішає бодай не до радісного, а теж похмурого, але таки живого, справдешнього дня. Ця думка потягла за собою іншу, з сивими нитками смутку й чорними — скорботи, вони поволоклися, як пасма бабиного літа. Йому були приkrі й ці нитки, ще й чимось схожі на ті — вкриті ранньою памороззю, адже почали чіплятися зовсім недавно, як те ж павутиння за колючу степову грушу, він їх не знав раніше, в найкрутіших боях та небезпеках, котрих перебрів більше, ніж чумацька валка річок по дорозі до Криму. Що крутішим і струпцюватішим було життя, то дужче його любив.

Вчорашнє шинкування не одгукнулося нічим (тому порадів: таки ще має силу), згадав про нього у зв'язку з надією, яку покладав на Квашине посольство на Дон і яка розтанула в прозорій тиші приморозкового вечора. Знову напливали жалі, але він не пустив їх у серце. Мав із чим змагатися й так. Цей сон змілів доконечно перед огромом дня, що накочувався. Той день видався стопудовим тараном, якого насували на фортечні ворота. Скільки ж буде ударів?

За палісадом, у Грецькій хаті, сидить царське посольство. Самойловичеві людці розбрелися по куренях — справляють подвійну службу: посольську й таємну, собачу. Дорошенків гонець теж підночовує в Уманському курені. А в прикомірку канцелярії чипіє із зашитими в тафту листами татарин. Сьогодні слова повзтимуть гадюками. Стережися, отамане. Це тобі не шаблею махати!

А чого йому стерегтися! Чи вже може бути гірше! Ще донедавна козак плакав, а тепер тільки сміється: що взяти з голого? Й реготно з тих, котрі ще хочуть узяти.

«А так — таки й нічого? А те, єдине, чого не покладеш у тороки й не зміряєш мірою? Після чого зникає все?» Та думка блискавкою пронизала мозок. Інакше за що б уже оця дика, нескінченна веремія. Оцей герць брата з братом. Скільки тих вихорів і вихорців промчало по рідній землі в останні десятиліття! Скільки вигублено посадів, сіл; цілі полки, колись славні й багаті, чорніють попелищами: Полтавський, Гадяцький, Іркліївський. Понад п'ятнадцять літ од смерті Хмельницького кружляє на Україні кривава смертельна хуртовина. В ній брат не бачить брата, батько сина, стають під різні знамена і складають під ними голови. Закипає то там, то там, то скрізь разом, а ледве вщухне — який — небудь полковник, який — небудь авантюрист отаманець починає каламутити довкола себе, сподіваючись викрутити щось собі з тієї веремії. Обіцяє свободу краєві, щасне життя людям. Вони вірять: воля, що закозакувала за Хмельницького в усьому краї, не вмерла, не згас її дух, не вичахла надія на життя без пана,

боярина і старшини. Лишилося чимало чубатих голів, які пам'ятають ті часи, бачили на власні очі, як утікав пан, як палав панський фільварок, може, й самі підносили віхтя під панську стодолу, а тепер розповідають на призьбі про те онукам. І онуки слухають, і горять у них очі (воля пахне молодими медами), стискають кулачки, а коли ті кулачки більшають — тягнуться до шабель. Щоправда, діди і батьки розповідають про все те пошепки, ще й поглядають через тин на широке сусідське подвір'я. На тому подвір'ї стоїть кам'яниця пана полковника. Мовби зовсім недавно йшли вони з тим полковником в одній лаві, разом виборсувалися з — під шляхти, навіть порятував був козак у бою від певної смерті пана полковника. А тепер займанщину пана полковника не об'їдеш за три дні конем, а його рятівник опинився в підсусідках. Плати димове і скарбне, давай на військові потреби, їдь у підводи. Та ще й мовчи. А коли б же того... Коли б розподілити всю займанщину наново! Кажуть, у Полтаві (Опішні, Ніжині, Черкасах...) з'явився отаман, подає клич!

Звичайно, не всі ті, що піднімають посполитих, сподіваються доп'ясти все тільки собі, є серед них справжні лицарі, чисті серцем і помислами, вірні вітчизні, але немає для них ані найменшого просвітку, б'ються вони, як риба об кригу на непроточній воді. У тій кризі — ополонки і сіті з усіх сторін.

Та й мало їх таких, чистих серцем і помислами.

Виговський, Брюховецький, Хмельниченко — хіба злічити смерчі, що прокотилися Україною. З усіх сторін дмуть дужі вітри, не дають загаснути пожежі, котять її то в один, то в інший бік. Підкуп, зрада, науст — чорні дощі тих пожеж. Коли те скінчиться?! Чиєю волею, чиєю силою? Хто заступить Поле од морових вітрів? Він пройшов з кожним із цих людей частину їхньої путі, путі найтяжчої, а потім, гірко розчарувавшись, боровся проти них і таким чином проти самого себе колишнього. Він мовби прожив кілька життів, від чого хтось інший міг би втомитися й зламатися, але його тримала на світі віра — велика, незнищена, вона пройняла всі ті товщі, як спис крицевий проймає одразу кілька тіл, він знов, що вона свята й справедлива і в ім'я її треба жити далі та сповняти її всією рештою життя. І як спис крицевий проходить одразу крізь кілька тіл, так і він пройшов своєю вірою і надією крізь них усіх — Виговського, Брюховецького, Хмельниченка, пройшов і звільнився від них, і тільки іноді йому грізно примружиться із зеленавої пітьми Іван Виговський, злодійкувато усміхнеться Брюховецький чи болісно скривить своє вічно недоросле обличчя Хмельниченко. Ті погроза, усміх і біль не зачіпають його серце.

Сьогодні розривають Україну чотири гетьмани. П'ятий, той же таки Хмельниченко, конає десь у турецькій темниці. Либонь, султан тримає його, аби ще раз випустити в слушний час, тоді він погойдає над Хмельниченковою головою славетною корогвою його батька — може, й прибіжить хтось засліплений на те маєво! Але для України досить і цих чотирьох. Всі огулом гублять те, що здобував батько Хміль. Вп'ялися зубами, немов пси в паляницю, кожен прагне захопити чимбільше, кожного змагає жадоба влади і жадоба багатства. Самойлович, Дорошенко, а донедавна Тетеря, Суховієнко — добра не було і нема од жодного. Якби могли, сонце роздерли б і розтягли по шматку всяк у свою кишеню, всяк у свою скриню. Кожного підпирає чиясь рука. Чиїх тільки підків не вкарбувалося в український чорнозем. Куяте ті підкови і в Стамбулі, і в Варшаві, і в Бахчисараї... А мусили б же нерозумні гетьмани дійти між собою якоїсь згоди. Обрати з — поміж себе одного! За давньою козацькою регулою. Щоб міг обіпертися на обидва дніпрові береги. Посеред усього цього кривавого розору, неначе острівець посеред спіненої ріки, стоїть Запорозька Січ, але не просто стоїть, довкола неї чи не в першу чергу закручуються грізні смерчі, вона переймається звитягою і боріннями тих, хто обіцяє народу волю і Україні злуку. А на ній, у її серці, — він, Божою волею кошовий Війська Запорозького. Колись невгамовний, рвійний, нестримний, а нині оступлений важкими думами,

сумнівами, з темною осмutoю в душі. Прожив бурхливе, сповнене пристрастей життя, десятки разів руйнувалися в порох його надії, впадав у відчай, в чорну меланхолію і знову підносився душою і ставав на герць з долею і ворогами. То вже сутність його вдачі — пориватися кудись, до ледве видимої таловини на обрії, прорубуватись через нетрища. І хоч з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше, не складав рук. І нині клопотався тим же: як припинити братовбивчу війну, як привести до спілки гетьманів?

Вже стільки разів Сірко домагався, аби скликати в долині Росави раду, яка б і порішила, кому володіти булавою. На ті Сіркові поклики не відгукнувся жоден гетьман. Наймогутніший, Самойлович, запікся помстою. Залив золотом вуха, насунув на очі чужу шапку, не чує й не бачить, що погиbel' іде всьому краєvi. Що турок і татарин сьогодні міцні та бойні стодужо. Що замірились на весь світ. Два роки тому Магомет з великою вигодою закінчив війну з Венецією. Два роки тому погромив Польщу. По дорозі, вистеленій іконами, в'їхав у Кам'янець — Подільський, приступив до Львова, який, правда, зумів відкупитися вісімдесятма тисячами єфимок, а вся Польща щороку сплачує султанові по двадцять дві тисячі золотом. Свого афекту турки там не погамували. Найласіший для них край — Україна. Вони підуть уже цього літа. Вodoю і сушено. Отож їх треба перестріти на воді й на суші. На Дніпрі та на старих шляхах: Muравському, Чорному, Кучманському. Хто ж заступить ті шляхи? Гірко, ой гірко думати, але куди подінешся од тих дум, що колись сміливий, праведний і духом сильний муж Дорошенко ввійшов у спілку з катанином турчином. Що перед його заплющеними очима татари виловлюють і засилають у вічну басурманську неволю православний люд. Християнською кров'ю, немов живою монетою, купляє собі Дорошенко у басурманського цісаря милість.

Кошовий помітив, що мислить словами листа, якого кілька днів тому послав у Чигирин.

Правда, не вельми зважають на ті листи гетьмани. Солодощі влади забивають їм солоний пах крові, котра димить перед очима. Думки про багатство потьмарють розум. Це ж нині так просто: написав цидулу вінценосному можновладцю — й маєш за пазухою одразу кілька хуторів, а то й сіл. Так повелося од Виговського, перейшло на Брюховецького, на Юрася Хмельницького, на Многогрішного й ще на багатьох не менше грішних перед Богом і власним народом. Через те й повстав проти них Сірко: проти хоромів і кармазинів, проти можновладства й зажерливості, яким немає кінця — краю. Гетьманам у клопіт тільки золоті дукати та власні високі уряди. А хто стане в оборону краю, те їм байдуже. Січ сьогодні злиденна й убога. Той — таки Самойлович розставив по всіх дорогах варту, й вона не дає хлібного та порохового перепусків. Хоче, щоб запорожці прийшли до нього з поклоном. Січ — то поважна сила. Нею сподівається здолати своїх супротивників. А інші гетьмани теж шлють на Запорожжя посольства. Кожен хоче якимось робом привернути січовиків на свою руку.

Честолюбство гетьманів — незборна завада до злуки. Кошовий подумав, що колись він і сам плекав честолюбиві заміри, однаке той трунок мав інший смак і іншу міцність. Зараз уже не може й відгадати, що вело тоді: буйний хміль молодості чи сліпа й невтримна воєнна звитяга, котра була прихильна йому? Бажання покласти кінець руйнації вітчизни, стулити її якось докути і захистити од супостатів! Булава кошового — та чара, якою спив трунку до знемоги. Мала ту особливість — давала пити не зверху, а з дна. Й відчути тягар одвіту за всіх, марници та нетривкість найповажніших повелінь на землі. Пошо йому оті похilenі голови на раді! Поневаж один прикрай погляд може стриміти в серці, як стріла. Влада — це ніж, який весь час доводиться нести вістрям до серця. Вона забирає сон і вкладає в голову думки, від яких скипається мозок. Вельми нелегко одвіяти істину від неістини, правду від олжі. Він же не має права помилятися. Бо коли Бог покличе до себе, спитає за все. Це вже буде, мабуть, небавом... А може, той честолюбний вогонь притрусив порох літ? То єдина пристрасть, яка не згасає, а розгоряється з роками й заступає чад кохання, вогонь звитяги, просте щастя мудрості в пізнанні.

Тоді, принаймні у власних помислах, людина піднімається над коханцями, над звитяжцями, над мудрецями. Став підступною, хитрою, боягузливою і жорстокою. Вона не вірить ні кому, бо сама набирає сили на крові інших. Таким людям починає здаватися, що просто так і жити нічого. Вічна облуда дужого, вітрило і кітва корабля людського життя. Поки людина молода — вітрило, з роками — кітва.

«Яка сила штовхає того хлопця? — зненацька, несподівано навіть для себе, перестрибнув думкою. — Що привело сюди Симеона?»

Та, власне, це вже зараз нічого не важило. Мало вагу тільки те, що Симеон приніс з собою: для нього, Сірка, для всього коша. Для України. Він, кошовий Запорозької Січі, подав царевичу руку помочі, схилив голову під маєво його благенької непевної короговки. Й цим навертає на себе сто лих. На що сподівався? Чого допинав? Привести прибіглеця Симеона до Корони й знайти в тому вигоду собі? Марниця. Хотів відплатити за наругу, вкинути власних недругів у переляк, у гнів, боротися, скільки стане сили, і погинути, спричинивши неприятелям якомога більше зла?

Гірко зізнаватися, але така злорадна краплина в тому замірі була. Він збагнув це не тоді, а тепер, вичитуючи листи, в яких за погрозою відчувалася перестрашеність.

Однаке то лише краплина. Задля неї мав право важити тільки власним життям, але не вигодами всього товариства, яке гетьманські посли намагаються зневірити й посварити зі своїм кошовим.

Отаман помітив, що вже змагається з днем, неначе з диким звіром, якого гучки ще не підняли з лігва. Пружним рухом відкинув ліжника й почав одягатися. В хатці було холодно, з рота кошовому йшла пара.

Лаврін уже не стогнав, а спав солодко, по — дитячому пахкаючи великими губами, присипаними темно — русим вусом. Грубий подільський рябчак сповз з нього на долівку, джура підтискував босі ноги, намагався сховати їх, але не було куди. Сірко ще раз поглянув на Лавріна, і раптом його серце заплеснула хвиля жалю та ніжності. «Що він знав у житті? — подумав. — І що його чекає? Гарячий кінь, степ, відвага?.. Це поки молодий...» Кошовий підняв рябчака, тихенько вкрив Лавріна. Хутко вийшов.

У сінях на кленовім стовпцеві стояло дерев'яне відро з водою і великий мідний питун, але Сірко не захотів умиватися біля хати, пішов до річки. Ніч ще тільки відступала, а ранок наступав — тугий і пружний, уже вмітий. Поміж низових куренів, які стояли не рядочком, як верхні — ті творять вузькі рівні вулиці, — а вrozкид, ще й пообростали за роки прикомірками, прибудовами, через хвіртку в палісаді вийшов на берег Скарбної. Ранки на Січі забарні, вони довго виплуганюються з очеретів, блукають у тумані по затоках та прогноях, не швидко розганяють імлу, але цей, що наставав нині, линув, неначе на дужих крилах. Сміливо викочувалось із сірих верболозів велике, червоне сонце, над водою, що вже перемінила темні зимові барви на тепліші, м'якші — весняні, піднімалася легенька пара. Власне, тільки кольорами й різнилася весна од зими, що минула. Зима була сирітська, з дощами та сльотами, — скотину не загонили в теплі стійла, — переступила у весну, ніхто й не помітив, коли це сталося. На весняного Миколу прилетів перший бузько і приніс із собою весну. Кошовий приглянувся і побачив на верболозині довгі ніжні сережки. Ще вчора їх не було. Гостро пахтів кущ бузку. Звідки він тут уявся, хто його посадив? Посадив хтось з козаків і не призначався. Бруньки ще тільки набубнявали, але запаморочливо — гіркий, клейкий запах аж дурманив голову. І Сірко подумав: скільки то принад несе весна! Неймовірно гарна вже сама по собі оця пора — березень перехиляється в квітень. Тільки треба вміти побачити те. Колись він того не бачив. А зараз вловлює кожен порух весни. Пахне очерет, пахне верба, і вода також пахне. Січові річки понабухали, однаке не вийшли з берегів, як завжди. Коли тануть сніги і

річки виходять з берегів, вони затоплюють плавні, й тоді тільки острівці, а то й верхівки дерев виглядають з сивої каламуті. Тоді озеро Свиняче Море стає справді морем, а Підпільна — найбільшою дніпровською протокою, й підпирає увесь правий берег, все Дике Поле. А нині повені майже не було, вода вже відступала, залишивши на піску маленький зміюнець напливу. Світанок ішов з плавнів. З очеретів, з верболозів пливли сиві пасма туманів, просвітлені сонцем, вони, здавалося, диміли; одне чимале пасмо зачепилося за вежу — й ні руш, неначе там його прип'яли віжками. Синьо, прозоро... вогко, сонно у плавнях, сонно і на душі. Десь прокрякав ворон, його було не видно за туманом, що обснував кущ верболозу по той бік річки.

Щось тануло в душі, вона одірвалася од чогось, як чайка од купини, перелетіла на іншу купину, й кошовий зітхнув. Колись він не лічив весен, а тепер щось само лічило за нього, й душа поспішала вхопити якомога більше весняної синяви, а та просинь змивала струп'я з давніх ран і хилила до думок про дивно влаштований світ, його таємниці. Поставити б десь на березі річки курінь, завести пасіку... Сірко зітхнув ще раз. Але вже інакше, бадьоріше — відганяючи примарні думки. А сережки падали на гладінь річки — верби стояли у воді, і лози, і старі вільхи по той бік Чортомлика, — пливли за течією, і біля них сплескувала риба. Посеред плеса біліла пухка хмарина, весняний вир розкручував її то в один, то в інший бік. Вода була ще каламутна, таїла щось у своїй глибині. Вона завжди щось таїть у своїй вічній глибині.

На березі не було нікого, тільки на Глухій косі ширмувало двоє козаків. Обоє молоді, на голих до пояса тілах зблискували краплі — тільки що вмилися, а може, й покупалися, грілися військовими вправами. Один наступав з палицею, немов із шаблею, другий боронився палицею, немов рушницею, відступав до води. В запалі вони не бачили кошового. Він одійшов за обсипаний довгими золотими сережками кущ верболозу. Вода була студена, студеним було й повітря — на оголених до ліктів руках отамана повиступали сироти. А сонце провіщало тепло, й по — весняному тінькала синиця на гострій палі валу. Кошовий відчув дивне бажання присісти під палісадом, підставити ласкавим променям обличчя, подрімати. Бо й чого поспішати, не ворог приступає. Бог — свій, може й зачекати. Майнула оскарга на Бога, по тому війнув легенький вітрець страху, перехрестився, відступився думкою від тих сфер.

«Старість», — подумав ще раз. Але подумав інакше, ніж тоді, коли тільки — но пробудився. Він таки ще почував силу. Вона грава в м'язах, бо завжди щось м'яв, ламав у руках, йому хотілося ламати, хотілося крутості, змаги, а це свідчило, що старість ще не настала. Він не любив нічого усталеного, улагодженого, його душа прагла руху, бою, лету. Любив змагу, проте відверту, без підступів, йшов їй назустріч, наперед спиваючи серцем і м'язами її шаленство. Вночі йому снилися коні й чомусь часто снилася погоня, од якої втікав, яка кудись заманювала, з якою потім рубався в лютому герці.

Зараз він вдихав туге повітря, вдихав плавні з їх весняним клекотом води, з туманом, першими порухами зела, вдихав життя. Весна його хвилювала завжди, надто весна в плавнях, він чомусь подумав, що зіп'є її всю. Це не були сутяжність і скаредність старості (либонь, саме тому й почувався гарно), він не збирався тягнути з життя насолоду чи ощаджувати й спивати по краплі, просто це був світлий порух серця. Такі порухи нині навідували його не часто. Сірко подумав, що недавня раптова кволість — звичайна весняна млявість, підкорення весні, її ще приспаній, не розбурханій силі. А може, й зовсім інше, може, йому хотілося ухилитися від осоружного дня. Відав — не ухилиться. Мислено збирав себе на силі й спокої. Пересівав думкою слова, які почує сьогодні, намагався наперед струїти їх гіркоту, аби потім у розмові не обпалити душу, й почував, що не може перемогти себе. Що кривди, неправди проступають, як кров крізь перев'язь на рані. Мабуть, подумав, треба піти до церкви та дослухати утреню. Зм'якшити серце молитвою, порадитись з Богом. Хоч увечері поклав — до утрені не йти, не прихильти себе до сумирності; до того ж не хотів дочасу зустрітися з послами. Тому й сказав

паламареві, аби не будив.

Вертався не в крайню хвіртку, а в сусідню — всіх їх прорубано до води вісім, — ступив у неї в ту мить, коли з крайньої із рушником у руках вийшов Лаврін Перехрест. Трохи присоромлений тим, що проспав кошового, джура шукав його. Проте шукав не шпарко. Ліниво потягувався, розглядався, його високе, присипане гривою хвилястого чуба чоло ясніло спокоєм, по губах проковзувала усмішка. Він пив весну на повні груди, для нього вона вже була теплою; груди йому гріла надія — близька й далека. Кошовий хотів погукати Лавріна, та в останню мить передумав. Дивився на запозіханого джуру, посміхався. Хотів відгадати: повернеться Лаврін досипляти чи побіжить по березі шукати його.

Лаврін не повертається до куреня і не пішов берегом. Стояв, приклавши долоню до чола, дивився на червоне сонце. Воно мовби заворожило козака. Кошовий подумав, що Перехрест стоятиме отако довго. Чудний трохи його джура. Адже ж ріс на біді та воді, все дитинство переточене, обвішане старцівськими торбами. Матері майже не пам'ятав, батька — теж, он і дядько Мокій Сироватка вдачі зовсім іншої: де пролетить вітром, а де проповзе на череві, де одгризеться, а де одлеститься. Привіз його Сироватка десь із польської сторони з ляським католицьким хрестиком на шиї (через те й Перехрест, про всяк випадок хрестили ще раз — у православну віру), лазило в густому диму попід лавами в шинках, мішало в казанах чорну ядучу смолу, чуло солоне слово, бачило каліцтва та рани і вийшло з того, як ковил із роси. А може, воно вслухалося в інше: в тихий рокіт бандур, чистий церковний спів, вдивлялося в зелені плавні та маєво бойових корогов? Хто зна. Тільки ж вабило Лавріна все красиве та гарне: сумовиті вечорові співи біля багаття, баскі коні, мальовані яснimi фарбами картини в церкві та на дверях куренів. Він і сам ясний лицем і щедрий помислами. Сорочка на Лаврінові завжди чиста, в комірі голуба стрічка, а темно — руса чуприна — розчесана, кунтуш — охайній. І при тому не скупердяй, не труситься ні над шелягом, ні над алтином. Найбільше кошовому подобався отой його порух головою — ледь вловний, ніби аж погордливий, од якого темно — русий чуб спадав на лівий бік, прикривав чоло. Він і справді гордовитий, капосний хлопець. Почни йому вичитувати, і нехай хоч на чиницю вловить неправди, стріпне чубом, вstromиться поглядом у вікно — й не руш.

— Ти хоч чуєш? — з серцем обізветься кошовий.

Мовчить.

— Чуєш, питаю?

— Та чую.

Й по тому.

Очі в Лавріна непоступливі і погляд твердий. Все заховано всередині, взято на міцні защіпки. Щоправда, не тільки Лаврін такий. І де вони набираються свавільноті, — міркував отаман. Наче ж тримає їх на наструнених віжках, а от же!..

А на дідька вони такі треба, коли б тільки гнулися перед отаманами, — враз звільнився думкою. — Гнутимуться перед отаманами — гнутимуться й перед панами.

Ніхто не виказав кошовому більше непослуху, як Лаврін. Ніхто не сказав стільки слів наперекір, як джура. А от подумав, що мають незабаром попрощатися, й прихмарився. Бо ж почував, що одтавав біля нього душою, перед його чистотою одступався увесь осоружний і маркітний світ. Втішався ним, як рідним сином, не кривдив ніколи, хоч, прости Господи, іноді й кортіло потягти батожильном по спині. Службу свою Лаврін справляв ні добре, ні кепсько, не приховував нехіті до неї. То правда, служба ця не вельми в пошані у козаків, і Лаврін потай гордував нею. Хоч, може, котрийсь інший біля отамана й шапки не клав би на голову. Має справний риштунок, місце за сирном, слухає поважних старшинських розмов, супроводжує отамана у виїзди.

Лаврін же давно проситься в степову сторожу. А отаманові шкода його відпускати. Ще й через те, що якийсь він ніби незахищений. Дарма що гордовитий, дарма що сміливий. Лаврін — немов розумна дросла дитина з ніжною і допитливою душою. Та допитливість росла разом з його літами.

Бувало, виберуться десь на річкові розливи або обсядуться в хаті, а він все — чого та чого? Не зглянуться, коли й ніч мине. Не вельми говіркий, отаман розбалакувався з джурою. Гарні кошовому ті вечори, в них пересіяв і власне життя, бачив, де проїхав уповні, а де протарабанив порожняком. Тепер Лаврін немов забирає їх з собою. Добре це? Погано? Хтозна. Просто кошовому сумно. Але тримати джуру силою не збирався. То більше останнім часом з Лавріном коеїлося дивне. Душа його кудись летіла, чогось прагла, а куди й чого — розгадати не міг. Лаврін же не казав нічого. Може, то грає хміль молодості? Тоді нехай іде в степи, там той хміль або переграє в міцне пиво, або викисне у водичку. Нехай набереться там зlostі, бо, як бачиться кошовому, її в хлопця замало. Обійде його за сирном кашовар, забуде осавул дати в поході тараню — Лаврін тільки стріпне чубом і дивиться кудись поверх голів, немов те й не про нього. Затіють козаки бійку — обійде стороною. Проте нехай хтось спробує покепкувати з дядька Мокія Сироватки, поблідне мов стіна, хапається за шаблю. Звичайно, Мокій того не знає. І з чого така приязнь?

З тими думками Сірко вийшов на січовий майдан, посеред якого стояли стовп для квестій і гармата. Сонце перехопилося через палісад, облило світлом дерев'яну, криту гонтом церкву з дзвіницею, з чорних бійниць якої виглядали гармати, широкий майдан, курені, з котрих чимчикували до утрені припізнілі запорожці. Здебільшого йшли досугі діди; молоді ж козаки на попові докори казали, що Богові більше в поміч їхні шаблі, аніж молитви.

Біля дверей церкви двома рядами стояли січові старці. Майже всіх Сірко знав на імення, а кого й не знав, одним позирком читав карби, що їх дістали вони на ратному полі. Слід ятагана, бойового бича — цьому ось стріла випила око і в другому потъмарився зір. Отаман не прискорював кроку, не намагався прошмигнути цей стрій німих карбів далеких битв, злигоднів, адже, може, завтра й сам стоятиме отут. Ішов повільно, дивився старцям в очі, й вони дивилися на нього, нічого не просили й нічим не докоряли.

Сказати правду, якщо Сірко й почував десь невпевненість, то посеред цього лаштунку. Він не міг їм нічого дати, а отож і всі слова були б облудливі. Він не міг завернути назад колишніх битв й не міг одвернути тих, які насувалися. Може, оті прийдешні битви й були йому якимось віправданням перед каліцтвами, що їх оці люди дістали в січах минулих. Він, отаман, теж обкрутився в них. Воднораз страшні карби ніби впевняли його в рішенні, яке уклав сьогодні, наказували не відступати й на цяту. Інакше — бо січовики прийняли їх марно.

Вже не хотілося йти до церкви. Одначе, подумав, Всевишній знає заміри, негоже міняти їх на порозі Божого дому. То тільки Сироватка може казати омильно просто в святу бороду. Став не в своєму бокуні — одгородженому біля криласу для кошового місці, — а між козаків посеред церкви. Службу правив ієромонах, йому допомагав голосовий піп. Молитва не лягала отаманові на серце. Не почував у душі благості, не почував покори. І все його дратувало. Не любив нинішнього ієромонаха — той недишкарено просто в церкві лаяв дяків і півчих і накурював ладаном, що аж запорожці мовби стояли не на землі, а плавали в хмара, брав велике церковне й зовсім не хотів займатися школою, поклавши всі справи на уставщиків. Сірко велів написати, щоб з Самарського монастиря прислали іншого, старшого, попа, й листа того вже повезено. Та ще дяк потягнув стихар не на той глас, та ще раптом погасла перед Сірком свічка. Ледве достояв утреню. Вже виходячи з церкви, з пронизливою ясністю раптом подумав, що Бог не завжди вибирає собі в служіння найдостойніших. Ця думка була трохи лячна, але він не проганяв її.

Снідав отаман у своєму Шкуринському курені. Хоч кликали і тимошівці, і іркліївці,

тимошівська чата настріляла сайгаків і ще з досвітку білувала їх за курінною скарбницею.

Шкуринський курінь — новий, ще не закублений горобцями, яких на Січі гибли і які й пострілів не бояться, не з ліси, а з плах, на сволоці ще не затерлись карби майстрів: «Благословінням Отця, дозволом Сина і поміччю Святого Духа збудовано цей курінь року Божого 1671». Стіни в курені дерев'яні, вимиті, стеля — побілена, прикрашена голубою мережкою по краях. Цієї весни його пересвятили, не велося в ньому козакам: за минулу осінь і зиму — п'ять разів стріляла гармата, яка стоїть посеред майдану, три козачі душі просто з куреня забрав Бог.

Сволок — мережаний, одвірки різьблени. На покуті, в кутку, божниця — образи на двох довгих полицях, поміж ними кілька дорогих, мальованих на кипарисі та жерсті грецькими та київськими майстрами. Перед образами — непогасна лампада. Пахло ладаном, свіжим хлібом, супокій і затишок огортали того, хто переступав поріг. Почуття затишку не руйнувало навіть густо розвішана на стінах зброя. В курені стояло гудіння, неначе у вулику. Роздягалися, ходили, чепурилися, пили воду, снували з кутка в куток, і однак у цьому снуванні й гудінні був певний лад, як у тій же дуплянці, здавалося б, лад у безладді, та інакше й бути не могло, інакше б така кількість людей неминуче створила тисняву й хаос. А тут кожен робив тільки найнеобхідніше, сідали у певному місці, не заступали ні дверей, ні вікон, тут існували непомітні для стороннього ока особлива сув'язь, особливий стрій, заснований на повазі до найстарших, до порубаних та покалічених, а також до курінного отамана. Біля причілкового вікна пошипував струни бандури молоденький, неначе котиком вилизаний козачок — зализана наперед, на самі очі, чуприна, вуса — п'явочки, сливе дівочі брівки.

Пливе човен, води повен, — коли б не схитнувся,  
Пішов козак в Запорожжя — коли б не вернувся.  
А на річці та на кладці дівка плаття прала,  
Вона тому козакові три доріженськи вказала.

Козак нікого не помічав, думав щось своє, в своє життя дивився, й курінний двічі кахикнув, а тоді повів бровою — козак повісив бандуру на стіну. Справного курінного обрали собі товариство. Він сидів на покуті, сивобровий, сивовусий, охайній, схожий на пасічника. Тільки на облисілій голові волосся не вистачало на оселедця, накручував його з — понад вуха. Чисто виголена голова блищала, як мідна таця. По праву руку курінного сиділи суддя, писар та осавул, високий таранькуватий кухар їв з одних ваганів із отаманом, стоячи. Снідали щербою та коржами — загребами, одначе варив щербу кухар не так, як інші: риб'яча юшка крута, а борошна тіль — тіль.

У курені панувала шаноблива мовчанка. Тільки зрідка обізветься хтось стиха до сусіди або попросить щось подати.

Ушибку вікна бився й басовито гудів джміль: видно, щойно пробудився, очманів од повітря, пахощів вербових сережок і залетів сюди. Запорожці осміхалися.

Сірко, як те й належало, сидів серед козаків. За козацьким законом має кошовий (як і вся інша старшина) обідати в тому курені, в якому ходив, доки його не обрали на отамана, й сидіти таки на тому самому місці, де сидів раніше. Дозволялося ходити в гості в інший курінь раз на тиждень, а також на свята. Мешкати кошовому теж дозволялося тільки в своєму курені, — для Сірка зробили виняток за його заслуги перед товариством і з великої довіри. Козаки поглядали на Сірка шанобливо, але в жодних очах не було запобігання та улесливості. Улесливість на Січі мала ціну вельми низьку. Біля Сірка примостиився чернець — заброда з далекого волинського

монастиря, догідливими, сливово теплими очима поглядав на отамана. Сьогодні чернець таки не дав хука, як першого дня. Аби по обіді хто кинув на тацю за нього плату, нашливи оком козака й присів біля нього. На козакові черкеска з галуном, боброва шапка, шовковий пояс, за яким пара шкоцьких, з ольстри, пістолів, на перев'язі шита золотом по оксамиту лядунка, а того й не гадки, що в кишенях у козака ляський вітер доганяє донського. Довелося ченцеві з любові до близького кинути башлик за обох. Ту притичину згадували за сніданком, намагалися увести ченця в оману й сьогодні. Сірко й собі вклонувся у гру, аж на мент забув, яка відчайна гра чекала попереду. Але чернець тільки посміхався багатозначно в руду бороду — мовляв, знаю, який бідака сидить біля мене, і молотив ложкою, аж тріщало за вухами. Впали на тацю два гроші — Сірко кинув за себе й за ченця, брязкіт металу вмить змів з душі сонячну лагідність. Метал — завше тривога. Козаки дякували отаманові та кухареві за хліб — сіль, йшли надвір палити люльки. Сірко дістав і свою муругу од диму зіньківку. Якийсь час стояв на широкім млиновім камені, що лежав біля порога. Камінь вріс у землю, зверху його вже добряче злизали козацькі, здебільшого ковані, чоботи. Великий попелястий кіт вигнув біля ніг отамана спину й шипів на півня, що заглядав через поріг цікавим оком.

Отаман смалив люльку, слухав звичайні, буденні згуки життя. Сусідні курені вже поснідали, кухарчуки скрипіли колодязними журавлями, мили казани, видзвонювали у них, мов у тулумбаси. Од крам — базару їм окселентували інші дзвони, важкі, трудові, то стали до праці ковалі. Їх на Січі без одного сто, як ударять гуртом, гук котиться до Базавлуга. Від Чортомлика в бік Скарбної летіли чотири качки — три великі, крижні, і одна чирка, летіли, неначе чотири стріли, пущені знизу вгору. Отже, прилетіли качки. А може, вони й не відлітали: зима стояла сирітська, й не тільки в берегах, а на кілька верст нижче вода на Дніпрі не замерзала.

Кошовий не поспішав. По дорозі ще заглянув до пушкарні, котру сьогодні мали перекривати. Пушкарі вже повитягали гармати й шикували в ряди. Стояли гармати під стрілою, під вовком, під змією, і маленькі мортири, й затинні пищалі. Кошовому здавалося, що чорні жерла дивилися на нього голодними пащеками. Може, так подумалося, бо пороху лишилося з десять бочок, а свинцю на два випали. Сьогодні мав змагатися й за них.

По тій думці рішуче вибив об мортиру люльку, пішов вузькою, кривою вуличкою до січової канцелярії.

На нижній приступці сходів, схиливши на руках важку голову, сидів отаманець Міюський. Побачивши отамана, підвівся, по його кругловидому, з невеличкою підстриженою борідкою й такими ж невеликими щіточками — вусиками обличчю мовби хвиля пройшла, а в темних зіницях забігали неспокійні білі вогники. Вони зринули поверх надії і вже не згасали. Іван Міюський — тісно перетягнутий у тонкому стані чересом, запеклий чоловічик з повними жару очима, з рішуче стисненими губами, нижня губа більша, завжди відстовбурчена; його й зараз зсередини спопеляв вогонь, пробивався на щоки хворобливими рум'янцями.

Донський отаманець хотів вичитати свою долю з присурмлених волохатими бровами очей кошового й, не вичитавши, зітхнув. Приходив до кошового щодня, буцімто знічев'я, а насправді — не прогавити зміни в його поведенції. Щоби, вловивши, кинути все й тікати світ за очі. Звичайно, кошовий міг і сам подати знак до втечі. Адже Міюський довірився йому. Не приховував нічого. Хіба що... Але ж того Міюський не міг сказати. Бо тоді мусили витурити його звідси.

Все те зараз пробігло в думці Міюського. Й він враз відчув, що не може погнати вперед думку, що вона ніби замерзла в мозку або її міцно вхопила й тримає чиясь дужча думка. Адже так — таки нічого й не приховав? А те, чи їм велінням приїхали? Донського отаманця била тривога. Бачив на Сірковому чолі тяжку задуму, бачив приглашені вогники в очах і повертає та на себе. Либо нь, Сірко вже здогадався, до якої чорної прірви штовхав його і все січове

товариство Міюський.

Це він, Іван, отаманець з Міюса, привіз на Запорожжя Симеона, сина московського самодержця Олексія. Міюський гаразд пам'ятає той день, коли вони з Симеоном, розпустивши по вітру короговки, поїхали назустріч кошовому, котрий вертався з — під Тягина. Міюський, який правував на Січ, тоді попрощався з життям і навіть прочитав молитву за спасіння власної душі. Однаке їх чекала мало сподівана гостинність. Кошовий зустрів Симеона яко царевича. Видно, знов про нього. Зійшов з коня, вклонився до землі й виявляв інші почесті, як те й належало виявляти царському фамільянту, наступнику престолу. Отаман слухав оповідь Симеона з дитинним співчуттям, в його карих, ледь змужених очах світилася цікавість, і Міюський тоді подумав, що він буде крутити кошовим, як вітер вітряковими крильми. Але сталося не так. Кошовий був простий і довірливий, але із тією довірливістю линув не до всіх. Лукавство намацуєв одразу. Нахмарений і нахмурений, суворий, але не жорстокий, ніби й добрий душою, міг спалахнути в один мент і тоді трощив і кромсав геть усе на путі. Гарячішою людини Міюському не доводилося стрічати. А понад усе та його цікавість була зовсім не наївна. Відтоді в голові донського отамана грішне перемішалося з праведним, він силкувався розгадати заміри кошового щодо Симеона й не міг. Все ніби промовляло за те: кошовий до кінця повірив, що Симеон — царевич, котрий врятувався од смерті й боїться попасті в руки бояр. Він і далі виявляв Симеонові ознаки найвищої шани, й дав грошей, і наказав зробити корогви царські тафтяні й царську печатку. Але що тоді ховалося за його зроненими при тому словами: «Або ми, хлопці, царської печатки не гожі викувати? Чи не маємо для того золотих єфимків?» І коли козаки забажали впевнитися, що в Симеона на тілі справді є царські знаки — червоний вінець, орел і місяць із зіркою (царевич похвалявся ними повсякчас), сказав дякові та трьом значковим товаришам, що йшли на розглядини: «Дивіться добре, щоб побачили...» Вони побачили на Симеонових грудях знаки. Міюський ще раніше бачив їх — не раз купалися з царевичем у морі: вісім білих шрамів од плеча до плеча.

Справжня веремія закрутилася через місяць. З Москви та Батурина прибули посли з вимогою видати Симеона і Міюського з донцями. Кошовий тоді скликав раду. Міюського теж запросили на неї, а послів не пустили.

«Братя мої, отамани — молодці, — сказав кошовий, — Військо Запорозьке Низове, як старий, так і молодий! Ніколи в нас не було, щоб кого видавали, не видамо й цього молодця. Бо як видамо одного, то забажають другого і всіх по одному розтягнуть. А він же сидить, як птах у клітці, й ні перед ким не винуватий».

Увечері гурт січовиків і Симеон з ними обложили Грецьку хату, в якій сиділи посли. Спочатку рубалися словами — посли обзвивали Симеона сатанином, злодієм, самозванцем, а він їх — холопами й боярськими устілками, а тоді взялися за шаблі. Посли та їхня челядь замкнулися в хаті, січовики почали розбирати покрівлю. І вже коли посли попрощалися з білим світом, одпустили один одному гріхи, прийшов кошовий і порозганяв забіяк.

Вчора од царя прибув ще один гонець з новим респонсом. Сьогодні те послання мають прочитати. З тим має звершитися його, Міюського, доля. В оцій ось хаті на два димарі — військовій канцелярії Війська Запорозького.

Дорого заплатив би зараз донський отаманець, аби прочитати думки Сірка. Проте осягнув: його власний розмисл куций супроти розмислу кошового. Супроти його думи. Яка цієї миті, либонь, зводилася круто. Он як нахмарило отаманові чоло, он які брижі набігли на нього, он які глибокі зморшки пролягли від рота! Здавалося, й ніс накічився дужче. І побачив гострі шпичаки в очах — кошовий пронизував ними, мов списами, до хребтини. Поскубував вуса, ліва брова ширяла високо, права падала вниз, як хмара. У тому погляді Міюський вловив щось глузливе й грізне. Мозок йому знову мовби обсипало памороззю. Збегнув одне: зараз має

статися таке, що струсне його, Міюського, до дна.

Спокійні слова кошового й справді злякали отаманця.

— Скажи мені, отамане, що робив Симеон у Разіна?

Міюський втягнув голову в плечі, йому чомусь стало жарко в ногах. Несамохіть подивився вниз. Чоботи на ньому лихенікі, добре були, та стопталися за зиму. Отаманець розумів: брехнею далі не ступиш і кроку. А куди поведе правда? Може, Сірко дізнався все про царевича? В грудях спалахнула злість на кошового — боявся, що Сірко прочитає її. Над силу подавив її, мовив глухо:

— Водив струги по Хвалинському морю.

— Стеньчині?

— Стеньчині.

Тепер було мовлено все. Міюський чекав рішення: кошовий міг oddати його на спитки або видати послам. Провина отаманця велика й важка — і перед царем, і перед кошовим, бо ж таки не сказав, як царевич обкрутився у разінському вирі й з нього виплив. Коли б ще Міюський знов, що ниньки з Дону прибув Сірків посланець й з якими вістями, він би, мабуть, і не підійшов до кошового, а ще з ночі втік би у степи. Проте кошовий йому цього не сказав. Рушив по тонкому льоду сам і сам мусив вибиратися на берег. Хто такий цей царевич — знов од самого початку. Проте сподівався, що за ним стоїть Дон, увесь великий Дон, на те не раз натякав Міюський, і в цьому була його справжня провина перед кошовим. З другого боку — отаманець рятувався, рятував дружнього собі Симеона, але якихось певних обіцянок од донського кругу не давав. Виходило, не він його завів на слизьке, а отаман зайшов сам. Та й хтозна, чи так уже кепсько все склалося. Он як стараються посли — ледве на череві не повзають. Він ще позмагається з ними за Симеона... А Міюський... Отаманець переступив з ноги на ногу. В лівому чоботі в нього хлюпало.

Колючі іронічні вогники зайнялися в очах кошового, не злостили, але й не теплі. Міюському згасав перед ними запал, і врешті він зовсім опустив голову. Сірко ж довго мовчав, а потім запитав, збивши тим з пантелику Міюського:

— А великі струги були в Стеньки?

— Різні. Великі й малі. Ми з Симеоном ганяли великого.

— На стругах стояли фальконети чи яка інша гармата?

— Фальконети, — відказав Міюський, маючи оцю розмову за підступ; насторожено й підозріво чекав нового словесного гака. І кортіло, вельми кортіло йому розказати, як возив він разом з військовим отаманом Флором Мінаєвим зашитого в шапку Сіркового листа Разіну з Чиру на Волгу, бо Стенька на той час був уже на Волзі, і Флор гаразд знов, що в тому листі написано. Хотів Сірко подвигнути гетьмана Дорошенка на те, аби виступити єдинокупно з Разіним, і Дорошенко спочатку погодився, а потім відхитнувся. І то був не єдиний лист. Не перепиняв Сірко запорожцям дороги до разінців і пізніше, ще й ходила чутка, буцім їздив сам у Кузьмодем'янськ, де на той час скучилися довкола Стеньки донці, запорожці, а також лугова і нагірна черемиса, загальною лічбою п'ятнадцять тисяч.

Отож, якщо отаман ще раз запитає в Міюського щось про Разіна, він таки виповість йому оце все, хоч і знає: часи нині такі, що ліпше тримати язика за зубами.

Однак отаман не запитував більше нічого. Посмоктав пригаслу люльку, а Міюський поспішлив витягнув з кишені трут і кресало. Кресь, кресь по гострому сколку. Дмухнув і ввіпхнув кінчик трута в отаманову люльку. По тому, тримаючи трут в лівій руці, набив правою носогрійку й собі. Вітер зривав з трута м'які червоні жарини й жбурляв геть. Міюський заховав куріївську справу до кишені, затягнувся. Тепер дим вився з двох люльок, вився вгору, сплітався, змішувався докупи, і вітер відносив його вбік. Отаман потягнув ще кілька разів, вибив жар під

ноги, розтоптав великим чоботом. Сказав тихо, мовби про себе:

— Ні нам, ні донцям немає волі. А ой як її треба!

Сховав до кишені лульку, тугим нехворощевим віником обмів з чобіт багнюку, повільно поскрипів сходами ґанку. Брязнув дерев'яний цюцик, важкі дубові двері сховали постать кошового.

А Міюський стояв і дивився на двері, мовби сподіваючись щось прочитати на них. Тримав отаманові слова як поплутане мотузя, не міг розплутати. Немає волі — то мусять і далі Січ та Дон стояти купно, як стояли раніше. Немає волі — забракло кошовому сил до оборони. Тоді йому, Міюському, треба вихоплюватися з Січі й тікати в Польщу чи Волощину. Бо ж небавом мають прийти посли. І може бути запізно.

Кошовий повісив шапку на дерев'яного тиблиця біля дверей, розгладив оселедця й аж тоді привітався. Йому оддали добридень два голоси: грубезний і ніби трохи іржавий — старшого січового писаря Андрія Яковлєва — й дзвінкий — підписаря Гука. Яковлєв сидів за широким столом біля вікна. Гук — за маленьким, перської роботи столиком у кутку. Яковлєв — важкий, тілистий і дужий, йому б носити затинну пищаль, а не каламар, ніхто з козаків не брав його навхрест, але і в писарських справах він непоспішливо мудрий та чесний. Колишній бурсак Гук, що втік за пороги од чийогось святенницького гніву, — тонкий лицем, тонкий станом, ферг і чепурун, хвалько і баляндрас. Оселедець у нього кучерявиться, як баранячий хвіст: накручує його перед сном на стрічку, вусики підголені й стирчать у боки, підваксовані розведеною в олії сажею, кунтуш на підписарю сукна лазоревого, ґудзики посріблени, через тонкий, шкіряний, чоботи німецькі, з срібними підковами та подзвоном — й сам він ніби нетутешній, ніби привезений разом зі столиком заморськими купцями. Гарний статурою, гарний лицем, яке трохи псують очі: вони в нього зеленкуваті, неоднакові — одне світліше, друге темніше, ще й з чорним обідцем довкола зіниці. Гук охочий до чарки, любить частування, але вживає тільки французьку горілку, мускат та ромельські вина й п'є так, неначе робить ласку тому, хто приходить. Одначе те тільки на людях, якось кошовий застав підписаря, коли той тихцем похмелявся смердючкою й закушував осушком, якого, либонь, підібрав у буді старого січового пса Шайтана.

Зате у роботі Гук меткий, спритний думкою, ще він хвалькуватий, любить законозисті слова, має себе за великого дотепника, хоч дотепи його здебільшого невдалі. Легкий на перо й обізнаний на латині, польській і татарській мовах, через те отаман волів, аби про біжучі справи казав він. Навіть військову таємну канцелярію часом довіряв підписарю.

З цього й розпочали ранкові труди.

Отаман підійшов до великої калянкої печі й погрів біля неї руки — любив поводити долонями по гладеньких, теплих синіх каляях, то в нього ніби забавка: поводить — і спокійніше стає на душі. Писар і підписар дивились на те поблажливо.

Гук одімкнув залізну, з потайним замком скриню, дістав з неї два скручені в трубочку папери — похідні журнали двох команд, доправлені сьогодні вночі гінцями на Січ. Перша команда з козаків Кисляківського та Менського куренів мандрує понад Бугом, вистежує велику татарську ватагу, друга несе дозір на річкових розливах. Осавул першої команди повідав, що татарська ватага розкололася надвое, одна половина пішла на Корабельну, друга — на Гнилий Єланець, і що він теж розділив свою команду на дві партії. Підписар аж з ногу на ногу переступав, так йому кортіло сказати свій розмисел, проте кошовий не запитав. Стояв біля печі, приплющивши очі, намагався розгадати подальшу путь обох татарських ватаг. У пам'яті поставала ріка з допливами, переправами, лісами й байраками.

— Вони злучаться за Мертвими Водами, — таки не втерпів підписар.

— Не з біса здогаду, — сказав кошовий, так само не розплющаючи очей. — Куди

наміряються піти далі? І чого там крутяться? Наче навмисне в очі лізуть. Одпиши осавулові, щоб вернувся на Гнилий Єланець і нікуди не йшов. Нехай пильнує степ. Степ нехай пильнує, чуєш, — сказав суворо й трохи роздратовано, бо помітив у Гукових очах заперечення. Ще його дратували подзвоном писареві чоботи. Почне отаман думати, а вони — дзінь, неначе цвяшком по лобі. — Та перевзуй чоботи, як ітимеш до канцелярії. Калатаєш, як пес на ланцюзі.

— В мене нема інших, — ображено підвів губи Гук.

— Надери лика й сплети постоли, — з серцем сказав Сірко. — Що там далі, читай.

Далі були листи од хана, зашиті в тафту і перев'язані синіми стрічками. Чаус, що доправив їх на Січ, волів, аби читали їх при ньому. По нього послали Перехреста, що сидів на прильбі з Міюським. Великим кривим ножем Гук розпорював тафту, як жирних лисок або огарів. Хан писав, що цього літа козацьким хуторам од татар пагуби не буде, схиляв до миру й просив роз'їздити границю, як указано на мапі. Журився попередніми кривдами, клявся в дружбі, обіцяв поменшити мито на переправах для чумацьких валок, котрі йтимуть до Перекопу по сіль. І таким солодким напоєм були розведені його слова, аж важко було повірити, що вони йдуть од серця, не сповненого отрути. По тому почали ділити пограничні землі. Татарський посол — маленький, чорненький, очіці так і бігають, нишпорята, виловлюють з твого обличчя найменшу відміну — ну тобі диявол, недарма й наймення таке має — Чортхасан. То дивувався, то посміхався, то лаявся, відступав до дверей, підлізав під самі вуса кошового й дивився знизу вгору чорними, як вугіль, меткими, як миші, очицями. Лопотів і лопотів. Гук, що правив обов'язки бута, ледве встигав перекладати.

— Чаус каже, що татари не будуть чинить цього літа інкурсії на козаків. Що морова пошесть вигубила у них багато людей і худоби, що в них безкорм'я і безкіння і що сам хан прикутий тяжкою недугою до ліжка. Аллах і біда просвітили розум дивану. Краще багато торгувати, ніж багато воювати. Однині од татарських ташів до козацьких хуторів простеляться мирні тропи. Але дайте нам цього літа пасовиська по Єланцю.

Звичайно, таке бувало й раніше, що татари просили миру. Коли приходить морове лихо, попросиш запомоги в будь — кого. Січовики якщо складали обіцянку, трималися її твердо. Траплялося, навіть пускали татар на свої пасовиська. Але зараз чаус казав омильно. Про все те кошовий знав од своїх вивідувачів з Криму та Перекопу. В грудях йому перекочувались гострі отрутні краплі притлумленої зlostі й глузу, він посміхнувся в думці — теж зlostиво, але на обличчя тієї посмішки не випустив. Сміх ходив йому по серцю, але обличчя кошового лишалося відкритим, простакуватим, трохи ніби подивованим. Затим по ньому проповзла хмарка недовіри, але теж буцім випадкової, яку хотів прогнати й не міг.

— Ми б і повірили, та ази ж не читали послання нашої чати з Бугу, — сказав Сірко, і Гук із здивуванням звів на нього очі — адже отаман відкривав таємницю військової канцелярії. Але Сірко удав, що не помічає того погляду, провадив далі: — Не своєю лозою обплівся гонець. Правує він не з Криму, а з Білогородської орди. Може, білогородський мурза хоче обдурити й мене, і хана? Дати б цього чауса на квестію, допитати червоним залізом: звідки приїхав і де взяв ханську печатку?

В грудях кошовому й справді закипала злість на брехливого татарчука, вже не стримував її і глипнув на нього вогнисто.

Помітив, що повужчали при тих словах чорні зіниці татарина і занурились кудись у глибінь очей швидкі тіні. Татарин знав козацьку мову. Сірко знову осміхнувся в думці, тепер уже повною мірою глузливо, аж терпко.

«Хан зараз у Ногайській орді», — подумав, а вголос сказав:

— Та не в наших це звичаях. Запитай у нього, — кивнув товмачеві, — одколи це Гнила Лука стала татарською?

Вони знову вернулися розмовою до кордону, татарин і далі обстоював кожен видолинок, але не так запекло, як перше. Коли він пішов, щоб прийти завтра і вже укладти доконечну угоду, Яковлев і Гук перезирнулися, генеральний писар потер долонею товсту червону шию і сказав:

— Не важився татарин до великої незгоди. Хитро ти його, отамане, квестією прилякає.

— До незгоди він не важився не через квестію...

— А з яких же респектів і причин? — запитав Гук і посміхнувся. Він завжди осміхається так бататозначно та глибокомудро: мовляв, я знаю все краще за вас. За цю посмішку кошовий трохи його недолюблює.

— Було, ледащо, повноважне на всі уступки, — сказав кошовий. — Мав таке повеління. Він тільки удав переляк. Ми полегшили йому перетрактациі.

Яковлев погодився, Митрофан знизав плечима.

«А хан, може, й не в ногайського мурзи, — подумав знову. — Мабуть, чаус умисне заїжджає туди, аби прип'ясти нас до Ногайської орди... Задав же, клятої матері невіра, загадку».

Одне було вочевидь — татари цього літа видають великим походом. Хан нещодавно їздив у Адріанополь, отож їх підпиратимуть турки. Підуть сушею чи морем? Того козацьким лазутчикам вивідати не вдалося. Сушею — шлях довгий, та й козаки про все довідаються заздалегідь. Либо нь, не тільки сушею. Бо очаківський мурза потаємо лаштує малі галери.

І ще подумав, як міцно, круто сплелося все докупи. Всі попередні дні впали в оцей лагідний Божою ласкою день і б'ють у мозок та серце.

Все життя йшов до чогось невловимого, почував його, але не обіймав мислію, здавалося, міг до нього діткнутися, однаке то була омана, бо лишався й далі на краю безмежного Дикого Поля. А ще почував біль. Гострий, тонкий, ніби там, біля серця, стримів ніж. То щеміла й квилила рідна земля. Не пам'ятав, одколи її горе стало його горем. Од днів, коли золоті алтини лягли на Хмелеві очі й по тому закружляли чорні вихори? Часом усе, що чинилося довкола, видавалося злую шабельною січчю в густу хуртовину. Тут вже не видно, хто кого тне, й ніхто не має сили спинитися. Й не бачать того, що на них котиться важка лава, яка ось — ось змете всіх. Треба якось зупинитися, повернутися грудьми до лави, зчепитись руками. Турецька імперія нині така дужа, якою ще не була ніколи.

Сірко підвів голову: Яковлев і Гук страйковено дивилися на нього. Отаман усміхнувся. Й обом одразу полегшло на душі — усмішка в кошового була ясна, збадьорлива.

— Нічого, поганського горіха розгриземо. А тепер давайте обмислимо, що сказати послам, — мовив. — Мабуть, легше гребти на галері, ніж вести туту балачку.

Яковлев хитнув головою, поплямкав губами, неначе дойдав вареника. Губи в нього велики, вивернуті, й велика голова, брезклє, м'яке обличчя, сіро — білі, безбарвні очі, — на перший взір здається, що писареві все байдуже, насправді ж він уважний, доскіпливий, а ще — гранично чесний. Викликало в ньому посміх лих одне: молодився. Фарбував вуса й носив строкату одіж. А перед ким тут молодитися? Може, змагається з підписарем?

— Скажемо те, що намислили вчора.

— Вчора — то не сьогодні. — Й підвівся, пружним потиском рук розігнав застояну кров. — Що ж, писарю, скликай судне колесо. А я тим часом викурю люльку.

Підписареві здалося, що настав момент наблизитися до кошового, й він сказав удавано захоплено, багатозначно, хоч трохи й догідливо:

— Ох і гула вчора корчма «При калині» над Чортомликом!

Сірко покошлав кругі брови:

— Не за твоє пив, підписарю. Пильний свого.

Гук хвацько крутнув вусики:

— Пильную, отамане. Сам учора пригощався мускатом.

— Не хвастайся. І не бреши. Останню пляшку мускату oddали послам. І того, рідше заглядай у чарку, частіше — в папери.

Гук знітився — все в нього сьогодні виходило не в лад. З — за свого столу підвівся Яковлев. М'який, усміхнений, утасманичений у якісъ свої думки. Пригладив довгого, сивуватого, зачесаного, як у дячка, на два боки чуба. Перебрав на себе обов'язок відводити отаманові громи од свого улюблена. Плеснув того по плечу, кинув коротко:

— Чеши. Отаман жартує.

Послав підписаря кликати суддю, осавула, значних козаків — Носа, Брекала, Голода, Квашу, що вже чекали біля Шкуринського куреня.

Ті, що заходили, сідали на двох довгих, вкритих обрусами лавах попід стінами — з одного боку січовики, з другого — посли. Стари січовики тримали в зубах порожні люльки: і в курені, і в канцелярії палити не вільно. Декотрі позвикали до порожніх, то й рідко палили, старий Кваша востаннє натоптував свою в золотому окладі носогрійку літ десять тому. Але носить за чересом, пхає в зуби — який то козак без люльки. В світлиці панувала поважна тиша, бо обсідалися на лавах значні козаки, шановні люди, неквапливі в балачці, тверезі розумом і сповнені самоповаги. Тиші вимагає і козацька регула — звичай. А він на Січі — найповажніша сила, на ньому засноване все її буття: порядок, способи бою, честь і посмертна слава. А що писані закони завжди можна переписати по — новому, неписані — непорушніші за них. Є в козаків і писані закони, знають вони закони і сусідніх народів — на різьблений поличці біля дверей лежать і Магдебурзьке право, і литовський статут, і царське «Уложеніє», і кілька латинських та турецьких книг, але мудростями з них козаки послуговуються не вельми часто.

Сонце світило в покутнє вікно, через усю світлицю пролягла широка сяйна ріка, в якій плавали дрібні порошини. І всі разом подумали про неї як про справжню річку, а воднораз про те, кому пощастить переплисти її. Цареві посли — піддячий приказу Малої Росії Семен Щоголев та сотник стрільців Василь Чадуев були у важких ведмежих шубах — приїхали ще за морозів і чи не знайшли на себе на крам — базарі справної одежі, чи не хотіли одягатись у козацьке, — повпрівали од самого початку, витирали пітні чола долонями, були червоні, немов після лазні. Вони не пообмітали чоботи, на долівці біля їхніх ніг темніли калюжі, і Гук недоброзичливо зиркав у їхній бік — затирати калюжі доведеться йому. Кошовий довго мовчав, посли поглядали на нього, не одважувалися почати розмову. Врешті Сірко махнув рукою. Першим підвівся з широкої липової лави Щоголев, — високий, років сорока чоловік з широкою, розкішною бородою, розумними очима, — він читав цареве послання, написане словами грізними, за якими вловлювалася розгубленість. Послання було довге, Щоголев не дочитав і до половини, а піт зблискував у нього не тільки на чолі, а й на бороді та вусах. Кілька крапель упало на папір. В листі оповідалося, коли народився царевич Симеон, од чого помер, хто тому свідки. «Мощі його поховані в царственому великому граді Москві, — читав Щоголев, — в церкві архістратига Михаїла, в присутності його царської величності, на яких, похоронах, були святійший Іосиф, патріарх московський...» По тому йшов довгий реєстр бояр та єпископів, живих та померлих, котрі бачили мертвого царевича. А далі цар знову наказував і просив видати послам псевдоцаревича й обіцяв за це милості та нагороди.

Сірко слухав пригускливий голос боярина, а сам думав про те, що лиха через Симеона доведеться запорожцям вхопити великим ковшем. Але коли б вони видали авантюрного й самовпевненого парубійка, з того теж добра не мали б, то більше перед великим басурманським рушеннем. У Москві про заміри турків і татар нічого не знають. Ймуть віри не запорозьким посланням, а Самойловичевим, а той уводить в оману царя. Каже, що запорожці хочуть на тому застраженні погріти руки. Боїться війни, одводить її думкою, те знають його старшини, нашпітують у вуха гетьману, чого сам хоче: турки на силі не зібрани, гострять шаблі проти

Європи, а не проти них, війною на Україну не підуть.

Помалу в думки кошового почала просмоктуватися досада, яка роз'їдала спокійні слова, приготовані ранком.

Потім було прочитано послання гетьмана Самойловича.

— Гетьман наказав нам без самозванця і донських забродів не вертатися, — мовив по читанні гетьманський посол осавул Черняченко. Його круглі на квадратовому борсучому обличчі очі поблискували зухвало. Мовляв, бачу вас наскрізь, знаю неперед, в яку сторону гнутимете лозу. Надихався від гетьмана зловорожого проти запорожців духу й кипів чужим гнівом. Хотів вислужитися. Перебрав на себе всі подальші перетрактації з січовою старшиною.

— Ну й не вертайся, лишайся з нами, — понюхав просто з жмені табаки козак Ніс. — Чоловіком станеш... Ми тебе кашоваром настановимо. Апчхи!.. Бачиш, правда. — А ніс у Носа як кущка. І сам він козак поважний, сповнений власної гідності.

Черняченко збуряковів на виду, але вдав, що зневажає Носа, й казав у той куток, де, важко похилившись грудьми на стіл, сидів Сірко. Отаман був нахмарений, на його обличчі не ворушився жоден м'яз, тільки брови впали низько й очі з світло — карих стали темно — карими.

Запорожці поглядали на нього. Січова старшина мовчазно оддавала свої повноваження кошовому. І те для сторонньої людини було дивно, адже на крузі всі мали рівне право. Надто в перетрактаціях з послами. Вірили так отаманові? Знали, що не поведе кривими стежками?

Всі вони були пов'язані між собою особливою сув'яззю, рідко коли тут промовлялися високі слова, їх мовби соромилися, їх боялися, проте... не боялися oddati за товариство життя. На перший погляд було важко визначати, на чому тримається Сіркова влада, така непевна на Січі. На минулих битвах, на несхібнім ударі, на відчайдушній хоробрості? На мудрості, досвідченості, розважливості? І так, і не так. Ще й зараз міг спалахнути й заварити соломаху, що її не розрізати ножем. До нього горнулися молоді козаки, а це важило не менше, ніж усі виграні битви. І був значніший за всіх інших, яра сила впевненості в собі, у своїх вчинках, глибоке знання людей, здобуте на полях боїв перед смертей і крові, давали йому право першості. Отаман не терпів перепон, ішов направці, бував крутий, вельми крутий, і водночас людину біля нього огортало почуття впевненості, спокою, глибокої довіри. Є такі люди, заглянувши яким в очі, можна повірити на все життя. Хоч є й такі очі, котрі можуть обманути, одурити людину на все життя. Однаке більше половини Сіркового життя вже було за плечима, й ніхто з товариства не міг завдати йому найменшої кривди.

— Міоського з товариством... — сказав Черняченко, але Сірко перепинив його:

— Їх тут нема. А коли б і були, ми все одно їх не видали б. Такого ніколи не водилося, щоб запорожці і донці один одного на смерть віддавали. У скруті донці заступали нас шаблями, а ми їх. Те в нас на пам'яті. Втім, осавуле.

Сказав так, що Черняченко втімив: зачіпати розмовами Міоського — небезпечно. Але показати того не хотів, почав напирати на інше:

— Ви мусите сповнити царське й гетьманське жадання й сьогодні ж ординувати самозванця в Батурин у сириці.

— Ми військо вольне, до нас хто хоче приходить і відходить по власній волі... І такої прояви ще ніколи не було, щоб ми кого видавали, — сказав Яковлев. — Тим паче царевичі... Вони не з небападають і в болоті не ростуть.

— Він такий царевич, як я філозоп, — гнівно насурмив брови Черняченко. — Він злодій і самозванець.

— Який ти філозоп, ми бачимо, — сказав Сірко, і запорожці засміялися. — Через те й упізнати справжнього царевича не можеш. Тобі накажуть — і свою морду в люстерку не

впізнаєш. Скажуть, що це те місце, яким на лаву сідають, — і ти погодишся.

Голосно дзижчала в кімнаті бджола, билася в шибку. Де вона взялася, чому так рано вилетіла?.. Сірко поторсав розбряклу за зиму раму, дужо штовхнув її, вікно прочинилося, й бджола полетіла геть. У вікно війнуло вільгістю, річковою сирістю. Отаман причинив вікно.

Обмислював поведенцю послів, намагався поглянути в їхні повноваження — глибоко переживав. Він не стримався на самому початку перетрактаций і не збирався стримуватись, хоч знов, що потім усі його слова там, у гетьманській столиці і в Москві, пересіватимуть крізь густі сита. Далі промовляли Ніс, Брекало, Кваша. Запорожці казали, що Симеон присягав на хресті та Євангелії й розповідав, як його, пораненого, вивезли під рогожею з Москви, як він ховався, обіцяв незабаром сам приїхати до Москви, і його там одразу впізнають цариця та матуся Марія, а поки що їхати не може, бо бояри хочуть звести хлопця зі світу. Ось і зараз вони намовили царя — батюшку, бо знають, що царевич заступається за простий люд. Далі козаки виказали все, що накипіло на бояр та воєвод, і банітували, й кпили, а посли мусили слухати. Осмілювався казати щось січовикам наперекір лише Черняченко, обзвивав їх гультіпаками та харпаками, погрожував гетьманськими карими. Хоч і хололо зі страху в животі, й серце стислося в крижану бурульку, ступав, наче з одрубу: пан або пропав. Відав — все те впаде у вуха гетьмана — благодійника. Йому ж самому весь час щось нашпітував на вухо гетьманський посольський підпомічник Оська Заволока. Був то маленький, лисенький чоловічок, ляканий з усіх кутків. Спізнав в'язниці варшавську, чернігівську, очаківську, звідусуди його викупляли, скрізь потроху брав мудрості й лишав волі, всього боявся, на все озирався. Йому видавалося, що позаду хтось ходить і ось — ось знову хапоне за горло. Мабуть, гетьман послав його зумисне, аби передав страх іншим, аби нагадував своїм виглядом, до чого веде непокора. Та все виходило навпаки.

Сірко мовчав, і та його мовчанка все глибше виповнювалась гнівом проти Черняченка. Запекло в грудях, під серцем заклекотіла злоба. В неї влилося все — давні піdstупи гетьмана, Сибір, теперішні його викрутні; кошовий боявся, що не стримається, і одвернувся до вікна. В калюжі під корчмою купалися горобці, відстовбурчували пір'я, наскачували один на одного, вйовниче цвірінькали. Чудернацька гороб'яча купіль, хоч і не проковзнула мимо очей, не зм'якшила думки. Знову дивився на Черняченка. Лукавець, гетьманський прихвостень, ще недавнечко сам ходив у драній свиті, соболиний ковнір личить йому як корові сідло, а вже хоче ступати по — панськи. І що то за диво: вчора виліз із свити, а сьогодні хоче пхнути ногою того, з ким съорбав қулемешу з одного казана. Прикро ступає, псяюха, в гетьманові сліди. То — достеменно вовча тічка, слід лишають один. Громадить багатство гетьман, і вони козириують на нього, напихають бебехами власні скрині. Й що то за лихо: ще ж недавно світив попович драними ліктями, а ниньки обкутався соболями, що й писка не видно. Цар із свого широкого халамидного рукава щедро роздає гетьманові та старшинам села й містечка, і вже в Самойловича тієї землі й тих сіл, як у лихої пам'яті Вишневецького. Руки самі стискалися в кулаки. Черняченко краєм ока стежив за ним.

— Я бачу, оний царевич гетьманові у більший клопіт, ніж рідний народ, — врешті сказав кошовий. — На наші реляції про басурманів не одписав жодного слова, а по царевича пригнав півсотні гінців. Табун коней заїздили, — докинув і розтис кулак.

— Од таких царевичів постають розор і смута, — збліснув очима Черняченко. — Немає спокою в нашім краї. Нижчий підняв руку на вищого, молодший на старшого. Брат гострить сокиру на брата. Бо розвелося на Україні зброднів... І всім їм кіш пристановисько дає.

Сірко підвівся. По його тугій смаглявій щоці ковзнув сонячний зайчик й розбився бризками на мідній застібці кунтуша. В розсіченому глибокою зморшкою міжбрів'ї залягла глуха тінь. Отаман пішов уподовж світлиці. Ходив туди й назад — високий, стрункий, рвійний. Коли перетинав сніп променів, за спиною спалахував вогняний вихор. У його ході, замкнених у

ланцюг над чересом руках почувалася сила, її вловлювали всі й мимоволі стежили очима за отаманом, а не слухали осавула. Зупинився різко, на півкроці. Суворий кібцюватий профіль чітко окреслився проти вікна. Кресонуло в душі, аж гарячі іскри сипонули на серце — вже не міг стриматися, не міг зупинитися, хоч десь там, у гарячій глибині, якась холодна скалка застерігала, нагадувала, що він страшенно шкодить собі. Але в серці зібралося стільки гніву, гарячої зlostі, сивої гіркоти, стільки кривд, образ (що ж він і ні з ким із них не говорив про Сибір — про бузувірське ув'язнення, оглумлення, неправдиві дізнання, що ж так перед ним ніхто й не пробачився), що вони самі рвалися з грудей. Розумів: оцей байбак, оцей равлик — велике гетьманове вухо, й кидав туди слова, як брили кам'яні.

— Гетьмани зродили в отчому краю смуту, а не хто інший. Проливають християнську кров за уряди, за маєтності, за млини, а Крим при такій лихій годині нас дотирає. Чи думає гетьман, яка хмора нависла над краєм? Ми вже втомилися ординувати йому ті листи, аби дав яку запомогу проти татар. Він на те наказав не допускати на Січ обози з провіантом і військовим риштунком. Сердюки на Микитині Розі б'ють гострокіл і башту зводять.

— Чати, — схопився Черняченко, — поставлені, аби не пускати на Січ волоцюг, своєвольців, що втікають од чепіг та ціпа. І ще башта на Микитині Розі — щоб не допускати татар до переправи на Будилицькому порозі. А мені гетьман повелів переказати, аби ти йшов до нього. У нас війська чотириста тисяч. Станеш гетьманові в поміч, візьмете спільно в оборону отчий край. Гетьман давно жде січовиків. Кожному буде сукна на каптан. І провіант, і огнista стрільба всім.

Черняченко немов переродився. Його вирлуваті очі заблищають, по товстій, відстовбурченій нижній губі зав'юнила посмішка. Здавалося, хтось перекував йому навіть голос — з громового став рокітливий, муркітливий. «Натреш і попустиш, натреш і попустиш, — повчав його перед від'їздом гетьман. — Поманиш. Вони там уже животи чересами до хребтів попідтягали. Ти обіцяй, обіцяй. Голодна людина вабка на обіцянки. Нам аби його виманити з Січі...»

Куций розумом сам, підбирав таких же куцих підпомічників, — щоб були дурніші, щоб не обійшли в чому, — вкладав їм у голови свої недолугі мислі. Як не знав того, — а може, й знав, і мирився з тим, не хотів ліпшого, — що отакий, хитрий, обачний, не глибоко мудрий, сам потрібен іншим, тим, чиєю волею обіймає чин — уряд. Він і жив, і правив хитрістю, й ніколи не довіряв серцеві, бо серце може завести в нетрі, а хитрість — тільки по вказаній дорозі.

Такі, як Черняченко, вірно йшли визначеними гетьманом стежками. Вони не дозволяли собі думати, відаючи, що то невигідно. Таким чином, урядувала сірість, а інакше й бути не могло. Сірість — повсюди. Сірко так і подумав: настав час сірих гетьманів. Раніше були красні гетьмани, мудрі гетьмани, були й великі колотії, пробишаки, навіть авантюристи, крутії та харцизяки, а це — ніякі. Такий час. Великий душою та розмислом і не може висунутися, бо думки одразу видадуть, що він розумний, а кому такий потрібний?! Старшині? Зроду — віку. Та й кожен із старшин знав, що коли він ретельно виконуватиме службу, не висовуватиметься, то й сам, можливо, доскоочить високого чину. А може, й найвищого. Треба славити гетьмана в очі й позаочі. «Тільки мудрості гетьмановій ми завдаємо...» А він удає, що не чує. Чує, собака! Ой як чує! Хто найкраще похвалить, але не наврошки, а тонко, той і виграє найбільше. Свої думки не мають, на всі лади талмудять те, що сказав гетьман. Лестять, топчути у власних душах рештки совісті, і вже немає нікого, щоб був собою. Все жариво душі йшло на лестощі — на здобуття чину й багатства. Ще недавнечко лестили Многогрішному. Величали його, яко Бога. Прорече яке слово, аж у полі б'ють, — мовляв, зроду не чували такої мудрості, — і в рот зазирають. Чи не впаде ще яка мудрість, щоб підхопити її й понести на вулицю. Всі оглушені і мали б не дивитися з сорому в очі, а дивляться.

Саме такий і оцей осавул.

Черняченко підбавляв меду, не помічаючи, як спливає на поверхню дьоготь. Щирості в голосі не було.

Московські посли перезиралися, не до кінця осягаючи, про що йдеться. І не поспішали втрутатися в суперечку. Вельми то небезпечна справа, як і саме посольство на Січ. Ніхто не хоче сюди їхати, випихають силоміць. Пам'ятають, як загриміло під лід московське посольство, яке спробувало обдурити запорожців. Запорозька вольниця — то морська стихія, яка може збуритися в одну мить. Нехай ліпше чубляться самі, все, що треба, вони сказали Черняченку ще в дорозі.

Кошовий крокував по світлиці, а всередині дужче й дужче напиналися невидимі линви, рухи ставали чіткіші, пальці правиці стискалися. Так ходив назустріч небезпеці (тут неначе й небезпеки ніякої немає; прямої, поряд, немає, є щось значніше) та в години найбільшої тривоги.

Зупинився навпроти гетьманового посла так раптово, що той відсахнувся. В налитих чорнотою очах кошового зблиснуло щось гостре, одчайне до нещадимості. Покрутів у осавула на широкому ремінному поясі золотого ланцюжка із роззявленою вовчою пащекою замість гаплика. Рука в кошового м'язиста, звична до шаблі і повода й незвична рахувати гроші, гратися коштовними абиціями. Осавул це подумки завважив.

— Чотириста тисяч, кажеш? І в турка стільки нема. З таким військом і сам чорт не брат. Звідки скупилося?

А сам мружив ліве око і вже знав відповідь.

— Правобережці до нас ідуть. Либонь, чував: полковник Лизогуб — прихилив свою барву під гетьманський бунчук?

— Чував. Гетьманська десница щедра, тому й горнується під неї. Ми самі пам'ятаємо милості його мосці, — й така в його голосі зринула щирість, що Черняченко згідливо закивав головою, витягши ю, на якій віддулася товста, мов палиця, жила, скидався на гусака, що з гелготом вертався до гусячої зграї. — Прислав нам торік гетьман сукна, й коли поміряли — припало кожному козакові на піврукава. Мабуть, нині хоче пожалувати ще стільки ж!

Запорожці засміялися, а Черняченко, бачачи, що легко дався на підмову, збуряковів. Сірко заклав за черес руку, повернувшись до запорожців, вів далі:

— А що Лизогуб підлизався — то нам відомо. Вражий пес, вміє підлизатись. Як лизне, аж у п'ятаках стане жарко. Вірний буде слуга. Вилиже гетьманські черепки до поливи.

І враз висмикнув руку, круто, на закаблюках, повернувшись, — скрипнули мостиини, — обпалив гнівним поглядом Черняченка, що у того аж зайнялася полум'ям чуприна. В погляді посла Самойловича страх переплівся із ненавистю і розсудливою обачністю. А Сірко крив його крийма, дивився, немов уперше бачив. Насправді знав це поріддя давно. Його погляд сповнився презирством, аж послові од того зарум'янилися обидві щоки. За довгі роки пройшов перед Сірком людський рід: простаки й хитруни, щирі й підступники, звитяжці й боягузи. Вже не міг дивитися на людей, як колись, — лише щиро, з наївною довірливістю. Впала в душу темна пасмуга, впала й не зникала. І всіх перепускав через неї. Люди нечесні відчували його внутрішній прищур, зневагу, силу й врешті торопіли перед нею. Як оце нині зіщулився Черняченко.

— За каптан хоче купити нас гетьман? Лишень про своє гетьманство й болю в нього. За маєтності свої, з кривди скуплені. А що отчизна в небезпеці, це йому не коле в серце. Що татари виловлюють арканами людей і пусткою стає наша земля, об тім його душа не плаче! Супостат він, а не гетьман. Недруг своєму краєві і всьому люду християнському.

Очі отамана блищали ярою злістю.

Невідь — чому йому в одну мить згадався спекотний день, скрипучий віз, полковник Жученко на чалому коні й гетьман на столі: вже гетьман і ще не гетьман — з молитовно

зведеними вгору руками. Здавалося, Самойлович хоче вознестися на небо й не може. Це він наказав скрутити Сірка сирицею. Чимало часу минуло відтоді. Пам'ять — як дерево: спочатку опадає цвіт, потім — плоди, а затим вже й листя. А кошовому все стояли в очу, не забувалися молитовно, хрестом зведені вгору руки. То була нещира молитва, молитва за себе, супроти нього, Сірка, і таких, як він. Від самого спомину в жилах клекотіла кров. Немало в Сірка ворогів: турки й татари називають його семиголовим драконом, моляться в костьолах за його смерть ксьондзи, але то вороги відверті, вічні, то діти чужих матерів, чужої вітчизни. Устократ важче, коли в'яже тебе сирицею твій сусід або й твій брат.

І кидав далі:

— А за гречне запрошення йти до вас — спасибі. Побував. Уже боярин Ромодановський, гетьманів друг і порадник, мені один раз одписав на картці милість. Продав за дві тисячі червоних. Скільки кому при дільбі дісталося, я не знаю.

— Хто ж ті червоні заплатив йому? — стулив губи Черняченко і глипнув притамованим поглядом. То був складний погляд. Вже досить знервований, напружений, буцім здивований, а десь у глибині зачайлися презирство і ненависть. Шляхетні городові козаки гребували Запорожжям, вони його боялися, але й запобігали перед ним, хотіли б його приборкати і хотіли... знищити. Ба — знищити непросто. Можна поламати власні зуби.

— А хто, помисли собі, маючи до мене милосердя, міг сплатити такі гроші? А тепер гетьман хоче купити нас за капитані. — Ліва брова кошового підвелася вгору, виказуючи його гнів. Отаман був грізний, на його темної бронзи обличчі, як і перше, не здригала жодна риска, але воно пашіло вогнем.

Запала тиша, аж було чути передзвін ковальських молотів та голосне гахкання довбні — хтось забивав палю. На ту мить сонце зайшло за хмару, в світлиці примеркло й стало незатишно.

Злість поймала Сірка. Це була задавнена, як зашкарубла незагойна рана, злість. Вона не пронизувала наскрізь, як бувало, коли спалахувала раптово, мов порох на полиці, засліплювала в одну мить. Тільки та мить і була для нього важкою і небажаною. Намагався не віддатися на волю гніву, як то трапляється, коли людина пускається берега, розпалює сама себе, яріє, почуває в тому насолоду, — насолоди від того не почував. Він гасив гнів, од того вогню засвічувався інший вогонь — гіркої іронічності, кпину. Опріч того, зараз Сірко подумав, що оця його війна з гетьманом через посла — марниця, й замовк. Погляд кошового промовляв, що має справу з лакеєм. Посол, боячись цього слова, прочитавши його в очах кошового, зіщулився, аж поменшав. Бачив, що зарвався, малів на очах. І крутилася Сіркові на мислі, вироювалася думка, яка закільчилася по дорозі до канцелярії: гетьман і Ромодановський — одне, а нарід — інше. Січ од віку стояла за поспільство. Старшини ж обома ніздрями ловлять запахи, які несе їм ляський вітер, а тим часом з воєводами обдирають те ж таки поспільство. Вже майже по всіх великих містах стоять царські гарнізони. Те — супроти угоди, яку уклав Хміль. Отож і спробуй дійти з ними згоди, домовитися по щирості. А з ким нині можна дійти згоди? Чи є така сила, яка чинить без обману?

Кошовий постояв хвилю й сказав тихо і владно:

— Шкода мені слів, гетьман все одно не впустить їх у своє серце. На замку воно в нього. Йдіть, посли, у ванькир і чекайте нашого рішення.

Побачивши в очах Заволоки панічний жах, додав, опускаючись на лаву:

— Ми люди вольні, послів не зачиняємо, послами не торгуємо. Хоч кинули ви на наші голови немало лихих слів. Просто беремо речинець для розмислу.

Цими словами заспокоював і застерігав воднораз. Намагався перебігти дорогу тому, що могло виплисти з оцих перетрактацій. Його обійняла тривога, дума кружляла, як поранений

крук. Подосадував на себе. Не треба було дратуватися. «Але ж і псяюха», — згадав Черняченка й знову скіпів гнівом.

Посли виходили у бічні двері, а з сінешніх виткнулася чубата голова Лавріна Перехреста, джура кликав до себе кошового.

— Пане кошовий, — приступив так близько, аж Сіркові залоскотало од його подиху в вусі, — царевич казиться, до послів поривається. Хлопці вже геть ухоркались, не можуть втримати його... З ножем кидається. Послали мене, аби вас покликав.

— Принесіть послам сирівцю та вина, — гукнув кошовий у прочинені двері, — а я небавом вернуся.

Вартовий козак просив Сірка, аби не заходив до оскаженілого царевича, але кошовий відтрутив його.

Симеон сидів у келії при церкві на оббитому шкірою позолоченому стільці, пом'ятий і пожмаканий, неначе щойно вирвався з кулачного бою. На його вродливому обличчі погасли рум'янці, в очах чорною кип'ячою смолою світилася злість. Обличчя в нього теж пом'яте й трохи спите; хоча кошовий наказував не давати йому горілки, сердобольні запорожці все ж частували нишком.

Дорогий, лазоревого сукна каптан на Симеонові був розірваний під пахвами, на підлозі келії валялися золоті гудзики й стягнений зі столу шовковий обрус. У правій руці Симеон тримав довгого вузького турецького ножа, якого вихопив у вартового, й через те до келії тепер боялися заходити. Кошовому було шкода дорогої одежини, яку справляли на скарбні гроші, й стало прикро.

Симеон побачив отамана, скочив на ноги. Стояв наструнений, ворохобний, запальний, гарний у гніві, рвійний, як вітер. Ще мить — і кинеться на Сірка, як допіру кидається на охоронців. Царевичу двадцять літ, статурний, гарний лицем, а вдачею гарячий і погордливий. Покусував нижню губу, метав з очей іскри.

Сірко дивився на Симеона гнівно й трохи насмішкувато. В душі щось кришилося й осідало на дні холодним інеєм. Знав — бо — Симеон на нього не кинеться, тільки кричатиме і тупотітиме ногами. Так може кричати той Симеон, який видає себе за царевича. А справжній Симеон — самолюбний, скрадливий і лукавий — потерпатиме в страхові. А може, й кинеться з ножем. Либонь, довів себе до краю. Кошовий ножа не боявся. Нікчемного царевича послала доля, але де ж узяти іншого? Отаман пригадував того Симеона, котрий тільки — но приїхав на Січ і ще не знав, як йому вестиметься тут. Втомленого, настороженого, сумирного й задумливого парубка у старій шапці й телячому, з невичиненої шкіри, кунтушику, він шукав захисту, і кошовий тоді щиро пожалів його. Симеон прихилився до нього, як до батька, навіть заплакав розчулено. І Сіркові заболіло серце: було шкода хлопця, знеласкавленого долею. Та й попав Симеон на ту мить, коли Сірко, повернувшись з походу, споминав тих, що погинули, й жалів усіх покривджених, усіх старців, усіх сиріт. У такі хвилини він взагалі ставав розчуленим і наївним, як дитина, соромився себе, намагався сховатись од людських очей, намагався вчинити якомога більше добра. Захистити Симеона — хіба то не богоугодне діло?

Але щойно Симеона визнали за царевича, як з того телячого кунтушика почала вилущуватись інша подoba.

Кошовому вже давно не болів цей парубок, просто лишився Симеонів замір, яким хотів покористатися для коша. Десять трішки — трішки ворушився до нього жаль як до людини — скаліченої, невдатної, але й злой.

Симеон ще раз подивився кошовому в очі й дещо упокорився. У Сіркових очах прочитувалася непохитна воля. Вона висвічувалася в них не часто, але коли в зіницях спалахували синюваті іскри, погасити їх не вдавалося ні кому.

Симеон дихав важко, на губах — піна.

— Чому мене не пускають до послів? — закричав Симеон, і лице його перекривилося у гніві, і то був гнів не простої людини, а людини владної, зарозумілої і пихатої. Симеон вельми довго носив цареву печатку й прийняв стільки поклонів, що вже й сам майже вірив, що він — царевич; все переплуталося в ньому: нахабство, страх, надія на щось велике, в що вірив і не вірив, нудьга і туга й нарешті жадання помсти за оце марудне чекання, а кому — й сам не зناє.

Сірко неквапливо зняв шапку, низько, як те й велів закон, вклонився царевичу — од того аж закололо в печінках, — помахом руки наказав вийти двом козакам, що стояли при одвірку. Так само повагом сів у фотель по той бік столу.

— Поклади ножа... а то поріжешся, — мовив. — Буде вава.

Симеон скажено крутнув чорними зіницями очей.

— І не витріщайся... Ну, заріжеш мене, а далі що? Хто за тебе заступиться? Хто тобі краму на штани даст?

Симеон неохоче поклав на лаву ножа.

— А тому, Симеоне, не пускаємо, що нерозумний ти єси, — казав далі, зітхнувши. — Та посли розлузують тебе, як плюского горіха. Я сам, прости Господи, плутаюсь у твоїх повістях, а посли впіймають за хвіст на третьому слові. Ось послухай, які висвідчення привезли вони...

Сірко стелив мову неквапливо й важко, і під вагою його слів Симеонові плечі опускалися нижче й нижче, кулаки розтискалися, і царевич похилився до стіни. Тільки кошовий і мав над ним владу, тільки він і вмів погамувати його гнів. Але по хвилі оскаженів знову, куснув кулак, очі його стали як дві жарини:

— Про що дізнаються, отамане? Я царевич... Ось напишу батющі листа, й він сам прише по мене...

Царевич почервонів — але вже не з гніву. Сталося так, що він мовби порушив мовчазно злагоджену гру. Симеон зізнав, що Сірко давно про все здогадався, але обое вдавали, буцім кошовий нічого не знає й приймає його за царевича зі щирою вірою. Так було на людях; залишившись наодинці, вони цієї гри не продовжували, хоч і не зачіпали в розмовах Симеонового минулого. Сіркові те було неважко — розколупати Симеона до найменшого зернятка душі, іноді й кортіло розпитати в парубка про його минуле, про всі злигодні, однаке не дозволяв собі того. Тоді б вони стали маленькими змовниками, мовби крадіями, він би споганив свій великий замисел і споганив власну душу. Симеон був для нього мовби значком, прапором, і не більше. Донині він навіть не дозволяв собі подивитися в його очі значуще, промовисто — мовляв, знаю, хто ти є; те знання тримали обое в найглибшій глибині і не випускали нагору. Тепер Симеон порушував німу умову гри, але Сірко тільки рукою махнув:

— Вже прислав. З путами. А листа цареві напиши, ми одішлемо його не з московськими, а з нашими послами.

Царевич ще якийсь час кипів панічно, шаленів, але все його шаленство розбивалося об суворий отаманів спокій, як весняні хвилі об морений корч. Врешті безсило опустився на фотель і тільки сопів та шкиргав зубами. І блимав очима, але вже не як вовк, а як маленький загнаний звірик. Зненацька Сіркові стислося з жалю серце, й він подумав, що нічого доброго попереду в цього хлопця немає. Сам завдає себе у неволю свого заміру, своєї хворобливої думки, й нічого, зрештою, з того не вийде, нічого для себе не здобуде; чимало ж бо отаких самозваних царів та царків уже скінчили своє життя на пласі. Й що його підбурило на те: чиясь намова, чиясь гаряча віра, власні хворобливі марення? Жив би простим козаком, може, зазнав би щастя. Однаке якщо вклонулася в серце отака мрія — щасливим не будеш. Звів на царевича — бранця очі й сказав:

— А може, тікай звідси, Симеоне. Посли поїдуть — і втікай. Кудись на лимани або на

правий берег.

Симеон зблід чи то од гніву, чи то од страху.

— Хочеш позбутися мене, отамане!

— Шкодую тебе.

— Не шкодуй: мені Бог показав мою путь.

— Все одно подумай. Помолися. Порадься з Ним і з собою також.

— Я вже радився, — і зблиснув очима.

— Ну, тоді... — Сірко підвісся. — Поводься хоч, як належить царевичу.

Він розумів, що Симеон втомився від довгого ждання, невизначеності, але розряти парубка не було чим. Та й не хотів. Нащо вселяти зайву надію, коли сам не знає, чим усе скінчиться.

Покликав козаків і вийшов з келії. В обличчя дихнуло свіжістю. І все — ясний день, білі хмари, що насували зі сходу, поодинокі холодні сніжинки ніби висвітлили щось у душі, oddілили од чогось в'язкого та клейкого чисту і правдиву думку. Ніколи раніше не крутійствува, не ходив кривими вуличками; либо, уперше пірнув у колючі нетрі дипломатій та підмов, якими оступали його все життя. Коли б то ці дипломатії принесли користь.

І враз щось чорне змигнуло перед очима, стиснулося серце, й він застогнав крізь нерозтулені губи. Таке з ним бувало. Наплив часом — й чорніє день, — та мисль накликала біль, а може, навпаки, може, вони в парі, як воли в одному ярмі, бо інколи таке траплялося і серед ночі. І так йому стало тужно, аж не хотілося жити. Трохи постояв — одпустило. А думки вже плинули старим річищем.

Не принесуть йому користі дипломатії. Не визнають Симеона ні Ханенко, ні Самойлович, кожному з них булава дорожча за муки народу. Не прийдуть на поміч і донці. Але й відступати нікуди. Треба взяти оцим прибіглецем Симеоном, що тільки можна. Принаймні примусити, щоб вислухали в царевих палатах запорозьких послів. Вислухали з увагою.

Десь далеко, не досяжні окові, закричали дикі гуси, що летіли з — за моря на рідну Україну. Зима огризалась відзимками: всі долини та луки залито водою, на вербах і лозах котики, як довгі заморські сережки, та раптом з неба завихрять білі сніжинки — окинь, й весна та зима зчепляться в мовчазній борні. Студеною і ворожою стане вода, річки покотять свинцеві води через притоплені очерети та верболози, посмутніє на душі од самого погляду на них. Але то тільки на час, пригріє сонце — вода заблищить отепліло, весело затінькають синиці, радісно забулькочуть ручай, змишаючи в ріки спомини о зимі. На річках і в заріччях галасувала качва.

Весна. Вона зігріла щось у його душі, з нею починалася якась нова п'ядь його життя, вже, звичайно, не найкраща, а все — таки наповнена доброю тривогою і надією.

Верба випустила довгі сережки, зронила їх аж на сірий камінь. То камінь на могилі колишнього кошового Зуба. В маленькому палісадничку біля церкви ще кілька таких каменів — на могилах двох ієромонахів та значних козаків. Мабуть, небавом спочине тут і він, нинішній кошовий Січі. Що ж, товариство не кепське і місце гарне: чутиме, як гомонять на раді козаки, як стріляють на Водохреща з гармат, не пропустить і того дня, коли здобудуть волю. Якщо, звичайно, той день колись настане. А може, однесуть його на гору, на старе запорозьке кладовище. Місця там теж вистачає. Але спочине ще не скоро. Ще гаряче шугає в жилах кров і в серці достатньо жару. І сили, і переконаності, і впертості також.

Раптом почув клекіт, підвів голову й побачив на гребені куреня бусла. Отаманове серце заплеснула тепла хвиля, й стало воно на мить тремке і беззахисне, ніжне, чуле, і покотилися по ньому вербові котики, як протекли крізь нього несміливі струмки, і попливла в нього весна. «Той чи не той?» Той самий, для якого мостили вони з Лавріном колесо, чи якийсь інший? Хотілося, щоб був той самий, бо ж він народився і виріс на Запорожжі, отож був їхнім родаком. «Весна», — ще раз відмітив думкою, але вже трохи інакше. Весна — це розкіш для душі, це час

найбільших клопотів і найбільших сподівань.

На січових вулицях — розкаль. Сірко пробирається вузькою стежкою попід куренями. Біля Кисляківського куреня його погукали згори — запорожці перекривали курінь, двоє лежало на гребені, ще кількоє — трохи нижче, очерет подавали по драбині з того боку. Побажав козакам Бога в поміч і сказав, щоб не лінувалися, бо протікатиме знов.

На голій гілці темної олешини сидів шпак і співав, він нікого не боявся, заливався на все горло. Співав він по — синичому, птаха це така, що по — своєму співати не вміє, а тільки по — чужому, всі ж думають, що він їх передражнює.

На вигінці біля Медведівського куреня отаман побачив Міюського, а за ним ще чотирьох донців. Стояли біля колодязя, вдавали, що п'ють воду. Вони були немов насторожені птахи. Махни рукою — зірвуться й полетять. Либо нь, насправді були готові до лету, п'ятеро прийшли сюди, а троє чекають з кіньми біля Кошеванцівської могили.

Міюський пішов навстріч кошовому, заступив йому шлях. Стежка в цьому місці була вузька, кралася попід тином; козаки, щоб не бабрати в калюжі чоботи, хапалися руками за кілля запрути, обшмульгали його долонями до близку. Сірко не міг обминути Міюського, не ступивши в багнюку. Не звик до такої поведенції, в грудях йому ворухнулась досада. Але вона одразу ж розтала, подумав: «Міюський набридає не аби так, важить животом своїм і козаків». Кругле, з великим лобом лице Міюського за ці дні осунулося й потемніло, ніби аж вкрилося лишаями. Раніше він голився чисто, залишав тільки невелику, клинцем, борідку та чепурні вуса, а тепер лице нерівно, кущами, заросло щетиною. В чистих, гарячих очах горіли колючі вогники — запитання. Він не міг погасити їх, приховати покорою, хоч і зізнав, що тут не має жодної сили, що його можуть скарати за одним помахом пальця кошового. Тепер знову був свавільним розбійним отаманцем з Міосу, який колись причарував відчайдушним молодецтвом Стеньку й зворохобив на царевицтво Симеона — сина варшавського міщанина, підданця Дмитра Вишневецького. «Скажи, кошовий, — хапав Сірка поглядом за груди, — чим це скінчиться для нас? Ми довірилися тобі. Ми такі ж козаки, як і ти...»

Сірко вернув Міюському його мовлені подумки слова:

— Не дивися бісом, Іване. Ти козак — і я козак. Віри одної і помислів одних.

— Ти послів боярських приймаєш, — з тugoю в очах сказав Міюський. — Чару дружби питимеш. Ми бачили — вже понесли вино... А за чарою, вістимо... — й не доказав, махнув рукою.

— З ким пити — відаю сам. Маю свій розум.

По хвилі його погляд відтанув.

— Справжня дружбаходить не в соболиних шубах, а в простих кунтушах та свитах. І п'є не срібними, а простими чарками. — Й посміхнувся очима. — Тут ще один Іван набивається в дружбу, але оний Іван — не той.

Міюський слухав і думав щось своє. Він уже не міг думати ні про що інше. І проказав — проспівав свої думки словами давньої запорозької пісні:

В чистім полі криниченька, там холодна вода.

Там дівчина воду брала, дорогу вказала:

«Оце тобі, козаченьку, три дороги видні.

Одна — на Дін, друга — на Крим, а третя — на Запорожжя».

Дон співає ті ж пісні, що й Січ.

Сірко усміхнувся.

Поклав отаманцю на плече руку, й той відступив. Одійшовши кілька кроків, оглянувся.

— Приходь увечері, — сказав. — Чара в мене не срібна, але повна. Отам проспіваєш усю пісню.

Повернувшись до канцелярії, по короткій раді малого круга, наказав покликати послів. Ті зайдли — в'ялі, розморені чеканням і вином.

«Не спопели гнівом великої справи», — знову мовив подумки слова, які спливли по дорозі до канцелярії. Бо серце було й далі налите ярим гнівом на царя. За те, що той дався на підмову Самойловичу, за Сибір, за те, що й нині дослухається гетьманових порад, за залоги, поставлені по містах. Його серце не вміло прощати наруги, й треба було виграти час, проти хитрої думки пускати хитру думку й тим оборонити козаків з Дону.

— Отож, панове послі, — сказав кошовий. — Порадились ми й порішили ординувати з вами своїх послів. Ми не віримо ні вам, ні вашій грамоті. Нехай наші послі самі про все почують і нехай у Москві нашу грамоту прочитають. Бо хочемо, щоб там знали про те, яка буря гряде над нашим краєм. А грамоту свою спочатку прочитаємо на великому крузі. Такий у нас звичай.

Кошовий попрощався з послами й одпустив їх, затім порадився з суддею та писарем про завтрашній круг. Аж потому читали листи з Дону. Їх добували з скрині, яка замикалася на три замки, ключі од яких були: один — у Сірка, другий — у Яковлєва, третій — у судді. В ній зберігалася книга реєстру обліку військового скарбу, таємна кореспонденція, а також компути — зшитки курінних реєстрів. Найгірші вісті Сірко завжди залишав на кінець.

— «У нас на Дону чутка є, — плямкаючи великими губами, рівним голосом гудів Яковлєв, — що государ на нас, холопів своїх, нині по весні наказав послати на Дон посилку, щоб нас, холопів його, всіх з Дону збити, по Дону будуть государеві люди городи ставити, і якщо у нас, козаків, ця звістка правдивою учиниться, — а принесли її вірні люди, — то ми одразу з Дону напишемо вам на Запорожжя, щоб прийшли ви на поміч в лічбі тисяч десять і більше, скільки зможете, яко у нас з вами давно приговор такий: запорозькі черкаси донським козакам допомагатимуть, і ми, донські козаки, допомагатимемо запорозьким черкасам, і на Запорогах, і в Січі один одного в скруті не полишимо. Й через чутку ту певну посилки своєї прислати вам не можемо, й замисл той, який після моря на Великім Лузі творили, сповнити теж не можемо».

Сірко слухав, похиливши голову. Ховав ще одну мрію, ховав, як рідну дитину. Тільки він та Яковлєв знали, що то за замисел, і тепер навіть розповідати про нього не було смислу. А виник він минулого літа, як донці ходили на промисел у море й турки біля гирла засідку поставили, тоді донці по Дніпру пішли на Січ і тут струги лишили, поховавши їх по Великому Лузі, тисяча донців обслісія на зиму по зимівниках, а решта вернулася на Дін, тоді ж Сірко мав потаємну бесіду з донським отаманом, і той виповів усе, що знат, про Симеона, і домовилися вони посадовити оного царевичем на Січі й двигонути разом проти царя та бояр. Велику на те покладали надію, і ось тепер та надія спливала марницею.

Може, хтось із старшин і втямив для себе з того листа щось більше, ніж вичитав Яковлєв, одначе нічого не розпитували. Погомоніли, позітхали — життя розставило свої карби, які несила зітерти.

По тому Сіркові довелося ще приймати скаржників, бо наполягали. Помер у Медведівському курені козак Харко Перепел, лишив у скарбниці сімдесят золотих, а тестаменту не залишив; з Мельниківки приїхав син, підпарубчик, і допинався тих грошей, а курінний не оддавав. Сірко наказав одрахувати на поминальні обіди — дев'ятини та сороковини, — попам на часточку, щоб записали покійника в синодиках поминальних та голосно, щиро згадували козака, а решту oddати Перепеленкові.

— Сиротину зобиджати гріх, — мовив суворо і сумно.

Ще один козак, супроводжуючи до Полтави чумацьку валку, опорочив у селі вшетечно дівку, хоч дівка та була нещота й козак божився, що вона сама прийшла до нього в комору, наказав видсвідчити посторонкам, а по тому ще й піддати словесному мордуванню в церкві: «Чини так, щоб ніхто не знав, а не вмієш — не ганьби Січі». Таким робом покінчив з цією справою. Ще один козак, якому завдавали злодійство, одвівся присягою; отаман його відпустив. А тоді в канцелярію втілющилося двоє дебелих січовиків, і один з них — Саливон Вовчок — довго галасував, завдавав другому — Викусі Сулії — слова ущипливі, а за віщо — Сірко не міг утямити. Викуса низенько вклонявся то Саливону, то кошовому й бубонів одне й те ж: «Лихий попутав. П'яний був, — лихий попутав». Врешті Сірко зупинив Саливона й попросив Сулію, щоб той розповів, за що його позиває Вовчок.

— З бісівського наущення все сталося, — опустивши долу очі, мнучи шапку, почав козак. — Випили ми аж по дві кварти в корчмі Червоній і ще пили, а скільки — вже не пам'ятаю. А тоді посварилися. Багато шкоди чинив мені через свою неуважну губу Саливон, тричі називав мене псом смердючим і тричі перепрошував. Не таюся своїх нестатечних вчинків — і я його називав недишкетними словами, пащекував цнотливого чоловіка, як і він мене. Бо ж п'яні були. А як стали підводитися, незнарошне цапнулися лобами, й здалося мені, що Викуса цокнув мене навмисне.

— А мені здалося, що з умислу цокнув він, — потвердив Саливон.

— З того ж бісівського наущення вхопив я його за чуба, а він мене. Й попадали ми під стіл, і тузували там один одного, і забрав Господь у нас rozум, надто в мене, і вчинив я Викусі, побратимові своєму, тілесну шванку.

— Яку саме? — запитав Сірко.

— Вухо відкусив, — тихо прошепотів Викуса.

Аж тепер Саливон Вовчок повернувся лівим боком, і Сірко побачив, що в нього справді немає лівого вуха. Рана вже зажила, червонів тільки шрам. Кошовий подивився на одного козака, на другого, і раптом йому сперло подих, і він аж похилився з реготу. Вовчок спохмурнів, а Викуса розгубився.

— Чого ти, отамане, регочеш? — запитав він.

— Таж давно мав ти таке вчинити, — витер кулаками очі Сірко.

— Чому? — здивувався козак.

— Бо ж дурний. Та ще й Викуса. От і викусив вухо. — І раптом серйозно й суворо: — Бо п'яний.

Саливон Вовчок стояв як хмара. Його величезний, кушкою, ніс почервонів, очі дивилися на отамана неприязно.

— Отамане, а як же мені тепер? — запитав він.

— А що тобі? Викуса тебе перепросив?

— Перепросив. І що мені з того?

— Як то що? Вухо ж він не пришиє? І я теж.

— Не пришиє, — погодився козак. — А як жити мені? На славі моїй дъоготь. Тепер я наче цехований на тілі. Яко ті злодії.

— Всі ж знають... — мовив отаман.

— Знають на Січі...

Сірко замислився. Потер рукою підборіддя, покошлав брови. Кивнув головою Гукові, котрий аж давився од сміху.

— Пиши.

Писар вмочив у каламар перо.

— «Дано цю цидулку козакові Саливону на те, аби його доброї слави не нарікали, що вухо втеряв через виступок Викусин, який, п'яний, йому те вухо відкусив; цей папір свідчить на Січі, на полі, в станах козацьких, у слободах; і як помре, то яко шанованого товариша щоб ховано було — для увірення кожному, хотічому те знати, сію нашу грамотку показувати».

По тому, як писалася грамотка, Саливон Вовчок яснів лицем, а в кінці аж просльозився. Подякувавши отаманові за такий рішинець, обидва козаки пішли. Отаман підвівся й собі. Чекав, поки писар замкне скриню і оддасть одного ключа. По тому вийшов на вулицю. В кінці вулички хилялися постаті скаржників. Здалися вони кошовому сірими й мізерними. Та так воно було й насправді. Серед тисяч звитяжців тряплялися людці, які прийшли на Січ не землю рідну захищати, а погуляти, й отако прогайновували життя. Догулювали до старості. Як оці двоє. Немає в них ні роду, ні племені, ні неньки, ні дітей, і самі вже не потрібні ні кому, тільки не бачать цього. Сірко зітхнув. Почував утому, немов після важкої дороги. Проте втома не хилила його до спочинку, хотілося кудись іти, oddati клопіт дереву або залізу, розсіяти по водах. Здебільшого сідав у човна та їхав у плавні. Але вони ще стояли холодні, майже безживні, молоде життя ще тільки народжувалося, рвало бруньки й протинало стрілками товщу води. Зненацька увагу кошового привернули постріли. Вузькою вуличкою вийшов до січової вежі над в'їздом, перейшов місток через рів, у якому текла каламутна вода. За ровом росли осокори, на одному чорніло бусляче гніздо. Вартові стояли біля поручнів, дивилися вгору. Сірко й собі підвів голову — ледве не спала з голови шапка, притримав її рукою. Високо в небі кружляв сивокрил — ранній гість із заморських країв, одвічний мешканець плавнів; то пришвидшував лет, то майже завмирав на місці, ледве — ледве ворушив крильми.

Постріли лунали за крам — базаром, біля кузень. Гемонський птах, він зовсім їх не боявся, може, звик до них, звікувавши біля Січі, а може, оглух на старості. Запорожці стояли півколом на тирлі, де найчастіше вправлялися в ширмуванні, по черзі заходили за присішок, теж вкопаний для вправ, виціляли птаха. А він мовби кепкував над ними, нікуди не втікав і навіть не піднімався вище. Правда, ширяв високо й так ледве чи був досяжний для куль. Над луками, над горбами галасувало розлякане, наполохане гайвороння, воно то обсідалося на землю, то знову зривалося вгору; одвіку жило на осокорах та вербах понад Чортомликом, старі гіллясті дерева обкидані їхніми гніздами, наче козацькими шапками, — мало біля Січі поживу, але й запорожці мали для вправ дармову рухливу ціль. Ніякого іншого птаха, oprіч хижого луня та ворон, січовики не чіпали. Надто райським життям насолоджувались горобці, були такі куреняни, що зимою з дня у день сипали для них на призьби просо. Немало перевів на них пашні і його джура Лаврін, горобці та синиці вертілися біля їхнього прикомірка, Сірко казав, що вони скоро сідатимуть їм на голови.

Збоку гурту, дженджуристо поставивши на колоду ногу в шагреневім сап'яні, стояв Гук, кривив у глузливій посмішці губи. Різні його очі — темніше і світліше — одверто сміялися, й той їхній насміх був неприємний. І ніхто не міг стерти з тих вузьких губів посмішки, бо лунь і далі плавав у повітрі, а сам підписар поки що брав до рук рушниці. І всі знали: якщо він її візьме, то влучить. Не дивина: поміж запорожців ходила чутка, ніби підписар стріляв у хрест. Отож — чортові в заклад душа, а йому — непомильний стріл. Здавалося, нащо йому той стріл? Має інше оружжя — перо й каламар! Гук тішив своє самолюбство, а мав його на цілий курінь. І хоч продати чортові в заклад душу справа богопротивна й страшна і ніхто із запорожців наодинці з Гуком не захотів би поїхати в плавні (й то зовсім не через те, що він брехун і хвалько), але шану, до якої домішувалась осташка, підписарю оддавали.

Сірко посміхався в колючого вуса. Вчив підписаря стріляти сам й добре пам'ятає, як напочатку Гук вбивав шпона, а далі в них закипіла змага, і Гук переводив на порох усі, які вдавалося дістати, гроші. Сіркові стало весело. Йому захотілося, аби Гук влучив. Але в цю мить

збоку grimнув ще один постріл, і ширококрилого птаха ніби кинуло вгору, далі він швидко — швидко замахав крильми й полетів геть. Видно, куля пройшла під самі крила, опекла луня гарячим повітрям, перестрашила.

Лаврін Перехрест опустив фузію, з якої курівся димок, вдавано байдуже розглядав насічку на курку.

Запорожці кепкували з невдатного стрільця, а Сірко та Лаврін несамохіть зглянулись між собою, й кошовий зрозумів усе. Ховаючи у вуса посмішку, примружив око й сказав підступно, одначе підступність ту вловив тільки Перехрест:

— А ти, Лавріне, часом не продав нечистому душі? Бо нам небавом доведеться ставити ще один курінь — для чортячого племені.

Козаки засміялися, а Лаврін ображено стріпнув темнорусим чубом з — під сивої шапки, одвернувся. Такий він завжди: стріпне чубом, зіб'є на потилицю шапку й мовчки одвернеться або піде геть. У тій своїй маленькій погорді він особливо гарний: високе чоло, брови вrozліт, великі очі, а в них чистота і якась добра тайна, яку хочеться осягнути.

Й одразу в Сіркових очах погасли вогники, й він навіть пошкодував на свій жарт. Згадав, що має прощатися з Лавріном, — це ж перед походом козаки вийшли випробувати зброю, — одвернувся. Й трохи розгніався на себе: не назавжди їде Лаврін, політає Диким Полем, пропахне полинами та димом, набере в груди звитяги — вернеться.

Вони разом пішли обіч розгаслої дороги до брами. Отаман кинув скрадливий погляд на Лавріна, а той дивився вбік, на далеке заріччя, — сторожові козаки розкладали там багаття. На правобережних горбах теж манячила сторожа. Козаки їхали повільно, так повільно, що, здавалося, залишалися на місці. Отаманові в душі ворухнулася образа, що джура без осмути полищає його, навіть не погомоніли на дорогу. Це була образа старості, самотності серед людей. Теплі слова, котрі лежали на серці, прихололи, й він нахмарив кошлаті брови. Вітер доносив од круч гіркий запах торішніх полинів і вологої землі. Весна йшла навально.

Небу, як і людині, треба виплакатись. Три дні періщив у плавнях дощ і лютував вітер. Шипіла вода в протоках. Здавалося, то сичать велетенські змії, гинуть і пускають бульбашки. Дуби і вільхи над Чортомликом скрипіли й стогнали, кришилося сухе дерево і падало на плеса, й вода од кори stemnіла. Сухі поламані очерети ворушилися, наче живі, вони хотіли втекти, але хвиля знову й знову валяла їх, старі, обсмикані, наче дідівські чуприни — оселедці; мітелки були мокрі й хилиталися жалюгідно. Десь за Микитиним Рогом прогримів грім, і запорожці хрестилися: недобра ознака — грім на нерозвинене дерево. Хвиля вляглася на четвертий день — дала можливість послам вирушити в дорогу. З неба сіялася руда мжичка. Одразу потепліло. Верби та вільхи понад Чортомликом стояли чорні, мокрі, з них капотіла вода, великі краплі густо плюскотіли по плесу. З верб у воду падали якісь жучки, їх хапала риба.

Біля Грецької хати зібралося на проводи чимало запорожців. Прийшов за звичаєм і Сірко. Опірч того, уdosвіта до нього прибіг посолський пахолок і сказав, що піддячий приказу Малої Росії Семен Щоголев має до отамана пильну справу. Приймати когось з послів осібно кошовому не велів січовий закон, а погомоніти перед далекою дорогою не боронно ні кому.

Годовані вівсом, застояні посолські коні рвали з рук повіддя, харапудились, поривалися куснути один одного.

Дощ припустив знову, люди стали ховатися під дашки торгових комор та шинків. Сірко вгледів серед запорожців і Міюського, хоч той ховався за спини й шапку насунув на самі очі.

Щоголев вийшов з Грецької хати останнім, наблизився до Сірка. Був у козацькій киреї, величезна кобка падала на лоба. Стали за рогом хати, де начебто дощ був менший. Щоголев довго ковзав пальцями, намагаючись застебнути біля лівого плеча дерев'яного тибліка, але той вислизав. Врешті впіймав, загнуздав мотузяною петлею. З дощем похолоднішало, з ротів струменіла пара, танула під обнізаною краплями стріхою.

— Отамане, — тихо мовив Щоголев, — хлібний і пороховий пропуск я тобі добуду. Цар укаже гетьману, аби пропускав обози з провіантром, ломовими та нарядними ядрами. Про турок я оповім государю. Покладаю надію на Бога, що військо на оборону прийде. — Пожував мокрими губами й сказав несподівано жорстко та непривітно: — За самозванця ж милості не сподівайся. Й не покладайся в цьому ні на чие заступництво.

— Я покладаюся тільки на неї, — торкнув рукою шаблю отаман. — Увесь вік. Сподіваннями себе не дурю. Та й на що можу сподіватися, коли ось ти, посол царський, кажеш мені про запомогу таємно. Неначе крадене перепродуєш. Прощай, посол, і пам'ятай, що ті ядра полетять на захист не тільки моїх дочок, а й твоїх. Кажуть, у тебе гарні дочки.

Щоголеву здригнулися брови й на мить з лиця сповзла державна суворість, воно стало сумне.

— Мав ще сина, та погинув у бою з супостатами під Азовом, — сказав тихо. — Повір, знаю, як потрібні ті ядра.

Він вклонився й пішов до коня.

«Якщо обози з ядрами прийдуть, — подумав кошовий, — то ми виграли їх Симеоном. А далі нехай парубок втікає в степи».

## Розділ четвертий

«Мосцепане Дорошенку, не наш уже Війська Запорозького гетьмане.

Як тьма різна є од світла, так зловорожий чоловік — од доброго і боголюблячого, і слушно хтось сказав: «Важко в злому і підступному чоловікові доброчинства відшукати», — це прислів'я вельми стосовне до вашмосці. Ледве сколегувавши з нами, яко об тім засвідчив обширний ваш лист до нас, ваша мосць, хоч зовсім у тому не малося потреби, почав водитися з басурманами, давніми хреста святого і віри святої нашої християнської ворогами, назвавшись їхнім зичливим сином, а нас, Військо Низове Запорозьке, знищував і щиру братію свою православних християн викорінювати і в подарунок басурманам посылати підступно і безсовісно положився; яко лист той через Мазепенка до хана кримського з посилкою в подарунок кільканадцяти чоловік товариства нашого посланий, котрий з ним же, Мазепенком, в руки наші попав, ясно свідчить...»

Яковлев читав листа таким басом, що мухи зривалися з стелі й із дзижчанням билися об неріvnі, в рябих камінцях, катюжанські шибки. Це про свого кошового писаря запорожці жартували, що він з басом і народився. Сірко осідлав фотеля на грубих точених ніжках, обіперся підборіддям об гнуту спинку й дивився у вікно. Слухав Яковлєва й не слухав: листа обмислили ще вчора, — думав. Справдився його гіркий розгад про турків і татар, про близьку війну. Вона вже маяла крилом понад Диким Полем. Третього червня, коли Сірко з компанією чинив малий розвідний промисел за Дністром, напали козаки на дивну тасьму. То була татарська тасьма, але поміж татарських було видно сліди й козацьких коней. Біля Запомниці погнали по тасьмі коней — її було добре видно, вона стелилася серед високих типчаків, неначе там проплинув потік. Проїхали миль п'ять й біля Вовчого Соку в байраці знайшли місце привалу того дивного чамбулу: об'їдені кінські кості, що були ще теплі, й шкірка з ковбаси — свинячої ковбаси, сиріч християнського заїдку. Під кущем калини червоніла кров, її гарячі бризки яріли в густій траві. Тут сталася якась бійка чи сутичка. А далі один із січовиків наткнувся на вбитого козака. В ньому впізнали аргатала з Медведівського куреня Демка Лисого.

Тоді осавул поквапив запорожців, і вони далі побігли кіньми по тасьмі. Поблизу Оргієва нагнали малий татарський чамбул, а з ним Дорошенкове посольство в Крим. Старшим у посольстві був ротмістр надвірної хоругви Дорошенка Іван Мазепа. Дев'ятеро кримських татар гнали полоном п'ятнадцять занютованих у кайдани запорозьких аргаталів. Дорошенківці захопили їх на своїх випасах і віддавали ханові в ясир яко свідчення своєї приязні.

Чорне посольство саме стало до переправи, коли його обскочили запорожці. Двоє татар, вив'язавши з очерету плотики, поклавши на них одіж, пливли кіньми на той бік, сподіваючись знайти в чагарях рибальський човен, їх і уздріли запорожці, пустили обох влучними пострілами на дно пасти дністрових раків. Коні ж перепливли на той бік і поволокли плотики в степ. Решта татар причаїлася у верболозі за півтори сотні кроків од того місця, де на горбі просто з коней смалили з мушкетів по плавцях запорожці, їм, може б, і вдалося заховатися — вони позапакували невільникам роти ганчір'ям, але ті почали дзвонити в кайдани. Запорожці зачули передзвони, вдерлися в чагарі, татари кинулися навтьюки. В ярості за занютованих у залізо своїх братів одного ординця зарубали у воді, решту — на березі, хоч басурмани й просили пощади, молитовно попадали на коліна та поскладали на грудях руки. Білий чистий дністерський пісок обагрився сімома кривавими плямами — згарячу перерубали навпіл і одного дорошенківця, порубали б і інших двох, та зупинив осавул, сказавши, що їх треба допитати. Він і пригнав до Сірка поперед себе Івана Мазепу з арканом на шиї. Русявий, блакитноокий ротмістр був блідий як полотно, яzik йому заплітався, він поспішав виповісти кошовому одразу

всі таємниці, й Сіркові раз по раз доводилося зупиняти його та починати усе спочатку. Сірко чинив допит у своєму наметі, сам сидів у глибині, а ротмістра посадовив біля порога, щоб бачити його вид.

Ротмістр був гарний з лиця й вельми вчений та хитрий — намагався впевнити кошового, що Дорошенко його послав на ту функцію кгвалтом, що він давно просився в правобічного гетьмана на тихе життя в свої Мазепинці на Білоцерківщині, там у нього жінка і батько, але той, сиріч Дорошенко, мовляв, не одпускати і указав: якщо Мазепа не виконає його повеління, скарати родину.

Сірка мало обходила ця балачка, він розпитував про Дорошенка, про його перетрактації з Кримом та Портою. Ротмістр віз цілу торбу листів: до хана Селім — Гірея, візира ханства Субан Кази, до візира Порти Сулейман Кегая і великого візира Кепрюлю, до султана Магомета, до свого резидента в Адріанополі Гаврила Лісовського, деякотрі з них були написані латиною та по — турецьки, латини в чамбулі не знав ніхто, й Сірко наказав Мазепі прочитати реляції. Мазепа читав, нахилившись до світла, русявий чуб спадав йому на чоло, він одгортав його рукою, раз по раз поглядав на гетьмана. Коли читав за Дорошенка чи ще за кого, то виділяв ті слова, мовби їх промовляв сам Дорошенко, і пояснював те, чого не міг втямити кошовий. Дорошенко оповіщав у листах, що він не став на силі, що підпомічні йому ногаї в усіх битвах з адверсарами оголили тил і що він залишився сам проти поляків та Самойловича, що коли султан та хан одкладуть обіцянє рушення до осені, він не встоїть і оддастся на милість ворога.

По тому Мазепа казав, що од хана нещодавно були в Чигирині посли й принесли певну вість на рушення, йому відомо й те, що біля Цецори споруджують великий табір, либонь, для султана, а хан уже націлився на Реут. Де вони зійдуться, які мають замисли — ротмістр не відав. Сірко бачив, що Мазепі кортіло сказати більше, він ледве стримувався, аби не вигадати чого, проте боявся прогнівити того, в чиї руки оддав його припадок долі. Він не міг усидіти на місці, часто потирав чорний набряк од волосяного аркана на шиї, дивився сивому отаманові в очі так, ніби хотів ускочити туди сам. Він не просився — боявся виказати перед суворим кошовим малодушність, а тільки говорив не вмовкаючи. Гарно сказав Мазепа: про кривди Україні од ляхів, про чорну татарську чуму, про покинуту синами неньку й поросле стоколосом поле.

— Боже праведний, — прикладав до грудей руки з рівними, довгими пальцями ротмістр, — ніде нашему братові козакові не можна жити своєю волею. Там турчин, там лях, там боярин, там ще якийсь дідько, і треба комусь догоджати, бо інакше й дітей малих, і матір продадуть у ясир. Утік я від ляхів, хотів прожити тихо та мирно — де там. А як мені не хотілося їхати з оцім ясиром! Спробував умовити гетьмана, так ви ж знаєте, який він: «Або їдь, або й тебе повезуть...»

Довго слухав його Сірко, й скрушно йому стало, що сини України, вправні в красному слові, латині та філософії, скінчivши школи та академії, волочаться по її степах із занютованими в кайдани братами, чистими серцем та помислом, котрим, може, й зовсім не знані риторика та пiїтика. Страшно стало, що ротмістр і два його помічники не порубали на почивку чужинських охоронців і не втекли з бранцями на Запорожжя. Він запитав Мазепу, чи не збирався той вчинити так, і той, пожувавши пересохлими губами, заглянувши кошовому в очі, ледь чутно сказав, що не збирався, бо «Дорошенко сказав — втоплю в копанці твою малжонку і батька, до десятого коліна вистинаю рiд твiй». Мазепа вловив настрій кошового, стергся брехнi, якої, знов, той не терпів і за неї міг покарати, намагався не схібити, потрапити тому в стрiй. У дикім страхові оглядався назад, де пiд вербою стояли запорожцi, готовi схопити його за руки та ноги, насипати в пазуху пiску й шугонути в Днiстер.

Мазепі здавалося: тільки вмовкне, одразу oddalenie од кошового, випаде з його думок й

опиниться він у руках козаків, а тоді... Й він розповідав про свій пополячений край, тамтешні порядки, непомітно перекинувся на двір польського короля, при якому колись служив, ще й шпарко брався по драбині вгору, доки заздрі шляхтичі не врубали щабель, мудро розплутував усі нинішні чвари й замисли, ще й не раз одсилився на подібні замисли держав Візантійської та Римської, знаходив однакове й одмінне. Сірко аж заслухався. «Нинішній султан уявив себе Юлієм Цезарем, але йому до Цезаря, яко хрушеві до орла. Цезар був великим воїном, вів залізні когорти, а цей збирає різномасне військо з усіх країв світу; таке військо гоже до грабунку, але не гоже до волейної потреби. Якщо скупляться всі наші когорти та атакують, як Сагайдачний під Хотином, то й перемога буде такою ж».

Найдужче запало Сіркові в пам'ять оте, як йому здавалося, щире «наші когорти». Отже, таки наші!

«Як же ти багато знаєш, чоловіче, як мудро міркуєш, — скрушно думав, — і яка мілка проти тих мудростей твоя душа. Й чому то воно так ведеться в світі, що мудрість може вимірковувати собі всілякі облуди й криві стежки. Тако високо цінує сама себе? А яка ж ціна їй?»

Десь закрайками думки йому було шкода гасити такий світильник. Може, він ще колись спалахне во славу вітчизні! А степ пахнув гірко, полинно, й жайвір співав угорі весело та дзвінко. Може, жайвір і врятував Дорошенкового посла?

Сірко кидати в Дністер Мазепу не велів, а наказав відправити його у знятих з невільників кайданах до Батурина як живе свідчення близької татарської та турецької інкурсії. «Нехай спізнає і на все життя запам'ятає, як то носити ті заліза», — мовив, бо ж не терпів ніякого насильства над людьми.

Кошовий поспішив вернутися на Січ. Тепер мав найпевніші свідчення до великої війни, мусив готоватися до неї. То більше, що опинялися проти адверсора віч — на — віч. Донедавна ще мали якусь надію на Дорошенка: може, схаменеться, — адже прислав їм зичливого, спокутливого листа, — одкінеться од басурман, але тепер то було марне сподівання.

Дорошенко слугував ворогу й став ворогом їм, запорожцям. Важко, до болю в скронях думав Сірко над тим, що ось вже стільки літ ллється в українських степах українська кров, брат іде проти брата, син проти батька, всі вони стають під корогви з образом Христа, і всім їхні провідці кажуть, що воюють вони за праве діло. Що тому причиною, з чого все почалося і чим скінчиться? Думав над тим раніше, думає й нині... А кров тим часом ллється, і незабаром увесь квітучий край перетвориться в дику пустелю. І все те на користь ворогів України, найперше тих — таки турків і татар.

«А так поневаж всеконечно колишня любов твоя до нас згасла, — гудів Яковлев, — взаєм допіру і наша до тебе гасне і до кончини твоєї вже в серці не загориться».

Гарного респонса уклав Яковлев, Сірків земляк. Вельми грамотний чоловік, усі науки пройшов у колегії київській. Спом'янув про те, як шукав Дорошенко ласки в коша, згадав Хмеля, якому вірно служив, і з Євангелія списав про благого чоловіка. Одначе кошовому видавалося, що лист той вельми мудраційний, читцеві легко заблукати в словесних хідниках та закомірках, чужоземними словами вони мовби примостили ярість та підсолодили правду.

Так писали у відповідь Самойловичу та його вченим писарям. А тут треба кинути слова важкі, як гирі, колючі, як стріли, кинути не з — за куща, а прямо, відкрито.

— Порви це послання, — мовив, підвівши зі фотеля. — Понакручував ти, як цап на чужому городі. Напишемо інако. По — нашему, по — простому.

Яковлев знизав плечима, почухав за вухом пером.

— Quae scripsi — scripsi [5]. Скажи своє — я допишу. А нащо рвати такого гарного респонса? Всю ніч над ним прів. Та й, либонь, у нас небагато посольського паперу.

— Гаразд, — махнув правицею Сірко. — Бути по — твоєму. Пиши отак...

Він говорив повільно, його ліва брова здригалася, глибокі зморшки пролягли на чолі, наче борозни на схилі горба. Важко виколупував кошовий слова, проте вкладав їх надійно, ѿ мурування виходило міцне.

Яковлєв поставив велике закрутисте «Р. С.», нижче якого на папір лягли ріvnі, написані розмашистим, із закарлючками і викрутасами почерком рядки.

«Поглянь і розваж, вихровата голово Дорошенку! Яка то є щира приязнь до тебе басурманська, котру у них купуєш за голови й душі християнські, що лишилися під твоїм рейментом. Чи та ж басурманська до тебе ласка, котру сплачуєш дорогоцінними душами християнськими? Певно, за таку ціну ніхто не докуплявся її ні в кого. І чи довго вона триватиме? Певно, доти, доки люди будуть під твоїм рейментом, а як людей не стане, не стане і їхньої до тебе ласки. Якщо ти не можеш домислитися й піznати, що виросте з тієї твоєї з басурманами дружби, то ми тобі нагадаємо й скажемо: тільки погибель тобі й вітчизни нашої крайнє спустошення, бо відаємо добре, що ти, догоджаючи своїй непостійній вдачі, скоро свою приязнь до басурманів одміниш. А якщо так учиниш, то, певне, роздратуєш їх вельми, сам же від гніву втечеш туди, куди доля кине, а вітчизну нашу залишиш басурманам, тобою роз'ятреним, на цілковитий розор і запустіння, котрого не дай Боже. Оте хитророзумство твоє й незгода з нами є початком і привісником лиха вітчизні, котре нехай би на тобі самому окошилося!

Вашмости мосцепану незичливії приятелі Іван Сірко отаман кошовий Війська Запорозького з отаманами і всім старшим та меншим товариством».

Додиктував і подумав безрадісно: «От і все. Лишилися проти ворога самі. Та ліпше, — зринула інша думка, — мати попереду певного ворога, ніж позаду непевного друга».

# Розділ п'ятий

Самойлович ступив на річкову рінь і зітхнув широко, на повні груди. Прохолодний вітерець обвіяв йому обличчя, поворушив вуса, гетьман вимахнув руками — нестеменно так, як бувало за молодості, коли хотілося стрибати, бігати, борюкатися, хотілося не знати чого. Він любив поранки, любив прогулятися без охорони по своїх володіннях, надто тут, у Седневі, звідки й розпочався як муж, як маєтна людина. До того ж Седнів — один з найгарніших куточків по всій Україні. Гетьманове серце сповнилося гордощів — звичайних, людських, маленьких, й саме через те, що звичайних, людських, маленьких, — стало йому особливо затишно. Гарно жити серед таких розкошів природи, серед такої краси, тоді й сам мовби стаєш кращий, добріший, чистіший. Видивився він цю місцянку давно, виплекав у серці, летів до неї птахом, повз вужем, продирається диким вепром крізь нетрі, й тепер вона його. Тихо і швидко плинула біля ніг ріка. Плинула широкою зеленою долиною зі сторони північної, й раптом круто поверталася під високу гору, й лащилася до неї, й гризла у повінь кручу, яку од верху до низу вкрили вікові дуби та яворини, осокори та клени, а понад самою водою кучерявилися гінкі верболози, а верби мили в прозорих струменях зелені коси, й тисячі живих ключів, що ними промивають очі немовлятам, били з — під могутніх каменів і зі срібним дзвоном вливалися у Снов. А по всій долині — високі копиці, ще не звезені в стоги, й на тих копицях сидять мовчазні шуліки. Його стоги, його шуліки, його річка. Ні, річка не його. Боже, скільки млинів можна поставити на Снові, бистра вода крутила б колеса, та ба... Опираються тому довколишні селяни, й російські купчики, й деякі значні козаки. Мовляв, через ті млини не зможуть плавати по річці більші та менші човни. І він, всевладний гетьман, мусив скоритися, ба — мусив приховувати свої гнів та роздратування. Мусив усміхатися на криницю Івана Домонтовича, судді генерального, чиї човни — кораблі возять по Снову сукна та шкіру. Криниця ті запобігливі, однаке... За дві верстви звідси у Снові є невеликий доплив, званий Зеленим, на якому можна б поставити кілька млинів, але він — на луці вдови Хіврі Дігтяренчих. Клята вдова стала на пень — не продам луку, й квит. Дігтяренко мав поважні заслуги перед козацьким військом, перед самим Хмелем, і хоч значного військового товариша давно немає, — Хівря прийняла приймака січовика Викусу, — її пам'ятають по Дігтяренку. Звісно, міг би турнути уперту бабу, однаке те було б супроти його звичок. Необачних вчинків гетьман не робить. Обачність — штиб його життя і владарювання. Декому здається: гетьман — ціsar у своєму краї, а того й не відають, що влада його — як та земля на трьох слонах: цареві та Ромодановському догоді, власну старшину задобри (гримай, банітуй, але й задобри), для челяді будь батьком. Війна розварювала посполитих, і тепер вони сплять і бачать себе верхи на конях, з ратищами в руках. А всі веремії, які крутилися по тому, тільки підливали у вогонь олії: кожен гетьман, добігши булави, в боротьбі з супротивним гетьманом обіцяв пуховики, шовком шиті, і волю, більшу за сваволю. Оце, на думку гетьмана, найстрашніше лихо, яке породили незлагоди поміж гетьманами. Чим йому нелюбе Запорожжя, так це піснями про те, що там воляходить, як їй заманеться, в кармазині і полотні, й що туди завжди може податися посполитий. Не завжди він туди добіжить, а от спробувати таки може. Принаймні в мислях. Ті мислі... Їх не виб'єш ніякою лозиною. Самойловичу на все життя в пам'яті, як збунтувалися селяни в Краснім Колядині. Це було при гетьмані Брюховецькому, він, Самойлович, тоді писарював у Краснім Колядині й писав красно. Саме тоді, року того ж шістдесят шостого, збунтувався полк Переяславський, бунтівники повбивали та прогнали царських воєвод і старшин й проголосили усіх вольними козаками. Ту пожежу побачили халупники з Красного Колядина й теж почали носити на підпал. Місячної ночі пролунав стукіт у вікно одного — другого халупника, і вже по всьому селу зашемріли тривожні шептітки,

заскрипіли хвіртки, а там десь і криця дзенькнула (коса чи й шабля), а далі бевкнув дзвін. Халупники ходили юрбами, про щось радилися, затим поставили варту на виїздах із села, по тому повалили на подвір'я власника села значного козака Явдокима Сербина. Явдоким Сербин сковався в кумі на горищі, і його шукали цілий день, знайшли аж надвечір і потовкли добряче. Й побили — потрошили всі скрині в хаті, всі дзеркала, повивертали всі бодні та кадібки й поставили Сербина на ґанку, а його, Самойловича, посадовили поруч. Вельми не хотів іти на ту функцію колядинський писар Іван Самойлович, але йому погрожували киуганами, й мусив сідати на недоламаний фотель, брати в руки перо й писати дарчі листи. Сербин трусився, як облитий в спеку криничною водою пес, і дарував панщину, й дарував халупникам по п'ять десятин поля, й обіцяв, що сіль, тютюн і горілку продаватимуть по такій самій ціні, як у місті, й все те Самойлович списував на папір, а Сербин підписував. Того ж вечора Явдоким Сербин послав Самойловича у полк до брата свого Василя, аби той прийшов на поміч, Самойлович пробрався за село, розпутав на пастівнику коня й погнав по дорозі, але під лісом його перехопили запорожці, які йшли на поміч переяславцям. Івана Самойловича привезли в село й oddali na volju halupnikam, yakі zvіdkіl'sya уже знали про його намір, либонь, затовкли b писаря na smerť, ale його прикрив святим хрестом pіp Odarіj. Самойлович не мав власних маєтностей, це також стало йому в пригоді.

З того розбою, з того рейваху чи не найдужче запам'яталися Самойловичу грізні очі Івана Сірка, очі насмішкуваті й небезпечні, як і його слова: «Бачу, писарю, твою душу через дві шкури — чорна твоя душа. Злапали тебе на гарячім і поганім вчинку, й маю сумнів, що він останній». Потім запорожці примусили його тричі повторити слова: «Вчинив я непорядно, яко шкодливий пес», — і заприсягтися на животворнім хресті, що більше ніколи не триматиметься панської сторони. Він поклявся й кривавою ненавистю зненавидів запорожців, а надто зухвалого та грізного Сірка. Тієї ненависті не поменшало з роками, замісилася вона на страхові, а зійшла на славі кошового. Гетьман не раз запитував себе: невже тому харцизові так — таки нічого й не треба? Адже хотіли його козаки обрати гетьманом, хотіли. Не взяв до рук гетьманської булави. Чому? Чи справді ота гола воля для нього понад усе? Не може того бути! Та воля також гордня, солодка гордня зрешення, вознесіння над усіма іншими людьми, навіть гетьманами, то схима, пісна і солодка схима. Лише він, попович, відає, якою солодкою вона буває, коли людина обманює себе і Бога. Вже кобзарі носять у своїх старцівських торбах пісеньки про кошового, а він, гетьман, давав їм торби новії, у торби клав таляри золотії, які мали б задзвеніти піснями, одначе не задзвеніли. Пече, мучить гетьмана важке запитання: чому так, чому знаходить той, хто не шукає, і не знаходить той, хто шукає?

...Запорожці поїхали з Красного Колядина наступного дня, а за два дні туди ввірвалися сердюки Брюховецького. Спочатку від халупників вимагали лише повернути листи, писані Самойловичем і підписані Сербиною, та покоритися, а що вони не покорилися, їх періщили лозою на широкім ґанку Сербінової хати. Іван Самойлович стояв біля плоту, жодної участі в тій квестії не брав, і навіть коли його запитали, хто найдужче вар'ював проти Сербина, сказав, що не відає, але за кожним ударом його серце стрибало від радості й кричало: дужче, дужче бийте харцизяк. Халупники мовчали, бо за ворітами репетували їхні жінки, очманіло гукали: «Не піддавайтесь, козаки, не хиліться, ми люди вольні!». Тоді почали хапати і полосувати лозою жінок.

Подих вітру звіяв розшалілі думки. Гетьман пішов берегом ріки назустріч течії. Зняв шапку. Ноги в м'яких, телячої шкіри, чоботях ступали легко, білий плащ маяв за спиною. Він любив цей плащ, біла габа навівала йому молоді думки. Біля ніг текли голубі струмені, такі голубі й такі білі, що біліших, голубіших не бачив ніде на світі. Вони мовби й не прозорі, але в них відбито кожен листочек, кожну хмаринку і віддзеркалено його постать. Молода постать і

молоде обличчя. Несамохіть нагнувся над водою... Пильно придивився, неначе не мав у домі добрих дзеркал. Опасистий, важкий, кругле обличчя («дівчата колись задивлялися»), стесаний назад лоб, густе кучеряве волосся, дугасті на кінцях брови, короткі вуса, трохи витрішкуваті очі. Колись були просто великі, по — молодому наїvnі. Гай — гай, коли те було, зараз вони досвідчені й підозріливи. Й не сподіваються чимось подивувати.

Самойлович скupo усміхнувся. Е, ні, ще не всі меди спито. Ще не всі скарби зібрано. Й усміхнувся... власній усмішці. Своєму найбільшому скарбові. Гетьман свідомий того, що саме вона вивела його на вершину влади. Коли починав іти, тільки й мав з усього припасу, що її. Вона одна однакова на все життя. Скупа, нелукава усмішка людини, яка не таїть ні на кого зла, людини простецької, щирої, трохи наївної, котру можна навіть обдурити, але то — гріх. Одначе маленькі одміни вона має. Ще як жив у Ходоркові, поблизу Попільні, була невиразною, невизначеню, на уряді підписаря в Краснім Колядині прокреслилася чіткіше, трохи окріпла у Веприку на писарськім уряді, спалахувала цнотливо назустріч своєму благодійникові Степану Гречаному, генеральному писарю гетьмана Брюховецького, зміцнілою він привіз її назад у Красний Колядин, повернувшись на сотенний уряд; світилася тихою вдячністю, яку, однак, ніколи й нічим не окупити, гетьману Многогрішному при пірначі наказного полковника Чернігівського полку; зблиснула новою надією на раді у Новгороді Сіверському, коли Многогрішного було обрано на гетьмана, а його, Самойловича, на генерального судню. Остаточно вона визначилася на раді в Козачій Діброві при гетьманській булаві.

При всіх тих одмінах завжди залишалася стриманою, щирою, трохи наївною, ніби аж трохи простецькою. У Москві його й нині мають за простецького чоловіка, який любить побуркотіти, потупцюватися, почухатися, однаке сповнить будь — яке веління — хоч і непоспішливі, зате старанно. Тепер йому доводиться неухильно триматися того штибу, личини доброго буркотуна, не вилазити з неї, ховати свою освіченість, свою вченість, — вчена людина хитра, — свою проникливість (він і Ромодановського бачить наскрізь), грати, як грають спудеї на базарі. Нинішня його усмішка — скуча і простецька, але й трішки сувора, трохи батьківська. При всьому тому гетьман — людина замкнута, похмуря, либонь, за все життя не відкрив ні кому ні душі, ні помислів. Любить самотину, навіть чару п'є наодинці. Однаке не напивається. Не любить ніяких забав, ніяких грищ, не знає ніяких пристрастей. Якби мав — дідька лисого зійшов би на верхівку влади. Все в нього розплановано наперед, все розрихтовано по поличках. На тих поличках — запаси тільки для себе, нема чого підгодовувати інших — можливих суперників. Його серце — льодовня, де остуджуються найгарячіші думки.

Хлюпнула рибка, вода змила усмішку, змила віддзеркалenu постать самого гетьмана. Поплинула й понесла ще одну мить його життя. Отак і тече вона, й течуть з нею його літа.

Вода змила усмішку, та не могла змити старої жовчі з дна душі, нелюбові до людей, презирства до них, страху перед ними. І навіяла думки про минущість життя, минущість усього й самої людини. Так, він вийшов на найвищу гору, на яку судилося зійти йому, єдиному в його краю. Й тепер усвідомлював, що найкраще почував себе, коли йшов, а не коли дістався вершині. Й не тільки через те, що тут віють пронизливі вітри, що... далі йти нікуди. Почував незавершеність чогось, невтолимість у душі. А що має завершити? Подолати Дорошенка і злучити докупи всі землі? Злучити землі чи згуртувати людей? Отак, як це зробив Хміль. Розумів, що Хміль робив щось інше. Хміль був проводирем усіх отих людей, вони йому вірили, любили його...

Раптом щось срібно зблиснуло у воді, почувся дужий виплеск, і гетьман побачив велику рибину. Вона була недалеко від берега, пливла трохи дивно — півбоком, ще й зяпала іклистою пащекою. Либонь, була приглушенна. То була сула, яку течія несла повз нього. Самойлович не стяմився, як ступив у воду й схопив рибину під жабра. Та в ту саму мить, як сула вже була в

повітрі, його ліва нога ковзнулася, поїхала вниз, і він зачерпнув у халюву води. Вискочив на берег, затанцював на одній нозі. Сула вела свій смертельний танок у траві біля його ніг. Гетьман оглянувся, чи ніхто не бачить, в якому він недишкетному становищі, однаке на лузі не було ні лялечки, тільки шуліки з гілляки мовчазно зоріли в далечінь. «Не схопити б застудної хвороби», — подумав гетьман. Він рідко коли хворів, тільки любив прикидатись хворим. Тоді всі тупцялися довкола нього, жаліли чи вдавали, що жаліють. Декотрі пов'язували з хворобою гетьмана свої нечестиві плани. А він раптово «одужував» і вганяв їх у переляк та засмуту.

Самойлович роззувся, вилив з чобота воду, зняв штани і викрутів холошу. На суху, товсту бадилину кінського щавлю повісив чобіт, й він одразу запарував. Гетьман засміявся. Сподобався собі дитинністю. А ще сміявся з себе самого, з риболовлі: як же глибоко, подумав, сидить у нас оте давнє, зашкарубле, надбане за нужди та бідності. Чи ж потрібна йому оця сула? Але отака рибина в ті давні дні була б набутком неабияким. Він не розкидався своїм статком ніколи. Стягував копійку по копійці, дряпався вгору сам. Його не підсаджував ніхто. Ніхто не вкинув йому в сакви задарма жодного мідяка. Вже потім статок ішов до статку. Але й сьогодні він не любить одщипувати од своєї паляниці кавалки. Одщипни одного — розклюють, як горобці, всю паляницю. Його називають жадібним. Однаке то не жадібність, а ощадливість. І сулу він виловив не від жадібності, просто не міг примиритися, що вона пропливає мимо. Чого має пропливати? А може, то виловив її не він, а виловила його пам'ять? Давно — давно, вперше навідавши ці місця, був зачарований, приголомшений красою річки та луків. Тоді й помислу такого не було, що вони можуть стати його власністю. Помислу не було, а щось чіпко засіло в серці. Якось вони з сотником Мокієвським ловили волоком рибу. І варили на березі юшку. І дим від тієї юшки, і запахи луки навічно осіли у глибинах його пам'яті. Та вечеря залишилася бентежною тайною, якимсь чаром, що неначе споріднився з чимось таким, по чому з давніх — давен нудьгуvala його душа. А нудьгуvala вона по красі, по довершеності, але красі й довершеності не світовій, не Божій, а його особистій. Уже сама свідомість володіння такою красою сповнювалася значущістю і смыслом його власне буття, смыслом простим і високим, який, може, чимось і вступає в суперечність із Божим помислом, але без якого людське існування стає пісне і нуждене.

Холоша висохла, висох і чобіт. Вузькою, покручену стежкою Самойлович піднімався вгору. Переступав струмки і струмочки, що били просто з — під гори живлющою водою, переступав з кореня на корінь, вклонявся калині, що посплітала над стежкою віття. Голову дурманив важкий запах бузини, аж зітхнув, коли вийшов на гору. Звідси відкривався краєвид, кращий за єрусалимський, змальований на іконах. Неозора далечінь, а внизу долина, обрамлена лісом, і синя стрічка ріки на зеленому полі — хочеться розкинути руки й полетіти. І летітиме він не над чужими, а над власними луками! Чимало вже в нього і сіл, і містечок, саме це — найкраще, і любить його гетьман найдужче.

Десь приглушено голосила під молотком на бабці коса, полини над кручею пахли далеким дитинством і молодістю. В густих нетрях вишняка невидимий молодий, гарячий голос кликав: «Галю, Галю», — а дівочий, надто спокійний, лінівий та байдужий, відказував: «Чого тобі?» Щось знову зрушилося в Самойловичевому серці. Отако птахом шугонути б туди! Без булави, без клопотів, без жартів, без цькувань і суплік, фальші і крові — в молоді помисли і гарячий шептіт. І розчинитися там. І відчув: коли б навіть таке було можливе, він би не шугонув. Не поміняв оце на те.

Він відчув якусь зверхність над отим шепотом і водночас аж злість на самого себе.

Стежечка вилася в густій дерезі й спадала попід старою дерев'яною церквицею, такою старою, що видалася аж ніби обгорілою. У Седневі, окрім цієї, дві церкви, цю можна б звеліти розібрati, так в одній із них висить чудотворна ікона, й піде поміж людьми прикрий поголос

про гетьмана. Мовляв, грошей на нові церкви шкодує, а старі валяє. Тут він не відкрутиться, церкву доведеться перебудовувати. Врятувався попик чудотворною, примусивши її заплакати з тієї скрухи. Гріх так думати, але в це чудо гетьман не вірить. Та й взагалі він не вельми боїться грішних думок. Сам побував у Божих челядниках, бачив усілякі гріхи. Ніби Богові нічого робити, а тільки наглядати за всіма своїми рабами і підслуховувати, про що вони шепчуться по кутках. Сам він скоромного не єв, а грішив легенько. Знав одного ігумена, який у Великий піст кутуляв ковбасу і тримав у келії дівчину, доки вона не привела дитину. Тоді спровадив її і знайшов собі іншу... Про те дізнався архієпископ, однаке не покарав грішника на смерть, як то годилося б, а одправив у інший монастир. І той живе там і понині — за сімдесят йому, — й, мабуть, так само кутуляє ковбасу. Якщо, звичайно, лишилися в роті зуби.

І в думках, і вголос гетьман осужував таке гріховодство. Воно ще й тим лихе, що позбавляє страху і покори інших. А також побожності і святості. А без святості жити на землі не можна.

І любить гетьман церковну регулу, любить гарну півчу і гарні казання, хоч приховує те. Знає — бо — й так прозивають поповичем.

Його вразило убоztво церкви: іконостас побив шашіль, стіни струхлявали, образи потемніли. Тільки на одній іконі — чудотворній — висів новенький рушник. Є убогі люди, є убогі села, є убогі й церкви. Найчастіше — все те вкупі. Паламар у свиті щиро читав «Ісусе Христе, ти прийшов на захід сонця...» і переступав босими ногами, й під його підошвами шелестіла пересохла осока, якою було вистелено долівку церкви, а піп в общмульганому лудановому фелоні дивився в землю — думав щось своє.

Заспівала півча — голоси були жалібні, тоненькі, тремтячі. Самойлович подумав: так співають і на похоронах. Він би хотів, щоб отако по ньому співали. Старцівський спів розм'якшує серця. Жалібний спів і могутнє ревіння гармат — що може бути лішшого для воїна при його проводах в останню путь. «Треба не забути цього».

...Він любив думати про власний похорон. Не боявся того. Море голів, неголосна півча, плач скрипок. Всенародний плач, всенародна скорбота. Ведуть коня в парадних рондах. Тихо ступають осавули. Чути одинокий розплачливий зойк.

Самойлович зупинився біля дверей, у тіні, і його не помітили. Помітив і впізнав тільки високий довгошиїй парубок, який стояв біля столика, де продавали свічки. Побачив гетьмана, вклонився, трохи постояв нерішуче, взяв свічку й поніс до чудотворної, де доторяла інша свічка. Він зрозумів, що гетьман об'явиться не хоче, й не сказав попові про з'яву високого гостя. Це сподобалося Самойловичу. А хлопець вже повертається, ніс у долоні згарок і не дивився в його бік. Самойлович, навпаки, пильно придивлявся до нього. Видався він йому по знаку. Ще й дуже по знаку... Таке ж чоло, той — таки ніс... Але той хлопець — ліпшої вроди і без таких прищів на лобі та щоках. І не витягує, як гусак, довгу шию. Запах ладану лоскотав ніздрі, вертав у щось давнє, сріблистє, тремке. О, коли б йому хоч на кілька хвилин вернути оту дитячу віру й дитячу непорочність, вернути слізози, що стояли в душі... Він тоді був чистий і наївний, і як же йому було гарно. Здається, не мав нічого, його батько був бідний піп, а він має усе. Увесь світ, все найкраще, що створив Бог. Батько брав за хрещення по чотири гроші і хлібину, за ім'я новонародженному — гріш, за освячення хати — коробку жита, за поминальний сорокоуст — дві коробки і десять крашанок, а йому належать всі жита за цариною з усіма птахами і всіма таємницями, всі луки і всі небеса.

Гетьман постояв ще трохи, а тоді кивнув парубкові і вийшов з церкви. Ступав по стежці й знов, що парубок іде за ним. Зупинився на горбі, заклав за спину руки. Розчулення минуло. Але не треба легковажити власними почуттями. Ще раз оглянув хлопця. Лиха одежина, драні чоботи... Убоге, некрасиве, смиренне створіння, а погляд жадібний, зацікавлений, з вірою.

Якщо такого повести за собою — піде в огонь і воду. Вивести в люди — і буде вірний до кінця. Тільки треба запалити те серце, розбудити, кинути в нього іскру. Одне, либонь зрідні цьому, запалив. Підібрав старченя, що пасло овечки за пришви, й віддав у бурсу. І хоч воно не довчилось, чогось там накоїло й з бурси втекло, сплачує борг і нині. І сплачуватиме довіку, бо гетьман дає йому нові й нові позички. Одні дає, інші обіцяє. Тепер той парубок на Січі. Так, треба брати сиріт.

— Як тебе звати і яке в тебе прізвище? — суворо запитав гетьман.

— Гуком прозивають, а звати Ждан.

— Чому — Ждан? — Дивився недовірливо.

— Не знаю. Батьки так нарекли.

— І де тепер вони?

— Померли.

— Коли?

— Давно.

— Чого я повинен витягувати з тебе слова, як горіхи з чужої кишені. Розказуй.

Парубок почевонів, аж зникли прищі на обличчі.

— А що розказувати? Жили ми десь на Репешках. Я вже не знаю й де. Куток тільки пам'ятаю. Батько чумакував. Одного разу прийшли до двору самі воли. Без батька. А тоді підскочив до воріт чорний фургон, вилізли з нього якісь люди в смолі, забрали воли і воза. Матері переказали, буцім чумна була хура і її спалили. А батько, мовляв, помер у дорозі. Одначе люди кажуть, що батька десь прибили, а воли і воза загарбали.

— Хто? — гетьманові очі зблиснули мідно.

— Не знаю. Кажуть так. Тієї ж осені сталася пожежа, од блискавиці згоріло двадцять три хати. І наша також. Корова тільки й залишилася. Ряба була корова, гула, без одного рога. Сидимо ми з братом посеред двору, хати немає, хліва і клуні також, а корова стоїть і нам руки лиже. Оце пам'ятаю.

— Брата Митрофаном звати?

В Жданових очах сяйнув подив.

— Ви знаєте Митрофана?

— Я все знаю, — коротко одказав гетьман. — Розказуй далі.

— Оце і все, — стенув гострими плечима Ждан. — Мене забрала тітка. А в неї самої семero. Через два роки вона померла — й дядько вигнав мене на вулицю. Я вернувся сюди, пас громадську череду. Теперечки ось найняв мене отець Дементій. Брат — на Січі. Передавав якось уклін через запорожців, кажуть, писарює там. — Останні слова мовив майже хвастовито.

— Я його оддав у науку, — сказав Самойлович. — Тільки він не вельми шанувався. — І вперся прямим, як ратище, поглядом парубкові в груди. — А ти шануватися вмієш?

— Якщо не кривдять, — крутнув шию парубок.

— Гордий... — кинув гетьман, але без насмішки. Смиренність і гордість дивно поєднувалися в хлопцеві.

— Я — козацького роду, — і знову почевонів.

— Знаю. Одначе з того тобі хліба не їсти. Хочеш до мене в челядники? Не сюди — в замок. А там — буде видно. В мене ниньки немає свічкаря. Світитимеш свічки, готоватимеш плошки, навчишся палити вогні фейєрверкові. А звідти й до гарматної стрільби близько. А може, сягнеш якоїсь іншої науки.

Очі хлопця світилися захватом, вдячністю і недовірою.

— Прийдеш у понеділок до управителя, Климентія, скажеш, що я тебе покликав.

Хлопець щиро подякував, але руки не поцілував. І це також сподобалося гетьманові.

«Один — на Січі, другий — тут, — відзначив у думці. — Не кепсько». Й похвалив себе. Брав хлопця з потаємною метою, а ще через те, що захотілося йому зробити добре діяння, яке завжди було б перед очима, він мовби спокутував тим діянням гріхи, заспокоював совість. Приємно буде щодня зустрічати людину, яка дивитиметься на тебе захоплено, такі молодики стають віддані душою і тілом, на них можна покластися в найважчу хвилину. А ще цей хлопець чимось нагадав йому власних синів, Семена і Григорія. Вони — ген — ген, аж у північній столиці. Щоміті засвідчують там своїм мешканням гетьманову вірність цареві. Заложники. Найменший, Яків, поки що біля батька. І обидві дочки також. Дочки — то його розрада, принаймні, поки недорослі. Либо ні, тільки вони не бояться батька — гетьмана, вловлюють своїми серденьками його приязнь, і те особливо приємно Самойловичу.

Отож робив добре діло й мовби замовляв перед Всевишнім слово за синів. Семенові, старшому, віддасть у спадок Седнів. Разом з полями, гаями, конями — зміями... і з оцим хлопцем. Гетьман усміхнувся у вуса (бачив, що та усмішка сподобалася хлопцеві), повернувшись й пішов. Кроків за двадцять оглянувся. Парубок стояв посеред білого, сизого, чорного мерехтіння. Він годував голубів. М'яв суху проскуру й кришки сипав на землю. А голуби злітали з низенького бабинця, сідали йому на плечі і голову, клювали, просто з руки. Нужденна церква стояла за його плечима. «Попик або надто совісливий, або дурний», — несподівано перекинувся думкою на священика. І в ту мить згадав рідного брата, Мартина, протопопа роменського. Мартин... той мудрий. Може, аж занадто. Скарги на нього приходять частіше, ніж привіти од самого Мартина. Маєтностей має більше, ніж лубенський полковник. Попи й дяки в нього продають по базарах тютюн і горілку, у кожній чумацькій валці, яка йде в Крим по сіль, є пара і його сивих, або муругих, або перистих. А цей попик... «А як би він одважився у моїх володіннях...» — засміявся вдоволено.

Гетьманське подвір'я — за високим парканом, врівень з парканом — тесові ворота, біля яких дрімає сердюк з охорони, під'їзд до будинку — півкругом, доріжка обсаджена в'язами. Будинок — на два ґанки, передній низенький і широкий задній, високі, вузькі сходи збігають на галевину, за якою починається ставок. Довкола ставка — розкішний сад, там любить відпочивати гетьман.

В кутку за ворітами перемовлялося двоє челядників. Гетьман нахмурився: про що вони можуть говорити? Це підозріло. Біля ґанку з шапкою в руках на нього чекав седнівський вйт Гнат Мирилко, маленький чоловічок з великою, лобатою, клинцоватою головою, хирлявий, але дошпетливий і розумний.

Мирилко довго вклонявся, ходив околясом, запевняючи, що зроду не одважився б потурбувати гетьмана, коли б не нагальна справа.

— Що там? — обірвав Самойлович, бо й справді не хотів руйнувати елегійного строю душі, який оповив її після мандрівки до річки та відвідин церквиці, чимось схожої на ту, у якій правив його батько і в якій сам запалював свічки, коли бувало нездужав свічкар. Але одразу ж трохи м'якше: — Щось скоїлося? — Подумав, що вже багато літ урядує високо, а влада робить людину крутою і похмурою. Помічав це за собою, гнуздав власний норов. Завважив і щойно. Вйт — людина маленька, але потрібна, справно виконує всі повеління, справно повідає про все, що діється в Седневі і доокіл. Осмикнув себе й розгнівався ще дужче: клята звичка, так він і проживе, догоджаючи всім — великим і малим. Та вони мають злизувати порох з його чобіт, ще й бути вдячними за те...

За хвилину ще раз пересвідчився, що вчинив правильно, приязніше повівшись з вйтром. Той міг і не доповідати про лиху притичину, яка скоїлася в містечку, однака оповів, бо справа стосувалася Хіврі Дігтяренчихи, тієї самої вдови, яка не хотіла продавати Самойловичу (самому Самойловичу!) луку із Зеленим Допливом. Щоправда, про його перемови з удовою не знав

ніхто, вів їх гетьман з Дігтяренчию віч — на — віч... Отже, треба зробити два висновки: ще пильніше стежити за будь — якими власними перетрактаціями і приохотити Мирилка, позаяк дійшлий і тонкий розумом.

— Заїздила баба свого приймака, Пилипа, та так заїздила, що той аж загнувся. — Мирилко од перших слів вплітав у свою розповідь певну — темну — барву, і гетьман зрозумів, що той розповідає йому все неспроста. Й махнув рукою, запросивши віта сісти. Вони посідали просто на широкі приступці ґанку (метка челядниця в миг ока на гетьманів покив застелила сходинки квітчастим ліжником), і Мирилко повільно, мовби спогадував щось із далеких літ, повів розповідь.

— Пилип хоч і січовик, а чоловік плохенький, сумирний, вона попирала ним гірше, ніж челядником. Бувало, і спати в хату не пускала, і їсти не давала. Він здебільшого з наймитами їв. А спав біля коней. Якось був коросту захопив, то вона: «Стань у дощ під ринву, дощова вода хворобу змие». А ще ж тільки провесінь, він послухав її, в нього й вступила застудна хвороба. Тоді вона питва якогось дала, він же не випив, а вилив, собака полизав і здох. Хотіла згладити його з світу. Багатство все в неї, а в нього одна пуга у вузликах. Та й вона, траплялося, — по ньому ж і ходила. Мокне у зрізі пуга — уже всі знають, що Хівря сердита на Пилипа. Лиха жінка, вона й Дігтяренка загнала на той світ. Так то ж був хазяїн і хоч іноді — все ж учиняв шванку та давав їй здачі. Врешті Пилипові урвалося терпцю, й він сьогодні вдосвіта осідав коня кріпенько, сам сів гарненько та й потягнув до себе на Січ. А Хівря сочилася, не встиг Пилип за ворота виїхати, як вона крикнула на ґвалт наймитів. Тільки ж ніхто з них на ті лови не зголосився, один Пархім, удвох з Хіvreю вони й застукали сердегу в лозах біля Якимового броду. Що там скоїлося, відає тільки Бог, а Пилипові голову провалили, поки довезли на возі, він і упокоївся. Тепер Хівря каже, що то Пархім потяв Пилипа каменюкою, а Пархім божиться, що тільки стягнув Пилипа з коня. — Війт прокашлявся й докінчив: — Пархіма я завдав у секвестр, а сам оце прийшов до вашої милості.

Гетьман слухав старосту, а сам дивився на пишний квітник, що розкинувся попід низеньким різьбленим штакетником. Червоні й рожеві півонії хилили долу важкі суцвіття, зблискували пізньою росою сережки («роздбите серце»), і шовкова трава стелилася гетьманові по душі, вже поверх тих неприємних справ, про які доповідав Мирилко. Але саме вона й прошелестіла йому, що справа не така вже й неприємна.

— Добре зробив, — врешті мовив гетьман. А думка побігла — побігла, звершила коло й вернулася назад. За одну хвилю Самойлович побував подумки біля Якимового броду, побував на луці, де впадає у Снов Зелений Доплив, і погомонів з Дігтяренчию; він ще не виважив усього до кінця, але план у його голові уклався сам по собі. «Треба не забути війта», — майнуло настанку. А вголос сказав:

— Приведи їх обох до мене.

Гетьман не одразу пішов до покоїв, якийсь час ще походжав по саду. Сад — молодий, огорожений високим парканом із хвірткою, яка замикалася на гвинтовий замок. Вона вела на господарський двір. Там — корівник, свинарник, пташник, усі криті гонтом, а далі, ще за одним парканом, — хліви і клуні, повітки й стодоли. Гетьман любив споглядати через ліщинове пруття за годівлею птиці: як давляться послідом ненажерливі качки, як поважно йдуть до корму гуси, як отетеріло кидаються на всі боки індикі, лопочуть крильми цесарки та кури, як спускаються згори, кружляючи, голуби, а з ними дики горлиці. Вони теж, хоч літають по лісі, його. Іноді й сам кидав жменю зерна, і голуби вихрили довкола нього, а він стояв серед того маєва. Любив слухати, як хлебчуть бурду (має й тут свою винницю) воли і свині — то ж таки його воли і його свині. І жив на подвір'ї велетенський рябий когут, дуже б'ючий, якого боялися всі челядниці і навіть челядники. Підбігав ззаду непомітно й боляче клював у літку. Його періщили лозиною,

аж випадало з крил пір'я, а він налітав і гоготав, а по тому переможно кукурікав: «Я його перемі — і — іг». Когута не різали, бо знали — його любить гетьман. Одначе сьогодні не пішов туди. З господарчого двору долітав гомін, дерев'яне калатання, брязкотіння. Там на всю потужність працювала новенька, на п'ять робочих і два затірних казани, винница (ще вчора стояло сорок бочок молодого солоду) й коптильня, медоварня та пивоварня, там упріває тридцять душ наймитів: солять, коптять, переливають, січуть, ріжуть — готовують найдки та напої для гостей. За кілька днів — престольне храмове свято, приїде вітати гетьмана з світлим празником генеральна старшина, хочеш — не — хочеш, мусиш садовити за столи — такий звичай.

Але й про те зараз не думав гетьман. І прогнав німця — ескулапа, який крутився перед очима: звечора в гетьмана пекло в боці, й той хотів зробити припарки.

Самойлович снідав і думав — продумував наперед розмову з вдовою. Йому прислужувала одна із челядниць — Палажка, мовчазна й похмуря. Їй одній довіряв — не отруїть, — хоча й не вельми охайна, і нового панського штибу не знає. На снідання була червона риба, гречаники, смажені в'юни, мнишки з сиру — все те запивав пивом, наливаючи його з білої носатки із позолоченою ручкою. Страви смакували, не згледівся, як ум'яв дві сковороди млинців. Повів оком на Палажку — скільки разів казав, щоб не підкладала. Гетьман повнів, уже й на коня вибирався важко. Витер рушником короткі густі вуса, примастив їх пивом і пішов до малої світлиці. Та світлиця — для простих прийомів, там дешеві сірі шпалери на стінах, лавки, вкриті рядняними налавочниками, дубові ослінці, липовий стіл без обруса, з двома каламарями, на божниці ікони в простому окладі. Балачку вів сам. Навіть війта не запросив до світлиці. Першим став перед ним Пархім — низенький, схожий на цигана чоловік у сірій світлі і драних чоботях. Він розповів, як покликала його Хівря, як він сів на коня охляп, а Хівря сіла на другого, прихопивши з собою вила — трійчата, як Пархім наздогнав у лозах Пилипа, скочив на землю, хотів притримати Пилипового коня, але Пилип ударив коня під боки, й кінь вирвався, проте Пархім устиг вхопити Пилипа за ногу, й той упав на землю й почав одбиватися, й тоді підоспіла Хівря, й Пилип банітував її, вигукував, що вона відьма, суча дочка, й казав інші ущипливі слова, а Хівря собі байодила Пилипа, а тоді Пилип плюнув у її бік, а Хівря вхопила каменюку, що валялася під ногами, й ударила Пилипа по голові. А він, Пархім, тільки тримав Пилипа за ногу, щоб той не втік.

— І не цілив у Пилипа каменем? — запитав гетьман.

У Пархімових очах чорними крильцями змігнув страх, однаке дивився просто в очі гетьманові й дрібно — дрібно хрестився.

— Не ціляв, не бив, ніякої шванки не завдавав, тільки тримав за ногу.

— А якщо доведеться дати вивід на животворнім хресті? — ледь примружив очі Самойлович.

— Дам.

Двоє осавулів вивели Пархіма. Гетьман наказав впустити Дігтяренчиху. До покоїв зайшла літня огрядна молодиця в зеленій керсетці, картатій плахті, жовтій намітці, червонолиця, із залишками не до кінця облетілої вроди. Її зелені трикутні очі неспокійно бігали, в них помітно схлюпував страх.

Однаке вона задзигоріла, заторохтіла, не давши розтулити рота гетьману:

— Він обікрав мене. Забрав коня, забрав гроші...

— Кажуть, грошей при ньому не знайшли, — все ж втиснувся в її мову Самойлович.

— І сідло, й іншу збрую; і свита, і чоботи, і шапка — все на ньому моє...

— Кажуть, він приїхав до тебе на коні, — з притиском мовив гетьман.

— Який там кінь... Патика. Він здох ще тієї весни. І сам він... тільки ханьки м'яв... П'яниця й неценота.

Гетьман мовчав. Давав препоганій бабі викричатись. Вона галасувала довго, упосліджувала вже мертвого приймака. Галасувала зі страху. Гетьман це добре бачив і, коли нарешті Дігтяренчиха вмовкла, сказав:

- Нехай і так. Але хто має право полишати людину душі?...
- Пилип ударив Пархіма, а Пархім його...
- Чим?
- Каменем.

Гетьман мовчав довго. Так довго, що в Хіврі відхлинула від обличчя кров і посиніли губи.

— І ти складеш об цім присягу на святому хресті?

Дігтяренчихо тіпнуло, й аж тепер сіла на ослонець.

Просто перед нею на стіні висіли ікони, вона боялася звести на них очі. Надто ж на картину страшного суду.

Гетьман усміхнувся в думці: ту картину наказав повісити саме тут.

— Складу, — прошепотіла ледь чутно.

— А якщо заприсягнеться Й Пархім?

Дігтяренчиха зронила руки. Очі їй округлилися, губи затрусилися, і їх перекосило, повело вбік. Хотіла щось вимовити — й не могла.

— Такий гожий ранок був сьогодні, — розмірковував уголос гетьман. — Я ходив на луку, на сіна свої дивився. Пройшов аж до Зеленого Допливу. Даремно ти, Хіvre Дігтяренчихо, не продала мені його. Там можна поставити добрі млини. Збираєшся покласти гребельку?

— Мені тепер... гребелька на той світ. — По Хіриних щоках текли слези.

— Чого ж так, — розважливо мовив гетьман. — Не поспішай. Може, той Пилип сам упав на камінь? Він же падав з коня? Пархім його цупив за ногу?

— Падав... — Дігтяренчиха ще нічого не розуміла.

— Ось так... Посидить Пархім у секвестрі, охолоне, пригадає, як діло було. Маємо на те час. А нині я хочу погомоніти про луку твою, яка врізається в мої сіножаті. Одна твоя, єдина...

Хірині очі засвітилися надією. Зрештою збагнула, яку кладку стеле їй гетьман. Кладку дуже дорогу, однаке таку, по якій можна врятуватися.

— Беріть її, ваша милість. І луку, і Доплив...

— Нащо ж так, Хіvre, — примружив очі Самойлович. — Я не грабіжник...

— Я... вам... дарую...

— ...І дармівщин не беру. Якщо ваша згода, складемо купчу...

Увечері у малій світлиці гетьман переглядав маєтні справи. Перед ним стояли дві дерев'яні різьблені скриньки, наповнені паперами, а збоку ще одна, мідна, з льодяниками, а також карафка з солодким вином. Гетьман любив поласувати, хоч і приховував свою пристрасть. Однаке сьогодні він посолодив душу й без льодяників. Ну що б, здавалося, та нікчемна лука? Скільки їх у нього, скласти докупи — конем не об'їдеш за день. А от стриміла йому колючкою під нігтем, і сьогодні врешті він ту колючку вирвав, виколупав.

Гетьман дістав зі скриньки перев'язану зеленою стрічкою паку паперів, розв'язав, розіклав їх віялом, наче карти, — шукав, куди прилаштувати новеньку купчу. Першою картою, козирним тузом у тій колоді, була грамота, де чорним по білому написано: «Божою милістю ми, пресвітлий і великий державний государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всія Великої, Малої і Білої Русі самодержець (і далі за титулом), пожалували єси у вічне володіння за вірну службу гетьмана Малоросійського Івана Самойловича містечком Седнів з угіддями, урочищами, лісами, луками, річками і чернью, яка має чинити пану послуженство, з тим, щоб нам, великому государю, служив многії годи з великим старанням, і стверджуємо цим царським листом в укріплення і утвердження того, що йому дано». Гетьман поторкав руками велику жовту печатку, ще раз пробіг очима по паперах і врешті прилаштував до місця новеньку купчу. Тепер ці папери можна зв'язати й більше не розв'язувати. Він так і зробив — поклав їх до скриньки, замкнув її маленьким золотим ключиком і поставив до великої скрині, ошпугованої залізом. Вкинув до рота льодяника й підсунув до себе другу маленьку скриньку. Тут лежали дарчі грамоти, писані від його імені. Поклав перед собою одну, мовчки перечитував, смоктав цукерку, та враз скривився й виплюнув її просто під ноги. Цукерка гірчила, як і грамота, «Його імператорської величності Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман Іван Самойлович.

Ознаймовуємо цим нашим писанням, кому про те відати належить, особливо пану полковникові їхньої царської пресвітлої величності ніжинському, обозному судді, осавулові і всьому старшому і меншому товариству: супліковав до нас поштivий пан бунчуковий товариш Мартин Шило, просячи ласки нашої про надання села Процьки з двома греблями і всіма принадлежностями в полку Ніжинському для латвійшого дому свого виживлення, а також хутора Барсуківки з сіножатями по річці Остер від лісу Припутнянського до могили Тарасихи, а також ліс Припутнянський. Тоді, давши проханню поіменованої особи місце і бачачи його до нас, рейментарів, зичливість і давні у війську заслуги, і до таких же оного заохочуючи в даний час, оддаємо йому село Процьки, а також хутір Барсуки з сіножатями по річці Остер від лісу Припутнянського до могили Тарасихи, а також ліс Припутнянський з ласки нашої рейментарської. Відаючи про таку нашу волю, аби ніхто зі старшин, яко і чернь, з одбирання означених сіл і урочищ поіменованій особі жодної найменшої перешкоди не чинив, а вйт тамтешній з належними тяглими віддав послушенство, сим листом нашим віруємо. Писано в Седневі, року Божого 1674, іюня 6 дня».

Чого ж пригірчила гетьманові ця грамота? Хіба мало написав таких? Писано їх у генеральній канцелярії по кілька на день. Всі гетьманові родичі отримали маєтності. Не забував він їх і далі. Родаки — то таки родаки, стоятимуть за себе до смерті. Однаке доставала такі грамоти й інша старшина. Але ця особлива. Надто пригірчили Самойловичу слова про військові заслуги Шила. А полягають вони ось у чому: минулого року гетьман вперше зважився облягти Чигирин і надійшов туди з військом; одного ранку, коли гетьман ще опочивав на пуховикові у похідному ліжку, наметом раптом двигонуло, аж затріщала велика тичина, а далі пролунав дикий вересклівий голос: «Гвалт, рятуйтеся, хто в Бога вірує, татари!» Гетьман так

перепудився, що не міг знайти виходу з намету, його вивів звідти і підсадив на коня оцей ось Мартин Шило, якого нанесла на той час світла чи темна сила. Гетьман доскакав до могили, аж там Шило йому подавав одяг. Він один знов про той недишкетний Самойловичів маневр і мовчав, однаке всім своїм виглядом показував, що пам'ятає все. А тим часом засипав гетьмана листами, випрохував усе нові й нові урочища та села. «Цьому треба покласти край, — подумав гетьман. — Але як? Послати його на якусь факцю, з якої немає вороття? Треба все добре обмислити. — Спомин про той ранок завдавав гетьманові неймовірного сорому і болю. Гетьман не був таким уже боягузом, те сталося з несподіванки, зі сну. — І скільки — то прикрощів може завдати людині, — подумав гетьман, — якась випадковість, спомин про безглуздий вчинок. Здавалося б: забудь, викинь з голови, а він же стримить у пам'яті, як гострий цвях у підошві, й муляє, ятрить. І ятритиме, доки не позбудеться злощасного свідка».

Останнім клопотом гетьмана на сьогодні був лист до московського царя про Сірка. Кошовий отаман просив у Олексія для Запорозької Січі слободу Мерефу. Про це Самойловичу доніс вірний чоловік із Запорогів. Таке прохання не на жарт розтривожило гетьмана. Виклопоче Січ одне село, а тоді почнеться — дай друге, дай третє... Здавалося, що там одне село — крапля. Крапля живої води для спраглого велетня. А щоб підказати цареві спосіб до відмови, написав: «Такого ніколи не було, щоб Січ Запорозька слободами володіла». Обв'язав листа стрічкою і засургучував власноручно. Завтра віддасть його кур'єру. А щоб кур'єр не їхав упорожні, долучив до того листа ще два, в яких просив собі у володіння село Хруші і містечко Ямпіль. Упоравшись зі справами, довго сидів непорушно, підперши рукою голову. Його втомили клопоти, втомили довгі манівці, якими щойно пройшов. Хотілося шляхів коротших — до серця, хотілося доброї бесіди і приязні. Того давно не знов. Усі мають його за суворого мужа, за строгого гетьмана, й тільки. Ні жінка, ні діти ніколи не запитають, як йому живеться, як мається. Неначе він з каменю, а не з живої плоті. Вже й старшина, з якою кілька років любісінко бенкетував, почувається з ним не на одній нозі. Сам по собі завівся порядок, що вони встають, коли він заходить. Спочатку хотів відмінити той порядок, а потім передумав. І врешті залишився сам. Й чи не вперше так щемко відчув свою самотність, але на те вже розради не мав. Ламати усталений лад не випадало.

Ждан зайшов на подвір'я, зупинився. Звідси було видно шмат сірого поля, і зелену смугу лісу, і золотаві копиці хмар над лісом. Сонце просвічувало їх наскрізь, здавалося, там іде дощ. І поле, і ліс, і хмари — копиці вабили до себе, нагадували, що світ широкий, не зійшовся клином на цьому горбі, над цією річкою, хоч які вони чарівливі та гарні.

З глибокого похмурого колодязя витягнув цебер води. Коли тягнув, старий горбатий звід скрипів і похитувався, ніби мав ось — ось упасти. А може, і впаде. Тут все у ветхість приходить, все падає. Убога церква й убога хата, одну половину якої займає дяк, а в другій шпихтір для калік і сиріт. Дяк сам убогіший за деяких старців. Ще й ледачий, і трохи п'яничка. Змуженими од сонця очима Ждан повільно обвів подвір'я, неначе бачив це все уперше... Рублена хата з сіньми, без горища — стіни обмазані глиною, дощі та сльоти глину оббили, й вони світять лозовими ребрами, у сінях ступа і діжка без dna. В хаті таке саме убоство... Судник, а на ньому три полив'яні миски, жердка, скриня, що воднораз править за стіл, піч, на якій кашляє дяк, а йому окселентує в підпічні порося з одмерзлим хвостом. Найбільше хатнє багатство — уламок венеційського дзеркала, яке розбилось в гетьманських палацах, — дяк не пропив той уламок, бо вмазаний у стіну. Біля хати — хлів і погрібник, від двору — стежка до низинного городчика, де зеленіє велетенська грядка цибулі і де жодного разу не зацвів мак.

Ждан прип'яв цебер за дужку до вбитого в цямрину цвяха й випростався. І щось випросталося, рвонулося в ньому самому. «Як же я тут жив?.. Мерщій, мерщій звідси...» І аж засміявся без голосу, й аж притупнув цибатими ногами в полотняних штанях, і подумки вклонився гетьманові. Які ж то добрі крила занесли його до їхньої церквиці! Та в ту мить в його голові майнула інша думка, і щось прихололо в душі, й помаліла радість. Щось його стравило, щось прилякало. Проклюнувся здогад про те, що тут нехай і голодна, а все — таки воля... Прокотилася в пам'яті глухою луною чутка про гетьманову неласкавість, захланність... Може, не йти? Може, залишитись тут? Злорадно усміхнулася більмом єдиного вікна дякова половина хати. Зацвірінчали горобці під стріхою і один по одному похуркотіли крізь дірки в сіни. Ждан стрепенувся. Видався сам собі горобцем, який шукає шпарини. А він таки не горобець! Отож мерщій звідси в широкий світ на бурхливу бистрінь життя.

# Розділ шостий

*Із записів Дорофія Ружі, знайдених його племінником Супруном і переданих своєму синові  
Охрімові*

Більше я так жити не можу. Моя душа переповнилася вщерть. Або тепер, або ніколи! Якщо я не зрушуся нині — залишуся тут на безвік. Ви бачили коли — небудь, як перевантажують воза? Кладуть і кладуть поклажу, й врешті коні не в змозі його зрушити. Отак і моя душа. Вона переповнилася цим життям, цими клопотами, цими важкими буднями. Вони тягнуть її кудись униз, засмоктують у безрух, у твань, утишу. Це нетиша могили, але й нетиша життя. А я хочу спробувати його на смак, на зуб, на дотик губів. На дотик губів!.. Аж дрож пройняв тіло. Сього я ще не знаю. Мені двадцять сім, але я — цнота, ще не доторкався рукою до жіночих персів. Я бачу все те тільки в снах, у мареннях. Звичайно, не це покликало мене в дорогу. Хоч... трохи й це. Апостол Павло сказав: світ увесь у гріхах лежить. Це правда, я боюся гріхів, боюся занапастити свою душу, своє тіло... але й боюся жити отако далі. Ні, не ваби та розкоші життя хилять мене на свої ситі трави. Одначе я не знаю його, справжнього. Я не знаю світу, а хочу спізнати. Самісінку його суть, сокровенність, серцевину. Кажуть, ніхто сього не знає. Коли я відкрився отцю Симеону і сказав, що хочу піти від нього, він нахмурив густі свої брови й запитав грізно:

— Тебе хтось спокушає?  
— Світ.  
— Світ — це диявол.

Може, я й повірив би отцю Симеону, якби він сам... Але про це — потім. Я розійшовся з своїм учителем, але майже не караюся цим. Я караюся тим, що не відаю, що таке світ і який він насправді. Я думаю про це часто, важко, іноді буває аж голова болить, часом здається, ось — ось вхоплю істину, серцевину таємниці, а вона, неначе вогник у пітьмі, мерехтить, манить, зникає. В душі гудуть великорідні дзвони, а серце болить, а серце плаче й страждає по чомусь великому, ясному і невідомому.

Іноді сяду й задумаюся: для чого я живу? Щоб молитися і втиші келій переписувати книги, виправляти чужі помилки й лишати свої? Скільки я тих книг переписав! Чимало їх з — під моєї руки лягло під друкарський прес. Я люблю тишу келії, мудрі вечірні бесіди з отцем Симеоном і особливо — з отцем Єпіфанієм. (Я не знаю другої такої несуєтної, розважливої і чистої людини, як отець Єпіфаній). Вони — цілий світ. Але світ неоднаковий. Господи Боже, пробач мені, що ділю твій єдиний світ на два. Я хочу, щоб він був єдиний. Хочу долучити оту другу частину до першої, долучити живу людську душу до мудрості твоєї. Дехто каже: розум веде до сатани. Вір — і все. Я вірю інакше: розумом і серцем. Я хочу у вірі знайти правду світу сього, і тоді вона стане правдою моєї душі. Я хочу розмірковувати не для того, щоб розвіяти сумніви, — я вірю й так, і віра моя міцна, — а щоб розуміти. Розуміти все те, що ти сотворив і що вклав мені в серце. Я хочу пройти по землі своїй, подивитися на неї. Я не прив'язаний до неї помислами, і мені вона не боліла й не болить, як челядникові їх превелебія Наумові, котрий з рання до ночі зітхав по ній, виспіував про неї пісні і виспівав душу до краю — помер від сухот. Я просто хочу подивитися на неї яко на географічну сутність — яка вона? Краща за тутешню чи гірша. Начуваний я про неї стільки, що голова тріщить, а яка вона насправді, не відаю. Я хочу зустрітися з родом своїм. Недарма кажуть: до свого роду хоч через воду. Шість літ минуло, як бачився востаннє з вітцем і ненькою, торік прийшла мені картка, а в ній звістка, що вітець мій

помер, нехай простить мені, що не прийняв його останнього благословення. Є у мене також брати, але я не впізнав би їх, якби зустрів на дорозі. Як приспів я зростом, батьки мої oddали мене в книжне вчення. Дванадцять літ провчився у київській школі, рідко коли найзідив додому навіть улітку, бо вже тоді вельми вподобали мене святі монастирські отці, вподобали за почерк мій, за старанність, а за віщо ще — не відаю, вони казали, мовляв, за те, що дух мій не знає сум'яття і помисли мої чисті, хоч деякі діла мої іноді накликають на глузи, отож влітку я допомагав їм якщо не в монастирі, то в садах лаврських, особливо виноградних.

Виноград — боже дерево, і є в ньому якась таїна, вона звідти, з Греків, з Риму, з глибини віків; сік, який тече в виноградній лозі, — сік життя людського. Хоч може перетворюватись і на сік глупоти, безголів'я, що незрідка спостерігаю тут. А ще в тих садах росли інші дерева: мало знані в нас абрикоси, грецькі горіхи, мигdal. Я не великий ласун, але мені було цікаве саме їхнє проізростання на нашій землі.

Сталося зі мною все те дивне сум'яття недавно. Раніше мені думалося, що моє призначення — книжна і келійна мудрість, я навіть подумував про монаший постриг, а вийшло он як. Душа моя квилить і страждає, я став нетерпеливий, дратівливий і нестреманий. Вчора вперше круто відповів одному попику з підмосковної церкви, він обізвав мене катаніном, а я — його, ще й роги чортячі показав над його лобом, і тоді на мене накинулися старці з паперті Миколаївської церкви, перед якою те чинилося, і ледве я втік. Попик той, очевидно, з Аввакумового воїнства. Чимало їх тут таких, налітають на нас, кажуть, що привезли ми їм за наущеннями єзуїтів неправдиву науку, що в книгах (у Божих книгах!) віри немає, вона, мовляв, у кожному з нас, яка є, така є, такою її Господь і приймає, що навчителем віри може бути кожен, у кого ця віра міцна, — все це йде від темноти ума їхнього, а не од світла божого. Так, всі люди єдино суть у Бога, але мають вони бачити Бога в одній подобі і мають справляти молитву по книгах, апостолами написаних. А їхні, сиріч місцеві, книги, переписані сотні разів неграмотними дячками, несуть ересь. І розкол спричинили не книги наші, не Фукідідова «Історія» і «Римські діяння», які ми привезли з Києва, а темнота її неграмотність їхня. І хрещення триперстє єдино правильне: адже Бог у трьох лицах єдиний і вічний на землі й на небесах, і пізнати його по — справжньому можна світлом розуму, а не світлом тьми, бо вона до вподоби тому, чийого імені не називаю, але хто в ній і сидить. А що вченість викликає спротив, то в тому дива немає, так уже ведеться одвіку, що проти слова істини, проти слова вченого піднімається палиця як аргумент остаточний і найповажніший.

В монастирській церкві заблаговістили до вечерні, чернечий дзвін завжди печальний і суворий, в моїх грудях він відбивається неспокоєм і тривогою. Колись він кликав мене до упокори, а тепер навпаки. Так, я не знаю, що діється зі мною: щось вар'ює мною, й гне, й пориває в невідомість. Скоїлося таке зі мною не випадково, либо, я зрозумів це з прозорою, віщую ясністю, — так почуваються осінньої пори журавлі, віковічна невідома сила пориває їх і кличе в дорогу. Дорога мене й страхе: чоловік я хирлявий здоров'ям, тягар доріг для мене тяжкий, життя моє нині затишне й сите, але я не можу більше вдовольнятися ним. Мій колишній учитель щойно побачив мене сьогодні, одразу запитав:

— Тебе хтось спокушає? (Запитав те саме, що й отець Симеон, але зовсім інакше. Печально, з розумінням).

— Світ, — відказав я.

— Світ — це диявол, — мовив отець Єпіфаній, але знову ж не застрашливо й не осудливо, а співчутливо. — Але не бійся.

Отець Симеон бачить мене щодня й не помітив нічого, а отець Єпіфаній прочитав мої тривоги одразу. Мені те не дивно. Надто вони різні, отець Єпіфаній і отець Симеон, хоч достоїнствами рівні і кличуть до тих самих істин. Я розпочинав службу в отця Єпіфанія; на той

час отець Єпіфаній Славинецький, який уже много літ прожив у Москві, попросив привезти йому з Києва нових книг. Я повіз їх з одним монашком, монашок вернувся, а я залишився в Москві. І вже гарую чи раюю майже п'ять років. Спочатку жив у отця Єпіфанія, а потім пішов до отця Симеона з Полоцька. Ниньки вони вдвох сидять у келії нашого ж таки Андріївського Преображенського монастиря, п'ють чай і ведуть бесіду, яку мені знати зась, хоч і кортить, а я сиджу в своєму прикомірку, мараю папір чорним, з дубових бубок, чорнилом і думаю про них. Яко тьма різна є від світла, так одна людина відрізняється від іншої. Очевидно, сія моя мисль неправдива. То більше, обое несуть світло. Обое чеснії Божії слуги. Тільки Єпіфаній слугує Богові через людей. Хоче вивести їх з тьми, просвітити, щоб очима зрячими, а не сліпаками, дивилися на Бога і світ. Про вченість і доброчинність отця Єпіфанія цар Олексій почув від постільничого свого боярина Федора Ртищєва й запросив його, а з ним ще тридцятеро київських колегіантів до Москви для виправлення богослужбових книг та для заснування в Чудовому монастирі греко — латинської школи, що той і вчинив з Божою поміччю і тривалий час був її ректором. Перший мій учитель заснував і друкарню, й видрукував у ній книжки свої «Громадянство звичаїв дитячих», «Філологічний лексикон», чимало книг проповідницьких, а також перекладені з грецьких та латинських оригіналів «Служебник», «Часослов», Псалтир, «Скрижаль», «Міней», «Правила святих апостолів», Біблію і многії інші, а також творіння Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна, Івана Златоустого, чимало житій святих, Фукідідову «Історію», громадянство й навчання, географію, анатомію, книгу лікувань та багато розважальних світських книг, о яких і не чувано було в цій стороні. Цим опікувався патріарх Никон, і пережив отець Єпіфаній Никонове Вознесіння й падіння, терпів і терпить всілякі напасті, кпини та погрози люду темного, жар, який колись розпросторювався од царя й зігрівав мого учителя, потім перегорів у попілець, але учителя те не страхає й не хвилює вельми. Не так він живе, не така він людина. Йому не треба нічого, аби тільки близкій пізнав те, що знає він, аби душа його ставала кращою й підносилася до вищих сфер. Платою за труди для отця Єпіфанія є саме добро, яке робить біжньому, плата — сиріч благодать власної душі. Мабуть, це теж плата: гарно думати, гарно почуватися, виводячи людей з тьми. В такий спосіб учитель возвеличується над ними? Того не помічав.

Отець Єпіфаній несе добро словом, інакше він його нести не вміє, та воно, інше, й не потрібне йому. В цьому бачить смисл життя. Не в тому, щоб нагодувати і одягнути сироту, захистити правого од злого меча (меч вважає зброєю сатани), в казаннях своїх рече про співчуття й милостиню, закликає любити і жаліти пастуха і ратая. Маленький, сухенький, з сивими, що стирчать пучками, неначе ковила, вигорілими на чужині бровами, хоробро обстоював Никона, намагався захистити його перед царем і перед темною товпою, жертовно ставав поперед патріаршого трону, й диво дивнеє, що зацілів. Всю роботу богослужбової реформації сповнили отець Єпіфаній з товаришами, Никон в усьому поклався на сумлінність його, Никон громи метав, влади допинається, яка, влада, й згубила його — прийняв титул великого государя, а Єпіфаній з учнями тьму розвіювали. Кажуть: влада од Бога, а самі її хапають, ніхто ту владу випустити із рук не хоче, за неї доходять до найбільшого гріха, я вже на те надивився. Никона немає, а світло, засвічене киянами, сіє на всю Русь. Темні люди, побачивши, що цар, нині хворобами згнічений, пухлий і злий (тишайший, а стає злий, може, і праві письменники римські, які кажуть, що влада перероджує всяку людину в поганий бік), відвернув свій вид від Єпіфана, починають кричати, що, мовляв, Никон зслиз, а чого закони його живуть, він же сатанин, чого киян і досі не прогнали з Москви, своїм виправленням книг вони зіпсували не тільки багатьох простих людей, а й чимало святих поробили дурнями: називають світло нашого вчення єретичним і погрожують згладити нас зі світу. Вже й людці страшного приказу таємних справ шнипають біля наших келій, — це той приказ, про який

Пліній Молодший писав у «Панегірику Траяну», перекладеному отцем Єпіфанієм. За Траяна подібних людців було зібрано з усієї Римської держави, посаджено на вутлі, поламані кораблі й, коли розгулялася буря, пущено в море. Вони страшно заломлювали вгору обличчя, зводили руки, але Траян сказав: нехай пливуть, нехай самі спізнають лиха, яке чинили людям. Отець Єпіфаній стійко зносив і зносить усі кривди, всю наругу.

«Укріпімося в правді своїй, — каже, — пишаймося тим, що й іншим сусіднім народам смисл науковий даємо. Вони нам віддячать колись». Патріархи вселенські й інші люди, які проїжджали через наш край, казав він, оповідали, що стільки грамотних людей нема більше ніде в світі. Після розколу тут, у Москві, всі живуть в страхові, один Єпіфаній, здається, нічого не помічає.

Отець Єпіфаній не лукавить, не метається, не зазіхає, не тщиться, не пнеться вгору, хоч міг би посісти щабель високий. Сухенький, тихенький, спокійний, він схожий на ангела. Сяде на стільчику під грушею й дивиться на хмарку. На його сухому, пласкенському обличчі завше задума й замрія, він знає багато, здається, знає все, навіть те, останнє, що людям знати зась.

І думаю я іноді, дивлячись на вчителя моого колишнього, чому ж таки до нього не линуть люди? Чому він, такий добрий і розумний, самотній? Чому всі линуть до отця Симеона? І я також покинув отця Єпіфанія і подався до отця Симеона. Котрий... котрий кличе люд московський православний до тих таки істин, що й отець Єпіфаній, до світла науки, до добра. Але отець Єпіфаній кличе тихо, а отець Симеон кричить, він погрожує, й лякає, і приневолює. Зробиши не так — і Бог тебе покарає! А хто знає, як треба робити. Отець Симеон переконаний, що чинить добро тільки він, здається, хтось уповноважив його наглядати за благочестям і людськими думками, «Одне зреніє на жінчину заражає чоловіка яdom гаспіда», — рече він. Гойдалки називає шибеницями, грища купальські — ідолськими вогнищами («Диявол регочеться!»). Особливо лихий він на танці: «Від демона або від змія взяли почин сі забави, бо він привик вертіти кругом», — а на мене, так немає нічого кращого за наші веснянки, приплюшу очі й бачу, як ходять кружка, узявшись за руки, по вигону дівчата в святкових плахтах та вінках, у чобітках червоних та зелених, і сорочки з — під плахт так і миготять; гнівається мій новий учитель на всі наші звичаї, на всі примовки й поговірки — все то, мовляв, від сатани. Єпіфаній пише: «Люди, сидяці во тьмі, йдіть до світла». Симеон же рече: «Сліпці, неуки, пасіть свині». Всіх, хто з ним не в згоді, називає нечестивцями, смердючими цапами, супостатами. Сам почувається сміливо, бо біля царя в'ється, царські діти навчає, «тишайший і кротчайший» дня не може без нього прожити. Вправляється отець Симеон перед царем в декламаціях пишних поздоровчих віршів, Риму історію і Завіт Старий теж віршами вичитує, в селі Преображенському його велінням поставлено хоромини комедійні з п'ятисот сорока двох колод, ті колоди зсередини оббиті сукнами червоними, ще й рами перспективні вставлено, і його ж таки, отця Симеона, комедії в тих хороминах грають, а в комедіях лихому Навуходоносорові протистоїть осяйний Олексій. Річ ясна, і штучки поетичні, й комедії — це теж світло проти тьми, сього тут донині не знали й нечували, видрукував отець Симеон тута кілька книжок своїх пітичних і драм божественних, благочестивих, декілька в тих хороминах москвичам показав, і намовляє царя Олексія колегію, сиріч академію, по подобі Київської в Москві відкрити в монастирі Заіконоспаському в Китай — городі, вже й прошпекта відповідного, «Привілеями» названого, уклав. Все те во славу Божу, але... і в свою власну. Гордіня його змагає, хоч і самому собі не зізнається в тому, на високі щаблі заглядається. Їздить отець Симеон у кареті аглицькій, челядників у нього десятеро, обідає не єдино квасом і хлібом, яства йому з царського двору носять. І цукерки любить, і славу любить, і владу також, честолюбний неймовірно, й вельми не любить, коли хтось бодай слово упоперек мовить. Що мені особливо не подобається, що, окрім царевичів Федора і Олексія, вчить отець Симеон

піддячих приказу таємного. Водночас з отцем Симеоном добре. Він веселий, дошпетний на слово, буває жалісивим. Але й чомусь тривожно. Якась небезпека ходить біля нього. Він нікому не довіряє, всіх у чомусь підозрює. «Ти тихий та божий, — рече мені, — а десь там у сховку сидять твоя впертість і непоступливість». Може, це й правда. Чи не найперше почала вона проявлятися в мені щодо моого нового вчителя. Вчора покликав мене отець Симеон і читає з щойно написаного ним же: «Антихрист прийде, він буде наче звичайний чоловік, відступить від Бога, і ангел — хранитель його покине. Запанує той антихрист на землі, пануючи у Вавілоні, поб'є трьох царів: єгипетського, афрійського і ефіопського». Раніше я змовчав би, а нині щось понесло мене насупроти: «Ta вже їх зараз немає, — кажу. — Які то царства». Отець Симеон бликував на мене оком зизим, гнівно так, і читає далі: «Страшний суд станеться в Ярафетській долині...» Я знову не стримався: «Як же там потовпляться грішники всі? Он скільки їх!» — «Будуть стояти верствами одні над іншими, а низші на землі, так і помістяться». — «Захочуть вони дертися одне одному на плечі», — крутилося мені на кінчику язика, одначе змовчав, бо вчитель мій і так був вовкодухий. В цю хвилину, прости, Господи, гординю мою, я відчув себе вище вчителя. Не те щоб я зовсім не вірив, що в Ярафетській долині зберуться грішні душі, просто, якщо вони туди й товпитимуться, то не має те нині нас вельми обходити: на землі по всіх долинах повно живих душ, і краще б знати, як вони живуть і чого хочуть. Ще мій учитель прочитав мені: «Грішать князі, що обтяжують народ усякими данинами, грішать управники, що зле орудують народним майном і обертають на свій хосен; грішать начальники, котрі бувають звичайно хижаками і народними п'явками; грішать судді і законодавці, що глядять смислу закона і часто домагаються до неправедної мзди». А я подумав: «Але й ти домагаєшся високої платні — в царя, й херхелюєш сам біля багатих». Чимало наших і старих московських книжників ненавидять моого вчителя,totu ненависть перенесли й на мене: «Його вчення не зовсім правильне», — звідси недалеко й до звинувачення в єресі. Не люблять його також всілякі невігласи, не люблять брагарники, бо проти них його особлива лютість і кпини в їхній бік найдошкульніші. На жаль, таких людей тут дуже багато. «Всі, якого б звання, статі і віку не були, духовні і світські, п'ють горілку в будь — який час: перед, після і в час обіду», — це я виписав з грамоти царя, розісланої по монастирях, бо «од того хмільного життя церкви Божі бувають без відправи». П'яници святих пишуть на дереві, люди це бачать, не хочуть цим святим поклонятися. Боюся звіряти таке й паперові, але ж і сам цар зілля богопротивне полюбляє, і в потішних хоромах тече вино під гласи мідних труб, яко вода в Москва — ріці. Що вже казати про деякі села, де все зіbrane зерно переварюють на пиво. Одначе і в такій стихії отець Симеон завжди знайде собі сухого горбика, міцне опертя, мені ж доводиться дедалі скрутніше. Але не в тім печаль моя і скруха. Правда тут уся чистісінько на вчителевім боці, та й не тільки тут. Я не знаю іншої людини, світло очей якої променило б так сильно, не знаю людини, яка б могла позмагатися з ним мудрістю, а однак шкодую й досі, що підпав під його підмову, перекинувся до нього, покинувши свого першого вчителя. Мені здавалося, там туск і вічний піст, а тут свіжий вітер життя. А зовсім не так... Одначе й назад вертатися не хочу. Той брід, хоч який він світлий, я вже перебрів. Він позаду, й хочу я вступити в іншії, незнанії броди. Мені здається, на тих бродах відкрию я собі отої найвищий смисл і вернуся до себе самого в новій подобі, несуєтного і умиротвореного, але й просвіленого вищим світлом. Мій учитель часто мені каже: «Сліпі неуки, які ледве навчилися читати по складах, що не мають і тями про граматику, не то вже про риторику, філософію, теологію, люди, що навіть не посмакували науки, важаться розбирати святе письмо, судять мужів, вправних у слов'янській і грецькій мовах, і навіть одважуються судити про світ». Про мужів — правдиво, а от про світ... Є на світі праведники, які «не посмакували науки», але які своєю правдою тримають всі небесні сфери. Нас мало, іх багато. I є серед них люди, просвілені Божим світлом, Божою, хоч і не книжною, яку я так

люблю, мудрістю. Та й книжна мудрість не вся тут, у славних вчителів моїх, а й там, у отчому краю, звідки й привезено її. Я хочу пошукати її, хочу зустрітися з нею віч — на — віч, хоч може бути та стріча для мене й важкою, бо мудрість не завжди ласкова, а й жорстока.

З мого затишного місця, що на узгірку, видно мені вежі кремлівські і навіть світлу пляму дискового годинника, на тому дискові небо, місяць і звізди, й стрілки — промені сонця, — годинникар ставить годинник уранці по сонцю й при заході — вдруге. Місяця, звізд і стріл — променів звідси мені не видно, але годинник той я знаю добре: годинникар мені знайомий, він кілька разів пускав мене на вежу і показував механізми. Годинник нагадав мені про пізній час, я стурбувався; адже обіцяв диякону Овсію Сьюрбі навідати його сьогодні ввечері. Овсій Сьюрба — земляк, ще й з моєї рідної сторони, по приїзді майже рік я мешкав з ним в одній келії, нині він живе на тій стороні при монастирській руїні. Вельми він мене просив, аби до ночі прийшов до нього. Мені не хочеться до нього йти, але не сповнити волю старої, хворої людини я не можу.

Тої миті вийшов отець Симеон, і я попросився на одвідини Сьюрби. Отець Симеон дозволив. Тільки при тому чомусь пильно подивився на мене.

Я біжу вподовж Нікольської вулиці, щоб пройти поза іконним рядом на той бік. Біля Спаської вежі темні, неначе горохові скирти, комори — житниці царські, там завше стоїть морок, суворі, мовчазні походжають стрільці з бердишами; в рову біля Неглинної порикують звірі, прислані для розваги іноземними царями царю московському, — місце се страшне, хоч по святах товпляться перед клітками знатні московські люди: їх пускають подивитися на звірів. («Диявол лікує!», — спливають на мисль слова отця Симеона). Повз Лобне місце прошмигую мишею. Я приходив сюди дивитися на кару тільки раз, і та кара не відбулася, але лишеень погляну на цього велетенського камінного пня — й мороз пробирає до кісток. По цій — таки Нікольській в травні позаминулого року після страшних спитків везли на страту гетьмана Многогрішного. Його звинуватили, буцім хотів укласти таємну змову з гетьманом Дорошенком. Всі ми, кияни, прийшли тоді на площа. Ніхто не вірив у тяжку провину Многогрішного, бо ж який йому хосен з тієї спілки з правобічним гетьманом. Дорошенкової булави не сягнеш, а свою можеш втратити. Вже були дали Многогрішного катові до рук. Вже той випробував нігтем на гостроту сокиру, коли прибіг захеканий царський гонець і проголосив, що на прохання малих царевичів, чиї серця сповнені милосердя та жалощів, великий государ відміняє українському гетьману смертну кару і запроваджує його в Сибір довічно. Я так тоді й не довідався, чи винуватий хоч у чомусь Многогрішний і чому це гетьманів возять у залізах в Москву і лезом сокири міряють їхню долю. І що взагалі діється на моїй землі? На моїй землі... Де вона, моя земля? Там? Тут? Скрізь? Та земля мені дорога, але мало знана. Іноді мені здається, що моя земля скрізь і ніде. Моя земля від мене далеко, до нас долітають всілякі чутки, іноді все, що чиниться там, уявляється мені повинутим мороком, хочеться побачити правду на власні очі, хочеться утвердитись у чомусь, а в чому — не відаю.

Важко жити на цьому світі. Он які віковічні дуби падають, скелі рушаться, за кого вхопитися, до кого прихилитися? До святих отців? Прожити билиною, хилитися під вітром і випростуватись знову? Билиною не вмію. Через те й боюся. Перший — ліпший вітровій може поламати мое крихке віття.

На вулиці стоять дівчата, вони переймають мене своїм сміхом, серце мені починає битися прискорено й тривожно. Дівчата мені трохи знайомі. Я знаю, вони кепкують наді мною — що ходжу підстрибом, що шаріюся перед ними, що не вмію того, що вміють їхні хлопці, а мою книжну науку вони мають за ніщо. Однаке є серед них одна — кругловида, з муратиннячком, — яка кепкує менше за інших, і мені здається, якби залишилися вдвох, не кепкувала б зовсім.

— Хохол, заспівай! — гукають вони і регочуться.

Я люблю співати. І в мене, кажуть, є голос. Але співаю тільки на самоті або в півчій. Звідки

вони знають, що в мене незлецький голос? Хтось їм сказав, чи підслухали, як я виспівую, коли роблю щось на подвір'ї? Я мекаю по — козлячому, ще й ріжки наставляю над лобом. Дівчата плюються.

— Чого ви плюєтесь, — дивуюся. — Я ж не серджуся. Давайте заспіваємо гуртом...

Дівчата мовчать, і я біжу далі. Назустріч промчала англійська, шестериком, карета, коні з німецьким пір'ям, шапки на візничих також з перами, і каптани на них оксамитові, а охорони при кареті немає — впорожні біжить. Притиснувся до паркану, перечекав. Ось і монастирський мур. Пурхаю в дірку, зарослу бур'яном, опиняюся на подвір'ї, також порослуому бур'яном і травою. Монастирик маленький, він зветшав — власне, вже руїна, доживає віку, доживають віку кільканадцятеро монахів, які не хочуть іти до нового, багатого монастиря, який посів і їхні землі.

Ось і знайома келійка. Мені не хочеться туди йти. І щось манить мене. Манить і відштовхує господар келійки Овсій Сьорба, чоловік мовчазний, похмуро наспішкуватий. Скільки пам'ятаю, він ганить усе на світі. Й те не так, і те погано. І є в тих словах якась правда. Є, я її не приймаю до кінця, сперечаюся з Сьорбою, а в душі часто погоджується з ним. А поміж тим він розумний і знає дуже багато. Сьорба не монах, справляв книжну службу при монастирі, потім та служба виявилася непотрібною, а він чомусь не поміняв господарів і помешкання. Тепер вже й міняти пізно, бо небавом отримає мешкання навічно. Страшно про таке мовити навіть в думці, але це так. Овсій Сьорба вже ледве диває по своїй комірчині, сеча з нього тече, долівка застелена ганчір'ям та листками книги, в якій оповідається про життя Александра Македонського, сморід стоїть у комірчині страшенний і туск також. Я ступаю по аркушах, мені шкода книги просто як книги — військовими подвигами я не захоплююся. Люди пишаються оддавна, хто краще вміє вбивати, і не потямкують, що то гріх і сором. Я не знаю, чому людську уяву одвіку захоплюють приклади жорстокості, кровожерства, загарбництва. Тих, хто леліє до людей ласкою, не пам'ятають, а пам'ятають тих, хто напакував гори трупів і поневолив інші народи, пам'ятають зло, а не добро. Може, через те, що рани болять довго? Але ж ні, пам'ятають не рани, а загарбане і все те, що називають перемогами.

Сьорба іноді, розмовляючи зі мною, піднімає то той, то інший аркуш і щось прочитує з нього. Помираючи, він ще з чогось кпить. І се страшно.

Єдине слюдяне віконце келійки виходить на захід, і зараз у нього падає призахідне сонце, тільки о цій порі келійка й буває освітленою. Овсій Сьорба лежить на лавці — рундуці, побачивши мене, звішує долу босі ноги. Вони в нього худі і аж сині. І сам він зсохся, неначе сироїжка, геть упав на лиці, а колись був повновидий, гладкий, любив поїсти і вина всілякі любив також. Тоді обличчя в нього було кругле, а тепер мовби трикутне, і зморщена шкіра звисає там, де колись круглі червоні щоки. Коли б я не прийшов, він сидить на лаві — рундуку. Рундук завжди замкнений. Що в нім? Справді Сьорба щось зібрав за життя чи те вигадали заздрісники? Ми говоримо про се й про те. Овсій Сьорба розпитує про життя — буття всіх наших, надто його цікавить отець Симеон. Я розповідаю.

— Чудівський чернець Євтимій буває у Симеона?

— Бачив його там разів зо два.

Нараз чомусь пригадую Лобне місце й запитую: справді гетьман Многогрішний плекав чорні заміри проти царя чи все те вигадали? Кажу також, що приїжджі з України люди спостерегли незичливість нового гетьмана, вони натякають, буцім та незичливість повною мірою була й пролилася на Многогрішного. З неї все почалося. При тому моєму запитанні Сьорбина голова якось дивно смикнулася, він змотильнув руками і зашипів беззубим ротом:

— Ш — ш — ш... — По тому оглянувся на двері, прилав до вуст пальця. — Мовчи. Цить.

А мені не мовчиться, мені хочеться знати якомога більше про рідний край, про те, що там

коїтися. Начуваний я про все те багато, з різних сторін. І не доберу, де правда, а де брехня. Коїтися ж там щось недобре, не вщухають битви, і за що б'ються, хто кого потинає, важко розібратися. За булаву, за маєтності, за волю для себе і людей? Одразу по смерті Хмельницького до його булави потяглися руки Виговського, і Пушкаря полтавського, і Золотаренка ніжинського, і уманського Михайла Ханенка, а далі — Хмельниченко, Сомко, Брюховецький, Дорошенко, Многогрішний, Самойлович — спробуй перерахувати гетьманів самої тільки цієї сторони лівобічної. Дорошенко був гетьманом обох сторін, а опинився з того боку, й при ньому живому з'явилися по цей бік нові гетьмани — нечупара і п'яница Многогрішний, а далі Самойлович. Я чував, буцім Дорошенко не додив цареві, почав вимагати, аби вернулися до статей Переяславських, і його постаралися спекатися. Андрусівське перемир'я було укладене тоді, коли він рубався з шляхтою на правому березі, за Андрусівським договором Україна поділена на Лівобічну та Правобічну, й лишився Дорошенко на тому боці в дарунок полякам. Він замкнувся в Чигирині й боронився од них, і од Многогрішного та Самойловича також, і простягнув правицю драпіжному вовкові турчину. Таке балакають. І мені хочеться знати, чи правда це. Стільки мужів підводили правицю з булавою, і всі вони, oprіч останнього, Самойловича, опинилися в неславі, чи справді всі були лихі, чи щось зашкодило їм стати гарними? Запитую про все те Сьюрбу, але він знову махає руками, показує на власні вуха, а тоді на стіни. В його випалених життям очах, які світяться наче порожні скельця, спалахує по тремтливому вогнику. Неначе скачуть останні скалки на жаринах, що погасають. Божечки, він боїться. Чого боятися Сьюрбі? Чоловік, який ні в що не вірить, чиє життя добігло краю, який у всіх просить трути, тремтить, наче осиковий листок. Чиї карі ще можуть його наздогнати! І що тоді таке людина, яка її сутність? Що нею править? Бажання зробити добро, самолюбство, страх? Він більший за неї? Але — не за всіх. Є люди дужчі за нього. Їх багато чи мало? Я теж боюся, але не так, як Сьюрба. Тут боятися всі. Надто після розколу, після падіння Никона. Боятися, бо катова сокира не лежить без роботи. Нині в Москві владарюють науст і пострах. Але вони мають волю над тими, хто ще збирається жити. А Сьюрба — мрець.

Мені перехотілося розмовляти з Овсієм Сьюрбою. А праглося стільки довідатися від нього. За ці роки він один кілька разів їздив на Україну. І просто Овсій Сьюрба знає багато, але чомусь таїть своє знання. Апостол Павло рече: «Премудрість людська — безчинство є у Бога». Прости мені, Господи, але безчинством може бути тільки отака премудрість, яка не для людей, а од людей або й проти них. Я думаю, як би делікатніше сказати про це Сьюрбі, та зненацька пускаюся берега і бреду навпрошки:

— Для чого світ у вас уклав стільки знання? Чому ви не передали його ні кому? Нащо забираєте з собою?

Жарини на дні скелець ледь — ледь засвічуються.

— Знання це... А проте... Ти хочеш знати?

— Хочу, — кажу якось по — дитячому.

— Ти будеш знати багато — багато, більше, ніж будь — хто інший. Таємне знання і таємна влада солодкі, та ще коли за них добре платять. Для цього я тебе й кликав.

Я витріщаюся здивовано. Спохоплююся і затуляю рота. Я, коли дивуюся або дивлюсь на щось чудне, завжди розтуляю рота.

— Давно маю таємне веління... Та все не випадало нагоди. А тепер приспів час... Веління дуже високе, і ти не можеш ним знехтувати. Ти їдеш на Україну, хлопець ти вчений, маєш очі, маєш розум, можеш дотямкувати, що до чого. Тобі не треба нічого робити, а тільки коли до тебе підійде чоловік і передасть поклін від Дем'яна Дем'яновича, мусиш розказати усе, що чув і бачив. Розказати правдиво про діла і помисли людей, з якими зустрічався: козаками і міщенами, світськими і духовного сану. І про чутки, які ходять у краї. Просто треба бути уважним.

Аж тепер мені стає страшно. Хто такий насправді Сьюбба? Кому й за віщо служить? Якої сили боїться й понині? Мабуть, то страшна сила. Боїться, що помстяться на родичах?

— Я такого... не зумію, — белькочу. — У мене, що влетіло в одне вухо, в друге вилетіло.

— Зумієш, — і подивився на мене бісом. — Щось запам'ятаєш, а щось і запишеш. Он там на кілочку висить свитка. Вона — для тебе. В лівій полі зісподу є кишеняка потайна... — Хапається за живіт, лягає на рундука. Мимоволі погладжує його рукою.

— Не треба мені тієї свити, — кажу, трохи оговтавшись. — І плати не треба. То це ви, дядьку Овсію, самі спрояляли таку службу?

— Цить! — неначе гусак, витягує довгу кістляву шию Сьюбба. Він схожий на смерть. — Не твого розуму це діло.

— Як же не мого, коли йдеться про мене.

— Знаєш, хто ти? Комашка. Порошина. Радій, що про тебе подбали.

— Нехай йому враг, такому дбанню.

— Враг, він тебе знайде, якщо відмовишся. Одягай свиту.

— Вибийте хвоста об тин... Самі ходіть у ній.

— Стій! — нараз гукає Сьюбба незвично дужим голосом. Зупиняється вже в дверях. — У світі чи не в світі, а якщо привезуть уклін від Дем'яна Дем'яновича, приймеш його. А зараз підніми клямку та поверни праворуч дверного цюцика. Виходитимеш, потягни на себе добре двері. Вони замкнуться самі. Я вже не вставатиму.

Мовчки грюкаю дверима. В голові гуде, неначе у вулику. Не можу нічого втямити, нічого розвочпати. Зрозуміло одне — служба, яку пропонує Сьюбба, ница. Я начуваний про неї. Це не те знання, якого я шукаю. Це знання страшне, і ключ від нього тримає неправедна, зла рука. Я аж зашпортууюсь на стежці. Гарного ж гостинця приготував мені Сьюбба! Йду й підозріливо поглядаю на зустрічних, може, й вони носять у душі гирі, почеплені яким — небудь Сьюббою? Спогадую «Панегірик» Траянові, те місце, де донощиків — сікофантів, зібраних по всій державі, відіпхнули на драних човнах в розбурхане море. Люд тоді радувався, порадуюсь же і я, що не прийняв лихого дарунку. Я вільний і чистий, і плавба моя вільна. Сьюбба кликав мене в сікофанди, і якби я погодився — згубив би свою душу. Се ремесло нечисте споконвіків, воно гірше, ніж розбій, розбійник ще може чимось виправдатися перед Богом — голодом і холодом — і Бог простить йому, а за таке неспасенне ремесло — ніколи. І я подумав, що ще не ступив на житейську стежку, а вже небезпеки підстерігають мене. А що ж буде далі?

Я не міг більше радуватися, не міг пишатися собою, мені здалося, що я теж хоч трохи забруднився. Але в своєму рішенні утверджився остаточно. Може, подумав я, ми й створені, щоб пройти через усі спокуси, всі перелоги і прийти до кінцевої мети чистими та ясними. Тільки як терпить те, що пропонував Сьюбба, Бог?.. Одначе хіба мало він терпить. І ми терпимо, і в терпінні очищаємося, терпінням вистелена дорога на небо.

Вранці мене зненацька захоплює звістка: вночі вбито та пограбовано Овсія Сьюбу. Вбито власною сокирою, яку тримав в узголів'ї (недарма кажуть: не тримай біля себе сокири), і вигребено все з лави — рундука. Пекуча хвиля підступає під серце: либо, це я винуватий в смерті Сьюбби. Я не примкнув двері, як велів він, і злодії зайшли до комірчини. Намагаюся заспокоїти себе: той, що йшов грабувати Сьюбу, пантрував за ним давно, він зайшов би й сам, опріч того Сьюббі вже лишилося жити лічені тижні, якщо не дні. І тепер... Я вільний від нього. Ніхто не знатиме, якого каменя хотів покласти він на мене, яке кайнове тавро носив сам. Може, це покара за гріхи його? І все — таки негарно так думати. Вбито людину, християнина. Гаряче молюся, але на серці не легшає. Тепер вже не можу дочекатися, коли вирушить обоз. Я вже ніколи не зміг би жити тут. Чекаю дня від'їзду як збавлення від карі.

# **Розділ сьомий**

Татари рушили на Україну, коли заполовіли жита.

Кримська орда злучилася з білогородською й, учинивши по малій воді переправу під Джанкерменом через Дніпро, вийшла до Дністра й стала табором під Сороками. Малі ватаги шарпали Поділля, калга — солтан з ногайцями врубався в Польщу, а польське військо і не збиралося заступати йому шлях.

Козакам Тавинського чамбулу — роз'їзду — вдалося добути «язика» з ханського почту; це був татарин, який носив за ханом пипку з тютюном, а що служба та легка, а пахолкова голова не забита клопотом, у ній трималося багато почутого в ханському наметі. Загубивши пипку, татарин не хотів загубити голову, виповів усі таємниці козакам. Від нього довідалися, що орда наводить під Сороками міст через Дністер, по якому мають пройти султан та візир із турецьким військом, що цього літа вони повоюють Україну та Польщу, перезимують у Києві, а наступної весни рушать далі. Йде турецьке військо од Бендер на Ясси, посугається поволеньки, бо має великі тяжари — везуть гармати та інші військові причандали. Це, либо нь, уперше доправляють запаси на возах, а не на верблюдах. Татарин повідав: війська в султана стільки, що земна твердь перехиляється на той край, з якого воно йде, там незліченно народів і племен — не вистачить на руках і ногах пальців, щоб усі перелічити. Вони йдуть піші і їдуть на конях, одногорбих і двогорбих верблюдах, навіть були слони, але вони чомусь поздихали, вступивши в козацькі степи. Проте в який бік покаже під Сороками перстом султан, татарин не знав. І ще він сказав, що з Криму пішла не вся орда й що в Очакові чекають на турецький флот із сипаями.

Сірко наказав укласти з татаринового зізнання листа й одправити в Москву. Північну столицю охопила тривога, там готувалися до великої війни, споряджали військо, в містечку Путивлі будували хороми для царя. Звідти він мав повести воєнну кампанію. А тим часом указав Самойловичу й Ромодановському виступити назустріч турецькій армії. Гетьманське та стрілецьке військо підійшло до Дніпра й, довідавшись, що турки та татари далеко, переправилося на правий берег та обложило в Чигирині Дорошенка. Самойлович сподівався під цю веремію забрати в того булаву й стати гетьманом обох берегів Дніпра. Бо хоч навесні йому здався ставленик польської сторони Ханенко, а з ним десять правобережних полковників і в Переяславі було скликано раду, на якій Самойловича проголошено гетьманом обох берегів, Дорошенко тієї ради не визнав і булави не оддав. Запорожці теж мали її за нечинну, казали, що гетьмана обирали не за вольностями й правами Війська Запорозького. Сірко вимагав скликати раду в долині Росави, широку й вольну, як за батька Хмеля, аби вона навічно проголосила одного гетьмана для України. На те не схилялися ні Самойлович, ні Дорошенко, як не схилялися раніше Виговський, Брюховецький і Хмельниченко. Коли Сірко починав думати про те, йому в пам'яті спливала притча про батька, який залишив синам хату. Велику та світлу хату — на дві половини. Замість того щоб порядкувати в ній ладком, сини виривали один одному чуби, хапали один одного за горлянки, — мовляв, на моїй половині кращі порядки, піддайся мені. І розсипали в бійці жар із печі, хата горить, але вони чубів не випускають.

...Гетьману й старшині — клопоти великі, державні: аби втриматись на високих урядах, аби повоювати один одного; козакам — клопіт дрібний: спорядити від кожних п'яти дворів на війну вояка. Військовий риштунок підскочив у ціні неймовірно, і впали ціни на хліб, полотно та дьоготь. За інших часів частину обладунку брав на себе гетьманський двір, нині ж мали сутужити тільки підпомічники. В городових полках на базарах та ярмарках люди гомоніли, що гетьмана Самойловича їм не треба, бо ж побільшала компанійщина та інші побори, стало гірше, як за Демка Многогрішного; дорошенківці ж, де стація, а також млинова й компанійська подать

були такі ж високі, як і на лівому березі, воліли піддатися Самойловичу. До того ж їх відлякувала татарська протекція, за якої не завжди знаєш, хто ти: союзник чи бранець, і вабила спілка з єдиновірним людом, при якій, либоно, вдається оборонитися.

Самойлович порішив: настав час здолати свого останнього ворога. А тоді добере способу заткнути савільні пельки. Загнудзає Січ, скрутить її в ріг баранячий. Візьме в облогу зусібіч — жоден безштанько туди не пробереться, не опереже сухореброго стану шабельтасом.

Взяли в облогу Чигирин, поставили гармати й кидали ядра зі ста гармат. Але вельми міцна Чигиринська фортеця на крутій горі, опоясана трьома рядами ровів, наповнених водою з Тясмину, у ровах списи й стріли, сталеві луки й кілля, а по схилах рогатки, щити та інші смертоносні мудрації. Всі приступи розбивалися об фортецю, як хвилі об камінну забору. Спалили нижній посад, та й по тому. А в степу по той бік Тясмину вже кружляли татарські дозори.

Все те було достеменно відомо запорожцям, тільки не мали розгаду, яким шляхом піде султан і для чого в Очакові збирається флот. Певно, то буде друга хвиля, котра підіпре першу. Галери піднімуться Дніпром до порогів, сипаї обкладуть Січ, аби не мати в тилу потужного ворога. Січова рада порішила поки що з Січі не виступати, а тим часом спорядити з полковником Савою загін під Чигирин, аби вчинили розвідку. Наловили «язиків», а також домовились із гетьманцями та стрільцями про сукупні інкурсії на ворога.

З тим загоном од'їздила й зміна Тавинській залозі. Півтори доби йтимуть разом, а далі розділяться, й кожна партія поверне в свою руку.

Проминули крам — базар, хату Охріма Капшука за Чортомликом, котрий тримає воли на підкормку — витягає ними весною та восени на розгаслих лугових тванях вози, що правують на Січ, — далі переїхали тирище, де запорожці розминають коні, стрибають через кущі та ями й об'їжджають лошаків, а також самі вчаться ратної справи, помахали Кирилові — одноокому парубкові, який наймитує в корчмаря Купріяна. Під горою притулилося дві корчми — Купріянова і єврея — вихреста Шийки, тут заночують ті, хто за дня не добився до січового передмістя або з якоїсь причини боїться туди поткнутися в сутінках.

Коні пішли некрутим узвозом угору. Лаврін Перехрест обіперся об високу мідну передню луку сідла, звівся в стременах, востаннє оглянувся назад. Лаврін прощався з Січчю. Не мав іншої домівки, не мав іншого роду — племені. Січовий курінь — вся його батьківщина і вся родина. Он він, ледь mrіє в мареві. А поруч інші, темніють стріхами, на деяких стріхи взялися мохом, кілька світлих, вкритих минулої осені; чорніють дерев'яні башти і біліють та сіріють корчми й кузні над Чортомликом, Грецька хата та заїжджий двір Семена Кобилки. Корчма, хворостяні та рублені ятки, заїжджі двори обкутані дубами та вербами, яворами і осокорами, там, де осокорів найбільше — запорозька пристань.

Стислося в тузі серце. Знав — уже ніколи не заграє конем біля могили Мама — Сура, не стрельне на Водохреща з церковної дзвіниці з гармати. Ще хлопцем залазив туди, випрохував у гармашів гнота, а по тому походжав серед однолітків, замурзаний у сажу та кіптяву, поважний та гордий. З роками, коли подорослішав, теж ходив до церкви частіше за інших молодиків — послухати півчої. Гарно співала запорозька півча, нею зачудовувались навіть іноземні гості. Онде біліє церковна дзвіница, мідний хрест поблизу проти сонця, обабіч, трохи нижче, поблизу ще два хрести — на бабинцях, видно навіть чорні очници вікон — бійниць.

Навпроти церкви — курінь отамана, на його гребені чорніє лелече гніздо. З нього саме знявся лелека, полетів на задніпря. Сірко сам поклав на гребені поламане колесо польової гармати, й птахи звили на ньому гніздисько. Вони обвиклися, їх навіть не одлякувала стрільба. Лелечі гнізда чорніли ще на кількох куренях.

З цього боку, од поля, сіріло квадратове громаддя дерев'яної башти, обнизаної чотирма рядами грізних бійниць. Далі, по валу, — кілька менших башт, збудованих пізніше. Дві — вже за його молодої пам'яті.

Над плавнями, освітлені знизу сонцем, пливли по небу тугі, схожі на подушки в рожевих напірниках, хмари. Пливли чередою — дві великі, одна менша й ще менша, а вкінці зовсім манюсінька; вони чимось нагадували придане нареченої.

Вся Січ звідси, з кручі, схожа на велетенську круглу порохівницю. А перед Січчю — вітряки, неначе велетні на сторожі. Увесь Великий Луг оком не охопити. Він розкинувся на сімдесят верст у довжину і на двадцять п'ять у ширину. Так кажуть старі козаки. Неначе шовкові стрічки, зблискують у зеленому шумовинні річки Бандура, Домаха, Мірошник. Ріки обснували Січ, як сині жили. Одні з них, як Скарбна, Підпільна, Бугай, Тарас, Ревун, Джуган, Цинбал, од чахуються од Дніпра, розходяться в різні боки, знову зливаються, знову розбігаються, інші, як Чортомлик, Базавлук, течуть з поля, напувають пропахлою чебрецями та дикими маками водою озера Великого Лугу: Кругле, Головате, Лопухове, Савку, і Василеве, і Коровчине, і Рачне — кожне не схоже на сусіднє, кожне інше чимось вабливе й чимось знамените. Скільки тут риби, скільки звіра! Над Лебедевими озерами стоять баштові дуби, високі й старезні, там помости, бляхою оковані, з тих помостів козаки подають вогняне гасло. Минулої суботи спалахнув вогонь на одному дубові, Січ сполоскалася, козаки вже готувалися до бою, та небавом дозорці подали другим гаслом знак — тривога помильна. Вдень вони розказали, що подали їм знак з Синьої фігури, а ті дозорці буцім забачили вогонь на Сліпій. Одначе потім дознали, що зі Сліпої їм тієї перестороги Сироватка не подавав. Просто хтось палив у степу вогонь, подібний на дозорчий.

Лавріна проймає болем ще одна думка: на нього марно чекає в степу дядько. Обдурив, увів він у оману і його. Втікає од цієї думки, знову й знову вглядается в плавні.

Гарний Великий Луг вліті, гарний він і весною, у неозору повінь. Спочатку напоять його водою степові ріки, а потім підіпрутуть горішні води, і він набухне, розіллеться, наче синє море. Зеленіють лозами лише окремі острови, стоять серед води, наче велети, вікові дуби й осокори. А вода піниться, вода кипить, несе старі стожарища, вирвані з корінням кущі, пташині гнізда. А десь там, у глибині, на затоплених островах, — запорозькі скарби. Так думають ті, хто щойно прийшов на Січ. Насправді там не скарби, а мізерія. Грізний весною Великий Луг, і величний, і молодий. А буває він і старий, недужий, хирлявий. Як вигорять степи, як посохне листя на вершечках дубів, як зацвіте вода в протоках і озерах і потягне від тих проток гнилим смородом, тоді немає спасу на Великому Лузі. Весною верстові стовпи комашні підпирають небо, вліті комарі тучами обсипають все живе, восени простудні тумани котяться валами по луках та ріках, — останній старцівський підсусідок не позаздрить козакові. Тумани тут густі й страшні, туман і плавні — це щось одне неподільне, з плавнів тумани народжуються, за них тримаються, й тільки потужний низинний чорноморець подужає одірвати від очеретів важкі білі клубки й виперти в степ, де пронизливі й гострі, наче списи, підвітри розшарпують їх у клочя. Коли обсідають плавні осінні тумани, здається, що все в них умирає, блукають тільки старі дуби (а може, вони й справді блукають!), очерети ж і лози, трави й верби, обшивши білого диму, стають важкі й похмурі. Не літають птахи, — в тумані страшно летіти, — хижий звір забивається в нори, хіба що злодійкувато прошмагне хитра лисиця, підбере сонну качку й вернеться по власних слідах, та одинокий прибиш — комишник причаївся з ножем при глухій стежині. Туман — то його брат. Ось яка вона, воля, — глевко хлипає сухотними грудьми холодний туман, це на неї повзе з гнилої Скарбної бобонна чума, це її втоптують, вбивають в болото колючі осінні дощі. Не заздри козакові, нужденний хлопе з теплої печі, ти натіпався гарячого борщу, зарив на печі у гаряче просо ноги й спиш до завтрашнього ранку, поки тебе не

пожене осавул на панську роботу. На піч не залітають кулі, і низенька стеля халупи не дозволяє зловорожцю махнути шаблею над твоєю головою. А якщо позаздриш, все одно не йди сюди: тут воля червону крівцю кружляє. Йди сюди, коли життя тобі як понюх табаки, коли люта ненависть роздирає груди згірш од сухот, коли серце розпеклося, неначе гарматне ядро, і злість зсоталася під горлом в тугий клубок, страшніший за чумний бобон. Сто віків ти в неволі, одначе й неволя буває теплою та вільною, а воля — холодною і голодною. Може, ти скажеш, що орлам теж холодно у високості, одначе вони не чіпляються черевами за линючі очеретяні мітлици і не в'ють гнізда по темних печерах! Подумай і примірся, прислухайся: чи ж орлине серце б'ється в твоїх грудях?!

По цих думках у Лавріновій голові з'являється ще одна — полишає Великий Луг не навік. Ще повернеться сюди. Налюбиться, зів'є гніздо... Сірко теж має своє обійстя і діти. І він по кількох роках плистимє по отих зарічках до сивого Дніпра. Він йому ніби батько...

Дніпро тільки вгадується за яворами та вербами по зеленій піні верболозів, а довкола плавні, як море. Од Дніпра до Січі приступає широкий Павлюк — Дніприще, у вербах та осокорах — неширока, але повноводна Скарбна, з правого боку січового півострова, схожого на качиний ніс, дрімає лінівий Прогній, з лівого розлився озером Чортомлик, котрий несе свої води із степів. Сині річки — протоки поп'ялися по дніпровій долині — то таки мовби жили на натрудженій руці. В тому місці, де Чортомлик обіймається зі Скарбною, з води стримить чорне каміння. Для січових хлопчаків то була небезпечна й захоплююча забавка — проплисти кручією поміж порогів.

В ліву й у праву руку од Січі річки й зарічки, допливи та затоки, плавні та плавні — вся Військова Скарбниця, у якій не добере ладу й болотяний дідько (то ж він плаче на плесах темними ночами), а запорожці таки добирають. Може, не всі, а ті острови Лаврінові теж знані, й він відшукує очима Вільні Води, Білозерський лиман — ганяв по них дуба з отаманом на рибні промисли, на сінокоси, на потаємні острови, де запорожці роблять думбаси та стерни. В цю мить почував, як душа розпросторилася по всій Військовій Скарбниці, ніби одірвалася й полинула, а він лишився мертвий і німий. І хоч допіру в ній витинали веселі бубни, журя огорнула серце, й почував гострі докори совісті, бо ж обдутив і отамана, і рідного дядька. Сірко послав його, щоби одвідав Мокія Сироватку і або лишився в Тавинській залозі, або вернувся з Сироваткою на Січ. Вволив його давнє бажання погуляти по Дикому Полю, побачити зблизька татарина, походити з командою на Буг.

Козаки оглядалися на січову церкву, знімали шапки, хрестилися, Лаврін також перехрестився широко, із зітханням, аж запечалилось серце. Смутком віяло і від старого козацького кладовища, яке поминали. Воно лежало на горбі над дніпровою долиною. Хрести стояли високі, опасисті, дубові і ясенові, стемнілі від дощів, чимало поміж них камінних — значним товаришам. На них списані ратні діла покійних.

Лаврін любив бродити по кладовищу, читати посічені дощами написи. Молодості кортить погратися думкою про смерть, бо здається сама собі безконечною і душа відчуває спраг життя, але й може приніритись до чогось вічного, великого. Він же тут більше не ходитиме.

Ні, Лаврін таки не повернеться на Січ. Ні з дядьком, ні сам. Нехай простить йому товариство і Пресвята Богородиця, що одкидається отако — потаємно — й прощається з козацтвом. Ale ж хіба він винуватий! Серце має свою волю. Все обернулося так незвично, так шалено, він ледве йняв віри, що все це сталося з ним, Лавріном Перехрестом, який сподівався на Січі й вік звікувати, кохався в зелених плавнях, гарних конях, а ще більше в сумовитих вечорових співах над Чортомликом, дзвінких січових музиках, мудрих розповідях кошового отамана. Січ йому була всеніким світом, і тепер ніби виходив із цього світу в інший, і те бентежило, ба навіть лякало.

Стало так сумно, що він трохи не заплакав. Коротким і сумним було його прощання з кошовим. Чи то отаманові провіщало щось серце, чи вичитав щось у Лаврінових очах, покошлав руками чорні, з поодинокими рудими, сторчма, волосинами брови, подивився йому просто в очі.

— У широкі світи їдеш... Інші там мірки і життя інше. Не таке, як на Січі. Живи, хлопче, повним серцем. Чесно живи, але не дрібно. (Лаврінові здалося, що кошовий щось знає, і він знітився). Вдивляйся у світ пильно. На всі груди дихай. — Він помовчав і поклав йому на плече руку. — I не барися. Як забарились мої сини.

Незвична була Лаврінові та ласка кошового, хоч давно почував себе мовби Сірковим сином. I те, що отаманові сини погинули, а він їде назустріч своєму щастю, обпікало докорами серце. «Прости, отамане. Але ж ти теж мав синів», — попрощався в мислях — вельми розсудливо, доросло, бо пригадалося йому, що сам кошовий, коли якось повели вони мову про широкий світ, несподівано для Лавріна сказав: «Ти ще взнаєш, що це таке. Ти ще поїдеш туди». Лаврін здивувався, Лаврін засміявся, що аж слози набігли на очі, й він гаряче заперечив: «Я не поїду. Я буду з тобою завжди». А у відповідь: «Поїдеш. Обов'язково поїдеш. Мусиш їхати. — Помовчав і додав: — Не знаю, чи зрозумієш ти мене... Я сам помилявся... Гірко помилявся, коли думав, що вінець життя нашого — отут. А хто ж посіє жито, хто посадить сад, хто розкаже дітям казку? Правдиву казку... Про козака і турка, про Івасика — Телесика. Нашу казку. Будь — яка інша — буде не така. І жито, і вишня... Навіть увіткнута в найкращу землю шабля, скільки її не поливай, не забрунькує. А земля наша, нарід наш — із жита і вишенъ. Жито — бо життя. Та й не можна жити тільки однією ненавистю. То страшні люди, які живуть тільки нею. Жити треба любов'ю».

Це було трохи більше року тому, Лаврін тоді не зрозумів з Сіркової мови жодного слова. Себто не прийняв у серце. Аж тепер обізвалися отаманові слова, й Лаврін здивувався, що Сірко так прозрів його життя. Він тільки не міг прозріти моменту, коли вони проростуть. Власне, Лаврін міг би й сказати отаманові про свій намір, і хотів сказати, але промовчав, бо не до кінця вірив у своє щастя, чогось соромився та й взагалі був стриманий у почуттях. І ось тепер туга оповила душу, коли б міг, розрубав би її навпіл, одну половинку залишив тут, а другу взяв із собою.

Ще раз обвів поглядом січовий городок, гамірний крам — базар над Чортомликом, і зір йому заслало прозорим туманцем. Але то вже було, як остання хмаринка над світлим обрієм. Йому й справді враз зяснило в голові, зашумувала в грудях радість близької, жаданої стрічі, він гукнув, свиснув, зірвав коня, й закалатали, заграли під дрібний перестук копит срібні дзвони. Лаврін заграв конем, якому передався радісний настрій господаря, й він тягнув на себе повідя, покусував блискучі сталеві вудила, лебедем вигинав шию. Ряхтіла дорога, стовпом вставала попереду кушпела од залоги, й була вона золота, а думка давно обігнала загін, помчала туди, куди летів помислами. Вже не помітив, як його кінь знову перейшов на рись, а далі пішов стопою. Уздовж попруги, що в'їлася в коня, проступила біла піна.

Останні дні в очу стояло одне й те ж видиво, хоч береги були різні, щоразу інші, а плин води, смертельна борня — ті самі, й так само гаряче, аж проймала дрож, било серце, й переслідували ті ж самі страх і бентежність.

Там справді були береги і річка. Називалась вона Суха Тъма. I молодий рябий перевізник на човні, й гурт по — святковому вдягнених дівчат. Перевізник правив з них недорого — по одному поцілунку, тільки жодна не хотіла давати тої плати. Може, що при гурті. Бо перевізник був хоч і рябий, але гарний. Саме тоді й нагодився Лаврін.

— Гей, котра не забоїться, перевезу задаром, — гукнув і заграв конем по зеленому березі. На серці було вогнисто — світ би перевернув.

Що з ним сталося, де в нього взялася отака сміливість, він і потім не міг сказати. Вирвалася

з душі якась гаряча сила, крутонула ним, донесла. То була жарка й соромлива хвиля. Не міг у тому нікому признатися, але йому часто снилися дівчата. Снилися ніжно і соромітно, і він качався на лаві й часом до ранку не міг склепити повіки. Не здав, як одвести ту ману, не було з ким порадитися, а молоденький попик, якому відкрився на сповіді, чомусь засміявся і наказав тричі читати на ніч «Богородицю». Читав — не допомагало. А якось приснилася сама Богородиця, але так, що потім боявся звести в церкві очі на святу ікону. Тоді спогадував білу поторочу, яку колись здібав уночі над Дніпром. То блукав у сподньому молодий козак. Доведений парубочим голодом до нестями, шукав русалок. Нехай котрась залоскоче, затягне у вир, але спочатку полюбити. Та звідки тут взятися русалкам, думав Лаврін. Хіба можуть вони переплисти через пороги. Мабуть, можуть. Бо козак не вернувся в курінь. Чи таки знайшов русалку, чи здібав його болотяний. Парубок той довго увижався Лаврінові.

Дівчата спідлоба зиркали на довговидого, зугарного запорожця, що гарцював на світло — бурому коні, хихотіли. Розгарячілий їздою, розпашлій козак був молодий, як барвінок, і вдатний на вроду. Ледь засівся над верхньою губою вус, чисте лице, чисті великі очі, що шукали дівочих і втікали од них. Ще й темно — русий чуб з — під малинової шапки. Й голуба стрічка в комірі сорочки. Ох же й безсоромні ці запорожці... Смалять халяви до кожної дівчини. А залишиться такий з дівчиною наодинці, червоні й заїкається, не може здобутися на слово. Вабить до них дівчат, хоч і остерігаються поговору. Авеж, запорожець — то вже поговір. Ліпше триматися од них подалі.

І враз з гурту виступила одна — чорнява, вогнеока, з родимкою над лівою бровою. Лаврінові чомусь найперше впала в око та родима цятка. А під нею кругла, дугою, брова; а вже потім рішуче стиснені червоні—червоні вуста й виклично випнуте гострене підборіддя. Й чорна, рвійно закинута за плечі коса. Дівчина сміливо подала руку, він попустив ліве стремено, легко підхопив її і посадовив поперед себе. Бачив її смагляву щоку, крайок ніжного вуха, чув її дихання й хвилювався страшенно. Ще ж ніколи не пригортався до дівчини. Здуріти можна!

Лаврін не здав броду, посеред річки вода сягнула коневі по шию, дівчина підтисла ноги, її картата плахта розкрилася, черкала крилом води, й біліла смужка сорочки, й біліли ноги, а Лаврінові страх стискував серце, що зараз вода зіб'є коня й понесе на чорні корчі. Дівчина не кричала, тільки міцно обхопила рукою його руку, але він боявся, що випустить повіддя, бо вони мимоволі натягували їх. Щось гукали дівчата, кинувся перевізник, але кінь виніс їх на берег, і, перш ніж Лаврін опам'ятався, дівчина скочила на траву. Лаврін сидів у сідлі, паленів од своєї сміливості. Вперше у житті обіймав дівчину. Вчинив по — запорозьки, власне, оцей його рішенець і прийшов із розповідей козаків — джигунів, а тепер парубок неначе скам'янів, не здав, що сказати. Тим часом через річку гнав човна з дівчатами рябий перевізник, — Лаврін, мабуть, збив ціну, — і чорнява дівчина побігла їм навстріч.

— Може, підвезти далі, — пробурмотів, хоч і розумів, що каже щось безглазде: яка дівчина захоче, щоб її віз у сідлі додому козак.

Дівчина на мить оглянулась, блиснула очима. Вони були чорно — сині, в них чорніли іскорки сміху:

— Тверде в тебе, козаче, сідло, й не вмішти обійтись, якби сама не трималась, упала б у воду.

Він спаленів ще дужче й так і не наважився запитати, як її звати й звідки вона, й потім шкодував вельми: адже коли ще попаде в ці краї.

А дівчина запала в серце. Весь день не знаходив собі місця, двічі бігав конем на Суху Тьму, хоч здав, що там її нема; й не міг заснути — ніч перетліла в очах, як мокрий курай. «Тверде в тебе, козаче, сідло, й не вмішти обійтись...» Сідло як сідло, ще й з ремінними китицями біля стремен, а от обійтись...

Ворочався на твердому сінникові в прикомірку на зайжджому дворі, де пахло мишами й ремінною збруєю, а десь витинала скрипка та торохтів бубон.

Там танцювали хлопці та дівчата.

Відтак зовсім недалечко прокотився дівочий скрик, він був жаский, грайливий, закличний. Сміх лоскотнув по серцю. Лаврін відчув, як наструнило його тіло й як затремтіло йому в грудях.

Щось дивне кoїлось з ним. Збагнув це, коли вийшов з комори. Бо й ніч була не така, як ті, що знов раніше. Цвіла під коморою вишня, вона була в сріблястій росі й дурманила ніжним пахом голову. Лаврінові ще ніколи не пахнув так цвіт. Й не лоскотав так серце дівочий сміх. Він аж дратував його. Чомусь не хотів, щоб то сміялася ота дівчина... А сам слухав сміх жадібно, затаєно — гаряче, ніби аж із злістю. Тіло йому ломила дивовижна кволість, він потягся, аж хриснуло в суглобах, дивився на вишню, дивився на зорі й чудувався, що ніколи ще так не бачив їх. Цвіла вишня, цвів барвінок, цвіли зорі... була б у землі шабля — й вона б зацвіла. В кожної людини настає отой час, коли серце розкривається, як квітка, і вся вона стає спрагла й напружена, тільки не помічає того. Спрагла, як весняна рілля на зерно. Ледве впало в ріллю — і вже проклюнулося. Закрутила його Суха Тьма, й пропав, як би сказали на Січі, козак для товариства на віки вічні.

...У задушливій світличці зайжджого двору, закусивши зубами вишиваний рубчик сорочки, гарячими чорними очима дивився в пітьму.

Лаврін таки зустрів ту дівчину. Другого дня на ярмарку — виходив, вибігав і таки знайшов. Й уже був сміливіший. Сміливості додала йому ніч. Він не пам'ятав, як сталося, що вони з Кіліяною загубилися од гурту інших дівчат і пішли вдвох через живий ярмарковий вир. Який то був ярмарок! Він шумів йому в голові. Уперше бачив стільки чужоземного люду, й коней, і краму. Юхтовий ряд, гончарний ряд, житній ряд, тютюн роменський і ніжинський, а також заморський — паками в рогожах, зброя оберемками, плуги і борони рядами. А гомону, а галасу, а божби — ніде так часто і щиро, не помічаючи власної брехні, не божаться, як на ярмарку. Ярмарок — ярманок! Ярмарок — шарварок. Дівчина шастала поміж рядів, як ласка, все її цікавило, до всього мала діло. Лаврінові в очу миготіла золота і срібна парча, й сідла, і гнуздечки, і французькі рушниці, і німецькі сукна, і ковані залізом скрині, і хустки в'язками, а над усім тим — дзвони, дзвони, дзвони. Їх разом із срібним передзвоном продавали молоді русяви дзвонарі з Московщини; загледівші Кіліяну, закалатали так, що Лаврінові аж заклало вуха. А в дальніх рядах, куди кілька разів заводила його Кіліяна, — фініки, фіги, родзинки, горіхи, сливи, турецький тютюн, грецьке мило, заморські вина. Червоний перець низками, якийсь молодий чорновусий подолянин повісив одну з них Кіліяні на шию задарма.

Кіліяна, що виростала на хуторі, дивилася на все з якоюсь пожадливою цікавістю, штовхалася поміж людей безбоязно й настирливо, немов була певна, що купці привезли це все показати саме їй. І належати все це мало тільки їй, а він сам, Лаврін, приставлений до неї за пахолка. Її червона, у синю квітку хустка весь час майоріла попереду. Бігала швидко й не втомлювалась. Тільки груди ходили поривно, й тоді на них хвилями переливалося намисто, а Лаврінові кортіло зібрати його в жменю. Гарне намисто було в Кіліяни. І гарні очі. Тільки дуже чорні. І в них горіла пристрасть, про яку не здогадувалися ні він, ні вона. Під ринковою стіною, де рядком стояли шинки та брагарні, а в полотняній ятці продавали розбавлену малиновим соком воду, перепинив їм шлях піснею кобзар у темному од дощів солом'яному брилі. Кобзар був сліпий на одне око, а другим бачив за двоє, воно злодійкувато жевріло під кущистою бровою й ухопило Лавріна з Кіліяною. І то таки їм заспівав темний лицем, одноокий кобзар, та пісня чимось була й люба і не люба Лаврінові, бо єднала їх з Кіліяною, а закінчувалася погано. Одначе всі кобзарські пісні мають нещасливий кінець. Гарно грав кобзар, проникливо, ще й

завзято (шинкар підніс йому добру чарку, щоб довше сидів під його яткою), дзвеніла й плакала многострунна, одшуміла вона десь у полі вербою, одгойдала пташині гнізда, а тепер гойдала гарячі серця:

«Де ж ти, мій милий, виїжджаєш,  
Що ж ти мене, молодую, покидаєш».  
«По чім же ти мене пізнала,  
Що ти мені всю правду сказала?»  
«Рано встаєш, коня напуваєш,  
Частенько коням обрік даєш,  
В сіни ідеш — сіделка шукаєш,  
До хати ідеш — дитину колишеш.  
Люляй, люляй, дитино малая,  
Зосталася мати молодая!  
Вернися ж ти, мій миленький, вернися,  
Куреної горілки напийся!»  
«Не вернуся, мила, не вернуся —  
Я в дорозі сирої нап'юся».

Лаврін кинув на полотняну торбу кілька мідяків і кінець пісні слухав уже зоддалік:

«А хто ж тобі, мій миленький, постельку постеле?»  
«В чистім полі травиця шовкова —  
То для мене постелька готова».  
«А хто ж, мій миленький, могилу тобі оплаче?»  
«В чистім полі чорний ворон кряче,  
То ж він мені могилку оплаче».

Киліяна не взяла до серця тієї пісні, вона, здається, й не слухала її, а Лаврінові вона якийсь час каламутила думку («То він, клятий, отако із заздрості»), і горіла в пам'яті жарина ворохобного ока, а потім жарина погасла і пісня теж. Інші пісні, інші думки затоптали їх.

Лаврін не розлучався з Киліяною до самого вечора. Вона водила його по базару, а він ходив слідом; її вабили коштовні речі, вабило золото, вона торгувалася, хоч нічого не купляла, а він насторожено позирав, щоб хто не покривдив її. Однаке вона була не з тих, кого можна покривдити. Він милувався дівчиною. Її легкою поставою, усмішкою, довгою — предовгою косою, строєм. І дивувався, що є на світі отаке чудо. Зодягнена Киліяна була пишно: керсетка зі штофу, морева запаска, козлові, українським ладом шиті чобітки. Той одяг присмутив козака. За Киліяною — значний батьківський статок. А в нього, що на плечах, — оце все. Колись не думав про те. Мав ложку на шовковій шворці, мав ніж на металевім ланцюжку — й того було досить. Мав охайнє, навіть ошатне вбрання. Може, воно й завело в оману Киліяну? Амарантовий жупан, саєтові штани, шиті німецьким ладом шеврові чоботи. Продав їх йому Гук, підписар, сподобалися вони Лаврінові мелодійним, захованим у закаблуки подзвоном. Перші дні не міг наслухатися, ховався у прикомірку, ходив і слухав. Поки одного разу не розбудив кошового, що приліг перепочити після обіду, й той пригрозився повідрубувати закаблуки. Ще мав при боці шаблю в золочених піхвах, її торік подарував отаман — сповнилося двадцять літ. Сам Сірко

носив просту шаблю доброї сталі. Й тепер козак пригадав, що заїжджий варшавський купець давав на Січі за оцю шаблю вісім карбованців. Удвічі більше, ніж коштує добрий кінь. Отже, він має пару гарних коней. Ця думка трохи привеселила козака, й він уже не сурмонив брови, майже весело подивився на дядьків, які сиділи під возами, що на них лежали мішки з житом, і підвечіркували салом. Дасть Бог, і він колись отак само вивезе на базар власне жито. Назустріч Лаврінові й Кіліяні йшли лавою парубки, хотіли взяти в лаву Кіліяну, але побачили запорожця — розступилися. Кіліяна блиснула на Лавріна чорнющими очима, в яких змигнули вдоволення і маленький захват, а Лаврінові в душі прокотилися солодкі горошинки погорди, й ще дужче посолодив її Кіліянин погляд. Однаке друга лава таки взяла їх у полон: на вигоні дітлашня гралась у вовчка — «ходить баба по бору, по бору та рве зілля лободу, лободу», й Кіліяна опинилася в колі, а Лаврін мусив перекинутись у вовчка, од чого обое зовсім розвеселилися й на якийсь час стали дітьми. Однаке по хвилі Лаврінові той веселій настрій розвіявся — чомусь згадалося власне старцівське дитинство, та й побачив дівчинку, яка стояла біля ятки з хустками і стрічками й великими сумними очима дивилася на барвисте маєво. Дівчинка була боса, в лихій сорочині і не могла одвести од стрічок очі. Грудаста крамарка у білій свиті кидала на неї недобре позирки. Лаврінові стиснулося з болю серце, й він несподівано для себе дістав з кишені маленький тхорик з грішми й купив аж дві стрічки — червону й зелену — і подарував дівчинці. Та засміялася од щастя й підстриба побігла через майдан. Кіліянині очі зайнялися ласкавим вогнем. Лаврін у цю мить сподобався їй найдужче. Осміливіши, він і Кіліяні купив у веселого носатого грека атласну стрічку із золотим карбованцем (стратив на неї майже всі гроші, які мав), подав дівчині, й вона почепила її на шию поверх коралового намиста. Й дивилася на нього широко й трохи лукаво чорно — синіми дикуватими очима, такими темними, аж щем брав Лавріна за душу. Вона знала, що гарна, що чарує Лавріна, і не тільки його. Їй було приемно, що її чари діяли на цього козака. Вона хвилювалася сама й дратувала парубка, втішалася своєю владою над ним, молодістю, дикістю, яку хтось мав перейняти. І неначе казала Лаврінові — переймай.

— А правда, що запорожці на Паску христосуються з жабами? — запитувала вдавано наївно й трохи підступно. Він здогадувався, що вона навмисне дратує його, й відповідав улад:

— А чого ж... Якщо жаба чорноброда...

— А правда, що вони дівчат викрадають?

— А ти б як хотіла? — знайшовся він і цього разу...

— Я?.. — Вона на мить розгубилася, а тоді стрельнула довгими списами вій. — Я думаю, що буває навпаки, — й сковалася за яткою. І коли він оббіг ятку з другого боку та виглянув з — за рогу, то побачив, що Кіліяна стоїть біля стіни і погладжує на грудях подаровану ним стрічку. І так йому стало гарно, так святково на душі, що він аж не повірив у своє щастя. Дивився на дівчину, і йому ясніло на душі, а потім уловив себе на тому й нахмурився.

Настав вечір, і на майдані блимали тисячі свічок. Вони полум'яніли на тинах, на рогах волів, на піднятих угору голоблях. Найбільше їх блискотіло на високому крислатому дубі біля ветхої дерев'яної церкви. Парубки брали свічки з рук дівчат, лізли на дуба й приліплювали їх на віття. Весело, легко стало Лаврінові. Й щось розпростувалось у грудях. Огортає очима дівочий стан, а обійняти не зважувався. Він узяв із її рук товсту воскову свічку, одчепив і подав дівчині шаблю й поліз на дуба. Брався вище й вище, вже гілка була як голобля, вже почала гнутись і потріскувати, гарячий лій збігав по лівій руці, а він все ліз і ліз. Подивився вниз, а по всій слободі вогнів — вогнів розсипано. На зводах журавлів, на дишлах, в руках у хлопців і дівчат. Він таки прилішив Кіліянину свічку найвище. Дівчина стояла внизу, пишалася тим вогником, що горів над усіма, пишалася коштовною шаблею, яку слобідські хлопці просили подержати в руках.

Та свічка світила їм обом — Киліяні й Лаврінові, вона горіла в його душі другого й третього дня, не погасла й через місяць. Згадував її (і щось засвічувалося в грудях) погордливо стиснуті вуста, й білу, вишиту широким квітом сорочку, й золотий карбованець на атласній стрічці. Та свічка освітила їхню любов.

Як верталися до корчми, пристояли під вербами над Сільницею. Обоє мовчали, чи набалакавшись за день, чи од якоїсь несподіваної тиші, що оступила їх, чи од якоїсь думки. Стояли, поспиравшись на вербу, внизу жебоніла річка, над головами шелестіло листя. Дівчина кидала на Лавріна короткі позирки, відводила очі, й тоді в них спалахувало місячне сяйво. Їх обох забрало в полон тремке хвилювання, й що довше вони отако стояли, то дужче воно наростало. Духмяно пахла ніч — степом, кінською збрую. Загадковою Січчю пахнув дівці парубок (вона ще не знала запаху парубоцького тіла, вдихала його спрагло і з страхом), а сама пахла любистком, у якому ранком змила коси.

Лаврін почував дивний трепет, він боявся доторкнутися до Кіліяни й тільки дивився на неї широко розплющеними очима. Мабуть, так діялося з ними ще й через те, що обоє — не кручені вечорницями, грищами з цілунками, сутінками хати, коли парубки гасять скіпку й потемки ловлять дівчат. Лавріна хвилювали найменші доторки до дівчини. Діткався як до чогось недосяжного і водночас... приступного й жагучого. Лаврін дивувався самому собі, тому, що діялося з ним. Все сталося дуже швидко. Мабуть, цей ярмарок, ці стрічки, ці вогні освітили серце. Бачив, що й дівчина почувається так само, й це хвилювало подвійно. Ні, він не пускав думку дуже далеко, просто крутилася голова і йшов обертом світ. Раптово простягнув руку, їхні пальці переплелися й були гарячі, і вона висмикнула свої, і пошкодувала на те, й хотіла, щоб він взяв її руку знову. А Лаврін геть осмілів (такого йому й не снилося). І його рука обережно лягла на Кіліянин стан. Він повернувся до дівчини грудьми й відчув на своїй щоці її гарячий подих, несамохіть притулився міцніше, пригорнулася й Кіліяна, а тоді рвонулася щосили, сказала:

— Хочеш знову зі мною бrestи через річку? Може, ти водяний? Ну, я пішла, — мовила, і Лаврін злякався. Подумав — оце вона піде й він її ніколи не побачить.

— А завтра ти вийдеш?

Вона бачила його хвилювання, відчувала свою владу над ним — владу своєї краси, і то її приємно бентежило.

— Вийду, — сказала якомога спокійніше і в ту мить сама захвилювалася: а що, як він злякається її холодності й не вийде. Поспішливододала: — Аякже!

Й побігла.

Він залишився сам. Його всього переповнило її сміхом, її голосом, куди не повертає голову, йому з пітьми світилися її очі. В грудях йому солодко мліло, тіло стало легке, у ньому бурхала сила, й, не знаючи, куди її подіти, вийняв шаблю, кресонув по довгій гілці, що нависла над водою, аж зелений вихор знявся. Гілка впала у воду, обкрутилася кілька разів на місці та й попливла за течією.

А десь на Сільниці дужі парубоцькі голоси виводили:

...Там стояла дівчина,  
Там стояла дівчина...

Почув Лаврін ту пісню й собі зненацька заспівав, хоч не співав зроду:

Цвіт калини ламала,  
Цвіт калини ламала...

І вербові сльози тремтіли на кінчику шаблі, яку чомусь і досі не сховав до наділків.

А потім йому стало шкода покаліченої верби, він аж стенувся душею, й побачив, яка вона гарна, й замилувався молодою вишенькою, що квітла біля тину, а над нею сходив золоторогий місяць. Ну просто... просто бери та малюй. І вербу, й вишеньку і... дівчину Киліяну біля них, всі вони вельми — вельми гарні... можна б намалювати й себе, але вже десь далі. Й замлоїло Лаврінові від тої краси серце, й захвилювалося воно, й огорнулося сумовою журбою.

Через те, що Сірко з Лавріном приїхали, коли ярмарок вже був у розповні і всі малі світлиці в корчмах були зайняті, хазяїн корчми постелив їм у прикомірку, який тримав на крайній випадок. Там стояли дві лави і стіл і висіла ікона, але в кутку лежали мішки з пашнею й висіло на жердці з десяток вичинених під хром шкур, які й тхнули, і пахли воднораз. А також стояли дві величезні ковані скрині, а в них — вовна у рунах, сукна й полотна, а може, й гроші — лише кошового одважився пустити господар у те царство. Перед іконою чаділа лампада, вони не гасили її всю ніч. Однаке поснули не одразу. В шинку при корчмі гуляли гості, і хоч шинкарська половина за глухою стіною — гомін звідти долітав добрячий, та й спати не хотілося. Лаврін розглядався по кімнаті—коморі, а сам щось мугикав, а тоді нагнувся до віконця, яке заступила чорна, мов безодня, ніч, і вдавав, що дивиться в неї, а насправді видивлявся своє обличчя, покладене на скло світлом лампади. Сірко сів на лаву, помацав, чи не м'яко вистелене ложе, й сказав ніби поміж іншим, однаке заломлюючи брову:

— Щось під тобою, Лавріне, земля сміється.

— Як то? — не втямив джура.

— А просто. Так і тъюхкає. І пика твоя посміхається у вікні. Чи не капщук з червінцями знайшов?

— Та... — одхитнувся од вікна Лаврін. — Ярмарок гарний.

— А може, щось на ярмарку? Воно й пора. Я в твої роки дівчат лоскотав.

Лаврін почервонів. Про все вони балакали з кошовим, через одне сито пересівали світ, але були зернини, яких в сито досі не кидали. Іноді Сірко й зачепить якимось словом джурине парубкування, покепкує, а той сфрасується та й замовкне. А зараз і Лаврінові мовби ісковзнула з серця крига, там одкрилися плеса, чисті й глибокі, веселі й манливі.

— І багатьох залоскотали? — запитав майже нахабно.

Сірко здивувався, аж йому впала брова.

— Та було трохи. А що, — знову скинув бровою, і обличчя його прибрало вигляду мовби й урочистого, а трохи й хитрого. — Справимо тобі жупанок, і повезу я тебе на один хутір. Живе там удова, а в неї є дочка. Дві дочки. Ну, одна мала ще. А старша... Дівка гарна і пишна. Їй — бо. Неначе пава. І роду гарного.

— А я не хочу пави, — задньористо відказав Лаврін.

— Побачиш, то захочеш. — Лаврін і далі не міг розібрati, кепкує отаман чи говорить насправжки. — Я сам женився на вдовиній дочці.

— Тітка Софія удовенчиха?

— Ага. Бігало по сусіству таке сопливе дівча. А я, було, приїду та запитую: чого, мовляв, не ростеш. А собі й не гадки, що то їй було кривдно і що вона нишком закохалася в мене й молилася, щоб мене, дурного, не вбило в якій веремії. Все її за дитину мав. Та якось приїхав, а в хату — ник дівка, чистісінько ласка, жару прийшла позичити. Я й не впізнав її. І довго з того дивував ще й сміявся. І, сміючись, закохався.

— Бідна чи багата була вдова?

— Бідна. У неї ще три отаких яски — ласки бігало, ще й безштаньків четверо. А це вдова багата. Я тебе, звичайно, на безвік тій челяді не оддам. Діти з'являтимуться після твоїх наїздів. Це діло нехитре.

Лаврін знову почервонів і труснув чубом.

— Ви так, батьку, наче про цапка...

— Го — го — го, — зареготав Сірко. — А хто ж ти такий є? Дурний цапок.

— Ну, батьку...

— Гаразд, не гнівайся, я жартую. Це ще не горить. Та й од своєї долі не втечеш. Я, бач, не втік. Хоч залишався й до козачок, і до міщанок, і навіть до татарки.

— До поганки?

— Чого ж, була вона дуже гарна. Така гарна... — Сірко ліг на лаву, не скидаючи чобіт, заклав руки під голову. — Їхав я із застави й заблудився в хуртовині. Закрутила вона мене, завела в татарську сторону. Тоді зими були люті. І вже не знаю, чий Бог звів нас у тому смертельному безлюдді — мій чи її. Арзи її звали, вона вийшла з юрти за вівцями, яких погнало в степ, і теж заблудилася. Знаєш, як то заблукатися в сніговицю? Можна день крутитися біля своєї хати й не знайти її. Злякалася вона дуже, як виринув я із сніговиці. Упала в замет і богові своєму молиться. А я вже сам хитався, і кінь мій також. Поклав я у сніг вівці і коня поклав, забрав її під кирею і ліг між конем і вівцями. І нині пам'ятаю: кінь мій важко хропе, а вона тримтить. Як перележали першу хартуну, підвелися, одтер її горілкою і сам розкутурхався, вона й знайшла дорогу до своєї оселі. Сама жила, без чоловіка... Щастливо мені, як бачиш, на вдів. Бо вік наш такий — крові та вдів. Смілива була Арзи. То вона тільки в першу мить злякалася. А то ж сама в степу жила — розляялася з родом — племенем своїм... Горда була Арзи і гарна... Така гарна, більше ніколи такої не бачив, хоч і не нашою красою цвіла. Тільки зуби мала темні, корінням якимось степовим їх стемнила — то в них теж красою вважається.

Лаврін примостиився на крайку отаманової постелі, принишк, а Сірко, замріяний і схвилюваний, переживав усе в спомині знову:

— Сама жила. Овечок десяток та стара кобила. Та діток двійко. Вони теж ледь не загинули в ту хурію, з кубел своїх повилазили, матір кликали. Я і їх горілкою повідтирав. А тоді віхола знову знялася, й мело та вило два тижні. Страшно мело. Тепер таких зим немає. Тепер зими сирітські, безсніжні. А тоді позаносило всі долини й балки, можна було з конем провалитися на той світ. І довелось мені чекати, поки сніг стужавіє... Та й не міг я покинути Арзи — занедужала вона. Одпоював чаєм з полином та звіробоєм, одхаючував її саму і дітей її. Вkipіла вона в мене... як куля в живе тіло. Чи я в неї...

Сірко зітхнув і замовк. По довгій хвилі мовив:

— Гарна була. І красою, і душою. Може б, я й назавжди залишився там, коли б... Коли б не Бог та щоби тирса не текла в рідну сторону. Поклявся ж бо я захищати край свій до скону. Та й жити без нього не міг. Як і вона без свого. Тоді й спізнав — усе можна збити докупи: гроші, навіть притулити поле до поля, а дві батьківщини в одну стулити не можна. І двох богів в одного також. То страшно... два боги під одним дахом. Двоє господарів — і то не просто. Страшно і сумно. Але інакше не жити... Дітей їй порятував од вірної смерті. Татарчат двоє. І коня оддав. А сам пішки пішов у свою сторону... Татарчата плакали...

Сірко посміхався, але в його очах стояв глухий смуток. Лаврін зрозумів: він посміхається, щоб приховати ніяковість. І не помилився. Бо в наступну мить Сірко пружно підвівся, тернув долонею щоку.

— А може, й не було нічого. Може, все те мені привиділося... Химерна придибенція й більше нічого. Треба була мені та татарка, як і я їй. Пожартувала доля, пожартували ми та й розійшлися. — Почепив на цвях шабельтас, кинув на лаву кунтуш. — І взагалі нічого в цьому

світі немає, крім голоду, холоду й смерті. Вони владарюють, і ми у їхньому законі.

— Але ж... Нужда закон змінює, — примружився Лаврін.

— Змінює... людські закони. А владарює світом... Чортзна — що ним владарює. Іноді — оце. — Грюкнув кулаком по кованій скрині. — А найчастіше любов. З нею спізнаєш усе. І рай, і пекло... Мені й досі пахне свіча у шлюбній кімнаті. І пахне сад... І дитячі голівоњки. Виміті купай — зіллям дитячі голівоњки... і льолі дитячі. Без цього — людина не людина.

— Та ж січовики...

— Хіба всі ми з добра січовики. Інший, інший закон людського життя. Вір мені, Лавріне. Я спив його повну чару. Хоч... і одвик я од тепла хатнього.

Вони повкладалися голова до голови, — так стояли лави, — погасили свічку. Горіла тільки лампада. Спочатку кімната провалилась у жовту пітьму, а потім випливла з неї — набралося світла з лампади. Якийсь час лежали мовчки. Джура думав про кошового, кошовий — про джуру. Гарно йому було про нього думати, гарно усвідомлювати, що має при собі такого вдатного хлопця. В Лаврінові мовби впізнавав себе. Того, колишнього, не розчарованого в житті і друзьях, не обпаленого громами. Цієї науки, важкої науки розчарувань, він Лавріна вчити не буде. Бо ж розуміє: без віри, без довіри немає молодості, немає звитяги, немає життя. Нехай краще він помиляється, але душа його буде ясна. Нехай вірить у людей, вірить у те... в що він сам уже не може повірити.

А Лаврін, мовби у злагоді з тими думками, мовби відгадавши їх, проникнувши у них, запитав:

— На чому, батьку, все — таки стоїть світ: на справедливості чи на несправедливості?

— Стоїть він на несправедливості, — одказав Сірко. — А вірити треба в справедливість.

— Ви вірили?

— Вірив. Бував обдуреній, але і вельми втішений. Без віри... немає нічого. А найперше — немає душі. Ти не віриш — і вже вона як висушенна грушка — лісівка. Не проклонеться, не розів'ється, не зацвіте. А як же без цвіту в світі?

Світ — він од цвіту, од зав'язі. А зав'язь — то правда. Тримайся її, сину.

...То були віщі слова. Лаврін їх потім згадував часто. Бо життя з тої ночі закрутило його, неначе ярмаркова карусель. Киліяна зазнайомила козака зі своїм батьком, що зупинився в іншій корчмі, займав маленьку світличку (в такі дні корчмар за окрему світличку лупить великі гроші), і не виходив з неї, і в самотині цідив оковиту. У Киліяніного батька Бруса Дороша погляд важкий і гострий, як дев'ятип'ядна коса. Ті очі ніби вгрузли вглиб, над ними горбилися великі, в кулак, дуги і нависли брови стріхами вниз. З носа і з вушей стирчали жмути волосся. На той час Брус вже поярмаркував: продав шість назимків і десять волових шкур й купив чабака в'яленого сім в'язок, три сувої полотен з глухівських основ — у двох по сорок ліктів та ще в одному тридцять два, а також сім куф горілки й куфу судацького вина.

Побачивши дочку із запорожцем, Брус впав у пересердя, розбив карафу з горілкою, ні за що обізвав Перехреста січовим псом, а коли той, стріпнувши чубом, у гніві оддав Брусові круті слова назад і хотів піти, вхопив за руку, посадовив на лаву поруч себе. «Гордий», — подумав. Це йому подобалося й не подобалося. Гордий — значить, чесний, не покривдить Киліяну. Але може піти наперекір йому.

Проте його дужче вабила Лаврінова чеснота. Може, через те, що не мав того ніколи сам. Покликав корчмаря й наказав йому принести повну карафу, й налив собі та Лаврінові по штофу, а Киліяну одіслав у велику світлицю, в якій зараз не було нікого. (Вночі там люду — як горошин у торбі, зайняті обидва поли і навіть долівка). Він довго розпитував Перехреста про Січ, про нього, а коли Лаврін одмовив, що казати про себе сливе нічого, бо сирота й не знає роду — племені, чомусь прояснів лицем і частував вельми. Вони шинкували до пізньої ночі, й

Лаврін добре впився, а таки пам'ятив, що Дорош сватав за нього Кіліяну й тільки вимагав, аби Лаврін ішов у прийми. А куди ще мав повести молоду дружину Перехрест?! Хіба що на Дике Поле. Й було йому весело й чогось трошки страшно. Він почувався перед Брусом немов роздягненим до душі, почував свою незахищеність, молоду дурість, а од Бруса не міг одщіпнути й скіпки. Був у його руках, як ота ярмаркова лялька, що її смикають за шнурочки. Але чи не вперше це чомусь не ображало. Хотів сподобатися Брусові — й не знат як. І чубом стріпував уже лише за звичкою, а не од погорди.

Пробудившись ранком, подумав, що Брус наплів сп'яну кошів, але той налив по похмільній чарці — тільки по одній — і сказав суворо:

— Ти не забув нашої вчорашньої домови? Я свою Кіліяну за князя міг би видати. Не хочу! Тебе сподобав. Мине Петрівка, приїзди на хутір. Та дивись, не пробалакайся нікому. Бо тоді не бачити тобі Кіліяни довіку. А може, й білого світу.

Та дивна засторога трохи збентежила Лавріна. І трохи розгнівило те, що Дорош більше не пустив Кіліяну з ним на ярмарок. Зібрався того ж дня й виїхав парою сірих у яблуках огирів на хутір.

А Лаврін вернувся на Січ, аби перечекати Петрів і Спасів піст. Але серце не хотіло чекати, все було немиле, осоружне. Пости видалися довгими, як сирітська зима. Ходив понад Чортомликом, а бачив Суху Тьму й себе з Кіліяною на коні. Ловив на луках бурого й розмовляв з ним: йому здавалося, що й кінь пам'ятає дівчину. Чекання струїло серце. Воно було солодке й гірке воднораз. Довгий піст не віддалив, не розмив ніжного виду, навпаки — мовби освятив, обсипав чистим і ясним сяйвом. Часом Лаврінові здавалося, що Дорош посміявся над ним, а сам примусив дочку подати рушники іншому. Але ж Кіліяна не подасть. Нікому, oprіч нього. Вона так і сказала на прощання.

Тільки... Тільки чого з ним так повівся Дорош Брус?

Про Кіліяну й про все, що з ним сталося, не розповів нікому. Лише... Маркові. Але Марко — це ніби він сам. Надто відтоді, як обмінялися мідними хрестиками й поклялися на шаблях на вічне побратимство. Марко напросився поїхати з ним. Нехай свариться Дорош Брус. Він і так сваритиметься, що не дотримав строку. Мусить же Лаврін мати на весіллі свого боярина. Та й Марко, напевне, сподобається Брусові. Однаке його чомусь немає. Обіцяв догнати на узвозі, а вже Старі Могили, а його не видно.

Й саме тоді позаду почувся тупіт. То таки був Марко. Низько пригнувшись до шиї коня, виставивши вперед списа, летів, мовби мав зітнутися з ворогом.

Хоч який замріяний був Лаврін, а, побачивши Марка, обвішаного в'язками бубликів, з нахромленою на ратище паляницею, розреготовався.

— Клятий корчмар, — витер Марко шапкою обличчя, — трохи не догнав. Ох і пер. Й барильце з вином я таки впустив, — удавано скрушно чи справді скрушно (хіба Марка розбереш!) зітхнув. Марків Султан губив шматки піни. Це був високий і красивий араб з тоненькими бабками й маленькою головою.

А сам Марко Ногаєць — маленький і круглий, як гарбуз. Крутій у плечах, міцний статурою, вертлявий, як дзига. Ніс у нього пиптем, очі вузенькі, неначе прорізані різачкою, й веселі та хитрі, часто усміхнені. Веселять його вид і чепурні невеличкі вусики, і ямочка на підборідді, навіть родимка на лівій щоці. Він чимось схожий чи на татарина, чи на цигана, й не тільки виглядом, а й вдачею. Найбільше він любить мінятися — будь — що на будь — що, любить вертітися там, де торгають кіньми, де зібрався гурт людей. Йому аби була добра бесіда, товариство до якої—небудь картярської гри, а там уже перевершити його не міг ніхто. Так думав Лаврін. Карти мелькали у Маркових руках, як горіхи в білчиних лапах, казали, що він трохи й махлює, але ніколи не ловився. Безжурний і штукарний, кепкував однаково з інших і з

себе, ѿ за це йому прощалося більше, ніж будь — кому. Лице у нього веселе, привітне, ніс — готовий щомиті зморщитись од веселого сміху. Тільки в очах поміж веселих іскринок іноді висвічувались якісь інші. Та губи мали звичку не сміялися, а мовби кривитися. Але зараз і вони тріпотіли весело, ѿ лице Маркові пашло, а в очах — сліпий дощ або метелиця.

Вони потоварищували давно. Власне, це Марко прикипів напочатку до Лавріна душою. Сталося це три роки тому. Хизуючись один перед одним, вони, січові підпарубчаки, перепливали Чортомлик біля самих порогів. І одного разу Марко не зборов течії, вона знеста його, і він завис на рогатому холуєві. Нижче ж стриміли зуби Собачого каменя. Лаврін підплів до нього й кинув йому мотузок, а сам ледве одвернув од тих зубців, промчав у шумовинні до Скарбної. Ні Лаврін, ні Марко не сказали тоді й потім один одному жодного слова — то було б нижче козацької гідності, але та течія знеста водно їхні душі, їхню приязнь. Відтоді заприятелювали. Як і інші парубчаки, любили вечорами поблукати від куреня до куреня — десь почастують чаркою, цікавою оповідкою, а десь замахнуться малахаєм. Лаврін ображався, йшов пріч, а Марко дратувався, доки за ним не гналися з тим — таки малахаєм. Але Марко вмів і обдурити куренян, прикинувшись овечкою, підлеститись й несподівано викинути фортелья, од якого в січовиків очі на лоба лізли. Те не подобалось Лаврінові, але Марко і його облещував й трішки брав на глуз. Потім Лаврін прощав те, ѿ вони мирилися. Лаврін сміявся з Маркових дотепів найщиріше, вірив у його билиці — небилиці, й, либонь, через те й Марко уподобав його собі в дружбу дужче, ніж когось іншого з січових молодиків. У нього ж бо друзі — в кожному курені, він уміє ввійти в нове товариство так, що хоч би й назавжди залишався з ним. Але вміє Марко й пустити про кого — небудь турусу, та так, що всі в те повірять, і розповзеться та чутка по Січі, мов короста, налипне на небораку — не одмиється. Кілька разів на тому ловився, курінний погрожував одлучити його од людської честі, одначе прощав за веселість і шпетність. Так само прощав і Лаврін.

Марко має свою гординю — Султана. Приїхав на ньому торік з ярмарку, казав — виміняв у циган, але тому ніхто не йняв віри. Бо де б знайшовся такий дурний циган, що обміняв би стрункого арабаша на миршавого шевляга Чортика, уземка, котрого Марко ледве вигойв од корости. Шерсть на ньому й далі росла погано, а весною, коли кінь линяв, на животі в нього проглядала лиса, ніби вибрита, шкіра. А в Султана тонкі, сухі ноги, тонкий храп, чутливі вуха, він так і рве з рук повіддя, так і грає під вершником.

Лаврін помітив, що од того ярмарку щось змінилося в товарищеві, одначе що саме — вловити не міг, а сам Марко нічого не розповідав.

Низенький Ногаєць поглядав зі свого громака на Лавріна згори вниз. Його араб потягнувся до Лаврінового Коршака, але той, норовистий і злий, прищулів вуха, куснув жеребця за холку. Парубки, бач, приятелювали, а їхні коні — ні. Султан пирхнув, затанцював по краю дороги, й Лаврінові довелося торкнути свого коня острогами, щоб не відстати.

Вони наздогнали загін і збочили ліворуч, аби не ковтати руду кушпелю, котра висіла в повітрі. Так їхали якийсь час. Широка дорога понад Дніпром то збігала на пагорби, то спадала вниз, беручись угору, вони бачили зелені плавні й сіро — жовте заріччя. Обіч гостинця — могили й могили, давні, порослі колючими бур'янами, обпалені сонцем. Ніхто не відав, чи ємі кістками так густо встелено той шлях. З могил злітали степові орли й, кружляючи, відлітали в степ.

Ой там, в степу, при дорозі,  
Шумлять — гудуть дрібні лози.  
Ой там молод козак блудить,  
Під ним сивий коник нудить,

— виспіував козак Рябуха голосом хоч і не вельми гарним, зате дужим. Спів вплітався в степ, линув над кушпелею, і козаки слухали не перебиваючи. І слухали орли, ширяючи в високості. Степ пахтів торішніми полинами, дроком, волею. Козаки ніколи не говорили між собою, що цей степ може родити пшеницю. Вони відали про те, але й знали, що плугтарство тут заснуло в далекій далечі пам'яті, навіть не їхньої, а багатьох поколінь. Степ існував для того, щоб доганяти і втікати, заступити справжнє поле, на якому ще виростають пшениці і діти. Їхали тюпака і риссю — коней не морили, бо дорога далека.

Аж ось дорога розчахнулась на дві, ширша пластала понад Дніпром далі, на Нижній перевіз, вужча повертала в степ. Й одразу пропали плавні, в обидві руки слалося Дике Поле, вже трохи поруділе од спеки, пустельне о цій полуденній порі. Та пустельність хапала за душу, степ навів нудьгу й утому. Та не такий Марко Ногаєць, щоб нудьгувати. Позаду всіх, глибоко позасовувавши у великі дерев'яні стремена ноги, важко погойдувався у сідлі козак Кирило Кайдан. З вигляду грізний і сердитий — у півліктя вуса, волосся густе, як верболіз при повній воді, чорні очі в сталевих цятках, — насправді ж добрий і незлобивий, мов дитина. Кайдан — високий і дебелій, і кінь під ним важкий: копита — як чавунці, ще й трохи кумедний, чорно — гнідий, а на череві — біла латка. Опустивши велику голову, кінь теж дрімав. Марко підкрався до рябопузого й в один мент прив'язав до хвоста бублика. Кінь пробудився од дрімоти, струщуючи шкурою на холці, замахав хвостом, і бублик замиготів у повітрі. Кайдан прокинувся од реготу, довго не міг нічого второпати, а коли побачив бублика, обурився й погнався за Марком. Той утікав, ловко правуючи між козаків. Кайдан хотів дістати його ратищем, але тільки збив з Маркової голови шапку, але той упіймав її на льоту. Пересміялись і перебалакали, а далі втома знову налягла на плечі. Степ курівся сірою млою, обрій заколихував, і вже дрімав не один Кайдан, а половина команди. Коні йшли ступою. Хуркнула з трави хохітва, прудко замахала крилами, аж зарябіло в очах, блиснула чорно — білим намистом на шиї, — то був самець у розпалі шлюбного шалу, — і впала в трави. Шукай — і з собаками не знайдеш. Козаки провели її політ сонними очима.

Дорога розтанула в травах. Це вже була не дорога, а примітна лише козакам звивиста стрічка, якою проїжджали аргатали або проходила козацька партія. Трави не витоптувалися до кореня, тож були густіші, ситіші, одначе приземкуваті, бур'ян ріс рідко, й менше траплялося тут кротовин, байбачих та ховрашиних нір.

Лаврін і Марко знову їхали позаду. Марко пристав до ватаги самочинно, й хоч не в звичаї козаків доправлятися, хто куди іде, одначе краще не мозолити осавулові очей.

Лаврін думав про Кіліяну. Вона десь там чекає на нього. Й усміхався сам до себе. Його обійняла млюсна хвиля, він дивився на дівчину у власній уяві, знову й знову бачив її над Сухою Тъмою, й од того спомину горіло тіло й було йому соромно та солодко.

Про Кіліяну думав і Марко. Одначе він би й під шибеницею не зізнався в цьому. Просто кортіло йому побачити ту дівчину. Лаврін часто розказував про неї, а він слухав, і вона поставала перед його зором. Лавріновою рукою брав її за руку, його ж пальцями погладжував чорні дугасті брови. А може, то вже були й не Лаврінові руки? Не Лаврінові пальці? Й не Коршак, а Султан ніс її через Суху Тъму?

Таки Султан. Виносив з чорної, як бездонна криниця, ночі й мчав її та Марка веселим ярмарком.

«Щасний Лаврін», — думав Марко. Бажав товаришеві долі й зі страхом почував, що це йому важко. Маленький чорний шуліка дзьобав йому в самісіньке серце. Невідь — чому, адже любив Лавріна. Готовий офірувати йому всім, навіть життям.

Й тоді ж прокрадалася думка: чи ж усім? Раніше сонце світило їм однаково. І він справді був готовий офірувати Лаврінові. Навіть накликав у мислях на Лавріна нещастя, щоб затим мчати на виручку. І тоді Лаврін променив йому очима, дякував. Гордий Лаврін, що й не перед кожним курінним скидав шапку, вклонявся Маркові.

Лаврін — збагненний і незбагненний Маркові. Він ним трохи зачудовувався і трохи підносився над ним у думках. Разом росли. Разом тинялися біля погаслих кабиць, ганялися за Шайтаном, в один день стали молодиками — їх записали до куренів і почали навчати бойної козацької справи. Лаврінові допомагав, скільки міг, дядько, але Перехрест ніколи нічого не споживав сам, ділився з Марком та іншими хлопцями. Потім Лаврінові знову поталанило — взяв його кошовий за джуру. Аби таке йому, Марку, то нічого ліпшого й не треба. Лаврін же навіть трохи гордував тією службою. Й не зажив там надії на який інший уряд. Навіть має серед старшини немало вороженьків. Марко сам такий: прив'яжи до верби — одгризеться, але ж буває, що не хочеться лягати спати без вечері, треба й схилитися, треба догодити — повеселити курінного, кухаря, затанцовати на батозі чи заспівати по — циганськи. Й тоді дадуть лусту, пустять вишкребти казана.

Десь глибоко в душі Марко відгадував, що та Лаврінова погорда є зовсім не погорда, а відомста за старцівське дитинство і певність, що дійшов зросту й сили — більше покривдити себе не дасть ні кому; він, Марко, такої певності не мав, за неї любив Перехреста й трохи заздрив йому. В усьому іншому Лаврін — неначе дівчина, його душу легко сполохати бридким словом, він гидливий, і над тим Марко часто кепкував; з сором'язливості й ота Перехрестова погорда. Він зодягався в неї, як у сталеву кольчугу.

Найкраще їм бувало, коли вліті Лаврін одпрошуувався у Сірка й вони удвох з Марком брали малого човна та поселялися на кілька днів десь на недалекому острові. Збирали чаїні та качині яйця, ловили малим волочком рибу, купалися. Жили в курені з гілля та очерету, запливали в очеретяні нетрі, вилазили на найвищі дуби. Все те — в добром змаганні, в ширій приязні. Вночі прокидалися од моторошного реготу сови, вдавали один перед одним байдужість — випробовували себе. І мріяли. Про чати на Дикому Полі, про походи на Крим. Звісно — в одній команді. Там, серед плавнів, Лаврін та Марко й самі були, як молоді звірки, такі ж прудкі й дики, чіпкі й гінкі — в одну мить могли видряпатися на височезне дерево, пірнути в воду й виплисти десь в очереті, пожувати його солодкий корінь чи з'їсти по сирій рибині.

Вони були крихітною часточкою плавнів. Проте Лаврін був трохи іншою, аніж Марко, часточкою. Лаврін жив з ними одним життям і любив їх споглядати. Він любив їхню сумовиту красу — чомусь з усього найсумовитішу. Його тривожив дощ у плавнях, лілеї в затишку, осінні верби, що тихо ронять на плесо схожі на човника листочки. Він милувався летом самотнього ворона, коли той викруглював дивовижні чаклунські кола, й відтавав душою біля диких каченят — малесеньких пухнастих грудочок, що, смішно хилитаючись, бігли до води. Потайки намагався намалювати (фарби випрохував або купував у монастирського богомаза) й вербу, і каченят, одначе те в нього не дуже виходило, тож не показував своїх малюнків ні кому. Бо Марко вже й так підкепковував над ним; задивиться Лаврін на зграю рибок на бистрі або на пружечок сонця, що тане серед очеретяного волоття, а Марко тим часом або хвоста йому хмелевого причепить, або при гурті вимаже сажею вуха чи й просто візьме на висміхи. Й через те Лаврін пильно приховував той триб своєї душі, стидався його, бо й справді, хіба мусить кортіти козакові малювати піvnі та ружі? То з руки тільки дівчатам, а якщо вже щось малювати, то коні та думбаси, піvonії ж та піvники тільки так, для забавки.

Лаврін не помічав, як пролітали дні, він би й зовсім не вертався на Січ, а Марко починав нудьгувати. Лаврін — найближчий Марків товариш, але Марко й з іншими молодиками водив дружбу. Здебільшого Лаврін не міг прожити без Марка й дня. Іноді починав ревнувати.

Здавалося б, мало бути навпаки. Лаврін і вродою вдатний, і у військових вправах спритніший, і грамотніший. Ще й увесь на виду, душа, як і қунтуш, розстебнута на всі застібки, ходить він навпрошки, а коли перечіпається, тільки дивується. Цим трохи схожий на отамана. Той перебрів огненнії ріки, а обдурити його в справах домашніх, житейських може й дитина. Потім сам здивується власній наївності й тому, що так легко дався на підмову. Марка ж обвести кругом пальця не вдається ні кому. На дні його душі зачайлася жарина недовіри, від якої зайнялася інша жарина — хитрості. Либонь, їх і закинула туди лиха доля, вона котила його з високого горба, через байраки і терни. Лавріна он прикохав сам кошовий отаман, а йому, Маркові, щоб добутися до гуртового казана, доводиться або пролазити попід руками, або хапати через голови. Змушений був і відманювати когось від казана й при тому дивитися чистими очима. І починає ненавидіти тих, хто при казані. А потроху — і всіх інших. І почував маленьку зверхність над ними. Й над Лавріном також. Тонко підмічав людські вади і вмів їх лицедійськи передавати. Багато знов про потаємний світ людської душі й просто про світ, найперше про Січ — що і в якому курені сталося минулого дня, про що говорили значні козаки на крузі, звідкіля прибули посли і хто їх приймав у військовій канцелярії.

Коли вони вдвох, Лавріна мало вабили парубоцькі грища, кінні перегони, всілякі змаги. Серед січових молодиків існувало запекле суперництво — скочити на необ'їждженого коня, переплисти Дніпро на порогах, схопитись «навхрест» або «попід силу». Марко сам до тих змаг не вдатний, однаке володів непревершеним умінням звести в герці — задираці інших, Лаврін волів випробувати себе на тих же порогах наодинці, не любив виставлятися на миру. Так вони й жили, і всі трохи дивувалися їхній дружбі, але їм до того було байдуже. А потім у Лавріновому серці з'явилася Кіліяна. Й Марко мовби віддаленів, але тільки ледь — ледь. Затинаючись, червоніючи, Перехрест гаряче й захоплено розповів Маркові про Кіліяну. Марко зрадів щастю товариша. А сам прийшов у курінь, і стало йому чомусь сумно.

...Марко кліпнув очима, оглянувся. Хіба він не радий Лавріновому коханню? Щирому і світловому, якого, мабуть, ніколи не матиме сам. Чи ж його, татаркуватого, полюбити така дівчина, як Кіліяна?

Донедавна про це не думав. Сам міг осміяти будь — чий گандж. Коли допікав кого до живого, аж ніби почував радість. Підводив кого під курінного — й щось пощипувало в душі. Знав і те, що ніхто не виплете зі слів так тонко сильця, як він, не вхопить швидше за нього чужої мислі, не розплутає її на стъожки. Йому часто казали: аби здобув грамоту, мав би поважний писарський уряд. Але казали так немов на посміх. Бо ж бачили в ньому штукаря, мартопляса. Й тоді в ньому щось піdnімалося до важкої образи, яку мусив гамувати. Адже, oprіч усього, отако, штукарем, легше жити. А сам бачив, що не дурніший не тільки за осавула свого куреня, а й за курінного. З порадами ж не поспішав, тримав їх при собі.

Нелегке то було життя, але сподівався на якийсь неймовірний талан, сподівався, що виб'ється нагору, твердо вірив у це. Іноді у замрії уже й дивився з тієї гори на інших. Знав напевне одне: вибившись нагору, допоможе й Лаврінові.

А в Лавріна таки глузду не повен казан. Бо ж хотів покинути кошового, піти в курінь. Простим козаком. Всі попередні джури — хорунжими, осавулами, декотрі мають свої зимівники. Випросили виморені чи вигублені татарином господарства. Марко гадав, що й Лаврін чогось допне собі. А біля нього, либонь, покористається й він.

Лаврін доп'яв собі кількох недругів, і Марко мусив на людях триматись остронь од нього, аби не накликати на себе чийого — небудь гніву. Перехрест має заступництво, а він — тільки дублену шкуру.

Доля несподівано розіслала перед Лавріном білий сувій, а Марко залишився на чорному тирлі. Й було йому сумно та скрушно. Й хотілося зробити щось таке... Чимось здивувати всіх.

Вигадати щось кабешне або й зле. Але нічого не придумувалося. Марко давно знає, що світ — він недобрий і хитрий, що люди не такі, якими виставляють себе, що кожен пряде свою ниточку й намагається захопити для неї якомога більше куделі, а то й присукати до своєї ниточки ниточку сусіда, виплести мережу, якою впіймати все, що трапиться. Неждано — негадано Лаврінові, який нічим для себе не клопотався, доля дала в руки барвисту ниточку, не ниточку, а цілу крайку, Марко ж залишився з порожніми руками. Марко відчув: з тої хвилини, як він дізnavся про Лаврінове щастя, щось зрушилося в ньому. Став понурим і дратівливим, все біле й зелене в серці перечвілося в чорне; незлобивий кпин обернувся в насміх, захоплення — в заздрість, заздрість — в обмову. Це помічав сам і не міг нічого з собою вдіяти. Бажання похизуватися, здивувати інших жило в ньому й далі, але й воно одмінилося в барві. Проте нині степ, далека мандрівка і якесь неясне відчуття, якесь сподівання навіяли йому в груди колишньої легкості та веселості.

— Якось у оцюму степу ми з отаманом Мжичкою сполохали дрохву, — почав Марко плести коші. — Вона була завбільшки з коня. Як побігла, аж земля задвигтіла. Під'їхали, а там двадцятеро яєць. І кожне завбільшки з цебер...

— Дрохва по двадцятеро яєць не несе, — сказав Кайдан.

— Проста не несе, а ця знесла. Запитай у Мжички, коли не віриш. Він ще сказав: «От би підсипати, щоб вилупилися дрохвенята». А я йому: «Давай підсиплемо».

— Ну? — недовірливо закопилив губи Кайдан. — Під кого б то?..

— Так само й Мжичка засумнівався. А я йому: «Під Кайдана Кирила. Спить він без просипу, може, й висидить».

Козаки реготіли, Кайдан також.

Обідали в Рубановій залозі. Всі на Січі знають: смачнішої, як з криниці Рубанової залоги, води немає в усьому степу. Вона пахне чебрецем і дикою м'ятою й холодна, аж зуби ломить. Криниця глибока, бо залога стоїть на горбі. Залога вельми вигрунтована, хоч і невелика — сажнів по двадцять у кожен бік. Але рів глибокий, і високий вал, і палісад міцний, дубовий, о дев'яти гарматках і тридцяти бійницях, і ворота подвійні, оббиті залізом. Біля валу — височенна фігура, а на вершечку вплетений лозовий кіш, з якого зорить у степ козак. Кілька роз'їздів пильнують понад Сірим і Мрячним байраками. Всього в залозі стоять постоею сімдесят два козаки. Залога затісна для такої кількості людей, — частина з них ночує на другому поверсі куреня (перший, плетений з лози, то конюшня), — через те в стіні валу викопано дві чималі землянки. Служба на постоеї нудна, обтяжлива (хоч це й найближчий до Січі постій), тут раді новій людині; дозорці довго не хотіли відпускати пана Амбросія з козаками, частували холодною юшкою з карасів, студеною водою з криниці, аж поки Амбросій рішуче взявся за шапку й наказав своїм козакам сідлати коні. Незабром залога і фігура згинули в сіруму мареві. Й знову не тронутий череслом степ обліг з усіх боків. Тут буяли бур'яни і трави, падали й ізтлівали, а по них спиналися нові, і так рік у рік — століття, віки. Той самий жовтий буркун і шорстка тирса, немов вони й не вмирали ніколи, немов цвіли й гойдалися од тих днів, як почало світити сонце. І та сама каня висіла над степом, і той самий байбак свистів біля нори.

Нудно козакові в степу. Майнув на обрії табунець сайгаків і розтанув у травах. Віковічні трави котили в далеч віковічні хвилі, й пахло од них старими медами. Вітер піднімав хмари жовто — зеленого пилку, й тоді затуманювалося сонце, а коні пирхали й збивалися з кроку. Доцвітали дрік, горицвіт, дев'ясила, буркун і медунка, всі вони пахли медами й цвіли жовто — майже всі квіти в степу величаються тою барвою, тільки катран та гадючник додають білої, а шавлія — синю — фіолетової. І від того і в очу в козака жовто, й жовтими здаються небо та далина.

На обрії стояли високі, схожі на козацькі шапки, хмари, ще й кучеряво — білі, козаки їхали

на захід, хмари — шапки пливли на схід. Козаки проводжали їх очима.

Любить козак степ! Він і сам того не знає; так любить, що й жити без нього не може, — квітнуть у його серці воронець і грицики, й ширяють там підорлики, і чаєчка в'ється в мислях, спогадає він їх і осягне до кінця свою любов, коли ляже на смертному одрі десь у далекому селі чи слободі (рідко кому з них таке випадає), і затужить його душа, й рвонеться — вже вільна, без тіла — понад долинами і вибалками, квітами і травами, і оселиться десь на високій могилі. Зустрічатиме й проводжатиме козацькі чати, але вже мовчки.

Повернуло на вечір, до дна прогіркливій полинами день спадав на землю жовто — сірою імлою. Двоє підорликів по крутій дузі бралися у ще не вичахле небо — облітали перед сном свої володіння.

Ночували козаки в неглибокій балці біля криниці. Примітне, знане місце. Цього літа вони ночували тут, либо нь, перші: вода в криниці була чорна, застояна, нежива. Лаврін розсідав Коршака, поплескав по шиї долонею, аж бризнула пілюка, — кінь одразу бухнувся на землю й почав качатися, по — собачому підібгавши ноги. Так качався тільки він; Султан важко перекидався з боку на бік, збиваючи копитами під корінь трави, а потім ще довго лежав, немов роздумуючи, вставати йому чи ні, а Коршак скочив на ноги враз, обтрусившись, але якийсь час не йшов пастися, а косував на господаря. Лаврінові коні йдуть до рук. Навіть чужі. Є серед них такі, що нікого, крім господаря, до себе не підпускають, а якщо козак вискочить на хребтину, стягне за ногу й копитом ударить, може забити й на смерть, проте Лаврін легко укосував найхарапудистішого румака. Козаки казали, що Лаврін знає таке слово, й він того не заперечував, бо почував у своїх руках, у собі самому якусь дивовижну ласкаву силу, ласкаву впевненість, якій легко, хоч і з дрожем, корилися коні.

Все ще не спускаючи господаря з ока, Коршак пішов попаски до табуна, а Лаврін, вичерпавши з козаками до дна воду, чекав, поки натече свіжої. На тріскучому, з кураю, вогнищі гуртом варили куліш й одразу ж по вечери вкладалися спати, аби засвіт продовжити путь.

Тільки Лавріну не спалося. Йому весь час здавалося, що на нього хтось дивиться, розплющував очі й бачив над головою лампади зір, що мерехтіли в безодні неба. Може, це вони дивилися на нього?

Врешті стягнув з себе кирею, підвівся. Козаки спали, вклавшись кружка довкола кущика лози, під яким поблизувало світле око копаночки.

Коні паслися тут же, в долинці, іноді чулося важке гупання — кінь перестрибував стриноженими ногами, пофоркування, нутряне зітхання. На південному схилі балки черніла постать козака на чатах. Лаврін пішов до нього. То був Кайдан.

— Йди спати, — сказав Лаврін. — Мені однаково — не спиться.

— Мед — пиво сниться? — Кайдан тихенько засміявся. — Чи болить щось?

— Нічого не болить.

— Ну, тоді гуляй. Тільки не пускай з балки коні.

Кайдан поспішливо, — боявся, щоб Лаврін не передумав, — почимчикував до стану. А Лаврін порахував коні й побрів з балки нагору. Зупинився. Перед ним mrів степ, неначе приворожений місяцем. Якийсь чар упав на нього чи сам умів чаруватися — лежав безшлесно й тихо, аж було чути, як наливаються соком трави. Спало все: кожна травинка, кожна бадиличка, кожна квітка, тільки зорі не спали, стерегли в травах вічність. І зблискував над обрієм серпик місяця, здавалося, хтось збирається вижати степ і не одважується. Пахло дроком і буркуном, і ще сотні запахів плавали над степом. Лаврін стояв у них, неначе на дні озера або моря. Зорі, й трави, і серпик місяця, і тихий, як подих немовляти, сон.

Однаке спало не все. Майнула проти зір тінь і пропливла біля самих Лаврінових ніг — пролетіла степова сова. Нез'ясненна тривога оповила Лаврінові груди. Він зрозумів: це вона

дивилася на нього потайними очима, вона не давала спати. Серце мліло, серце щось віщувало — не тільки омріяну зустріч віщувало воно, а й щось незнане, невідоме. Життя — то і є невідомість.

Спробував виборсатися з тих невидимих тенет, оглянувся довкруги. Однаке думці нікуди було сховатися, ні за що зачепитись. Степ і зорі, зорі й степ, і сон, який панував тут од первого дня сотворіння світу. Бездонна ніч, і він посеред неї... І світ... Що ж таке світ?.. Який же він дивовижний та гарний. І легкий. Боже, як гарно жити в світі, яку благодать сотворив ти... Ще й дав мені можливість спивати його, як найкращі меди. За віщо ти мені це дав? Хто я такий? Чи зможу бути достойним твого високого дару і твого помислу? Може, до кінця й не зможу, але намагатимусь прожити так, щоб на моїй душі не було жодної брудної цяті. Не покривджу сиротину, допоможу каліці. Не даватиму попуску собі. Бридуватиму поганим словом. Відчував у собі приплив чогось нового, високого. Ніколи ще не сягав у такі глибини степу і власні глибини. Відчув себе у злагоді з безконечним степом і небом і подумав, що оця ніч, степ і небо — це мовби той берег, од якого одштовхується і з яким прощається, він прощається з легковажністю і безжурністю, вступає в інше життя, яке йому рішуче не відоме, але яке теж прекрасне. Він уже сам був інший, новий, ніжніший і суворіший, просив у неба благословення, а воно мовчало.

В ту мить йому захотілося покинути все й піти, загубитися в цьому безконечному степу.

Та одразу ж втрутівся здоровий глузд: куди й чого? І що це з тобою діється? Наслання? Мана? Чи це зорі зваблюють у солодку й тривожну невідомість? Вони купалися в росяних травах і світили йому в обличчя, їхнє сяйво було живе й неживе, примарне і хистке. І знову тривога забриніла в серці, й він здригнувся, струснув головою, пішов униз. Щось воно віщувало йому: велику радість або велике лихо.

По той бік балки запідпадьомкав перепел. Лаврін зупинився. Чомусь оглянувся назад. І враз у його думці все постало зовсім по—іншому. Широкий степ, широкий світ... А козакові мовби й немає в ньому місця. Раніше про це не думав. Січ — мати... Як у пісні. Вона — його колиска і його хата... Січовий курінь — Лаврінова хата. Іншої домівки не знав... А десь же вона була... Звідкілясь почалося і його життя... і були в нього батько та мати, а може, й брати та сестри, дядьки та тітки... рід, родина... Чи стане йому родиною Брус? І чи то його місце в широкому світі? Задумався парубок. У задумі обличчя його стало сумним. Одинока зоря сльозою скотилася по його лискучій од місячного сяйва щоці. Місяць гойдався над обрієм, наче срібне стремено.

Хоч Лаврін не спав усю ніч, однаке вранці почувався бадьюром, тільки ще самотнішим. Їхав занурений у думки, трохи відставши од ватаги. Сонце сходило з — за хмари червоним колом, а потім близнуло косим промінням, і засвітилися в одну мить, отепліли роси. Жайвір потягнув у небо тонку струну, і вона задзвеніла, наче кобза.

Їхали до полуночі, підпасали коні й знову їхали, і вже трохи притомилися, тож пригасли розмови та жарти. Небо пашіло, як розпечена пательня, і лише за полуночі спека почала спадати. Несподівано праворуч заманячив табун коней, і осавул повернув просто туди. Вершники їхали в травах, що сягали стремен, — вони тут були особливо буйні, але й м'які — мітлиця та тонконіг, — коні йшли обачно, раз по раз неглибоко провалюючись копитами в ховрашині та байбачі нори, сторожко схропували. Біля табуна закрутилися на конях верхівці, двоє поїхало назустріч. Певно, відзнали запорожців. Один із них, що на сухоребру темно — гнідому румакові, був хазяїн табуна Гнилка. Це був похмурий, трохи недовірливий чоловік з побитим ряботинням обличчям, уїдливою усмішечкою в кутиках губів і з вічною насторогою і погрозою в очах, жилавий, худий, з втомленими очима, з великими робочими, звичними і до ціпа, й до шаблі руками, ще недавно був не хазяїном, а співлодарем табуна й хутора. Він мав

свою частку в таборі й хуторі, а належали вони козаку Носу. Гнилка — хазяїн запопадливий, сміливий і вмілий. Землі тут — скільки кінь копитом відміряє, а таку сягнисту ходу, як у Гнилчиного румака, побачиш не часто, звіра — аби стачило куль і пороху, трави — можна викласти стіг до неба. Тільки не лінуйся й не давай лінуватися іншим, і Гнилка не лінувався. Наймити крутилися довкола нього, як млинки. Здебільшого то були аргатали. Всенький рік, од талих вод до перших снігопадів, вони в степах при табунах.

Восени Гнилка розраховується з аргаталами стригунами й бузівками, съоголітешніми лошатами й телятами. З року в рік Гнилчина частка в Носа більшала, врешті він відкупив у нього весь табун — двісті п'ятдесят корів і бичків — і хутір.

Кошеві Гнилка платить димове і військове, а також перетримує козаків, які їдуть у дозори або караули. І татарському азі платить дещицю, й близні татарські коші не вельми його шарпають. У крайньому випадку на коротку відсидку від малочисельної розбійної ватаги має Гнилка біля воріт хати рублену башту на вісім бійничок, а в башті маленьку гарматку.

Запорожці гордують домовитими козаками, називають їх гніздюками, сиднями, а в душі не одному розтікається заздрість, коли дивляться на ситі, наче вилиті, корови й прудконогі коні. Корови всі коричневої масті, вони дикіші, ніж ті, які господарі тримають по селах, а коні й геть дикі: побачивши незнайомих вершників, витріщились на них, наче на диво, а тоді буланий, з темною смugoю вподовж спини жеребець коротко заіржав, пирхнув і повів табун у степ, хвилюючи жостір і тирсу. Все це його, Гнилчине! А вигляд має непоказний, і убранство його проти козацького просто — таки нужденне. На ньому полотняна, просмолена од нужі сорочка, шкіряні штани — мешини, ялові чоботи, витерті в травах до червоного, та ще ремінний гаман, а в ньому — кремінь і трут, ремінний черес із швайкою і кресалом — все, як і в інших аргаталів. Хіба що рушиця та шабля кращі.

Гнилка знає степ, як свою п'ятірню, всі горби і видолинки, річки та байраки; впаде десь билиночка — і він знає, чого вона впала, хто тут пройшов чи проїхав, і угадує наперед, хто пройде й пройде, на тому тримається, та й січовики чи не найдужче поважають таких людей. Він пройде по степу вночі із зав'язаними очима й не заблукає, в нього слух, як у дикого тарпана, а нюх, як у вовка. Було видно, що Гнилка давно не злазив з коня, виморився, його очі сльозилися й хворобливо блищають.

Гнилка передав табун своєму підпомічникові, а сам із козаками поїхав до хутора. Хутір — чималенький, проте ставлений не міцно: хата, два хліви, стайня на двадцять коней, дві кошари — все обнесене тином й навіть не обмазане глиною. Над уцвяхованими ворітьми височить башта, впадає в око й вал новенький з невисоким палісадом. Хата — крита очеретом, а поверх очерету — землею, там уже поріс бур'янець.

Проте є в нього й криті сукнами кожухи, й хутра лисиць та кабарги, і смушки; все те поховано в бочках у великій ямі під долівкою — льохові.

Й нині Гнилка найбільше думав про них. І про корови та коні. Він був похмурий і дратівливий. Саме біля нього Лаврін відчув, саме відчув, а не зрозумів, що небезпека татарського рушення повисла над краєм, що вонаходить десь отут, може, принишкла в оцих травах, і щоміті за лісяною огорожею зимівника може спалахнути жорстоке татарське «алла», і звідти полетять свистючі татарські стріли. Гнилка казав, що дозорці помітили вже давно, як малі татарські коші потяглися до великих і татарські чамбули стали зайжджати далі, вони озлішали й посміливішали. Гнилка збирався залишити зимівник й податися кудись на Слобожанщину. Він бачив попереду збитки, а може, й розор, і від того ним заволоділи ще більше похмуристі і смуток.

Та й усіх козаків оповив смуток. Здавалося, один Марко не помічав того: баляндрасив, і сміявся, й навіть кепкував з тих, що гомоніли про близьке татарське нашестя, його мовби

підносило щось, гірке й веселе воднораз, він чомусь почувався, як зайшлив сміливий чоловік на чужій пожежі, ходив околяском, кепкував, піджартовував, спробував подратувати короткошийого, з гострими і довгими, наче штилі, рогами бугая, що ходив у міцній загорожі, той ревнув, недобре подивився на козака, кілька разів кинув широкою, як сковорода, ратищею землю собі на спину, а тоді буцнув крутым лобом з кучериками біля рогів, аж затріщало вір'я, і Марко ушився під регіт козаків. Вечеряли в дворі біля призьби на широкому рядні. В казані парувала юшка з галушками, скунський поставець кружляв по колу. Гнилка їв неохоче. Клював носом, голова йому хилилася до колін. Раптом вигукнув, неначе уражений гедзем: «Аркань, Прокопе, жеребця, аркань!» Побачивши розсміяні очі, закліпав повіками, зніяковів; виловлював з казанка галушку, поквапливо жував, а далі очі йому заплющувалися і голова хилилася на груди. І знову: «Варко, Варко, вижени з клуні кури». Лаврін подумав: який то важкий лантух — Гнилчине багатство. Якщо збіжжя не придавить до землі, то висиплеться через дірку. Марко хотів пожартувати над Гнилкою, покласти йому в ложку замість галушки жабу, але Лаврін не дав. Гнилка небавом тут же, біля призьби, й заснув. Уранці Марко таки викинув фортеля, який ледве не обійшовся йому дорогим коштом.

Гнилчиха — дебела, товстонога молодиця — бігла з дійницею до корови, Марко перепинив її й запитав, чого вона не вийшла до нього увечері, як обіцялася.

— То я задурно дав тобі плахту! — Марко казав голосно, аби чув чоловік, котрий обтіував біля хліва новий дишель до котиги — величезної гарби. Гнилка витріщив вирла, збуряковів на рябому виду, з дишлем у руках пішов на жінку й на Марка. Запорожці одняли в Гнилки дишель, але скільки не розраювали, гніздюк не йняв віри, що то був жарт. Сікався до жінки, вигукував, що більше не підпустить до воріт жодного січовика. Прийшов осавул, пан Амбросій, послухав, уявив у когось із козаків з рук нагая, але Марко вже потягнув коня за ворота, й осавул тільки встиг покласти басаман на крижі Султану та довго скородив моркув навздогін Маркові. Лаврін наздогнав Ногайця, й вони полишили козацьку залогу, поїхали далі самі. Лаврінові туманила голову досада: вбив шпона Марко, невдатно вив'язав жарт. Марко ж сміявся, але щось заважало йому оддатися душою жартам і веселощам до кінця. Вони були неначе чорна нитка в блакитному шитві, що прялась у майбутнє і туманила Маркові день.

Проте йому таки вдалося утнути й дошпетну штуковину. Й тим потішити і себе, і Лавріна. Це вже було недалеко од Ладижина. Проїздили вони міст через невеличку річечку Соб, і Марко з коня побачив у очереті якогось чоловіка. Дійшлив Ногаєць одразу вгадав, хто то такий: то сидів старшина й рахував вози, верхівців і пішаків, які добувалися по його мосту на той бік. Увечері він звірить свою лічбу з лічбою мостового і таким робом дізнається, чи обманює його мостовий.

Марко стиснув острогами коня й погнав по греблі, гукаючи: «Татари, татари в степу!» Старшина зопалу стрибнув просто в воду й вбрід добувся на греблю, по якій дядьки саме везли зерно на помол у його ж таки млин. Ох же й регіт стояв на греблі. В одного дядька, котрий низько нахилився над бильцем мосту й витирає кулаками слози в очах, аж шапка упала в воду. Сміявся мостовий, сміявся Лаврін, що їхав назирці, тільки Марко сидів на коневі незворушно й, здавалося, не помічав нічого, а якщо й помічав, то воно його мало обходило.

Такий штиб його жартів.

Дорога кривуляла лісом, з правого боку синіли ялини та сосни, з лівого тягнувся мішаний ліс: дуб, клен, береза, іноді грабина або осичина. В понизов'ях — вільха та верболози. Ліс — мовчазний, глухий. Прокопитили місток — товсті плахи ув'язані лозою, — проїхали ще з півсотні сажнів, і Лаврін повернув коня ліворуч, просто в струмок, що плюскотів у траві. Цю путь проїхав сотні разів, нехай тільки в думці, але заблудитись не міг. Дорогу йому розказав Брус, а потім Кіліяна.

Ось верба над струмком з п'ятьма короткими товстими гілками, схожими на розчепірені пальці. Тут вони знову взяли в ліву руку. У траві виднілась ледь помітна колія, яку можна було відшукати, тільки знаючи про неї. Дорога бралася вгору, а тоді покривуляла праворуч, обминаючи руїни монастирища. Сумно й страшно сіріли ті руїни. Не було ні стін, ні стовпів, тільки купи каміння, порослого бур'яном, та неглибокі ями. За монастирищем колія впovзла на стару гребельку, насипану між двох ставків, уже замулених, порослих лепехою, очеретом. Відтак поминули нешироку стіну лісу, а далі відкрилася долинка, оточена з усіх боків горбами. По схилі горба праворуч кучерявився сад, за ним жовтіла огорожа з очерету. Хата стояла між лісом і садом, притінена осокорами. Вікна обмальовані по білій глині жовтими півоніями та червоними ружами, від того і в Лавріновім серці теж зацвіли півонії. Біля хати — клуня, два хліви, дві комори, ще якісь будівельки — мабуть, погрібник і льодовня. Обійтися огорожене воринням, зчорнілим, але ще міцним. Од подвір'я кривуляла в долину стежечка, пірнала в густий кущ калини, а там — до криниці. Мабуть, звідти починається й струмок, його позначала густа, яро — зелена гривка осоки. Запорожці не могли одвести од тої божої краси очей. І водночас обое подивували, що Дорош Брус оселився в такій глухомані. Та ще й сховав тут красу — Кіліяну. А може, через неї й осівся тут?

З подвір'я виїгли дві здоровені курти — вівчарки з короткими, поодрубуваними для зlosti хвостами, обпали козаків. Курти були злі як гаспи. Їхні очі з чорними пучками шерсті над ними горіли жаринами, з пащек текла слина. Такі можуть і на смерть загризти. Вони не лементували, а коротко, хрипко погавкували, норовили стрибнути на груди. Запорожці посідали в сідла, коні пряли вухами, переступали ногами, а Лаврінів Коршак вищирив зуби й поривався вкусити курту. Він тремтів і дрібно трусиав холкою.

— Дунаю, Вовкулако, пішли геть, — нараз пролунало. Козаки оглянулися й побачили за кущем ліщини Дороша Бруса, що стояв з мушкетом у руках. Дознав, що до нього хтось їде, вийшов назустріч. Привітався ні холодно, ні радо — тільки черкнув по Маркові поглядом. Прикладом мушкета позаганяв собак, зачинив у погрібнику. Тоді повернувся до кущів малини й порічок, що підступали просто до лісу, гукнув:

— Це свої, виходьте!

З лісу вийшло двоє старих — дід та баба, мабуть, челядники, — і Кіліяна. Марко, як побачив її, в першу мить розгубився. Вона була зовсім не така, як вималювалася уява. Нижча зростом, — то Лаврінові видалася високою, — струнка й гнучка, як лозинка. Личко в Кіліяни невелике, з гостренським підборіддям, смагляве, а очі чорно — сині, але не холодні, в них так і стрибали гарячі іскорки. Туга чорна коса спадала по грудях нижче пояса.

Кіліянина краса обпекла Марка. Ще й подивилася дівчина чомусь спершу на нього, а вже тоді на Лавріна. Й зайніялась рум'янцями, й ледь — ледь усміхнулася кутиками губ. Вони були в неї особливо принадні: темно — вишневі, владні, примхливі й нервові. Навіть недосвідчений у дівочих чарах Марко відчув це, йому неймовірно, до смерті захотілося бодай пальчиком доторкнутися до цих красивих і небезпечних губ. Марко гребонув п'ятірнею чорний, з підлизом

з лівого боку чуб, і йому на якийсь час одібрало мову.

Й нагло, страшно і приголомшливо майнуло в думці, що він міг би вбити Лавріна. Несосвітенна, дурна й дика думка, навіяна нечистим, Марко аж стенувся, аж озирнувся, чи не помітив чого Лаврін, а тоді сплюнув під ноги.

Лаврін теж довго мовчав. В його душі щось затремтіло, спалахнуло яскравим світлом, і він увесь заснів від щастя. Воно виповнило його всього, що усміхався трохи аж причмелено. І вже по тому зняв шапку, стріпнув чубом і тихо сказав:

— Добриден, Киліяно.

— Добриден, — стримано відказала вона.

Козаки поставили у стайню коней, умилися з дороги; господарі одразу запросили їх до столу. Потрави подавала стара, яку звали Вуцькою, Киліяна розстелила перед козаками рушники та поклала кленові мальовані ложки. Горілкою Дорош гостей не частував і відставив убік пугар, що його дістав з торок Ногаєць, а приніс із льоху барильце березового, настояного на ячмені соку. Сік був різкий і трохи хмільний. Киліяна сиділа поруч батька, навпроти козаків, ловила скрадливі Лаврінові погляди, і те не могло сховатись ні од кого. Й така була гарна, що Марко не міг одвести од неї очей. На голові вже не коса, а дрібушечки — кілька маленьких кісок, перев'язаних червоними стрічечками, вони їй вельми личили, робили її ще загадковішою, та й вона сама не ховала тієї переміни, промовляла всім своїм виглядом: «Ось я яка!» Вона була як погода напровесні: мінялась щохвилини. В очах у дівчини гралі блискітки. Вона кидала їх Лаврінові. Декілька їх потайки од усіх упіймав Марко. Аби привернути увагу дівчини, спробував покепкувати над старою, що кутуляла гречані вареники з сиром беззубими яснами, але Дорош нахмурився, й він умовк. Киліяна була якась особливо соромлива й притихла, але її очі так і сяяли радістю. А Марко боявся підвести очі: вперше в житті він тратився, вперше в житті почував свою незугарність.

По обіді Брус показував господарство: простору хату на два ґанки, з прохідними сіньми, в яких в'язками висіли вовчі та лисячі шкури, вовна в мішках і пряжа, світличку і кімнату; в кімнаті на стінах висіли килими й ведмежі шкури, поверх них зброя — шаблі, кинджали, ятагани, два напівпанцири, списи, мушкети; в світличці стеля була побілена крейдою, з чорними мережками по краях, на прикрашеній рушниками внутрішній стіні висіло гніздо ремеза — на щастя. В хаті — прості лави, стіл і дорогі підсвічники, дорога скриня і навіть комод із різьбою. Пробігла Киліяна, на мить зупинилася біля вправленого в мідний обід люстерка, звідти на неї глянула вродлива смаглявка — лишилася задоволена, майнула надвір. Дорош теж повів гостей на подвір'я — показати обійстя. Найбільше він кохався в пасіці, вона стояла в саду на горбі, обнесена очеретом. У саду набирали соку ранні груші, ще зовсім зелені, а вже гнули долу віття. Біля плоту росли мальви, ясна річ — насадила Киліяна, вони дивилися на козаків великими, здивованими, але теплими дівочими очима. Посеред пасіки біліла капличка з образами святих Зосима і Саватія, на багатьох дуплянках теж намальовані образи святих, а на деяких просто картини: козак Мамай, козак у неволі. Картини мальовані погано, й Лаврін подумав, що намалював би краще. Він колись допомагав січовому богомазу і пробував писати по дереву людські парсуни, деякі з них богомаз позстругував, а кілька лишив, трохи підмалювавши. Того Лаврінові kortilo найбільше — навчитися малювати картини, він навіть хотів найнятися до богомаза, але того прогнали з Січі за якусь крадіжку. По тому Лавріна тільки іноді кликали до церкви пофарбувати бокуни та двері, розмалювати держална для хоругов, малювати ж хоругви та ікони замовляли богомазу самарського Миколаївського монастиря або привозили їх з Києва.

В омшаниках, куди теж завів їх Брус, гуск у липівниках мед. Дорош Брус величався своїм статком, але справжньої радості від того величання, певно, не мав. Був похмурий і весь час ніби

дослухався до чогось. Кілька разів повертає мову на татар, розпитував, чи не знають чого нового запорожці. Тут, на Поділлі, все пропахло чутками про них. Чимало людей покинули хутори й подалися на лівий берег.

Лаврін слухав Дороша упівуха, те й знай оглядався на подвір'я, де Киліяна з Вуцькою розвішували по вір'ю полотно. Коли вернулися до хати, Марко з Дорошем сіли на призьбі, а Лаврін догнав Киліяну, що йшла з серпом у берег, забрав серпа і пішов поруч. Не вельми довго вони жали, повсідалися на траві, тихо гомоніли. Киліяна видалася Лаврінові трохи не такою, як на ярмарку. Там вона шастала поміж яток, прицінювалася, примірялася, зажартовувала з крамарями, була вогниста й швидка, а тепер мовби притихла, принишкла, стала простішою, домашнішою, а від того ще милішою.

Киліяна ж чекала переміни в своєму житті і думала про неї. Про неї, про себе, але не про Лавріна, який він є і яким буде мужем. Буде такий, як вона захоче, це вирішила одразу.

Марко спостерігав за ними обома зоддалік, не знати чому йому стиснуло щимками серце, хотілося підійти до них, а зневіси, що зайвий, не пішов. Потоптався на подвір'ї, знову сів поруч Бруса на окорованій дубовій колоді під призьбою. Якийсь час сиділи мовчки. Марко, котрому було мулько од тої мовчанки, запитав Дороша, чи не нудно, не страшно йому жити в оцій глушині. Дорош повів зизим оком, — не одказав нічого. Чи тому, що не хотілося говорити, чи й не зневіси, що одказати. Як не зневіси уже й того, нудно йому тут чи гарно. Квітнув сад, роїлися бджоли — мир і супокій. Од звіра мав захисток, мав оружжя... Але ж вибирала це місце неволя... Він і зараз обминав велелюддя, на яких міг зустріти свою, позначену грізним карбом, долю. Двадцять снігів стало відтоді, коли востаннє танцював на запорозькому базаріщі. Забув, як воно й ноги ходять у танці. Либо ніхто й не пізнав би його. А однак волів не стрічатися з січовиками. Невиконаний присуд ходив слідом усе життя, з роками не віддалився, не стерся. Навпаки, росли статки, він приступав близче, росла Киліяна, й зростав неспокій. Останні тижні Дорош ходив як потороча. Може, що зустрів запорожця. Ще й засватав за нього дочку. І сприйняв це як лихий триб долі. Вчиняв Киліянину волю й заразом хотів раз і назавжди прогнати хистку тінь з — за плечей: «Нічого я не боюся, все згинуло, розтануло, поросло лободою».

Думка звивалася, як гад біля бosoї ноги. Ворухнися — й одразу ввіп'ються отруйні зуби. Сливе вже черкають ноги. Сьогодні збегнув доконечно: не згинуло, не розтануло, не поросло лободою. Побачив з кущів запорожців, і тенькнуло в грудях; уже й упізнав, а руки трептіли, ледве подолав спокусу розрядити випалом рушницю. Але хіба розстріляєш минуле!

Дорошеві в грудях заклекотіла злість. Приїхали на його добро, як на своє власне. А відають, якою кров'ю, яким гріхом перед Богом воно нажите? Кара за гріхи йому, Дорошеві. А статок тому голоштаньку. Він, Дорош Брус, не хотів тієї крові. Був, як і оцей Лаврін, вольним і гордим козаком. Стояли вони на Маяці малою залогою, і шрамуватий рідкозубий осавулець Кіт підбив їх перестріти та потрусили татарських купців. Усім припав до серця осавулів замір — басурмани, нехристи, діло те угодне Богу й корисне собі. А далі були купці волоські, за ними чумаки з Дону й свої чумаки. Не зогледілись, як стали прибишами. Не сказати, щоб Дорош не карався тим лихим промислом: поклав собі в думці одкинутись тихцем од ватаги, осісти десь на Поділлі. Та небавом їх упіймали, і стали вони перед січовим товариством переконані правом. Осавула присудили до палі, а їх чотирох посадовили на гармати на три дні. Рік після того Дорош козакував чесно. Аж поки не заникнув на Маячку та не розкопав свій сховок. Він був порожній. І така скруха взяла Дороша, така злість, що трохи не вбив січовика, з яким приїхав туди й чиї гроши лишилися цілі. З ляку той розділив свій набуток навпіл, але грошей була мізерія, і наступної ночі вони вдвох засіли при битій дорозі. Так стали комишниками. Хитрий придумали промисел. Засідку вчинили на дні лісового яру, такого крутого, що порох з — під

кінських копит падав прямісінько в прірву, понад якою кривуляла дорога. Чумаки спускали вози по одному, заклавши межі спиці дрюччя.

Наступного воза спускали тільки тоді, коли передній доповзав до низу. Про те криком сповіщали самі візники.

Обпатравши одного воза, пов'язавши чи порішивши — якщо опиралися — візників, Брус або його напарник, приклавши до рота долоні, подавали із зеленого мороку знак іншим:

— Гей, пускай!

Часом вдавалося перепустити невеличку, возів у п'ять, валку. Якщо не впорувались тихо, доводилося тікати. Мали для того певну стежку.

Одначе восени самі попали в пастку. Дорошів товариш погинув, а його зв'язали. Гнало Дороша п'ятеро козаків, їхали на конях, а Дорош ішов із зв'язаними руками, з мотузком на шиї, притороченим другим кінцем до сідла хорунжого з Самарської паланки. Дорош волікся по дорозі, вже попрощався зі світом, тільки просив у Бога легшої смерті. Перед очима стояв лихий навчитель, шрамкуватий осавулець Кіт, гострим кінцем, оббитим залізом, паля вилізла йому біля шиї; за якийсь час тіло висохло, й коли повівав вітер, крутилося, й кості торохтіли, немов були зсипані до шкіряного мішка. Очі Коту склювали підорли, а рідкі великі зуби щирилися на зустрічних, зарікаючи їх на крадіжку. Страшно було Дорошеві тої палі. Пряжило сонце, маленька ватага розтяглася по степу втомленим пташиним ключем. Хорунжий куняв у сіdlі. Вони в'їхали в балку, й козацький ключик згинув з очей. Упевнившись, що нікого не видно, Брус щосили потягнув хорунжого за ногу, й той гепнув на сухоземля, затим двічі вдарив його важким чоботом по голові, зубами витягнув з піхов хорунжого шаблю й перепиляв об неї сирицю на своїх руках, перетяв мотузок на шиї. Хорунжий спробував був підвистися, Дорош одтяв йому голову. Кінь у хорунжого був гарний, то Дороша не наздогнали.

З грошей, які приховав у яру, — оця хата на два ґанки, й килими, і пасіка, й двоє коней у стайні, дві пари волів та три корови.

За жінку взяв під Баром наймичку з корчми, татарку — вихрестку, котра майже не говорила по — українськи й не могла його виказати. Жінки не любив, бив її тиранськи, доки вона не oddala християнському Богу душу. Ото у лісі її могила з маленьким хрестом. Кіліяні тоді сповнилось дванадцять років.

З роками розквітла Кіліянина краса, пішла дівчина в Брусів, але вгадувались у ній і материні риси. Коли вловлював їх, хмурнів; тоді йому здавалося, що вона якимось чином може розгадати, що саме він загнав на той світ матір, і помститися. Його страх засновувався на тому, що в гніві Кіліяна не раз виказувала всю чорноту їхнього життя й намагалася прокрастися думкою в Брусове минуле, але він тримав його під сімома замками. Він її трохи боявся і по — своєму любив.

Кіліяні зятя вимріяв давно: сироту, бідного, щоб був працьовитий, поштивий, до скону вдячний і відданий Дорошу та його дочці. І щоб був навчений бойної справи — умів оборонити хутір. Лаврін підходив під ту мірку цілком. Ото тільки що запорожець. Та Кіліяна прив'яже міцно, в цьому був упевнений, а що з перцем — перець з часом викваситься. І все те, що наспівали сліпі співці на Січі — про отчий край, оборону віри, — розв'ється по цих хащах. Тут матиме вітчизну й свого кошового — його, Дороша, бо й молитиметься до куплених Брусом образів. Так мислив по першій стрічі з Перехрестом. Одначе в останні дні вповзла йому в голову інша гадка. Лячно стало жити в цім краї. Люди покидали Подолію й переселялися на Лівобережжя. Сюди, на хутір, кожної днини могли заскочити басурмани. Як не ховався Дорош, а про хутір знали. Спродатися б та виїхати куди — інде. Спродатися! Хто купить ошабльоване татарами обійстя! Оно понад дорогами світять чорними очницями пустки. Доведеться просто залишити хату, сад, пасіку.

Тяжко, до розлому в голові розмірковував Дорош. Уперше йому не вистачало власного розуму, власного розмислу. Може, постарів? Стратив колишню впевненість, силу? Тому й поділився своєю скрухою з молодим заїжджим козаком. Хоч і бачив, що Марко не стільки слухає, як пасе очима дочку. Ох, ці січовики, монашаться в плавнях, а тоді з'їдають жіноцтво очима. Ніби й не личило так дивитися на наречену товариша...

— Я сам купив би таке обійстя, — озвався Марко. — Коб не в цьому місці. Як побачу гарне — куплю.

— Маєш гроші? — поцікавився Дорош.

— Маю. Сто золотих, — Марко аж стенувся од того, що виповідав свою таємницю, але, диво, стриматися не міг. Він ніби помщався комусь: чиїсь радості, чиєму щастю, впевняв когось і себе, що й він дешо має.

— Даруй Боже — сто золотих! — гукнув Дорош. — Отців то та неньчин заповіт?

— Мої. Не маю вітця та неньки, — одказав Ногаєць. Його й далі кудись неслла важка, каламутна хвиля. Несла на пороги.

— Де ж узяв їх? — все з більшою настирливістю допитувався Брус.

— Божі то гроші. Запалив у лісі дуба — холод морив, звідти й потекли золоті сережки, — брехав Марко. — Якийсь прибиш накрутів свердлом дірок і напхав алтинів.

Марко подумав: якщо Брус розкаже про це Лавріну, він одмовиться, скаже — пожартував. Мало пустив по Січі горобців. Та й, либонь, уже й не побачиться з Лавріном. І що йому Перехрест! До Лавріна доля на всі боки верхом. На Січі кошовий прикохував, тепер ось знайшов Кіліяну з багатим тестем. А в Марка тільки й щастя — те золото. Звичайно, про сережки казав обмільне. Захопила запорозька чата московських таємних послів до татар, посадовили їх у секвестр при пушкарні. Марко стояв на варті, підгледів у щілину (вона затикалася кулем), як один московит сховав у жерлі мортири папушу. Коли послів повели на квестію, витяг з жерла мортири туго зав'язаний кисет з алтинами. Потім запорожці облазили всі гармати — видно, московит сказав про гроші, може, для того й ховав, щоб одкупитися, — не знайшли, подумали, московит збрехав.

У Брусовому розпитуванні Марко вловив хижу зацікавленість і йшов їй назустріч. Дибав, немов у в'язке болото, з якого, може, й не вдасться вибратися. Нехай хоч Дорош згадує його, нехай позаздрить на чужі гроші, нехай... зненавидить Лавріна. Він сам не сподівався, що в його душі лежить така гидь. І воднораз така пекельність, така несосвітенна ярість. Почував, що може зважитись на будь — який вчинок. Заздрість роздирала йому груди. В цю мить міг пожбурити в пекло все: Січ, товариство, Лавріна і власне серце. Маленький, хижий, сидів, зчепивши в замок долоні рук. В його очах затаїлися жовті вогники, голос із напруги став хрипкий.

В першу мить Марко злякався того, що зав'язувалося у них з Бруском. Йому аж шпарко стало, й думка заслала чорнотою мозок. А тоді десь зринуло розважливе: ну то й що? Не він почав оцю балачку, а Дорош Брус. А він, Марко, нічим не согрішив на землі, щоб щастя одкинуло його од усіх порогів. Нехай Брус розпитує. Може, опісля розкаже й Кіліяні. Разом позаздрять йому. І колись, після сварки з Лавріном чи з досади на нього (не вік же бути їхня любов) Кіліяна згадає його, Марка. Згадував же її він, думав про неї, ще не бачачи. Лаврін навіяв її образ, але тоді він був безтілесний, наче марево, але хіба можна закохатися в марево! І ось тепер... Сподобалася йому. А таке, знав, не забувається. Це була мала, зовсім маленька, майже нікчемна втіха — від неї Маркові стало трохи моторошно й трохи злорадно. Більшим було те, манливе й пекуче, що вловлював за словами Бруса, і вловлював теж неясно, як сліпець далекий гомін.

— Я можу позичити, коли вже край, скільки там треба, — сказав і подивився Дорошеві в очі, хоч знов, що просто так не позичить і алтина — хотів подратувати.

— Чим же я їх віддячу, — пожадливо й скрушно зітхнув Брус. — Якби твої гроші та до моїх волів та коней... До того добра, що в скринях, до Кіліяніного посагу...

Маркові аж схлипнуло в грудях, і він похилив голову. Чорна трута розтікалася по душі, й уже не мав волі зцідити її. Вперше ніби збоку поглянув на себе й на Лавріна. Так, їм обом було добре вкупі. Лаврін подобався йому спокоєм душі, ширістю, побратимською відданістю. Тим, чого, почував, мав замало сам. Й то більше kortilo під'їхати Лавріна, покепкувати з нього. Але Лаврін на його кпини ображався рідко, тільки всміхався. Лаврін — вельми встидливий, Марко втімив це давно й часом, аби подратувати товариша, підсипав сороміцьких жартів, і тоді вони, траплялося, й сварились. Але по тому, перегнівавши, Лаврін знову йшов у курінь до Марка. Кошовий теж любив послухати Маркової мови. Одначе собі в дружбу взяв не його, а Перехреста. Пригадує, тоді Марка вперше взяла прикрість на Лавріна.

Він би любив побратима, коли б того опосіло горе. Втішав би, намагався допомогти, навіть розділив би горе навпіл. Прощав і вибачав товарищеві все — не міг вибачити щастя. Смутно відчував це, й прокрадалася думка, чому так: горе розділити можна, а щастя — ні. Злива пада рівно на всіх, а сонце — тільки на тих, що на галіві. Люди — сіянці, кожен росте сам по собі. Одного витолочить доля, інший вибує й тягнеться в небо. Зараз сонце світило не йому.

— А може, й справді удастися до тебе? — правив далі Брус. — Ти приїдь після жнів. Сам.

Дорош вів торг, як лютий татарин. У тому торзі не програвав у жоднім разі. Не приїде Марко, не зуміє Брус присилувати Кіліяну — лишається Лаврін. Вів безпрограшний торг, вдавав безжурність, а голову дужче й дужче стискав невидимий обруч, і мучила його якась таємниця — либо нь, то був неясний спогад, що він через ці ж таки проклятущі гроші вже один раз вчинив страшний злочин — порішив товариша — й тепер чинив новий злочин, може, страшніший, ніж той, колишній. Йому аж тріщало в голові, а він і далі вперто й страшно пробивався вперед. Йому майнуло в думці: ще раз, ще один тільки раз перебігти по вербовій кладці — не вломиться ж вона, й замінить ту кладку міцною, вигрунтованою на доброчинності, спокуті й вірі. Не покарає же його Бог того разу, не покарає й тепер.

Марко в цю мить ненавидів і подобав Дороша. Вгадував у ньому щось потайне, пожадливе й страхався, що почуває щось подібне у власній душі. Вона розколювалася, як горіх, уже не міг стулити обидві половинки докупи. Та й не вельми намагався. Знову зринула думка про їхнє колишнє з Лавріном товарищування, про Січ, побратимство, але все було не таке, як раніше, пройняте чимось гірким, і, як здавалось йому, з Лаврінової вини. Був би не їхав сюди чи принаймні не заманював з собою його, й Марко не знав би нічого. Нашо стільки розказував про Кіліяну, нашо розхвалював її?

Обое, і Марко і Дорош, втомилися від тої розмови. У Дороша з натуги аж роса виступила на чолі. Витер чоло шапкою, підвівся. Йому самому було мулько на душі. Може, мулькіше, ніж тоді, коли одтяв голову хорунжому. Там хоч рятував своє життя... А тут... здобував гроші.

Дивився на долину, а бачив золоті алтини. Земна краса, що на старість зійшла на душу Божою благодаттю, не могла потопити пожадливості й думки про сито одкрайний шмат. В ту мить у поле його зору потрапили Лаврін і Кіліяна, вони сиділи на горбочку, Кіліяна щебетала до парубка. Брус подумав, що ніхто й ніколи не сидів отак поруч нього й не яснів до нього очима. Життя його минає, а він так і не звідав того великого, що робить людину іншою, щасливою, від чого завмирає серце й міняється світ, у нього взагалі не було любові, він прожив життя суворе, сповнене небезпек, страху й боріння. І зненацька в серці старого прибиша ворухнулося щось лагідне, добре до дочки й отого парубка, несамохіть він замилувався гарною парою та побажав їм щастя. А тоді здивувався самому собі: у серці потекла важка, свинцева заздрість, але й вона його ятрила недовго. Брус Дорош зітер все холодним розмислом. Проте тепер не міг одкараскатись од думки: буде доччине щастя не на добрі. Думка літала, як

ластівка біля поруйнованого гнізда. Було маркітно. Почував печію в грудях, захотілось упитись. Хвилю повагавшись, пішов у комору. Повернувся з пузатою карафою. Щідив горілку в чарки тут — таки, на призьбі, дивився на Марка — невдатного на вроду, але хитрого, розколупував його оком, переводив зір на Лавріна, що безжурно лежав на оберемку трави, а в голові текла важка, як пригускливий дъоготь, думка: «Все можна поділити. Горілку, алтини, коней, навіть смерть. Не можна поділити любові». Од того ставало злостиво — радісно, але чомусь і страшно. Й трохи заздрісно. Що не зазнав сам того щастя — любові. Й не відав, що воно таке. Пекуче, як горілка? Солодке, як мед? Не відгадаєш. Йому стало прикро на долю, він плонув і розтер по зеленій траві важким, наче кованим із заліза, чоботом.

Лаврін, як і Брус, також дивився на долину. Вона вабила його зір, лежала біля їхніх з Киліяною ніг, немов зелена плахта. А по ній синім, безпечно кинутим каламайковим поясом — струмок. По горі — пишний та кучерявий сад, за садом — важкі темні ялини, йому трохи дивно, що Киліяні байдужа ця краса. І трішки бентежно, й навіть прикро, що в неї тільки й мови, як утекти звідси. Прикро тому, що йому, Лаврінові, досить Киліяни, а їй, виходить, його мало.

Й ще одна думка смоктала Лаврінове серце. Тільки нещодавно, ідучи сюди, подивився на все не безжурними очима, а очима майбутнього господаря, Киліяниного чоловіка, приймака. Адже раніше, на Запорожжі, йому ніколи не клалися в голову думки про землю та одруження. Гадав: буде запорожцем, та й квит. Він ніколи не ходив біля землі, хоч і не цурався роботи. Вмів косити, трохи знатав бондарське ремесло — хлопчаком дві весни допомагав бондареві, любив малярство, хоч спізнати вповні малярської науки й не вдалося. Лавріна не стільки дивувала та непокоїла швидка й несподівана Брусова згода видати за нього Киліяну, скільки те, що йшов до шлюбу майже голий, безгрошовий. Ті думки смутили й пригнічували, вони кружляли по одних і тих же гонах, ні на цяту не посугаючись перед. Ким він буде на Брусовім господарстві? Наймитом? Челядником? Од того одразу ставало щось дібки в душі й брови збігалися на перенісці в тугу хмарку. В мислях Лаврін порішив: стане чумаком. Продасть шаблю, коня, купить пару волів, ще пару дасть йому Брус, і поїде він нехай і в небезпечну, зате грошовиту дорогу: в Крим по сіль. За двоє—троє літ зачумакує власний статок...

Гарний був у задумі Лаврін. Киліяна тихцем милувалася ним. Дівчину аж гордощі брали, що її покохав отакий парубок. Сміливий, палкий... На мить побачила себе, й чомусь без сорочки, в його обіймах, від тої соромітної, не дівочої думки зашарілася, однаке зору од Лаврінового обличчя не одвела. «Мій», — щось проспівало у серці. Душою почувала, що до всього Лаврін ще й добрий. Тільки трішки гордий. А ще — замисливий. Задивився на далекі верхівки дубів, а про неї мовби забувся. Нічого, вона йому замислюватися не дасть. А дивитися на ліс то й зовсім нічого. Він обрид їй до знемоги. І оцей хутір. Вона за ними світу не бачила. Хіба тільки краєчок, коли відпускав батько з челядницею, бабою Вуцькою, до Бершаді, де в тієї — дочка в заміжках за бондарем. Сам він туди не їздив жодного разу. Баба Вуцька — то тільки на вигляд сумирна та тиха, а насправді бідова й проворна. Водила її по церквах, по базарах, завозила і в Ладижин, і в Стіну. Вуцька колись, ще до Хмельниччини, служила покоївкою у панів Обидовських, набачилася див. Любила розповідати про те. Про виїзди, про коні, про банкети, де всеньку ніч грали музики й пускали в кінці саду барвисті вогні. Панії — в шовках, сукнях, понизу оторочених хутром, а руки й плечі — голісінькі. Киліяна й сама раз бачила в Бершаді таку кавалькаду. Ой же й грало лицарство кіньми довкола двох карет, у яких сиділи панії. Вуцька казала, що паничі задля дівчини здатні на що хочеш — навіть на смертельний герць. Киліяна певна, що й її Лаврін за неї пішов би на шаблях проти будь — кого, і в думці пишалася цим. Наслухавшись Вуцьки, наблукавшись по місту, Киліяна довго не могла заснути (вони зупинялися у Вуцьчиної знайомої міщенки) й тоді думала про освітлені ста свічками зали, нечувані танці, лоскітливі вусики, дзвінкі шпори. Й тоді Киліяну поймало тривожне

хвилювання, вона лежала в нужденній світлиці, а її уява малювала і ті зали, й ті свічі, і ті вусики, і ще багато такого, що не привидиться дівчині при свіtlі дня, вона чекала якогось дива, її всю переповнювали передчуття якоїсь стрічі, котра перемінить все її життя, і вона тривожно завмірала. Вона не мала все те навіть за мрії, а тільки за казку, але ж ми і літаємо в казках! А от переїхати до містечка, бодай такого, як Бершадь, то вже не казка. (Лаврін теж появився не з казки й не зовсім підходив під ті її мрії, але здоровий глузд підказував Кіліяні, що на більше їй сподіватися нічого). Вирватися, вирватися з — під цих густих віт, утекти від цього тоскного шуму. Здавалося б, виросла в лісі, мала б стати його часткою. Не стала. Вона й любила цей зелений шум, і хотіла від нього втекти. Таємні сили довго дрімали в ній, тепер вони пробудилися і владно штовхали її в людський гомін, у людський крутіж.

Кіліяна давно зрозуміла: вона гарна собою — і боялася, що не зуміє взяти того всього, що може заплатити за її красу світ. Отако, — мріяла, — сидітиме вона, як оті пани, при відчиненому на вулицю віконці, підклавши під лікті вишиту подушечку, і лузатиме насіння.

Там, у Бершаді, — спогадувала вона, — стільки лавок, а в них так і мигтіли парча та срібло. Як одгуляють весілля, Лаврін чумакуватиме. Тільки не в Крим поїде — хай тому Криму цур, — а по городах, по ярмарках. Вона, либонь, теж іноді їздитиме з ним. Уже казала про те батькові. Правда, він їй на те: «Один дурак возив на продаж гарбузи, та з ними й голову продав... Он у лісі скільки галяв. Аби руки та плуг, порозорювати їх, позагороджувати од звіроти — можна за п'ять літ забагатіти». Батько насправжки хоче запрягти Лавріна в лісову роботу. То його давня мрія. Бо сам трохи ледачкуватий. Тепер же бере дармового наймита. Кіліяні аж моторошно од тої думки. Ті перелогові землі вмент вип'ють Лаврінове здоров'я. Їх мало покорчувати, поорати, а ще треба стерегти по ночах з рушницею. Ні, вона оддається не за наймита, а за гречного мужа.

Сподівалася переважити батька. Важкий і понурий, він не знат з нею зладу. Боявся її галасу, сліз, ладен був задобрювати чим тільки міг. Новим намистом, кумачами, мандруванням на прощу з бабою Вуцькою, хоч і знат, що прощі ті не вельми побожні.

Ні Кіліяна, ні Лаврін не відали, що Дорошеві плані перемінилися. Бігли думками вперед, десь там їхні думки спліталися, й обом було гарно та затишно. Лаврінові аж шкода стало Марка, що самотньо (Дорош кудись пішов) сидів на призьбі.

— Марку, йди до нас, — покликав Лаврін.

Марко не почув. Душа його в цю мить злостиво посміхалася, й посміхалася не на радощах, що звершиться його несподіване ждання; вона осягнула, що і в інших душах такі ж чорні холодини, як у його, а може, й гірші: хто йому Кіліяна — ніхто, Дорошеві ж — рідна дочка, а він її запродує. Марко не до кінця вірив, що все буде так, як намислили вони з Дорошем, але відчував, що на такому замісі не може зійти і Лаврінове щастя. Першої миті був охопив його душу відчай, але сплив, його витіснив сліпий дощ, який замивав останні сліди.

— Марку, йди до нас, — знову покликав Лаврін. І хоч Марко з його голосу вловив, що кличе він для годиться, підійшов і сів на оберемок зеленої, ледь вологої трави. Він бачив, що перебив розмову, але тепер уже зумисне не збирався швидко йти пріч. А може, перебив не обом, бо здалося йому, що Кіліяна посміхається до нього привітно. Мабуть, то була несвідома дівоча гра, а може, їй трішки кортіло подратувати Лавріна. Чи й хтозна, що кипіло в тих чорних зіницях. Перемовляючись з Лавріном, плела вінок і тепер одягла його собі на голову, повернулася до Марка й запитала, дивлячись на парубка:

— Личить? Гарна я в ньому?

Марко побоювався звести очі й бачив не вінок, а довгу шию і гаптований комірець сорочки, що її облягав.

Запитання спантеличило Марка й навіть розсердило. Він погамував злість, хитнув головою в бік Лавріна:

— Це нехай він признає.

— Він уже признав, — засміялась дівчина.

— А хіба треба, щоб ще хтось?

Тремке, солодке, не знане досі почуття протекло по його серцю, але в солодке домішалися краплі гіркого. Любов гірчила ненавистю. В Маркових очах миттєво зблиснув вогонь, який злякав Кіліяну. Лаврін реготав, а вона зняла вінка і розірвала. Запала мовчанка, аж Лаврін перестав сміятися й з жалем дивився то на вінок, то на Кіліяну.

А вона зиркнула на Марка й мовила:

— Ти не такий, як про тебе розказував Лаврін. Набурмосений і сердитий. Хоч би посміхнувся.

— Козакам у будні посміхатися заборонено, — здобувся на жарт Марко.

— А в свята?

— В свята й поготів.

— Ви того такі похмурі, що без дівчат, — в одну мить вирішила Кіліяна. — Таки ж ніколи ніколи жіноча нога не ступала на острів?

— Чого ж, приходять, — думаючи щось своє, підтримав жартівливу розмову Марко. — Русалки забігають. Трапляється, і в курінь котрась занікне.

— Й що тоді?

— Всяке буває...

— А я на русалку схожа чи ні? — притулила до голови розірваного вінка.

Марко спохмурнів. Лаврін страктував ту похмурість по — своєму. «Переживає, сумує за нашою дружбою», — подумав. — Може, нам вдастся вмовити Бруса й Марко залишиться з нами», йому було шкода Марка. А Кіліяні було весело, їй хотілося жиравати, жартувати, вона вирвала травинку й провела нею Лаврінові за вухом, аж Марко відчув той лоскіт, в серці в нього завиравало. А Кіліяна враз підхопилася на ноги й показала на гривку осоки посеред долини.

— Ходімте до сажалки, я покажу головнів. Хтозна — де вони взялися. Такі велики. Запливають у струмок, а тільки що, втікають назад до озерця. Я на них загадую собі всяке.

— Я люблю дивитися на них тільки тоді, коли вони на сковороді, — пожартував Марко і пішов до хати. Лаврін і Кіліяна, взявши, як діти, за руки, побігли до сажалки.

Спати гостей Дорош поклав у хліві на сіні, застеленому м'яким пухнастим ліжником. Лаврінові хотілося погомоніти з Марком, але той мовчав, удавав, що спить. Боявся — заговорить і викаже щось з того недоброго, що сукали з Брусом; важка кігтиста лапа каяття дряпала йому душу. Однаке не до крові. А була якась незручність, глуха млість у серці, що зродилася в тиші, на подушках, вишитих Кіліяниною рукою. І він аж зрадів, коли ця тиша урвалася: заквакали жаби в болітці, і розпугукались пугачі в лісі, здавалося, пугачеве плем'я змагалося з жаб'ячим, хто кого перекричить. «Весела сторононка», — подумав Марко, засинаючи.

Кіліяна не спала довго. У маленькій горниці було задушливо, вона підійшла до вікна й спробувала крізь гратеги його відчинити. Воно ніколи не відчинялося, ніби прикипіло, та вона врешті виштовхнула обидві половинки. І здалося їй, що відчинила вікно в інший світ. Він вже був у ній, тримтів і брав у свій полон. Серце солодко щеміло, було радісно, гарно й чомусь тривожно. Пугукали сови — це їй звичне, плив лісом місяць, шелестів у вітті вітер, залітав до горниці, приємно остуджував гарячі перса. Кіліяна притулила до них руки й зненацька заплакала.

Ранком наступного дня, по сніданку, Дорош закликав у світлицю Лавріна й, напускаючи на себе надмірну заклопотаність та похмурість, сказав, постукуючи по столу пальцями:

— У непевний, лихий нагодився ти час. Не до весілля зараз. Приїжджай, як перемелеться, перетрусишься. На Різдво приїжджай! — А сам дивився в підлогу важким поглядом.

Лаврінові від тих слів ніби зів'яло щось у душі. Спершу подумав, що це відплата йому від Бруса за те, що не дотримав умови. Просив, щоб той поміняв своє рішення. Брус був непохитний: «Я ж не відмовляю, просто нехай перевістється, перемелеться. Ниньки й попа не знайдеш, щоб повінчав. А яке вже там весілля!» Лаврін мусив погодитися. А по довгому розмислі, по перемові з Марком навіть визнав слушність Брусових слів. Справді — лихе весілля під шабельний дзвін! Коли їхали сюди, довкола тільки й гомону було про татар. Одначе, з іншого боку, його шабля теж могла стати в пригоді Дорошеві.

Раптом Лавріна осяяла надія.

— Дозволь, пане — батьку, — звів очі, — поки що лишитися за челядника.

Брус махнув рукою:

— Не треба. Не хочу я людського поговору. Весільний кисіль треба варити на чистій воді. Лаврін мовчки вклонився й вийшов.

Киліяна несподівано вчинила опір батькові, накинулася на нього, як вогнеока рись, але він витримав напад, соромив її ущипливими словами, упокорив.

Козаки подякували господарю за гостинність, посідлали коні. Киліяна розпустила червону стрічку, якою прив'язувала куделю, обмотала нею руків'я Лаврінової шаблі.

Дорош і Киліяна провели їх до монастирища. Лаврін і Киліяна йшли попереду. Дорош і Марко віdstали на кілька кінських постатей. Лаврінові не хотілося від'їджати. Чомусь його непокоїла Бруска, нехай і тимчасова, одмова. А надто засмучувала нова розлука з Киліяною. Киліяна вела за повід Коршака.

— Ну чого він, чого?.. — про батька.

— Не знаю.

Зламала калинову гілку з твердими, ледь почервленими сонцем ягодами й вплела коневі у грибу.

— Вона швидко зав'яне, — сказав Лаврін.

— Дарма. Я й собі зломлю гілку й почеплю в кімнаті. Хай нагадує про тебе.

— Калина — то смуток, — знову мовив Лаврін. Душу йому огорнула печаль.

Киліяна раптом захотіла викинути калинову гілку, але він не дав:

— Ти зламала її, вона принесе мені щастя.

Узяв дівчину за руку, з вуст злетіло вічне, як світ:

— Ждатимеш?

Киліяна зупинилася, подивилася йому в очі сумно й вірно:

— Ждатиму, допоки й воно ходитиме по небу. — На серці в неї кипіли сльози.

Обоє подивилися на сонце, що пробивалося крізь рване хмар'я червонястою плямою. Чудна й страшна була для Лавріна її відповідь. Він стиснув дівчині руку, сказав тихо:

— Не треба так.

— Ждатиму!

Він не почув того слова, а тільки вловив, як воно побігло по її руці в його руку й далі, до серця.

— І я теж. Що б там не сталося... Я нікого... нікого до тебе не знав і не любив. Я і з Січі

майже ніколи не виїздив...

Мабуть, цього не треба було казати, він засоромився, почервонів, але Киліяни його слова сподобалися.

— Не барися, — сказала вона.

Їй здалося, що стоїть перед прівою.

На греблі попрощалися вдруге.

За мить кущі ліщини сховали дві постаті: важку — Дороша Бруса, й тонку, легку — Киліяни.

Лаврін не бачив, куди йде кінь, той сам вибирав дорогу. Йому потемнів світ, він їхав уперед, а серце рвалося назад. І така в ньому зсоталася туга, що хотілося плакати. Марко його розраював, він, хоч нічого не чув, схитував головою.

Козаки під'їджали до дороги, по якій у бідарці гнав чалим конем якийсь чоловік. Він стояв на колінах, однією рукою тримався за плетений кіш, другою періщив лозиною коня. Побачив козаків, щось крикнув, не зупинився, погнав далі. Козаки погукали, Марко навіть хотів наздогнати, а тоді передумав:

— Украв щось чи на пожежу?

Проїхали ще з півверстви й побачили в глибокому рівчаку гарбу. Ліворуч од гарби чорнів місток, він був провалений. Чоловік, либонь, хотів об'їхати його, й гарба засіла по самі осі в твань. Молоденькі волики змісили під собою грязюку, вона сягала їм до животів. Заляпаний болотом, селянин хрипко собкав, тупо тягнув за налигача й чомусь не бачив, що рябі вже не лягають у ярмо. Поруч бабралася у твані молодиця, щось підкладала під колеса, а з гарби виглядала ціла низка дитячих голівок.

— Чого тебе холера сюди занесла? — перед самим обличчям чоловіка осадив коня Марко.

Той лупав очима, як сновида. Марко хотів розбудити його нагайкою, але в ту мить заголосила молодиця:

— Ой лишеньки — боженьки, поможіть. Не дайте погинути. Татами, татари!

— Де? — крутнувся конем Марко.

— Скрізь. Он наша слобода горить, наше село, — показала брудною рукою.

Над лісом справді тяглися пасма диму.

— А куди ж ви ідете? — запитав Лаврін.

— У Ладижин. У фортецю. Всі тікають туди, — оговтався чоловік.

Лаврін зліз із коня, прив'язав його до вербички — кінь крутив головою, гриз деревце, — закасав рукава, вступив близкучими, з подзвоном чобітими в твань. Занурив у багно руки, намацуючи спицю. По невдалій спробі підіпхнути воза руками Лаврін і Марко витягли з містка вузьку мостину, підклали під заднє колесо, загейкали, засобкали; вигинаючи короткі ситі ший, волики налягли, гарба заскрипіла, погойдувшись, випливла на сухе. Чоловік, хоч був забейканий у багно з ніг до голови, поїхав — навіть забув подякувати, тільки діти махали козакам рученятами з коша і лепетали: «Козаки, козаки», та долітало розплачливе жінчине голосіння: «А краще б вже зразу свята присипала». Лаврін та Марко помилися в струмку й стали радитися. Порішили їхати в Ладижин і собі. Лаврінові зривалася думка вернутися назад, але він притлумив її. Ще наведе татар. Та й, либонь, Брус має в лісі надійний сховок. Всі, хто живе в отаких нетрях, мають його. Чим менше люду, тим легше сховатися в сховку.

Він ще роздумував, а Марко вже сидів на коневі, у якого скапувала з вудил зелена піна (скуб траву нерозгнузданий), чекав. Лаврін одв'язав од вербички Коршака.

По дорозі до Ладижина поминули чимало біженських підвід, і цілі валки, й піших утікачів. Декотрі везли на возах припас — пшоно і борошно, за возами, натягуючи налигачі, чалапали корови, інші втікачі вихопилися в чому були. Мчали, бігли, поспішали під захист фортечних

мурів. Села й хутори стояли порожні, там ніби пролетів смерч, з деяких димарів, правда, курився дим, але людей у тих хатах не було. Тільки на далекому пагорбі за яром махали крильми два вітряки, — видно, там не знали ще про татарський набіг, мололи собі лихо. Лавріном і Марком заволоділа тривога, а воднораз їх пойняла грізна вроčистість, понапускали на себе сувого вигляду — адже й справді могли зіткнутися з ворогом. Їхали швидко, з — під попруг у коней повиступала піна.

Ладижин зринув раптово, неначе хто кинув його козакам під ноги. Лежав у глибокій та розлогій долині, освітлений сонцем, звідси було видно кожну вуличку, кожен будинок. Сонце грало на червоній черепиці дахів, на блискучих банях церков; тільки фортеця сіріла важкими мурами, вона одразу ж навела на думку про війну, про можливі близькі бойовища. Дах на гострих вежах у кількох місцях був попровалюваний, сонячне проміння ламалося в дірах, здавалося, там хтось ховається.

Лаврінові гарячий суховій обпалив серце: он слобода Ладижинська, там ходили по ярмарку з Киліяною, он дерев'яна церквиця, в якій слухали разом вечерню. В той вечір їхня любов мовби освятилася. Вони виповіли її комусь третьому, кого боялися одурити навіть у помислі. А он і дуб, на який він дряпався зі свічкою, що її дала Киліяна. Запалила вогонь, і він горить у його грудях. І все стало так близько, аж йому защеміло в серці. Бачив себе, бачив Киліяну під дубом, світло грало на її дукачах, на коралах, в її очах, і йому було в тих вогнях тепло і хороше.

Слободу Ладижинську одділяли од Ладижина очеретяні хащі та річка Сільниця. Місто розкинулося на невисоких горbach посеред долини, із заходу його обмивав Буг, зі сходу і півдня — Сільниця, котра мовби охоплювала Ладижин синьою крайкою.

В зручнім до оборони місці змуриво Ладижин. До нього можна підступити тільки з півночі, але там — високий земляний вал із земляними бастіонами й частоколом, попід валом — рів, що одним кінцем упирається в Буг, другим — у Сільницю.

Тому й збиралося сюди стільки втікачів.

Довгим похилим узвозом спустилися донизу. А там — гам, лемент; котилися з гори вози, налітали один на один, рвалися посторонки, тріщало позакладуване в колеса дрюччя, ламалися спиці, а над усім тим — жіночий та дитячий плач, посвист батогів і чийсь гострий та довгий, мов колійський ніж, зойк:

— Ой лю — у — у — удоньки. Вони його живцем у вогонь... Ой лю — у — у — удоньки!

Лаврінові од того крику обсипало морозом шкіру. Уява намалювала високого, худющого чоловіка, — чомусь саме високого й худого, — якого кидали у вогняне пекло. Козак несамохіть натягнув повіддя, кінь форкнув, спіткнувся, й Марко злякано зиркнув на товариша:

— Перехрестися... Кажуть, не на добро.

Лаврін перехрестився, а подумав чогось про Киліяну: «Було б вернутися на хутір». Його охопило хвилювання, почувався Киліяниним захисником, оборонцем, душа жадала звитяги і подвигу. Попереду Лавріна і Марка повільно посувалася підвода, на возі хтось лежав, вкритий рядниною з головою, а правив піп у підряснику, підперезаному козацьким чересом.

Узбіччям промчало вгору на змилених конях з десяток козаків, на Лаврінів та Марків помах не спинилися, погнали далі. На греблі перед Бершадськими ворітами — стовписько. А міст чомусь піднято, задні натискали, дишель переднього воза висунувся далеко — далеко, кремезний хуторянин збивав назад воли, а його син періщив батогом з воза тих, які натискали ззаду, — людей і коней. Загуркотіли ланцюги, міст упав і одразу піднявся вгору знову. Вищали коліщата блоків, але те вищання не могло заглушити лементу, що стояв по той бік воріт. Там кипіла баталія. В тісний пролаз воріт було видно спини якихось людей, на них, мабуть, натискали, а вони одбивалися, навіть виблиснула шабля. А на греблі чуток, гомону, нещастя — Лаврін і Марко брели в них по самі вуха, й собі пробиваючись до мосту. Через якийсь час його

опустили, ѿ живий вир заклекотів у вузьких воротях. Стогнали мостиини, брязкали ланцюги, ворітні не могли нічого вдіяти, стояли над водою по той бік ланцюгів і держалнами одштовхували тих, хто напирав. Дерев'яні мостові підпори гойдалися ѿ скрипіли, загрожували повалитися. На якомусь возі вирвався з клітки чорний півень, полетів по головах, упав у воду. Іншим разом це викликало б регіт, нині ніхто ѿ не оглянувся.

— Може, не їдьмо сюди? — нахилився до Лавріна Марко. — Коні в нас добрі...

— А наші! Що кошовому скажемо? — заперечив Лаврін, і Марко мусив погодитись.

У фортеці Лаврін і Марко довідалися достеменно про все. Може, вперше чутки, яких наслухалися по дорозі, були куціші за правду. Турецьке ѿ татарське військо всім огромом посунуло на Поділля. З ним — султан і візир, кримський хан з усіма мурзами та беями. Вони під Баром і Кам'янцем — Подільським. Стіна ѿ Кошиця вже під копитами басурманських коней. Кошиця зруйнована дощенту. Самойлович і Ромодановський, незважаючи на суворий наказ із Москви, одсічної потреби давати не одважилися, відступили із Чигирина до Черкас. Козаки гомоніли, що Самойлович непридатний до польового гетьманства, а князя Ромодановського син попав у полон до турчина, ѿ той погрожує прислати батькові набиту сіном голову отрока, якщо батько — князь і далі ставитиме перед султаном тарчі. Боярин в страхові за життя сина переклав увесь військовий провід на грізного в палахах і ляклівого та буркітливого в полі гетьмана. Тепер не знали, чи Самойлович двигне назустріч турчину своє військо, чи відступатиме далі. Татари уже доскочили аж до Черкас. Козацьке військо, яке застав на Правобережжі лихий припадок, розбіглося по містах: у Ладижині замкнулося дві тисячі лівобережних козаків з наказним полковником Мурашком, з них половина комонних і половина серденят піхоти, сімдесят комонників ротмістра Анастаса Дмитрієва, запорозька команда в двісті чоловік із полковником Савою, переяславський полковник Войца Сербин з почтом, донський отаман Амбросій, а з ним шістнадцять козаків. Міщен у Ладижині двадцать тисяч, з них бойових людей чотири тисячі.

Сподівалися, що, може, султан і обмине Ладижин, піде прямо під Умань або ѿ на Київ, а од малого війська одіб'ються. Бо ж торгового люду в Ладижині небагато, церкви бідні — куций султану ясир з містечка. Проте досвідчені воїни казали, що це не так. Не можуть турки поминути Ладижин: лежить він на битім шляху, звідси легко перетнути всі під'їзи з тилу, а також ударити в спину, війська — бо тут чимало, ѿ можуть підійти нові партії. Сама доля поставила ѹого ниньки перед вістрям меча, і або той меч розітне ѹого з маху, або вломиться. В останнє, звичайно, вірили мало. Всіх тримала віра в те, що гетьман та князь відступили тільки тимчасово, аби ліпше приготуватися до великої волейної потреби, ѿ ось — ось почнуть наступати на турчуна. Не можуть же вони лишити на поталу таке місто, як Ладижин, і увесь християнський люд у цілім краї. То вочевидь хитрий військовий маневр, яким гетьман і князь підітнуть ворога під корінь.

Спочатку Лаврін і Марко хотіли відшукати своїх, але вже вечеріло, місто набите людом, як кадіб зерном жнивної пори, були раді притулити будь — де. Ледве впросилися до якогось дядька, коней поставили в городчику, просто на грядки, — довге вузьке подвір'я захрясло возами, — сідла ѿ тороки поклали в садочку.

Якийсь час ще поштовхалися біля воріт, вернулися назад. Потраву з собою мали — Дорош вклав у тороки сала ѿ барильце меду, — повечеряли, понасипали коням на киреї вівса ѿ обляглися під шовковицею. Але ще довго не спали: місто гомоніло, тривога ходила по їхніх грудях, як рись по краю яруги. Десь голосно заверещала свиня ѿ захлинулася власним вереском. Либонь, пішла варитись у козацький казан, а може, то господар вирішив заколоти та приховати солонину, бо ж стільки наїхало оружного голодного люду, все одно заберуть. Лаврін почав дрімати, та нараз ѹого розбудив тонкий посвист. Здавалося, над головою закружляла шабля.

— Що це? — запитав, протираючи очі.  
— Качки, — відказав Марко. — А то що?  
— Нічого, — й натягнув за голову попону.

Але тепер довго не давав заснути Марко.

— Що будемо робити завтра? — запитав вдавано байдуже, а в голосі — тривога.

— Знайдемо своїх. Що всім, те й нам, — одказав, бо мало думав про те, пересівав у пам'яті день, що минув, спогадував Киліянині слова, волів, аби вона єдино лишилася з ним. Киліяніна посмішка провела його в сон. А потім з темної кручі сну до нього випливло обличчя турка з білим оциром зубів, турок ганявся за ним, а він утікав. Бігали довкола якоєсь стодоли, неначе гуляли в квача. Тільки для Лавріна та гулянка була страшна. Турок був озброєний, а Лаврін пусторуч.

Прокинувся Лаврін чи то від зойку, чи то від стогону. Звідки той зринув, не міг розібратися, пошукав очима Марка, але на тому місці, де спав товариш, лежала тільки жужма кирея. Лаврін ще не вибрів до кінця зі сну, думка поверталася повільно, але була сповнена тривоги. Її зродив крик. Перехрест знову оглянувся: де ж Марко? Той стояв за кущем. Лаврін не бачив його обличчя, а тільки руку, по якій збігали на землю червоні краплі. Лаврін стенувся, але в наступну мить збагнув, що то не кров, а сік порічок, котрі Марко чавив, сам того не помічаючи.

— Татари, — страшно прошепотів Марко, і його зчервонена рука тіпнулася, неначе по ній вдарила куля. Лаврін зірвався на ноги. Подивився на зелений пруг, за яким займався схід, і побачив низку кінних постатей, що ледь помітно ворушилися. Здавалося, то обсідається гайвороння. Вершники нависли над містом, розглядали його згори як близьку здобич. А тоді полетіли, помчали на обози, що не втівпилися в місто, на окремі вози і гарби, розпорощені по долині. Дужий вітер віяв з Ладижина, і крику не було чути, тільки метлялися білі, чорні, сірі постаті, вибухало під шаблями пір'я й летіло барвистими хмарками, спліталися в клубки тіла — діти обпадали матерів — і татари розтягували їх. Було видно, як вони чубились за здобич, як татарські ватаги молотили бранців по головах нагайками, як ординці в'язали їх у довгі вервечки. Лише в кількох місцях їм дали опір — козаки боронилися з — за возів, але їх швидко зім'яли. Якийсь велет крутив довкола себе голоблею, не підпускав ворогів. А вони сунули скопом, хотіли взяти його живцем, і вже кілька повзали окарач з потрощеними ребрами, інші ціляли арканами й чомусь не могли вцілити. Та враз козак похитнувся, мабуть, таки влучили арканом, і зник під купою тіл. То було страхіття — полювали на людей.

Татари вже летіли кіньми далі — вниз, до воріт, але що робилося там, Маркові та Лаврінові за муrom не було видно.

Раптом над Ладижином знагла голосно вдарив дзвін Святохрестовоздвиженської церкви слободи Ладижинської, зойкнули дзвони соборної церкви, роздерли на шмаття тишу, а далі невгавно били по ній, не пускаючи на землю.

## Розділ восьмий

Вогонь пригасав, згортається в клубок, неначе лис на спання. Та він уже був не потрібний Сироватці — куліш закипів, а з — за похилих верб по той бік болота викотився місяць, по кущах, по воді заструменіло світло, ясна доріжка впала по росяній траві аж до ніг. Ходи, козаче, по килиму, не шкодуй — завтра простелеться новий. Та чи простелеться: місяць дрібно трусився — на дощ. Плеснула риба, розбризкала по плесу зорі, й долинув од Стріляй — могили тоскний протяжний крик. Дозорці кажуть, що то стогне в тісній могилі козак. Сироватка на те не зважав, бо стогне він і не в могилі, хтозна, де йому гірше.

Сюрчали в траві коники, тахкав у болоті селезень. Сироватка не чув усього того — звикся з ним, це були буденні згуки його життя. Тільки згуки наглі, несподівані, що випадали з усталеного ладу, привертали його увагу.

Мокій кинув на жар кілька сайгачиних кізяків — для диму, од комарів, — їдкий, але приемний димок залоскотав йому ніздрі, — потім нагнувся до ями — погрібця, дістав звідти дві в'ялені рибини, обдмухав з усіх боків, — солі не було, зберігав рибу в попелі, — заходився чистити. Ще раз поглянув на небо. Золотою пшеницею сіали зорі, і кривий серп місяця вижинав їх од обрію. Тут, у степу, зорі були ясніші, ніж деінде, він сягав їх думкою й, здавалося, міг дістати рукою. Вони були такі ж самотні, як і він. Горів Волосожар, поблизкували Чепіги, на які ніколи не лягали нічії руки, хіба що Божі. Курився зоряною імлою Чумацький Шлях. Тут, у степу, здавалося, що він проліг зовсім близько. Одначе звідки випливав і куди вів — не відав ніхто.

«А от би дознати, — подумав Сироватка. — Щоб одкрилося те тільки мені. І що то розсипане на ньому? Попіл, сіль?.. Якщо це Чумацький Шлях — либо ні...»

Сироватці бачились половії із позолоченими рогами, котрі ступали по дорозі. Великі, як гори. І віз був теж великий, колеса крутилися в зоряній імлі, й сяйний порох осідав на узбіччі. Гойдалася дубова мазниця, скрипіли колеса. Воли ремигали на ходу. І йшов біля них козак Сироватка, погейкував. Батіжком помахував тільки так, для годиться. І був такий великий, такий дужий, що почував: не страшні йому ніякі супостати. Всіх міг перемолоти колесами в порох. Зоряна дорога простелилася в безмежжя, вільна дорога, на якій його не могли перестріти ні турок, ні татарин, ні лях — ніхто. Нехай сідають, він підвезе всіх, тільки добром...

Повіяв сухий донський вітер, зашелестів в'язовник, і Сироватка пробудився. Не мав ніколи полових, власне, ніяких, — скрушно зітхнув. А ще зітхнув, бо прочахла кулеша. Довелося підігрівати на жару. Сироватка повечеряв, дістав люльку. Смачна вона була після кулеші. Та ще козаки привезли доброго тютюну. Тільки чого не приїхав Лаврін? Адже, казали, Сірко спорядив його з ними. Деесь відстав дорогою. Може, заявиться завтра або позавтра? Сироватка відчув, як йому тепло кольнуло біля серця, та одразу там ніби проструменів холодок. Кольнула надія, проструменіла холодком невіра. Що йому, молодому, далекий, малознаний дядько. Коли там, на Січі, товариство, веселі грища, музики, змаги. А тут — порожній степ, болото, тісна куга — землянка. Оковита — в копанці, товариство — бурий степовий ведмідь, що живе в балці по той бік Волошки, музики — два жовтобрюхи — триаршинні змії, котрі пересвистуються щовечора край болота. Та ще безноса, з білим од пташиного посліду тім'ям, кам'яна баба на невисокій, що її ледве можна дістати, могилі по той бік болітця. Замість носа у баби дірка, і коли віс кримчак, звідти ліне посвист. Баба — темно — бура, посічена дощами, злизана вітрами — людська подоба, а може, кпин з неї. Сироватка хотів її перекинути й прикопати — пожалів. Отаке його товариство!

— Зате й не стоїть ніхто над головою. Немає ні осавула, ні хорунжого... Сам собі гетьман!

Сироватка помітив, що розмовляє вголос, замовк. Він часто розмовляв сам із собою. А ще — зі степом, із зорями, з жовтобрюхами. Навіть із сіроманцями. Він не боявся їх. Сіроманці та рисі часто приходили до куги, але не чіпали нічого. Й він не чіпав їх. Мабуть, вони відчували його безбоязність і силу й жодного разу не посягнули на козаче життя. Влітку вони зникали назовсім, взимку навідувалися часто. Вийде ранком Сироватка із землянки, а сніг довкола помережаний вовчими лапами і погаслі головешки люто розгребані. Майне понад болотом сіра тінь, Сироватка закладе у рота кілечком пальця, різоне свистом по осоках і очеретах... А наступної ночі спалить півжмені пороху й порозвішує вузлики по бур'янах довкола бурдюга. Кілька днів, доки порох не вивітриться, сіроманці обходять бурдюг стороною. Сироватка не боявся навіть того, що сидить у болоті. Це — Сироватчине болото, то, виходило, й дідько — його. Нечистий звик до Сироватки, а Сироватка до того, що той сидить у його болоті. Мокій ніколи його не бачив, але знав — він маленький, худенький, з гостренською мордою й хитренськими очицями. Не злими, а таки хитренськими. Це не з тих чортиськ, з бугая завбільшки, з іклами й копитищами, що сидять у кручіях, в опарях, з яких і взимку димить пара, по плавнях та на лиманах. Серед чортів, як і серед худобини, є різні: той — громак, той — салотряс, а є й уземки — шевляги та патики. Правда, кілька разів і Сироватчин болотяний учиняв над ним жарти: якось поповодив у степу на одному місці, іншим припадком украв човна, але на більше не важився, бо Сироватка знав такі замовляння, що вдайся до них — самого дідька покорчило б. Але він до страшних заклять не вдавався про всяк випадок — краще жити в мирі навіть і з рогатим. Справжню дружбу Мокій водить з мишкою. Щоправда, це не така мишка, які бігають у хаті. З вигляду вона як ласка. Чорна смужка на спині, довга, вузька мордочка. Створіння чисте, делікатне й розумне. Вона поглядає на нього, неначе щось знає. А й знає. Він кладе їй крихти, сипле пшінце. Навіть у найлютіший голод. Уділяє від своїх припасів усім, кому може. І синицям, і мищі, й посмітюсі. Сироватка не любить тільки людей. Не те що не любить, а не довіряє їм. За вік так і не навчився розпізнавати, чого од кого можна сподіватися. Зобижали вони його увесь вік: і в панському селі Драбинівці, і на рибальських гардах, і скрізь, куди тільки закидала доля. Найчастіше зобижали багаті, а бідні не заступалися. Може, що самі слабосилі? Й несе він на людей оскаргу, й не кортить йому бачити їх, впускати будь — кого у власну душу. А хочеться доторкнутися душою до неба, до звізд. До оцього куща лозового. До в'язовника, на якому двоє гніздечок. Як стане Мокієві геть сумно, як скруха зіжмакає серце, наче порожній капшук, прихилиться він до куща, і той пригорне його. Сього ніхто не побачить і через те не позаздрить.

Сироватка вріс у ці лози, у цей степ, у ці ковили й очерети, пропах ними наскрізь, був їхньою часткою, а вони його. Він любив степ. Своєю безбережністю, безмірністю степ навівав думки про волю, а неволі зазнав стільки, що не міг розвіяти навіть по цих просторах. Спочатку ніс свою самотність як покуту й як погорду: погину — хто пожаліє, ви там укупі, а я сам; а далі оббувся, обзвичаївся й не мислив себе поза цією могилою та бурдюгом. Одвік од людей, од їхньої мови, навіть трохи губився в гурті, не знав, де стати, яке сказати слово.

Його серце не налилося од самоти ні холодністю, ні ненавистю. Й не тому, що знав про життя більше, ніж інші, а через те, що жадав від нього дуже мало й ніколи не збирався відняти бодай якусь мізерію в інших. Тут, у степу, звик обходитися найменшою малістю, і якщо доля посылала на якусь крихту більше, дякував, але на ще одну крихту не посягав. Десь там, на Січі, братчики п'ють оковиту й навіть нагріте заморське вино з перцем й смалять турецькі тютюни, ну й на здоров'я їм. Приїде на Січ — і він теж перехилить келишок — другий (і дай Боже, аби ще й на дурницю) й полежить на печі на кухарській половині — погріє намерзлі в степу кости. Може, про життя Сироватка знав навіть менше, ніж інші січові товариши. А от про степ — більше. Знав, як викочується з м'яких ковил сонце в жаданні освітити всіх однаково (і не його

вина, що одним під його промінням тепло, іншим — холодно), знат, як розтікається по степу холодний вітер і теж не однаково дошкуляє всім. Бог відміряв і тепло, і холод на всіх людей, він гадав, що вони й користатимуть тим рівно, але серед людей виявилося чимало надто спритних, а то й підступних, і обдурили Бога. Нехай він з ними й розбирається сам, а Сироватка перед нимувесь на видноті. Як перед Сироваткою степ. От про степ Сироватка знат дуже багато. Бачив він і люті бурі, коли руда піщуга застилала увесь виднокіл, коли вітер виравав з корінням ковилу й типчак, бачив снігові бурани, які запаковували степ, аж олені не могли пробити в ньому стежки, бачив, як гризе з голоду синю кригу вовк і як підкрадається до білих куріпок червона лисиця. Одного разу голодна лисиця напала на орла, і той злетів з нею в повітря. І довго над Мокієвою головою вихрив червоне — бурій клубок, а тоді червоне одірвалося од бурого й довго падало в білий сніг. Умів він і сам непомітно підкрастися до звіра, умів виплести з кінського волосу сильце, що його не порве й дрохва, з одного погляду визначає — свіжі перепелині яйця чи насидки, він забирає те, що, вважає, належить йому, але зайвого не чіпає і намагається не ставати на путі ні звіроті, ні птахам, ні потаємним силам. І бачить він, як прокльовується із землі тюльпан, як зацвітають козельці й первоцвіт і як зацвітає ковила — вона ніжна й ласкова (нікчемний остюкуватий бур'ян, якщо дивитися хазяйським оком), ніжнішого за неї, здається, нема нічого в світі, вона дружить із вітром, вигинається, стелиться, гойдається, наче жива, а пучки старої стримлять, як обтіпане батіжжя. Все на землі починається ніжно, а кінчається отако! Степ ніколи не буває одинаковий, він міняється на очах: зараз він жовто — білий, за тиждень стане лілово — синій, далі — темно — брунатний. Він міняється щогодини, а то й щохвилини: набігла хмарка, освітило сонце — ранкове, полуденне, вечірнє — кожна квіточка, кожна травинка знає свій час і поспішає вхопити своє. Вранці трави і квіти стоять обнізані холодними росами, та ось виглянуло сонце, і вони засвітилися, заграли, засяяли, з холодних стали теплими, з похмурих — веселими. Щоправда, Сироватка не знає, що вся ця краса і в ньому, в кожній його жилоці, в кожній волосиноці, либонь, те знає його душа, але не признається, а сам він знає лишень, якої трави цього літа буде більше і яка смаковитіша коням, а яка краща на підпал. Ще він здогадується: життя безконечне в оцих ковилах і квітах, вони народжені Богом, і чомусь полищені на власну волю, і підкоряються якомусь одному великому законові, в який входить і він, бо залежить від оцих злив і трав, звірів і риб, а вони від нього.

Він пішов у цю самотину, бо тяжко стало зносити товариство — з його гонором, буйними бенкетами, грищами. Це не був виклик якимось вищим силам, він не ставав з ними на герць, та й не одважився бстати. Просто нічого йому так не кортіло останнім часом, як залишились наодинці, для нього тягарем було будь — яке товариство, чужі радощі й навіть біди. Бажання самоти й повело його в степ, до Сліпої. Тут йому було добре, тут ніщо не неволило його думку, не гнітило душу, а постійне відчуття небезпеки поставило її на якийсь інший, вищий, трохи жертвовний пруг і надало життю нового смислу. В ньому, почував, починало, хоч і помалу, оживати і щось старе. То не була спрага радощів життя (власне, він ніколи й не оддавав себе у схиму) чи самокатування, що прогавив їх, а просто радів з того, що потроху вертався думками до людей, їхніх клопотів. Правда, йому все менше й менше хотілося вертатися на кіш, мислилося інше життя, десь на слободі, при землі; десь там і криється отої вищій смисл, задля якого людина приходить у цей світ. Він почував неясність своєї думки й невідповідність нового бажання тому, у що вріс і що донедавна вважав єдино праведним. Насамперед все те залежало тепер не стільки од нього, скільки од Лавріна, од тієї розмови, яка незабаром сплине поміж них. Він боявся її ще й через те, що не знат, який тепер Лаврін. Думалося, що хлопець міцно приріс до Запорожжя й од нього його не одірвати. А в тому ж, либонь, немало був винуватий сам. Найперше оцим сидінням біля Волошки, якої йому й тепер шкода покидати. Бо таки оци роки були чи не найсправжнішими в його житті. Тут він знайшов для себе щось значне, немарне. Тут

він, маленький і сіренський, як горобчик, переборов страх і набрався відваги, тут зрозумів себе і світ. Козаки часом питаютъ: не здичавів, Мокію, з нудьги та самотини? А чого дичавіти? Коли все довкола живе, дихає, гомонить. А згори дивляться тисячі очей. Кожного із колишніх порубаних побратимів, батькові та материні. Маврині... Маврині — ото посеред неба. Через неї, мабуть, і покута, й життя отут. Чи й не через неї... Через пана Казана. Чи то пак Казановського.

Онисько Казан перемінився на Казановського, коли розбагатів на броварстві. Гроші йшли до грошей, статок до статку: спочатку купив Драні Хутори, далі став володарем сільця Драбинівки, а по тому цілого містечка Каасі. Жив у палаці, їздив у ридвані, а вечорами катався по широченному ставу на мальованому під лебедя човні. Правдивіше сказати, пахолки тягали човна довгими мотузками од берега до берега. Казановський бридував холопами, не хотів, щоб веслярі сиділи в одному човні з ним. Од них смерділо стайнею.

Смерділо, либонь, нею все минуле Казановського, й, аби забити той дух, одступився од благочестя й перебіг у католицтво, йому видалося мало й того, наказав викопати на драбинівському кладовищі батькові та материні кістки, вимити і теж висвятити в католики. Так став уродзоним католиком і шляхтичем. Єдине, чим не бридував з хlopства, так це працею хlopів і їхньою землею. Умів він примусити хlopів працювати, умів забрати в них останнє, що мали. Щоправда, в самого Сироватки й забирати було нічого, але через нього й спричинилося лихо іншій людині. А почалося все з дрібної і навіть веселої пригоди.

Послала його мати на хутір до двоюрідної тітки косити сіно. Косили далеко, на Гnilій лузці, край лісу. Мокій косив, тітка гребла скощене раніше. Були вони тільки вдвох, тітка ще молода, — та й яка вона йому тітка, сьома вода на вchorашньому киселі, — їй років тридцять п'ять, а на вигляд то й двадцять п'ять, гінка й вродлива, чорноброда, дебела станом і грудаста, вдовувала третій рік — чоловік поїхав зимою в хуру й не вернувся. Дітей у них не було. Тітка — вільна козачка, ще її батько викупився в пана. Може, через те така весела й жартівлива, бо вільна й сама собі господиня. Й пройняла своїми жартами Мокія до серця. Він і не одмагався, тільки посміхався ніяково, а вона його раз по раз запитувала, чого це він так запарубкувався, чи не хоче ніяка дівка за нього йти, чи такий несміливий. «Ти, Мокію, може, ще й не пристоював ні з якою під вербою?» — реготалася. «Не пристоював», — одказував правду, а самому чомусь ставало на серці тривожно. На лісовій галевині вони були одні — однісінькі. Ліс позаду й попереду, десь там за кущами попід мокрим лугом дорога, по якій проїхали на гала інші косарі й вертатимуться аж увечері. Посідали вони обідати під копицею, Мавра застелила поміж ними чистий рушник і розв'язала вузлик з хлібом і салом, кров'яною ковбасою і пиріжками, він почав мастити салом окрайця й просто перед собою побачив білі стрункі жіночі ноги — спідниця й сорочка закотилися високо. Це вперше він побачив так жіночі ноги, його аж тіпнуло, він утік очима, а думкою втекти не міг. «Тобі що, часник в очі зайшов?» — запитала вона. «Еге», — відказав Мокій. А коли вони встали з — під копицею й Мокій почав підбивати розбите сіно, Мавра послизнулася й ненароком штовхнула потікуюватого парубка грудьми. Сироватка спаленів і чомусь подумав, що то, може, й не ненароком.

Ті груди, недокohanі, велиki й білі, він побачив надвечір. Пішов у ліс вирізати граблище, вертався понад копаночкою й трохи не наштовхнувся на вдову, яка милася до пояса. Мавра зойкнула, й прикривала руками голі груди, й не могла прикрити. А він оторопів і не міг одвести очей. «Ну, чого дивишся? — гукнула Мавра. — Одвернися».

Назад їхали вже в сутіні, сиділи поруч, Мокій правив кіньми й своїм плечем почував туге Маврине плече й палав, як у горні. Маврине плече було гаряче, вона вже не жартувала до нього, й Мокій розумів чому: вона теж розпалилася й думкою переступила в гріх. Потім, пізніше, він зрозумів, що Мавра не хотіла гріха, просто надто шумувала в ній кров, просто хотілося їй

жартувати, хотілося потамувати бодай грою жіночу жагу, не сподівалася допустити себе до крайньої межі. Але вже там, на возі, їх палив один вогонь, два вогні з'єдналися в один, і той вогонь потъмарював розум обом. Ще був у нього рятунок — піти додому, хоч мати сказала, аби він очував на хуторі, до села неблизький світ — цілих п'ять верст, а завтра ж косити знову.

Мавра постелила йому на лежанці, а сама лягла на полу. Обое не спали. Місячний промінь упав з вікна на кінчик скатерті і на підлогу, мовби шукав їх. Мокій чув гаряче Маврине дихання і сам дихав, неначе загнаний кінь. В голові йому шуміло й гуло, серце гупало, наче дзвін. Він сам не пам'ятив, як йому зірвалося з язика:

«Тъотю, можна до вас?»  
«Яка там я тобі тъотя. Лежи ото».  
«Мавро?...»  
«Чого тобі?»  
«Я тільки просто полежу».  
«Ну, хіба просто полежиш...»

Тоді ще вони обое думали, що погамують свій шал, присплять його. А приспали самі себе. Три дні косовиці, три шалених, солодких, тривожних дні.

А далі страх. Який не випускав його ні на мить. Через тиждень він знайшов привід і поїхав до Маври на хутір подивитися, чи не росте в неї живіт. За тиждень поїхав знову й придивлявся — придивлявся, аж те помітила Мавра.

«Чого ти так дивишся?»  
«Та... я боюся».  
«Чого?»  
«Чи не буде дитини».

Мавра реготала, аж виляски йшли по хаті. «Ой, не можу. Він дивиться, чи через два тижні не виріс живіт. Дурний ти, Мокію, як дубовий стовп. — I докінчила без сміху: — Не бійся, од таких, як ти, парубків, що ще не знали перелюбу, дітей не буде довго. Та й од Тихона я не понесла, хоч прожила з ним цілих вісім років». Він заспокоївся, а коли через три місяці мати знову послала за чимось на хутір, усміху на Мавриному обличчі Мокій не побачив. Навпаки, углядівши Мокія, Мавра зблідла, і в неї злякано забриніли губи.

В селі втайти не можна нічого. Од самої косовиці парубки піджартовували над Сироваткою, відтак загуло — загомоніло все село. А потім до Мокія прийшов управитель і сказав, щоб Сироватка йшов до пана. Казан — Казановський спочатку довго кепкував над Мокієм, а по тому наказав вдову брати. I то не гаючись.

Мокієві за пановим неначе розпечена жарина впала на серце. Він уже й так не здав, що йому робити, куди подітися, ходив наче неприкаяний. А тепер і тому його життю настав кінець. Просто од пана Сироватка пішов до Маври і об'явив їй панську волю. Зачувши те, Мавра закричала й заголосила так страшно, що Мокій і зовсім розгубився. «Ой лишенко. Та це ж я за ті три прожиті ночі повічна рабиня. Та це ж я вже не побачу білого світу, щоб ти не побачив його з цієї хвилини». Вона чомусь найдужче проклинала його й поривалася до криниці (діло було у дворі), а він заступив криницю. Мокій і сам розумів, що життя його пропаще, — передусім і ганьби вистачить на все життя, а ще вдова старша на десять років, а ще отако проклинає його й проклинатиме увесь вік за те, що з вільної козачки стає панщинною. А вона раптом перестала кричати, перестала труситися й сказала тихо і стримано: «А дитя, Мокію? Воно теж стане хлопським? Ти подумав про це?» — «Ta хіба ж я тоді думав», — одмагався Сироватка. «Втікай кудись, тебе не буде, а я всю вину зверну на тебе, — порадила вдова. — Скажу: він мене кгвалтом узяв». — «Отакої, — сказав Мокій. — Куди я втечу?»

Він тричі ходив до пана, за другим разом його не допустили, а за третім разом таврували у

стайні п'яти і спину розпеченим залізним пруттям. І він поніс ті криваві знаки до вдови. Тепер уже й він умовляв її, аби виходила за нього, а вона й слухати не хотіла, кричала на весь двір: «Ти мав таке на мислі од самого початку. Так знай же, хіба я з тобою одним спала? І з Микитою також, і з Федором. Він мені возив сіно, а не ти».

То були слова, які доконали Сироватку остаточно. А ще дужче доконало його розпечене пруття та панова погроза здерти з нього живого шкуру. І він прокляв пана, прокляв Мавру і втік уночі з села.

Проминуло скільки літ, вже на Мавриній могилі виросла вишня, а він, коли пригадає, й досі нуртує душою: адже не знає, чи мав право проклинати Мавру. А може, треба — таки було умовити її вийти за нього, адже вчинили гріх перед Богом.

Мокій утік, а за рік Кривоносові козаки втопили в ставу Казановського й спалили його маєток. Мавра жила сама, ростила сина, Лавріна, хиріла й ниділа, аж поки не oddala Богові душу. Незадовго перед смертю осліпла. Тоді ж прислала йому на Січ з подорожнім гінцем хрестика, на якому поклялася, що Лаврін — Мокіїв син.

Ще два роки обминав Мокій Драбинівку. Та не обминалася її думка. І пропікав груди маленький мідний хрестик на шовковій шворці. Хотів закинути — й не зважувався. І тоді поїхав, знайшов коростяве старченя, у якого на шиї на одній сировій нитці теліпався вовчий зуб, а на другій — химерний хрестик, та привіз на Січ. Сказав, що то сестринець, а сестру вбили татари.

Вовчий зуб Мокій закопав за куренем і довго розглядав хрестика, а тоді показав товаришам куреня, й вони сказали, що хрестик той — ляський, ще й порадили Сироватці про всяк випадок вихрестити сестринця в січовій церкві. Гуртом повели малого до попа, гуртом пропили Мокієві гроши, гуртом нарекли хлопця Перехрестом. Але ніхто не дорікнув Мокієві зайвим ротом. Мокій аргатував понад Самарою, тягав волоки по лиманах — не цурався ніякої роботи. Лаврін, звичайно, того не знов, ріс чужий та далекий, ходив пустопаш, як і інші січові замурзяки. Що вище підводився од землі, то дужче ставав схожий на батька. Це вже помічали й зовсім сторонні люди. Може, через те, коли дивився на нього, Мокієві тепліло в серці й десь на самім вершечку думки крутилися м'які, ласкаві слова. Він так ніколи й не відважився сказати їх синові. Або ж попестити хлопця, посадовити собі на коліна. А так хотілося. Признатися ж, що Лаврін йому син, ніяк не міг. Навіть боявся, що той втече від нього. Та й як сказати про те? Розповісти все про матір? Й перекаламутити Лаврінові душу... Мати в його пам'яті лишалася доброю, хворою, він згадував її не інакше, як із сердечною тugoю. Собі на подив, Мокій зараз не почував ні гніву, ні образи на Мавру. Іноді думав про те, як зустрінеться з Маврою там... де зустрічаються всі. Спершу має зустрітися з матір'ю. Це буде світла, ясна стріча. Він пам'ятає її молодою, міцною, в білому очіпку. Мати тіпала в ставку коноплі, застудилася й за три дні згоріла в пропасниці.

І з Маврою він зустрінеться... І розкаже все, що тоді коїлося в його серці. Він давно простив її, але не знов, чи простила його вона. Хіба ж її вина, що так сталося? Ковтнула з чужої руки ложку солодощів й мала до кінця життя пити отруту. Сироватка вдячний, що лишила йому Лавріна, й він, нехай поки що, хоч думкою, не самотній. Проте як об'явитися Лаврінові, не знов. Ті думки тривожили його щодалі дужче й дужче. Не казати Лаврінові нічого?.. Назватися батьком — і квит. Тоді чого не навідався жодного разу? Який же, сказати по правді, ти в дідька батько? Й Сироватка вирішив дочекатися, поки Лаврін виросте, а тоді вже якось об'явиться...

Син тягнувся до товариства, до отамана, який полюбив його щиро, брав із собою в Чигирин, Черкаси. Сироватці скніло серце ревністю, але супроти не ставав. Нехай, зважив розумом, набирається од кошового житеїської й військової мудрості. А щоб коли не схібити, щоб одірвати од себе ті болісні мордування, поїхав сюди, в зелену пустелю. «Біда біду перебуде», — сказав сам собі. Диво, не одірвав. З роками, в самотині, вони ніби взялися струпом. Почував

свою самотність, як ніхто в світі. То так: є товариство, є курені, є військо, однаке насправді кожна людина самотня, як тополя в степу. Лягає під ту тополю козак і не лишає по собі нічого. Може, спом'януть, коли ділітимуть нужденний скарб, або при чарці. Молодий думає, що він — золота нитка в шитві. Витягни її — й шитво розпадеться. То зовсім не так. Кожна людина — піщана у високій горі. Забери одну — на горі не позначиться.

Тепер часто думав: він у світі не самотній. Картав себе, що так довго не одкрився Лаврінові. Далі не критиметься. Ось зустріне й скаже.

Йому якось дивно, щемко потеплішало в серці, і він розчулився. А тоді майнула думка: чи не буде Лаврін соромитися такого батька? А чого йому соромитися? Що не в кармазині та кабарзі? Зате в шані. Мокія і таких, як Мокій, товариство шанує. Ну, в корчмі братчики трохи підкепковують («це ті, що на Великдень христосуються вареними раками»), зате в курені Мокій сидить поруч курінного, а в церкві стоїть біля самого криласу.

Він усote чи втисячне переговідав у думці своє зізнання Лаврінові. І щоразу додавав якісь нові слова. Й почував, як вони усе м'якшають, теплішають. Він їх трохи соромився, але й не міг од них відмовитись. Вони тримали його на світі. Звичайно, з Лавріном у них буде козацька розмова. Він скаже суворо й просто. Отак сталося. Отак мусимо матися. (Сироватка розумів, що звикання буде для обох, надто для Лавріна, довгим і непростим. І вірив, що справжня приязнь, а може, й любов до сина прийде з часом.) А тепер вони сядуть удвох та поміркують над Лавріновою долею. Аби не була такою й синові, як йому. Гralася ним увесь вік, мов вітер пір'їною, кидала то в багно, то в сніг, то під палюче сонце.

Може, нехай їде на лівий берег? А то звікує свій вік бурлакою. Можна б на башлівці попросити в товариства землі, але яка то земля, вона не твоя, а січова, кожного року проси нового ярлика, та й така вона, як гаряча сковорідка. Сьогодні засіяв поле, а завтра ординці столочили його кіньми, а твою голову настремили на кілок у плоті. У Сироватки у Військовій Скарбниці заховано сорок талярів. Настирав за життя. Що ж, для початку вистачить. А там молоді прироблять. Та й Мокій не сидітиме склавши руки. «Я, сину, за двох робитиму». Й це несподіване, проказане в думці слово «сину» озивається в серці гарячим трепетом. Він довго не може заспокоїтись, те «сину» ходить у ньому мукою. Врешті Мокій знову вертається думкою до вимріяного обійстя. Й бачить сина заможним господарем, а себе щасливим, обсипаним онуками дідом. Виходять вони з Лавріном на лан, а лан той — їхній. Жито ще не дозріло, але вже вибуяло, стоїть прозелене, високе. Сивіє на овиді хмара, вітер студить з — під неї, й біжать по полю круті, аж чорні, хвилі. У хвилях у житі якась таїна, глибока бентежність — здається, під хвилями щось ховається, здається, в них зачайлася вся земна сила. А хазяїнові неважко прикинути, що прикотять йому на жнива ті хвилі. Земля! Боже, скільки її перед ним, мабуть, оце і є найбільше в світі поле — козацьке. Нема йому кінця — краю, не знато воно ніколи плуга, а могло б прогодувати тисячі тисяч таких, як він. А йому небагато й треба, кілька десятин поля та ще город, щоб отут — латка проса, отут — мак, і щоб мак не по всьому городу, а плисом, а попід межею — соняшники. Щоб пройшов межею — і вони вклонилися.

Аж слози приступили Сироватці до очей. Та нараз чомусь знову сплив на думку недовірок Казановський, і похмарніло на душі. Того Казановського нема, але є інші.

Лиха не поменшало. А цього літа його намоталося тугий клубок. З Криму орда, з моря султан обложили Україну сарановою тучею. Достоту од такої тучі в давні дні погинули Мокієві батько, два брати й сестра. Обчуяли вороги рід, як буря зелений молодий ліс. Він — останній його пагін. Щастя, що є Лаврін. Важкі рубці запеклися на Мокієвій душі, щеміли на бойовиська. По них і пам'ятав минуле. І Драбинівку, й Казановського, й Мавру. Так, пам'ятав і її. Давно перебродила кров, переказилася плоть, але всі жінки, які приходили до нього в снах, були Маврами. Мав же він на своєму віку ще один перелюб, і була та вдова, Хівря, й станом вдатна, й

тілом гаряча, а от в пам'ять приходила тільки Мавра. Немов кара господня, немов покута за якісь гріхи.

Зненацька по той бік болота пролунав гучно тупіт диких коней, окреслив у пітьмі дугу, подаленів у бік Дніпра. Тупіт обірвав Сироватчині думки. Сироватка підвівся од погаслого багаття, прочинив у землянку очеретяні двері, став на коліна, щоб створити вечірню молитву. Свічки не світив, бо мав тільки невеликий огарок на свято, однак бачив лик Богородиці й так, пам'яттю. Та він, либонь, у пам'яті тільки й зберігся, бо згорнів і став як земля. Сироватка тому не дивувався: звісно — Богородиця, вічна тружениця. Та ще цілий кіш запорозький прийняла в заступництво.

«Вірую в єдиного Бога Ісуса Христа, сина Божого, отверзи очі твоя, Боже наш, і внемли молящомуся тобі. Вірую в тебе і припадаю до стоп твоїх, заступнице наша, Пресвята Богородице, — шепотів Сироватка слова молитви. — Сповідаю тобі всі гріхи мої, очисти душу мою од гріхів давніх, і нинішніх, і од тих, яких ще не содіяв. Не обділи своєю ласкою, Пресвята Богородице, пошли сина на повидані і наповни його серце синівською любов'ю. Не полишай довжників наших, бо вони не полишають нас і норовлять пожаковать, де тільки можна. З високої могили гукаю до тебе, Богородице, почуй голос мій! На тебе вповаю, спаси люд мій від ворогів, бо піднялися вони, загострили меча і хочуть понищити синів твоїх. Встань у гніві своєму, вознесись проти них, щоб повернули вони назад і, спіткнувшись, погинули перед лицем твоїм. Веди мене, Богородице, правдою своєю супроти ворогів роду християнського, заслони від страху серце мое, щоб не боявся і тисяч ворогів, коли постануть перед зором моїм. Суди правду сиротині і бідному, тому, хто сіє хліб і шаблею боронить його та віру святу».

Сироватка, хоч плутав слова Святого письма з власними вимислами, творив молитву щиро й вроочисто, в цю мить він почував за своїми плечима Дике Поле, і Великий Луг, і всю Україну. Вона розпросталась могутніми крилами — лівим і правим берегами — й підносилася його, аж ставало терпко й безсмертно на душі. За неї, за своїх тата й матір, за Лавріна гибів у цій безстінній тюрмі, за неї щодень і щогодини важив життям. Пошто воно без неї?! Ситий кусень і солодка чарка — то тільки таким, як Казан — Казановський. Бо ж зроду не встав на світанні й не послухав жайворонка, не викопав у лузі криниці. Йому не обсипала цвітом голову вишня й не запахуві сні канупер. Жайворонків бачив на сковороді, вишні — на тарелі, замість води солодив душу вином. «Чого таким і ходити по нашій землі, — шепотів далі Мокій Сироватка, — й толочити наш чистий ряст! Ізбави нас од них Пресвята Богородице, покрй своїм святим покровом чесні голови козачі. На небесах, на землі твори волю свою, заступи нас од кривди панської, лядської, ханської, султанської і всякої іншої. А я допоможу тобі своєю шаблею...»

Молитву перетнув голосний тупіт. Табун вертався од лиману. На мить тупіт притих, а тоді зафоркали коні, зачавкотіло болото, заплюскотіла вода. Сироватка хотів творити молитву далі, але кінські копита розтинали думку. «Чому коні не пили на лимані? — враз майнула нова. — Чому прийшли сюди, на болото? І вчора, й позавчора... Що їх відлякує там? Ведмідь, рись? О цій порі тарпани їх не бояться. Та й лиман великий... Качки та гуси теж не сідають на лиман... Вчора кружляли весь день, залітали аж сюди...»

Так і не скінчивши молитви, потягнув у кугу. Ліг на очеретяну примостку, накрившися кожухом. Не спалося. В темряві тонко дзвенів комар, Сироватка чекав, поки той сяде йому на обличчя, щоб накрити його долонею. Спробував знову думати про Лавріна — не думалося. Він міг лежати отако годинами — без жодної мислі, в тихому спокої, і степ повільно перепливав через нього. А може, він через степ. Думка знову закружляла довкола табуна тарпанів. Скільки разів подавали вони йому знак! Помчали дикі коні од Кам'яного Затона, — певне, наполохали їх ординці. Од вовка, од ведмедя вони не втікають далеко. Чому коні не пили в лимані? Ця думка скрутила мозок, мов тугою удавкою. Почував — тут щось крилося. Либонь, значне. Не розкриє,

то шкодуватиме весь вік. Сперся на лікті. Рішення сплинуло враз: йти до лиману. Отак просто встали й піти. Навпрошки — зовсім недалеко. Верст вісім — десять. До світанку вернеться.

Озброївшись кривим турецьким кинджалом і пістолем, вирушив у путь. Рушниці не брав — завелика. Звірину можна одлякати випалом з пістоля, йшов на козацькі лампади — Стожари, пильнущими, аби вони весь час світили з правої руки. Темінь стояла довкола м'яка, духмяна од вечірніх трав, він провалювався в неї, немов у вистелену сіном яму. Сичала попід руками тирса, потріскувало сухе галуззя, розсипало Сироватці по тілу терпкі, моторошні іскри. Фуркнула з — під ніг якась птаха, закричала пронизливо, аж серце захололо, впала в трави. Часом Сироватці здавалося, що він ось — ось наткнеться на щось м'яке й волохате, що воно розчепірить пазурі й увіп'ється йому в ребра. Він не боявся степу, вдень прозирав його з могили до дна, бувало, доводилося ходити по ньому і вночі, але ще ніколи степ не огортає його так задушливо й підступно м'яко. Мокій не одводив очей од зір, і не через те, що боявся заблудитися, а тому, що в їхньому мерехтінні почував якесь заспокоєння. Вони вже перегоріли за ніч, вичахли, біліли в небесній імлі, неначе жарини в попелі. Місяць і далі блукав понад обрієм, його заступили хмари.

Провалювався ногами в кротовиння, натикався на купиння, плив у травах, неначе в хвилях ріки. Плив і плив, і небо розгойдувалося від тієї плавби, й зорі зривалися з небозводу, падали в темні типчаки. Терпко пах пастернак (Сироватка знов, що зайшов у долинку), типчак здиблиловався, як шерсть на вовчій шії. Темними кучугурами вставали попереду зарості заячого холодку. А потім в обличчя бив запах козельців (Сироватка знов, що виходить на горб), смолокіс змією шипів під ногами. Шелестів татарський шабельник, слався м'яко та піняво лисохвіст — Мокій зрозумів, що наближається до лиману.

Опівночі оминав давнє городище, пробирається попід руїнами валу. Се було страшне місце. Тут найчастіше ділили між собою полон татари, звідси правили викуп. Обложені невеликими залогами, вони завжди могли оборонятися за старим валом. І мали дві втечі — степом та водою.

На валах було порожньо. На руїнах городища не чулося жодного згуку. Тільки глухо попугикував сич, ніби дмухав у гниле дупло. Люблять це місце орли й пугачі. Недарма так густо засліджені при версії білим послідом чорні стіни. Мокій зараз бачив їх проти серпика місяця, що виплив з — за ріденьких хмар. Моторошно біля цих руїн козакові. Душа наче кригою взялася, торкнися — задзвенить од страху. Сам приніс шкуру на турецьке базариче, бери, басурмане, натягай на барабан. Але цілою з нього її не стягнуть. Басурмана він боїться менше, ніж нечистого. На цій стіні того бачать дуже часто. У різний він буває подобі — то кота, то собаки, а то й татарина з шаблею при боці і зі списом на плечі. Походжає, зирить у степ. А перехрести його праведною рукою — враз обернеться в крука й полетить з крекотом понад лиманом.

Про всякий випадок Сироватка перехрестив місце, звідки пугиков сич (самого його не бачив), й потягнув далі. Нарешті добувся до води й зачайвся в кущах. Вихекував у кулак довгу путь і ляк, що обійняв біля городища. Роззирається на всі боки. Темінь стояла й чорне безгоміння. На притемненій воді виблискували зорі, але їхнє світло не сягало вглиб, а мовби одбивалося од поверхні. Вода була тепла — Сироватка почував те лицем. Тут і там на ній з'являлися маленькі кола — розходилися тихо, без сплеску — риба ловила мітлицю, що сідала на плесо. Найбільше тих кіл — у ліву од Сироватки руку, під ситнягами, що стали стіною біля берега. Проплив попід кугою вуж, його не було видно, тільки по воді пролягла темна змійка, просвистіли над головою качині крила, і почувся сплеск і майже водночас голосне, сполохане «ках». Не випускав з уваги жодного сплеску, жодного повіву вітру. Дозорець мусить бути пильним і завбачливим. Пригадалося, як років шість тому толочили козаки траву понад Дністром; Сірко заїхав у очерет і побачив купу колод. Ясна річ, колоди — для мосту, для великої переправи, бо незначні річки татари переходять бродом. Отак було викрито басурманський намір на широко задуману війну.

Мокій Сироватка сидів на невеликому мисику під вербами, що розбрелися по березі однього в правий бік, приглядався до темних, схожих на скирти, обкучерявлених верболозами та осокорами островів. На плесах і далі лежала тиша. Тнули комарі. Сироватка терпів і вже шкодував, що причвалав сюди. Ну що він тут побачить! Татарського шайтана на городищі? Як той витанцьовує халяндри. Та коли й свій вибулькне з води, Мокію мало радості. Тут, на водних глибинах, їх гибель. Кажуть, що вони часом сходяться з отими, з городища, татарськими, й б'ються навкулачки. Може, з того пішла й примовка — чорти навкулачки б'ються. А ще січові діди розповідають: ховався якось в озері, в очереті, від татарви козак, а неподалік від нього виплив з — під води нечистий, пройняло його холодом у ямі — й чхнув на все плесо. «На здоров'я!» — сказав козак, і тоді рогатий побачив його, вхопив за чуба й поволік за собою до сомів. Підвела козака власна делікатність. Підводить увесь вік. Те Мокій затямив гаразд. І через те сидить над темною водою тихо, безшесно. Все — таки невідомо, який дідько мотається в цих очеретяних нетрях.

І через те страшно Мокієві. Можуть і русалки знайти його між оцього каряччя, вже напевне подумають, що підглядає за ними. Для русалок, правда, він застарий, а там — нечистий їх знає. Принесла ж його лиха година сюди. Спав би оце в курені, де комарів видавив завидна, де прохолода, де вистелене свіжою травою ложе.

І враз Сироватка почув тихий сплеск. Пригнувся до води й побачив чорну тінь, яка швидко посувалася од однієї темної купи до другої. В наступну мить тінь трапила в розруб між вербами, і Мокій розпізнав чіткі обриси галери. Вона пливла по темній воді в ліву руку, пливла так тихо, що, здавалося, сунула по ній чаром. Коли порівнялася з довгим островом, там щось сяйнуло, либонь, вибили іскри кресалом. Сироватка трохи не скрикнув, скубнув себе за вуса, пригнувся ще нижче до води. Тільки тепер помітив, що острів значно довший, ніж був раніше, і кущі ліворуч теж вельми далеко забрели в воду.

Одлетіли останні сумніви: в лимані хovalася турецька ескадра.

# Розділ дев'ятий

## Із записів Дорофія Ружі

Сказано в писанії: нехай проясниться путь твоя. Моя путь безмірно втомила мене, Божим захистом я залишився живий, прояснилася вона тим, що я вдома. Мені пощастило: їхав при гетьманському обозі, де була чимала варта. Нині на обози нападають не тільки лісові розбійники, а й чимало великомаєтних, але зубожілих панів тримають таємні розбійні ватаги й шарпають подорожніх; на нас було вчинено лише один замах, але сторожа наша пильнувала й прибишів було відігнано вогняною стрільбою, при якій двох забито. Весна вдалася дощова, броди глибокі, переправи тяжкі, та й вся путь була тяжка. Одного разу міст наплавний на човнах роз'їхався, і віз з кіньми, поклажею пішов на дно. Вози в нас були важенні, вантажені здебільшого ломом, в піску колеса грузли по маточині, часто ламалися, й доводилося лагодити їх у дорозі.

Однаке найбільший грім винагороджується великою тишею. Походжаю по батьківському обійстю, впізнаю й не впізнаю його. Серце моє вмивається слізми, але то сльози жалю дитячого і розчулення також. Шкода своїх літ дитячих, вітця свого і ще чогось, а чого — не знаю. Серце моє зворушене, але нічого значного в тому розчуленні немає і мудрості також ніякої. Просто мені гарно. Дідизна наша — на краю села, власне, це хутір, на вулиці нашій, Калаталах, хати стоять рідко й тільки з одного боку, за нашою хатою вже поле, а далі ліс. Скільки пам'ятаю, одразу за хатами розливалися білим молоком гречки. Родила тут гречка, як ніде інде, умолотна й на зерно крупна, і всі роки були врожайні. Пасіку батько виставляли в саду, за кущами порічок, і бджоли летіли на гречки цілими роями. На меду та гречці тато й забагатіли. Мабуть, такого обійстя немає більше ніде: тополі велетенською сторожею обступили з чотирьох боків хату, клуні, стодоли; гінкі та високі, під вітер вони шумлять і гнуться, а при західному сонці палають, неначе свічі. Під тополями коноплі, неначе ліс. Ото вся огорожа, іншої й не треба. В коноплях дівчинка семи років кудкудає по — курячи: дурить рябувату тітку, скупу й сварливу, — про таких кажуть, що вона води під потоп не дасть, — тітка думає, що то знеслася курка, бреде в коноплі, а дівчинка кудкудає вже далі. Я сміюся. Та тітка — братова, дружина моого найстаршого брата Пархома. Другий мій брат, Овксентій, також одружений, але дітей у них чомусь немає. Він якийсь чи то нишковий, чи тихий, ходить неначе лин по дну, бесіду веде масну, а що думає — невідомо. Ще маю сестричку Липу, їй шістнадцять. Брани мої великі, дебелі, руді, чоботи на них пудові, кулаки — неначе гирі. Я не повірив би, що це мої брати, — сам я тонкий станом і хирлявий, але чимось ми трохи й схожі, і в усіх ті самі родимки на тілі. Видимі дві: на підборідді і на шиї.

В саду наливаються соком яблука, біля однієї яблуні прип'яте рябе теля, поки я стояв та ловив ґави, воно пожувало полу моєї свити. В латяній загорожі біля лісяного хліва велетенський бугай гребе на себе ратищею землю; я не люблю нічого дужого і нахрапистого, але бугай такий, що замилувався. І телятком також, хоч воно й пожувало мені полу свити. Молоді півники ганяються один за одним біля плоту, по півниках ми бачимо пори року, далі вони почнуть злітати на тин і випробовувати голоси, потім заспівають по — справжньому, по — півнячи, і битимуться також по — справжньому. Такий сумний закон життя, якого я не розумію і який хочу зрозуміти. Марний сей світ, але й гарний. Гарний, однаке й жорстокий. Скільки — то в нашім краї вдів, скільки калік, старців убогих! Вчора був у церкві. Паперть заповнена старцями, всі вони світять голодними очима, всі простягають руки. Серед них багато дітей. Одразу

згадалися слова отця Єпіфанія: «От покинуте хлоп'я плаче, як його не пожаліти? Хто може бути гідніший милосердя, як не безрозумне єство, що не знає свого лиха? Ось діти, що лишилися без батьків, опікунів не мають, або сі не дбають про них, ось дорослі дівчата, без одягу, без науки, в голоді й нужді... А тут бідні селяни: в тих скотина вигинула, в того пан усе забрав, в іншого вояк все загарбав, а тут цар домагається данини, пан — чиншу, робити б йому, та нема чим». Яка, розмишляю, суть біди цієї? Хто в ній винуватий? Біду їм скоїли інші чи самі вони в ній також винуваті, темнотою своєю, непокорою Богові і владі? Признаюся, ці люди болять мені... яко низші істоти. Убога наша церквиця, убогі люди. Вони йдуть до церкви босоніж, чоботи несуть на палицях, і взуваються вже біля самої паперти. Вони мовчазні й покірні долі. Чи так тільки здається? Бо хто ж тоді впродовж двадцяти літ кружляє в кривавих вибрах братовбивчої війни, хто стоїть супроти турка і ляха? В мене було кілька двоюрідних братів, не лишилося юдного — по одному забирали гетьмани, склали вони голови під їхніми (чи то ж своїми?) бунчуками. Рідні брати якось заціліли, хоч, чував, ходили один з Брюховецьким, другий з Многогрішним. Вони зараз тихі—тихі, мовчать, про те не люблять говорити. Пообпікалися на шаблях — взялися за чепіги. Дехто обпікся на безвік. Скажімо, мій дядько Харко. Увірував був у мудрість гетьмана Виговського і в силу його, надто після того, як побили Пушкаря, а далі, під Конотопом, під Сосновкою, князя Трубецького з Куракіним, а також князів Пожарського та Львова, загнали в болото тридцять тисяч війська й понищили. Там було вбито також і двох Бутурліних. Перед тим була рада в Корсуні, на якій старшина між собою укріпилася стояти за гетьмана і за права та привілеї колишні. А далі Виговський перекинувся до поляків, Харко одхитнувся од нього, утік на свій хутір Харки, однаке його знайшли й повезли на плаху. Про те я дізнав давно, через дядька Харка, і на мене аж там, у північній стороні, падала тінь недовіри. Я це почував. Розпитую про дядька і про ті події в братів, у односільчан, — не кажуть нічого. Знизують плечима, одводять очі. На мене поглядають з підозрою. Я їх розумію: за ці роки чимало їх обкрутилося в таких вереміях, у яких важко розібратися й завше можна повернути щось у лиху сторону. Той побував у Брюховецького, той у Сомка, а той ще в когось. Починалось рожево, а кінчалося чорно. Билися за одне — отримували у віддяку інше. Де ж та правда, за яку кресали шаблями? Чим кінчилася? Вони самі не знають, і не знає ніхто. Он і нині ворохобляться два гетьмани. Певно ж, обое стоять за правду. Обое обіцяють захист і добро країві та людям, волю на тисячу літ. Обіцяють щиро чи обмільно? І сього не знаю. Гетьман Дорошенко сидить у неприступній Чигиринській фортеці, сього року боярин Ромодановський і гетьман Самойлович ходили на нього, але не вскурали. Тоді пішли під Черкаси, й ті здалися. І Канів також. Ще один гетьман — польської сторони, — Ханенко, вступив на Задніпря, було скликано в Переяславі раду, і в піст Великий він склав з себе гетьманство. Дорошенко в Переяслав не приїхав. А тим часом татари пішли під Лисянку і Ольховець, гетьман і князь Ромодановський знову виступили під Чигирин, а їм на пострах переправились через Дністер турки, взяли Косницю і Стіну. Перестрашена уманська старшина приїхала кланятись туркові, і її побрали в бран. По тому турки скурали Умань, а Самойлович і князь відступили від Чигирина. Щось лихе діється в моєму краї. Сліпі поводирі, які кажуть, що віють зерно, насправді перевірють жар, ведуть за собою таких же сліпих воїнів, і коли з'являється серед них зрячий, вони осліплюють і його. А тим часом турецькі, татарські, ляські — чиї тільки коні не топчуть мою землю. В Біблії сказано: світ єдиний в Богові. Але чому тоді навіть народи, які моляться одному Богові, не можуть жити в мирі між собою? Чому декому хочеться захопити якомога більше світу, підігнути сусіда, а якщо він не скоряється, втопити у власній крові? Здебільшого прагнуть цього войовники, дужі, але тупі. Й хочеться запитати, для чого ти, нікчемний, зачучверілий, хочеш захопити інших? Щоб і вони були схожі на тебе, захланного? Для чого нав'язуєш свій смисл і свої звичаї, якщо вони гірші за звичаї тих, на кого ідеш з мечем? «Ми переможемо вас». Для чого? Щоб стали такі

ж, як ви, голодні й дикі на віки вічні? Не розумію сього, не збагну.

Думав про це, міркував, перетираючи в мізках новини, про які дізнався в Батурині: туди прибули з обозом, і там прожив сім днів. Я не знаю, де те світло, на яке повинен іти наш люд, де ті сила і правда, які можуть утримати від вигублення наш край, не знаю також, кому він болить по — справжньому, а кому тільки кортить покористати ним, як тільки можна. Ще одна сутність, про яку мушу дізнатися. Ще мені хотілося б з допомогою мудрих людей розгадати, чим все це скінчиться, як наречуть наш вік і діла наші і чим увінчається кривава битва сія в моїй стороні. Окупиться наша кров чи ні?

Отак я думав, стоячи в нашій захланній церкві, де стеля потріскалася і позатікала, де піп, дяк, диякон співають кожен на свій глас, правлять довго, а люди стоять, ноги в них позатікали, їм потрібно до роботи, й вони сердяться. Я стою у лівому притворі, дивлюся на ікону, на якій намальовані врата царські, вони ледь відчинені, і вузьким лазом введеться душа праведна в Царство Небесне. Врата притримують янголи. Браму ж у царство людське кожен шарпає, як може, таранить її і пре по головах і кістках.

Зле скінчилася заутреня: піп з дияконом за віщось посварилися, миряни також втрутилися, обстали дяка, тоді піп проголосив прокляття й свічки погасив. Серед тих, кого він прокляв, виходить, був і раб Божий Дорофій. Я не боюся його прокляття, попик миршавий і лихий, однак сварка в церкві — поганий знак. Я вірю в провіщення, і мені не хочеться лихого знаку в дорогу. Тож виходжу з церкви сумний і згнічений духом.

До обіду блукав по полях і попід лісом, слухав, як б'є перепел у траві, як кує зозуля. Брів через покоси, і пахло скошеним сіном, в пучках розминав і нюхав квіточки деревію. На сухій вербі посеред лугу обсілися ворони, всі дзьобами в один бік, мовчазні й якісь віщи. Вдома запахи лепехи, трави, чорнобильника, травою вистелено чисто вимазану долівку в сінях, поверх застелено рядна, на яких і сіли обідати. Вся родина: дев'ять душ. У сінях двоє дверей, і двері, котрі в садок, прочинені, звідти повіває прохолода, і мальви цвітуть під плотом, і слива схилила важкі, вкриті ще зеленими сливками віти. Трохи далі — шовковиця цукрова, і скrapують, скrapують у траву білі ягоди. Щось кавкнуло в мене під горлом: згадалося, як обідали ми на цьому самому місці з вітцем і ненькою, і як падали в траву сизі стиглі сливи, і як ненька подавала мальовані ложки, і як вітець благословляв обід. Немає вже ні вітця, ні неньки: вона переселилася в Божі сади півроку тому. Жила ще колись із нами бабуся, мамина мама. Але, як сказали мені сусіди, не вжилася з моїми братами, пішла до іншої дочки, в бідну хату на дрібні діти. Іноді вона приходить на своє старе обійстя і приводить дітей, доччиних і просто з вулиці, пускає їх на шовковицю, трусить яблука і роздає. Каже: «Це я садила». Брати супляться й мовчат, бо справді, старий садок всихає, а жоден з них не ввіткнув деревця. «Цибулі он не вистачає». Одколи приїхав, вони тільки й знають, що говорять про упадок, скаржаться, буцім пішло колись велике й багате господарство на хух, пшениці виїла саранча, гречка не родить, пропали бджоли, скотину порозривали вовки... Хазяйство справді занепало, але не вельми. Й дивляться брати на мене зизом, і ох як невдоволені моїм поверненням. Сподівалися, що завіють мене в дальній стороні сніги й покористують вони моєю часткою, а тут я сам як сніг на їхні голови. І чом же мене не побили в дорозі прибиші, чом не занютували в столиці в заліза або хоч не постригли в монахи. Не знати чому крутиться в моїй голові дума про трьох братів, які втікають з — під Азова. До нас вона мовби ніякого стосунку не має, а от же не покидає мене. Мої брати малися на війні достойно, зараз вони шановані хазяїни, землероби. Це я перекотиполе, яке ще не принесло нікому ніякої радості, тільки плутається в перехожих під ногами. Незабаром воно покотиться далі. Ще й з тієї причини: якби я залишився, довелося б судитися з братами, а одсудивши свою частку, зайшов би з ними в вічний розмир. А я не хочу ні з ким заходити в розмир, я хочу жити вільно та незалежно ні від кого й ні від чого.

Все так, а в грудях стоїть давкий дим (колись, малим, я пробував курити й пам'ятаю, що це таке), досада, і я пригадав десь чуте, що доблесть військова і доблесть поза військом дуже не схожі одна на одну. Там людина йде мовби по кладці над прірвою і знає, що потрібно йти впевнено, рішуче, а тут вона по крихті збирає статок або по щаблику береться вгору, до влади, і одна крихта або один щаблик стираються в її пам'яті — це така малість, і спосіб, яким вони здобуті, теж малість, завжди можна знайти собі виправдання.

Брати мовчать, хмуряться, сопуть. Тільки сестричка в'ється біля мене ластівкою, радується, і все розпитує про далекі краї, про моє життя в московській столиці.

Вточив старший брат медовухи, налив усім у полив'яні келишки. П'ють буцім з радості за моє повернення, а насправді з горя. Гірка їм ця медовуха, як і моя з'ява. Мені гидкі й неприємні їхні муки, хочу їх погамувати одразу.

Відставляю свій келишок:

— Не п'ю. Обітницю дав.

— Кому обітницю?

— Самому собі. Надивився — й страшно мені стало. То сліпота душевна топить на дні келиха розум. А ви випийте. Випийте за мою путь, щоб була вона легкою і світлою.

— За яку путь? — запитав Пархім і насторожився.

— За далеку. Йду я в світи, отож тут не житиму і своєї частки не домагатимусь. Хазяйнуйте на всьому вдвох та не скривдіть Липу.

На великих, круглих, неначе днища в барильцях, обличчях братів подивування і недовіра. Блимають рудуватими віями, зглядаються.

— Чого ж хочеш відступитися від своєї частки? — знову Пархім. Братам здається, я хочу їх ошукати, та ще й якось так, що буде їм зовсім кепсько.

— Ніякі багатства світу не ваблять мене. А хочу довідатись, що таке світ, доколупатися до серцевини його, до зерняток, яко в яблуці, хочу дізнати, чи є в світі правда і яка вона, в чиїх руках. Не гожий я ні до коси, ні до ціпа... Як нахожуся по світах, подивлюся на людей, на звичаї їхні, дізнаю якоїсь істини, вернуся в колегію київську і житиму там. Книги переписуватиму, — я красно їх переписую, — а може, й сам повідаю щось мирові. Хіба що якась велика скрута прижене мене сюди.

Спершу брати не вірили мені, далі почали думати, що я несповна розуму, а коли довів їм, що при повному глузді й воля моя тверда, зраділи страшенно й вже не знали, де мене посадовити, чим пригостити, ладні були мити мої ноги. Мені від того трохи гарно, а трохи сумно.

Увечері сидів я на дубовій колоді, на сволок зрізаній, у садочку і дивився на небо. Воно ясне, чисте й здається близенько — близенько. Зорі, неначе золоті бджоли на тугій вошині неба, навіть ворушать лапками. За отцем Симеоном небес троє: емпірейське — нерухоме, найвище — кришталеве, й простір хмарний, розділений на два пояси: один — нерухомих звізд, а другий — планет. Планетарне небо розділене на сім кругів — по планетах: Крон, Дій, Ар, Сонце, Афродіта, Гермій, Місяць. Повоцький твердить, що від землі до хмарного простору вісімдесят тисяч миль, а від поверхні землі до емпірейського неба так далеко, що коли б туди їхав по вісімдесят миль на годину, то треба б на те п'ятдесят тисяч літ. Планети ж іноді ходять однією дорогою із звіздами, іноді супротивною, а посередині Земля, вона кругла, чорна, темна, холодна, вона — осердя світу і містить у собі пекло. Труситься вона від замкнених у ній злих духів.

Згадав учителів своїх, і тяжко стало мені на душі: велика їхня мудрість, але не порятувала вона землю нашу й навряд чи порятує. Щось інше мусить рятувати її, а що, не відаю. Не знаю, яким способом міряв отець Симеон простір від землі до неба, може, вичитав це з інших книг, і

може, все те правда, але зараз все те здається мені холодним і чужим. А небо так близько... І зорі тримтять. Вони — душі людські. Так казала бабуся. І хоч я знаю, що це не так, але хочеться думати, що так. Хочеться, щоб було по — бабусиному. Вона бачила небо таким увесь вік і так думала й думає про нього й зараз. А я, либоно, уперше отако побачив небо. Там, в стороні опівнічній, небо зовсім інше. Суворе, тверде. А в мене оксамитове. Під цим оксамитом я народився. Отже, це моє небо. Либоно, чи не воно розм'якшує наші душі. І пісня наша, також м'яка і сумовита. В інших народів пісні грізні, закличні, а то й злі. Небо в кожного своє чи спільне для всіх, як за отцем Симеоном? Ні, нині я не хочу погоджуватись на його небо. Бо такого неба, як оце, немає більше ніде.

Відчуваю, що десь поблизу велика відгадка на моє найбільше питання, а вхопити не можу.

Дивовижна благодать опустилася мені в душу, і я відчув, що по моїх щоках течуть слози. Щасливий чоловік, який прозрів бодай на крихту, прозрів для себе і таким чином для світу. Я почиваю, що плину не тим шляхом, яким плинє отець Симеон і всі, хто з ним, можливо, вони біжчі до істини, але та істина зараз мене майже не обходить. Шукання тієї істини безконечне, мені ж потрібна істина остання. Отець Симеон любив бесідувати зі мною, вивіряв на мені свої думки, й тоді мені було цікаво з ним розмовляти. Він говорив про гріх Адама та Єви, про воскресіння Христа, його вельми цікавило: уся кров після воскресіння вернулася в тіло чи не вся, частина, яка втекла на пісок, засохла на цвяхах, — не вернулася, і чи воскреснуть люди з нігтями, які росли все життя, з кишками, й чим ті кишki будуть наповнені, яким буде прихід антихриста, й що було б, якби люди не згрішили. Що було б, не знаю, але рід людський живе в гріхах і мусить позбаватися їх хоч потроху тут, на землі, а не тільки після Страшного суда; і думаю я, що й святі отці мали б більше цим піклуватися, а не лише тим, що було колись і буде в майбутньому по кінцеві світу. Тоді вже буде пізно позбаватися гріхів своїх і перемінити себе на краще.

Далеко, на леваді, співають дівчата. Пісня ледве mrіє в мороці ночі, вона наче чар. Летить на незримих крилах, пролітає крізь тебе й залишається в тобі.

Ой хмелю мій, хмелю,  
Хмелю зелененький.  
Де ж ти, хмелю, зиму зимував,  
Що й не розвивався?

А це так просто зовсім про мене:

Бувайте здорові, соснові пороги,  
А де походили мої білі ноги.  
Бувайте, бувайте, та не забувайте,  
Мене, молодого, щораз споминайте.

Мабуть, ніде в світі немає більше таких пісень, і вже тільки заради них варто народитися в цьому краї. Нез'ясненна туга сповиває мене, чогось мені стало тяжко кидати батьківщину, якесь провіщення торкнулося моого серця, і я розхвилювався. Я слухав рідну пісню, рідну мову, і вона лилася, неначе ніжний струмок, у якому переплелися запахи калини, чебрецю, лепехи. Я пив рідну мову, як п'є спраглий подорожній воду з струмка. Мова моїх земляків наповнювала мене

не відомою раніше радістю й силою, в ній лунав і дзвін молота по сталі, й плакала скрипка, й шелестів вітер в яблуневому вітті, й чувся трепет зірок у небі — все ввібрала в себе моя мова, все в ній є, вона живе й переливається, сміється й печалиться. Звичайно, я, книжник, намагаюся передати її словами книжними, насправді ж у ній і піт, і кров, і прокльони плугатаря, й сирітський плач, — все в ній, як і має бути. Мені подумалося: тепер, коли я піду, вона буде зі мною. І буде зі мною сестра, й брати, хоч вони й потурмаки, але в мене немає на них осуги, і батькова та материна могили зі мною, мені є перед ким тримати одвіт і ким дорожити. Людині визначено Богом місце народження, країна, небо, вона не може нічого того помінятися, як не може помінятися себе саму, а якщо щось із того, призначеного їй, поміняє, то не на краще, бо чуже ніколи не буває кращим за своє; і куди б ти не пішов, твоя батьківщина, вітцівщина буде завжди з тобою.

Навіть не помітив, як підсіла до мене Липа. Щойно її голосок дзвенів за плотом, а вже вона тут. Вона ще піддівочка й на колодках не гуляє допізна, з подружками збігаються увечері на вигоні, туди ж прибігають хлопці — підпарубчаки, а грають в дитячі грища: в крука, в квочки, ганяються одне за одним, і всі вони ще чистій тілом і помислами. Принаймні так мені здається.

Липа гнеться лозинкою, заглядає мені в очі, личко її пашиль, я чую це на відстані:

— Розкажи, як живуть дівчата тамтешні, в що одягаються.

— Боярські дівчата сидять у теремах, нікуди їх не випускають, і нікого вони не бачать...

— Ніколи?

— Ніколи, поки не повиходять заміж. А прості дівчата живуть, як і ви, роблять роботу, сходяться на посиденьки...

— Пісень співають? — І враз: — Може б, ти не їхав? Побудь хоч трохи. Ти стільки бачив, стільки знаєш. — Голос її підноситься до тремтіння. — Важко мені тут. Брати, вони все в роботі. І хмурні завше, сердиті. А ти не такий. Ти — добрий. Мені ж так хочеться доброго брата, доброї людини. Немає тут у мене нікого. Одна бабуся... Так вони старі, стали недобачати. Та й брати наказують, щоб не ходила до них.

Моя рука сама тягнеться до русявої голівки. Боже мій, рідна душа! Відчуваю, що в цій милій дівчинці я знайшов би рідну душу. Рідну по крові й помислах. По Божому провістю. Може, й справді залишилася? Але ж тоді не сповню своїх замірів, веління, яке вклав мені в серце Господь. Буду каратися, нудитиму світом.

— Не можу, Липо, — кажу якомога сердечніше. — Така моя путь. Вона вказана зверху.

Липа мовчить, ковтає слізози. Я теж тамую слізози.

— Оті дві зірки, — показує на небо сестра, — наші тато і мама. Я щовечора на них дивлюся. Вони завше в парі. Одна більша — татова, друга менша — мамина. А ото зірка нехороша, вона наглядає за ними. Поглянь, яка холодна й важка.

— Полярна зірка. Татари кажуть, що то вбитий в небо залізний цвях, довкола якого крутиться небо.

— От бачиш... Не наша зірка, басурманська.

Я знаю, що зірки всі однакові і всі вони наші й не наші, але мовчу. Оці дві зірки від сьогодні стануть моїми. Я дивитимусь на них і згадуватиму Липу.

Помічаю жовтаву тремтячу зірку й здригаюсь. Чомусь згадав Сьюорбу.

Вночі він мені приснився. Стояв у дверях комірчини й манив мене пальцем. Я ступив кілька кроків і зупинився. Погане провістя, та ще в дорогу.

Брати та сестра провели мене за село. Брати наклали мені припасів повні сакви, ще й дали грошей п'ять битих талярів. Багатій! Попрощалися біля сухої верби, на якій і зараз сиділи ворони, ми сполохали їх. Брати сопли й цілувалися невміло, й не могли приховати радості. Липа плакала. І мені млоїло на серці, і мені стали в горлі слізози, але я дивився на братів і тамував їх.

— Де не ходитимеш, знай, — мовила Липа мені, — в моїй хаті місце для тебе знайдеться завжди.

— В якій це твоїй хаті? — не стримався Пархім.

— У тій, в якій житиму, як вийду заміж.

— Ще як вийдеш...

— Вийду. Я гарна, — й тупнула ніжкою.

Й справді була неймовірно гарна: заплакана й розrum'яніла, ніжна та свавільна, ще й певна своєї краси та самої себе. Мабуть, вже зараз сохнуть по ній парубки та паруб'ята, їй вона це знає.

Я благословив їх усіх і перехрестився сам.

# Розділ десятий

Страх мчав натовпом, мов наляканий олень лісом.

Шелеснуло тут, шелеснуло там, охнуло аж з того краю.

— Дивіться, дивіться, намети ставлять!

— Ще одного бунчука ввіткнули. А то що над наметом? Якісь ганчірки.

— Крила орлячі. Щоб, значця, нас накрити. І над верхівцями також.

— Ой людоњки, що ж воно буде!

На вал вийшло кілька відчайдушних молодиць, попереду довговида смаглява дияконша у

квітчастій хустці, йшла сміливо, моторно, мабуть, щоб додати бодьорості козакам, подивилася з

— під тонкої білої руки й помертвіла. Вершники з орлиними крилами пролетіли крізь неї, і

осипався веселий цвіт з серця дияконші, й стало воно, як грудка льоду. Та й як не помертвіти!

Турки і татари стояли за якихось двісті сажнів, витріщилися на жінок, загаласували,

залементували. Допіру татари бавилися — стріляли з луків гусей на Сільниці, хоч не могли їх

дістати (козаки туди сягали рушничним боєм), забави не полищали, хижо щирились, пружно

опускали тятиви. Гуси ґелотіли, літали, їм не було куди вирватися із смертельного кільця. Лише

двоє білих, б'ючи крилами по воді, полетіли в бік болота, татари стяли сірого гусака, а гуска

впала в очерет. Тримаючи в руках луки, татари дивилися на жінок. Білі плями облич, чорні

вирви очей.

Якийсь татарин заверещав тонко, як недорізане порося, дияконша вхопилася однією рукою за серце, другою за частокіл, — мабуть, вона вже бачила, як тягнулись до неї гаччя рук, як вони зривали одіж. Хто захистить, хто встоїть перед такою силою, увесь басурманський світ повис над їхнім Ладижином, над купкою оборонців; ойкнула, похитнулася, її підтримали інші молодиці. А з турецько — татарського натовпу виступив натоптуватий татарин з широким лицем, приставив до рота дудкою руки, кричав:

— Козаки, складайте оружя, виходьте всі у степ. Великий візор обіцяє усім свободу.

— Візор — віслюк, — гукнув у відповідь тонкоший, вирлоокий козак Макуха, городовий козак, — і слово його осяче.

— А інакше скураємо і голови понабиваємо соломою, — страхав татарин, спинаючись на вербовий пеньок.

— Твоя вже й так соломою набита.

— І жінок ваших... Оту он пишну...

Молодиці, підтримуючи одна одну, мертві переступаючи ногами, пішли з валу. Назустріч їм з широкої вулиці за церквою вибігло з десяток козаків з фузіями та списами в руках, потиснули людей, заволали:

— Одступіть! Дайте дорогу!

— З дороги, з дороги геть!

Слідом за ними з вулиці рядами повалили комонні козаки. В густій тісняві коні задирали морди, басували копитами, дзвеніли стремена, миготіли червоні, сині шлики шапок. Списи стояли, як ліс. Вершники дивилися тільки вперед — щоб не зіткнутись, не зачепитись, їхні обличчя були суворі й чимось схожі одне на одне. Здалося, хтось невидимий поклав на них однакові сін'якій карб. Передні вливалися в широку, що вела до Бершадської брами, вулицю, задні натискали, передні — стримували натовп. Те, що вони дивилися тільки вперед і під ноги, налякало міщан.

— Вони лишають нас, а самі втікають! — закричав хтось з середини натовпу тонким голосом.

Йому відповів старий, у прим'ятій сукняній шапці козак, з тих, що прокладали кінноті дорогу:

— Вони їдуть захищати твоє життя, дурню.

Те, що козаки були без тороків, саквів, трохи заспокоїло, але зродило іншу тривогу: чи відіб'ють супостата? Часом перший бій важить найбільше — наляканий ворог може одступити назовсім.

— Дивися, й наші там, — гукнув до Марка Лаврін. Він рвонувся, щоб пробитися до своїх, та одразу й укляк, бо ж збегнув: що може вдіяти пішій, та ще й майже голіруч, їхні коні лишилися далеко, та й не протолочатися вони крізь натовп. Заледве вирвалися з людського виру, пробігли з півсотні сажнів вузькою вуличкою й, тримаючись за яблуньку, вилізли на тин, з тину — на хлів й знову побачили горб, а на ньому сині та червоні намети й татарву біля них. Козацька кіннота просувалася по вибалках, від ворога її приховували пагорби.

Гарно їхали козаки, Лаврін аж замилувався ними, на мент забувши про те, заради чого їх несли туди коні.

— Кайдан, Кайдан ондечки, — чомусь пошепки мовив Ногаєць.

Справді, узвозом, трохи збоку од інших, мчав Кайданів важкий кінь з білою плямою на животі. Дорога бралася вгору, коні ухоркалися, переходили на рись, а то й на крок. Однак передні вершники вже сягнули половини гори, сховалися за ліском, що посів схил аж до верху.

Лаврін і Марко не бачили, звідки козаки заскочили басурманів, — якийсь час вершників зовсім не було видно, — а тільки заметушилися й стали кудись пропадати турки і татари — неначе провалювалися під землю. А ще за хвилю по зеленому прузі горба промчав козак, він вимахував шаблею, і хоч звідси вона здавалася срібною соломиною, одначе з — під неї падали зрубані бунчуки. А потім і сам якось дивно хитнувся на правий бік, повалився на землю. З горба сипонули татари, вони втікали вниз, у хащі, козаки стріляли з коней, інші спішувалися й теж котилися по схилу навздогінці. Падали підрубані намети, осідали, мов дивовижні птиці, до землі. Оддалеку все це скидалося на гру, на іграшковий бій, який показують у вертепі, де турки й татари падають, як снопи, а козаки гуляють на баских конях. Сюди, в місто, не долітав запах крові й не відчувалося маєва крил смерті, серце ловило звитягу та перемогу, наливалося радістю й хоробрістю.

— От шкода, що нам не вдалося, — сказав Марко й торкнувся гілки з яблуками — зеленцями.

З бою козаки верталися на змилених конях, розгарячілі, розпашлі. Попереду на сіromу в яблуках дончакові їхав полковник Мурашко, на його худому, з випнутими вилицями обличчі застигла гримаса болю. Він загубив шапку, чи її збили в сутиці, чорне крило чуба спадало на чоло, по скроні стікала тоненька цівочка крові. За ним везли сім захоплених у ворога прапорів, далі гнали полон — кілька десятків турків та татар, що були змушені бігти, аби не наколотися на наставлені іззаду списи. Вони скидалися на овечу отару. Тільки двоє йшло збоку: літній турок в єпанчі та зосім молодий татарин у дорогому вбранині. Татарин дивився відверто ворожим поглядом чорних, як морок, очей, голову тримав високо, мовби йшов не в полоні, а сам гнав полоном усіх цих людей.

Ладижchan опанувала радість. Вона була п'янка без вина, а багаті міщани, шинкарі викотили з підвальів бочки з оковитою, вибили днища: пийте, козаки, наші заступники, кріпіть побіду міцним трунком.

Січовиків здоровив штофом наказний полковник Мурашко. Високий, худий, вузькоплечий, ходив поміж запорожців, був з усіма запанібрата. Очі йому блищали, ліва щока сіпалася, й права рука нервово стискала штофа, поки не посипалися скалки. Мурашка підносила звитяга й гнітила відвічальність: з усіх гетьманських полків тільки його лишився на Правобережжі, він один

стремував могутню навалу ворога. Посланий гетьманом на розвідний промисел, тепер не мав однього ніякого ордонанса й мусив чинити все на власний розмисел. Ну, звичайно ж, десь там, під Черкасами, гетьман і боярин кують повідного меча, плетуть хитрі сіті, аби одразу виловити все велике і мале риб'я. Готовалися ж до війни і на війну йшли. І царське веління було — перейняти ворога. Вражий турчин веде війну поза будь — якими законами, палить міста і села, бере в полон малі діти. Мурашкова душа горіла ненавистю.

Просто з майдану пішов до надворітньої брами, де тримали полонених. Вирішив дознати, для кого ставили намети: для калги — солтана, для хана чи самого султана, скільки в султана війська й куди воно йде. Серед полонених було двоє значних: один — мурза Ісмаїл — трохи пом'який і посічений у бою, в нього на щоці, нижче вуха, висів клапоть шкіри, й скрапувала на світло — жовтий бухарський шовк темно — вишнева кров, права рука висіла, як пліть, — про другого ж поки що достеменно нічого не знали, однаке всі казали, що то ханський син. Надто розкішний одяг, золота звізда на чалмі, два персні на лівій руці — татарин роду високого й мусить знати багато.

Козацтво гуляло, клялося міщанам заступити Ладижин од самого шайтана. Міщани не шкодували солодких медів і солодких слів.

— Ти, полковнику, входиш в гісторію, — белькотів Мурашкові п'яній осавул з більмами на очах. — Я сам впишу тебе в неї.

Мурашко трохи бридився п'яного, але слухав.

Славно пили захисники Ладижина.

Однаке похмілля було гірке. Ранком по місту поповзли чутки, що вчора увечері на суворій квестії хмільний полковник Мурашко обухом сокири забив ханського сина. Той не хотів давати о собі жодного виводу, обізвав Мурашка коростявим собакою, мерзенним рабом; погрожуючи великою карою, наказував скоритись, поки не пізно, зustrіти падишаха на колінах та просити прощення. Мурашко в запалі сягнув його обухом сокири. А вранці хміль розвіявся, прийшов тверезий розмисел, страх, і полковник порішив утекти з міста. Сховався в замкових палатах, нікого до себе не пускав, вимірковував шлях до втечі. То молився, то проклинов долю, що закинула його сюди. Порожня палата — тільки камінна лава та дубова скриня — відлунювала його кроки, і Мурашко щулився, немов з холоду, до болю стискав сплетені за спиною в міцний замок руки. У вікна — бійниці було видно Буг, татарські дозори на горбі, табуни коней, що паслися на долині. З цього боку інкурсій можна було не боятися, але й до втечі звідси шлях був негожий. Схлюпувала, мов схлипувала, у темному кам'яному колодязі вода, чмокала простудними губами й вимагала жертви. Казали, що колишній комендант фортеці чинив у цій залі допити, трупи кидали в колодязь, і Буг ніс їх до моря.

Мурашко розумів — убієнних буде багато. «Треба прорубуватися на волю». Чорним кажаном майнула думка: гетьман може й не прийти на виручку. Що йому той маленький, ще й чужий — правобічний — Ладижин у його великій війні. Кинув їх як принаду... І чекає, поки турки скупляться геть — чисто всі біля міста, й тоді він ударить. Але поки вдарить, турки можуть скурати місто. І Ханенка йому не подарують. Тягнутимуть жили із живого. Кров холонула від тої думки.

Серед запорожців теж пройшло збурення, одні вимагали йти з гетьманцями, інші — лишитися в Ладижині. В гетьмана вони не вірили. Ходили од двору до двору по своїх постоях — консистенціях, вже доходило до сварки й кулаків. Хилилося на те, що пан Сава дасті усім вольний розмисел: хто хоче — нехай лишається, хто не хоче — йде.

Лаврінові довелося вперше виважувати в серці власну долю. Хоч який малий мав досвід, але й він підказував: йдеться до важкої бойної потреби. Й буде це бій ластівки з вороном.

Однаке й ластівці не випадає втікати з — під своєї стріхи...

А потім до тих думок долучилася думка про Киліяну, тільки ѿ вона була немов стулена з двох: залишиться в місті — буде близче до Киліяни (хоч яка то близькість, коли поміж ним і нею — вороги), але може погинути; вернеться на Запорожжя, а чужинці тим часом посядуть все Поділля...

Він почував, що не може виважити сам. Спробував порадитися з Богом, але Бог мовчав. Марко ж стояв на одному: їхати з гетьманцями. Й саме тоді, коли Марко вже майже переважив на свою думку, Лаврінові спом'янувся кошовий, запальний і правдивий ватаг.

«Як би ти вчинив, батьку?» — запитав і став мислено перед його очі.

«Це наша земля...»

«Дике Поле — теж наша земля».

«Тут жінки, діти... Ви їли хліб, гостинно краяний господарями. Ви приїхали яко їхні захисники. Нас у Січі теж ніхто не неволить. Покладемо оружжя й опинимось всі в неволі».

Лаврін мислив не гарячим од страху розумом, а холодним, ставши перед людиною, яку поважав і по якій міряв свої вчинки. Отож приїдуть вони, й кошовий запитає: «Ну, як там було?» Й що він скаже? «Була втеча. Не я один утік, а й такий — то, й такий...» — «А Кайдан, а Кремінь, а Шабалда?..» Може, нічого того й не запитає Сірко, проте подумає про Лавріна погано. Як же тоді матиметься він, Лаврін? Він так гарно розмузиковав біля кошового про звитягу, честь. Не появиться кошовому на очі зовсім? Заховається десь до осені й приїде на Брусів хутір?

Але то — негаразд. Ницо й гидко.

— Я нікуди не поїду, — стріпнувши чубом, сказав Лаврін Маркові, що вже лаштувався в дорогу.

Марко якусь мить тримав у руках тороки, відтак кинув під кущ:

— Погинемо обое, як собаки!

Однаке з Ладижина не виїхав ніхто. Міщани не випустили гетьманців. Озброєна варта стала біля обох брам, зустріла козаків чорними цівками рушниць.

— Як зробив, так і одбувай! — гукали ладижинці Мурашку. — Хто тебе неволив лишати живота татарського царевича? Ми не хочемо розплачуватися своїми шкурами за твоє безумство.

А з боків лементували жінки, обзвивали козаків боягузами і ланцями. Міщани стояли, як стіна. Так стоятимуть вони і в бою. Їм відступати нікуди. Тут їхні жінки, їхні діти, їхня вітцівщина. Людина вельми сильна вітцівщиною.

Гетьманці мусили повернути назад, чекати разом з усіма, яким боком повернеться до них круговерть долі. Десь по обіді радились єдинокупно в ратуші — ладижинський уряд, Мурашко, Переяславський полковник Войца Сербин, ротмістр Анастас Дмитрієв, полковник Сава, донський осаул Амбросій. Вирішили взяти оборону й стояти, доки не підійде на поміч Самойлович. Не полишить гетьман на загибель дві тисячі своїх козаків, не oddасть на криваве розтерзання християнське місто йувесь край. Ачей, запевняв Самойлович їх у тому, обіцяючись на раді в Переяславі прийняти в оборону всі полки, які схилили під його булаву прaporи. Гетьман і воєвода чекають підмоги, аби дати генеральну битву.

Ладижинці спорядили за Дніпро посланців, наказали їм боршій вести на поміч гетьманське військо, розказати там, як легко збили козаки передові ворожі залоги, які певні ладижинці перемоги.

Мурашко знову злетів духом: ходив по валах, по фортеці, оглядав місто на оборону, вимахував замашною палицею — сажнем, замашно лаявся; од нього не одставав Анастас Дмитрієв — воїн хоробрй і досвідчений, сповнений якоїсь важкої рішучості й віри. Колишній лисянський мешканець, одружений на лисянській міщенці, Дмитрієв був грек родом, перейняв тутешні мову й звичаї, доскочив у війську Самойловича ротмістерського чину. Невеликий,

чорнявий, верткий, крутився, мов чорна дзига, заглядав у всі щілини, лазив по таких закамаринах, де вже й павутину перетліла. Вилазив для ладижинців невтішні вісті, сумний докір: місто кепсько приготоване до оборони.

Та це, либо нь, вони знали й самі. Щоправда, вал мали міцний. Засіяний просом та очеретом, він ніде не осунувся, але рів був неочищений і в кількох місцях засипаний сміттям. Потрухла покрівля в фортеці, посыпалися обломи й тераси, обвалився тайник. З вигляду — фортеця грізна, муроvana на скелі: дві круглі вежі і одна квадратова — найвища, чорні бійниці, червоні зубці понад муром, але скільки вона вмістить людей, та й чи довго всидиш у ній без провіантu. В місті — всього одна гармата, та й та поламана, хоч пороху чимало й шроту корит тридцять, мали кілька затинних пищалей, з десяток шмагівниць, три дев'ятиствольні ожиги, в достатку рушниць і мушкетів.

Мурашко лаявся чорно, наказав вигнати всіх міщан розчищати рів та ремонтувати палісад; козаки теж побрали до рук лопати та кайла і полізли на вал. Підправляли укоси, плели тури з лози та набивали їх глиною. В одному місці виявилися трухляві палі, й Мурашко наказав розвалити крайню від валу хату — її розібрали. Жовта курява стояла на тому місці, тягли новеньке дерево на вал; жалібно, тонко голосила господиня й проклинала полковника та козаків, а чоловік сидів мовчки на дровітні й дивився в землю. Запорожці, яко великі мастаки на всілякі військові мудрації, готували на оборону підступи до валу. На щастя, ворог поки що стояв далеченько і великої перешкоди в тому захисникам не чинив. Сипонула було татарська команда, але її відігнали рушничним вогнем. Власне, загроза штурму падала з півночі, од поля, з півдня місто взагалі було неприступне: драглисти бабла за Сільницєю стояли тому на заваді, із заходу — Буг, зі сходу — Сільниця, там лише зачистили вал, аби він спадав просто в воду. На полі ж за Барською брамою копали копці, розкидали «часник» для калічення коней — старі колеса, верхівки дерев, стромляли в землю шпиці та рогачки. До вечора пустили воду в рів. Хотіли ще укріпити бастіони, — їх було два, обидва од поля, — одначе не встигли.

По валу ходив протопоп з двома дяками, кропив на перемогу святою водою вал, частокіл і тури, кропив козаків, закликаючи їх на хоробрість, а в самого сіпалася ліва щока і неспокійно бігали очі, їх то приковував, то одштовхував ворожий табір. Молитву він скінчив поспішливо, подався кропити мури фортеці, які здавалися йому надійнішими.

Настала ніч, а на ранок попід містом вже густо скакали татарські роз'їзди. Вороже військо облягло Ладижин з усіх боків. Стояли на горах і долах, за Бугом і за Сільницєю, й не було їм лічби; на зеленому прузі горба знову забовваніли схожі на вежі намети, дики ногайці приступили зовсім близько. З валу було видно їхні обличчя, й одяг, і зброю, вони купилися на віддалі рушничного пострілу, щось гукали, махали важкими залізними й кизиловими булавами. Козаки й міщани стояли на валу, татари й турки — перед валом, вони галасували, оборонці мовчали, приголомшенні силою, котру вздріли перед собою. Частокіл на валу сягав гостряками оборонцям по плечі — стріляти з — за нього ліпше, ніж через бійниці, й скидати з драбин ворогів палицями, й стинати бичами та шаблями. Проте й ворогу такий частокіл доступніший, хоча він на дуже великий висоті й міцно вигрунтований в землю.

— Багатенько поганського люду зібрал султан проти мене, — мовив Кайдан. — Начуваний про мої доблесті.

Ніхто не засміявся. Тисячі нещадних очей — їх не видно, тільки чорні вирви на плямах облич, вони пропікали до кісток. Страшно отак зблизька дивитися на лютого ворога, який жадає твоєї погибелі, твоєї муки і якого не зласкавлять ніякі сили світу. Здригає в страхові душа, моторошна відвага наливає її, рука сама тягнеться до шаблі. А десь за спиною бриняТЬ, неначе з холоду, чиєсь губи: «Що то буде. Ой, що воно буде — така сила!» Й козак лячно оглядається назад, аби не зустрітися очима з тим, хто шепоче сі моторошні слова.

Над містом повисло безгоміння, й ворожі крики долітали до найдальших вуличок. Широченна долина була запруджена військом, а воно сунуло й сунуло, сипалося з — за гори, мов комашня, й тут же на очах ті комашини виростали в жуків, далі — в горобців, ще далі — в круків, аж поки не сягали людського зросту. Були там чорні єгиптяни, сирійці в білому вбранні, араби на гарячих конях, румелійці, греки, арнаути й безліч інших, куплених грішми або приневолених мечем. Йшли піхотинці з рушницями та алебардами, їхали вершники на конях по мастих, і довгі вимпели звивалися над їхніми головами, як зелені змії, та волочилися по землі, миготіли бунчуки, прaporи, кричали верблюди, турки били в причеплені до горбів бубни й кричали теж; зовсім близько, майже попід самим ровом, промчали вершники, що мали дикий, пекельницький вигляд — і кінь, і людина обвішані лев'ячими й пантерячими шкурами, а на шоломі, на плечах, на списі — орлині та совині крила. Содом і Гоморра, вселенський потоп на маленьке містечко Ладижин. Ще попід лісом ставили намети, ще військо безщадно сунуло в усі боки, займало горби й пагорби, а тут і там, просто на очах в обложених, почали рости бурти землі, їх насипали команди, либонь, ще раніше призначенні на те. Сливе й котки, й мотуззя були заготовані заздалегідь, вйокаючи, тюлюлюкаючи, шестериками, восьмериками устяж турки потягли на бастіони гармати. Козаки нарахували вісімдесят гармат і мортир.

Крута година настала для Ладижина. Не було в місті гармат, щоб ударити по бастіонах, — на розкатах стояли колоди. Турки ту хитрість розгадали, кинули до фортеці стрілою цидулу знущальну. Страх і смуток обійняли оборонців, котрі стояли на валу. А коли на землю опустилася ніч і вся долина запалала вогнями — тисячі багать, тисячі кострищ, — коли загорілася слобода Ладижинська, тривога налила серця відчаєм по вінця.

Проте дерево згоряє, мідь плавиться, криця гартується. Чимало душ ота ніч вигартувала до одчайної рішучості. До самого ранку палив на валу люльку полковник Сава. Анастас Дмитрієв за ніч перегомонів з усіма своїми козаками. Кілька чоловік одправив у фортецю, буцім мурувати якийсь пролом, насправді ж спроваджував боягузів. Мурашко розплановував, скільки куди поставити козаків, де покласти набої й оборонне спорядження — колоди, казани для смоли, барила та відра, каміння. Сотники і десятькі роздавали торби з кулями та порохом.

Коли турки почали облягати місто, Лаврін і Марко стояли на валу біля лівого бастіону. Трималися за руки, як малі діти, самі не помічаючи того. Вони навіть свої торби з набоями повісили на один, вбитий у палю, цвях. Лаврін дивився на турків і татар з цікавістю, перемішаною зі страхом. Вперше бачив ворогів так близько.

— Будемо разом, — прошепотів Марко. — Скрізь. Присягаюся смертним часом — не полищу тебе ні в якій біді.

Його обличчя пашіло вогнем; гарячою, пронизливою довірою і жертвістю горіло серце.

— Я люблю тебе, як брата. В мене немає більше нікого. Давно тобі хотів сказати це, тільки стидався.

Лаврін зніяковів від тих слів, і хоч його серце не оплавилося такою мірою (надто грізною була година, не можна себе вельми розніжувати), однаке йому теж затепліло в грудях — нарешті товариш признався в істинній любові й побратимстві.

— Присягаюсь! — прошепотів, дивлячись на охоплену полум'ям баню церкви, довкола якої згоряли на льоту голуби. Й щось тріпотіло, горіло в його душі: адже зовсім недавно слухали з Кіліяною у тій церкві службу й удвох засвічували одну свічку, щоб приліпити її на вершечку дуба.

І Лаврін, і Марко вірили, що довіку, до останньої смертної хвилі будуть разом, віддадуть один за одного життя. Прекрасна мить, тільки дуже коротка.

Думка про Кіліяну не поліщала Лавріна. Шкодував, що не мав про неї ніякої згадки, окрім недозрілого калинового кетяга. Тихо вивільнив руку, дістав з кишені зів'ялу гілку, обірвав з неї

тверді калинові ягоди й всипав у кисет. Зав'язав кисет і поклав знову до кишені. Тепер його могли в нього взяти лише після смерті.

— Якщо зі мною щось станеться — одвезеш Киліяні кисета, він у мене осьдечки, — приklav до грудей руку. — Скажеш їй...

А що може сказати товариш за нього, мертвого, не знав. Через те й замовк.

— Не кажи лихого. Щур йому. Може, я погину перший. А дастъ Бог — обое залишимося живі.

А десь на вістрі думки вертілося, що тепер і Лаврін не побачить Киліяни. Він жахнувся, гостро осудив себе й зрозумів: подумав так тільки через те, що Лаврін не захотів виїхати з міста й вони обое залишились тут.

З сільницького болота на фортечну вежу тягнув лелека. Спочатку лелеки були сполошилися, кружеляли над містом, як біле горе, як страх, але швидко обзвичаїлися й вже торували стару путь од вежі до болота. Марко провів птаха тужливим, заздрісним поглядом, зітхнув:

— Він полетить, коли схоче. Йому що.

— Про що шепочetesь, Яремо та Хомо? — помітив їхню товчію Кайдан.

Він називав їх Яремою та Хомою по пісні, которую співали сліпі лірники:

Що Ярема та Хома — немов рідні браття,  
Побралися за рученьки та й пішли по шмаття...

— Хто з нас Ярема, а хто Хома? — запитав Марко.

— Нема одміни, — одказав Кайдан, вдивляючись у пітьму, що облягала долину.

Однаке сам одміну знав добре. Він немало дивував їхній дружбі, а також тому, що Лаврін завше із захватом дивиться на Марка й не бачить хитровинки, котра причаїлася в Ногайцеві. Дрібна та хитрість й захована глибоко. Марко вдачі веселої, але й ту веселість часом користає свідомо. І жарт його не йде вище приступця, на котрому стоїть хтось можніший і владніший. Його жарт має мірку, а відтак не раз — розрахунок. Терло їх з Лавріном життя обох, але обтерло не на одне.

Й саме через те Кайданові не сподобалось їхнє таємниче шепотіння окрай небезпеки. Проте допитуватися не став. Шаблею, душою і тілом відданий товариству, Кайдан нікого, навіть Бога, ніколи не обтяживав ніякими проханнями та розпитуваннями. Ніколи нікому не докучав і сам не любив клопітливих докучливих людей. Хоч всі обов'язки сповняв рвійно і покластися на нього можна було в усьому.

Ніч проминула в тривозі. На валу горіли смолоскипи, дозорці міняли їх — остерігалися нічного нападу. З валу було чути, як у ворожому таборі перегукуються вартові, біля багать ворушилися волохаті, побільшенню темінню постаті.

Двоє попів з протопопами служили в Успенській церкві заутреню. Протопоп був блідий як смерть, голос йому зривався й молитва згоряла на пошерхлих устах. Страшно стало козакам тої молитви, здавалося, що й святі одвертають свої лики, дивляться сумно й приречено. Тоді полковник Сава вийняв шаблю й підійшов не до протопопа, а до молодого попа, котрому ляк не споторив виду.

— Благословіть, отче, стати на супостата в оборону Святої Тройці й матері — вітчизни.

— Благословляю, — сказав він. — І йду разом з вами.

Тут же, біля церкви, козаки одягали чисті сорочки, оглядали зброю, прощаючи один одному гріхи. Ще звечора кожній сотні було призначено місце; міське ополчення теж розбили на сотні та десятки, біля церкви лишали збройний резерв.

Темні лицями, купою стояли в церковному саду під грушевою старці, стиха про щось радилися. Потягнулися вервичкою до воріт, чогось загаласували, вернулися назад, лишивши біля воріт двох сліпців, що стукали патерицями і розгублено крутили головами.

...Із — за зеленої щітки лісу викотилося червоне сонце, турки й татари попадали ниць, творили молитву перемоги. Одразу по молитві почали метати в місто ядра, що летіли зі свистом, тягнули за собою димні хвости. Оборонці від них втрат майже не мали — жінки й діти ховалися по льохах, козаків на валу захищав частокіл, але грізний гарматний гуркіт немов притлумив щось у серцях.

А тоді з північного боку вимчала хмара татарської кінноти, полетіла на Ладижин. Коні витягували худі морди, стелилися в швидкому бігу, здавалося, вершники сподіваються розігнати їх до такого шалу, що перелетять вал. Та ось передні почали летіти шкереберть, орда стала забирати праворуч, татари виметнули тьму стріл. На кожну тятиву було почеплено їх по кілька, вершник одпускав завертку й, вже не оглядаючись, гнав коня пріч. На деяких стрілах метлялося палаюче клоччя. Нападники намагалися підпалити місто і залякати оборонців.

Але ще до того, як татари одпустили тятиви, гугняво, з жалібним проголосом заграли на бастіонах труби, й козаки попадали на вал. Чорна туча стріл промчала над головами, немало їх ввіткнулося в частокіл. Одну з них Кайдан перерубав на льоту шаблею. Ті козаки, котрі стояли біля частоколу, вдарили з рушниць та гаківниць, і кілька десятків татар повалилося з коней. Чимало падало їх на «часниках» та рогатках... Декотрі намагались повзти, їх добивали з мушкетів влучні стрільці. Лаврін теж стріляв з фузії, цілячись у татарина, що сховався за вбитим конем. По ньому стріляло одразу кілька чоловік, було видно, як від куль здригає труп чорного коня. Врешті татарин не витримав, підхопився й помчав до своїх. Лаврін стрільнув — осічка. Поруч стрільнув ще хтось, і враз татарин крутнувся на місці, зірвав з себе волохатого, вовною нагору, кожуха, — мабуть, уже в смертельнім тумані, — впав.

Більше кіннота до валу не підступала. Турки копали шанці. Плели лозові коші, обкручували їх насмиканими з городів зеленими коноплями та льоном, обливали смолою, знову льоном, знову смолою, ставили на гарби. Декотрі коші насипали землею, декотрі закидали зеленим гіллям і травою. Спочатку вони посунули їх тільки лівим краєм, понад Бугом. Козаки довго не могли втямити, чого вони їх туди пруть, та ще так щільно, стіною, аж поки гарби не зупинилися за два сажні од рову. В рів густо посыпалася земля. Турки перекривали рів, хотіли одвести воду. Козаки одкрили рушничну стрільбу, але кулі липли в смолу. Спробували кидати запалене

ключя, проте воно не долітало. Загорілась одна гарба, але турки штовхнули її в рів, і ще швидше замелькали лопати. Запорожці казали, що треба робити гранати, принесли порох, смолу, ключя, проте було пізно — рів було загачено. Вода спадала просто на очах, втікала у Сільницю. А турки тим часом почали приступ всіма гарбами.

Це був перший піший приступ: важкий, повільний, навальний. Турки котили гарби й співали суру з корану, за їхніми спинами ревли труби, й гримали гармати, й ревла татарва на конях.

Козаки й міщани мовчали, готувалися до оборони. Котили на вал колоди, гріли смолу в чорних, прокопчених казанах, п'ятнадцятеро запорожців укручували смолою та ключям начинені порохом та сіркою гранати. Замурзані в смолу та порох, були схожі на чортів, котрі повилазили з пекла. Поскидавши кунтуші, у виломи частоколу ставали дужі козаки, брали в руки гранати. Гарби хилиталися на копцях та рогачках, часом перекидалися, сунули помалу, п'ядь за п'яддю, турки втомилися їх перти, деякотрі вигулькували й тоді падали, підтяті кулями. Червоно гримали гармати, дзизкотіла, торохтіла по палісаду вивергнута фальконетами шрапнель, підтинаючи козаків. Та ось, викреслюючи вогненні дуги, в гарби полетіли гранати — смола на смолу, гарби палали, мов смолоскипи. Дув сухий південний вітер, чорний дим стелився просто на голови нападників. Вози обернулися для турків у пекло. Вони котили їх вперед, як власну погибель. Й згоряли в ньому, й не могли пробитися до валу та бастіонів. А гранати летіли й летіли вже через гарби, близкали вогненным порохом, і гриміли постріли, й чорний пороховий дим домішувався до смоляного, вкривав кіптявою бойовисько.

Ті гранати розметали першу хвилю нападників, вони одступили, хоч в густому диму цього й не було видно; просто гарби перестали гойдатись й ущух рушничний вогонь по валу.

Кілька козаків спустилися по линвах, підпалили гарби, що вціліли. Гарби згоріли вщент.

Радість першої перемоги потьмарила неймовірна звістка з південного валу: з міста втік полковник Войца Сербин з почтом. Утік на очах оборонців — кількох сот міщан і козаків. Отак просто спустилися з валу, перепливли Сільницю й гайнули в очерети, а далі в лози, мабуть, домовилися заздалегідь. З цього боку турки не приступали, тільки на горbach од слободи Ладижинської стояли заслони, але всі дивилися на північний вал, де палав бій. Міщани та козаки з люті та розпачу хотіли, аби Войца Сербина викрили, зняли лемент і стрільбу, проте татари так нічого й не побачили. Войца Сербин утік, і тепер кожен думав про те, що вони опинилися в безвиході, бо досвідчений воїн Войца Сербин має оборону за марну. Й що є якийсь хідник на волю. Не сьогодні — завтра ту дірку затулять...

— Вночі повтікає багато, — витер з обличчя полою кунтуша кіптяву Марко й глипнув на Лавріна. Перехресту здалося, ніби Марко підштовхує його до якоїсь думки, до якогось рішення.

— Не повтікають. Анастас тільки — но сказав: тепер пильнуватимемо, поставимо варту.

Самому ж той лаз на волю теж світився в думці. Адже ще міг добутися до Кіліяни. Що йому це чуже місто, чужі болі, чуже добро, в нього своя надія... Й бачив Кіліянину посмішку, сміливі й жартівлivi вогники в очах. Та враз пригадалися інші очі — жінок, дітей, коли ті проводжали їх на вал. Господиня двору, в якому стояли постоєм, провела їх за ворота, тримала в руці маленьку доноччину руцю й махала нею. «Перехрести, Катрусю, дядів. Перехрести своєю безгрішною руцею...»

Дві думки схrestились, як дві шаблі. Ще ніколи йому не мислилося так круто й так широко. Ще ніколи не обіймав думкою всієї України. Й себе самого в ній. Ні. Ніхто не принесе Сіркові ганебної вісті про козака Перехреста!

Він круто нахмурив брови.

— Нечестивий той шлях...

І знову Марко мусив погодитись. Диво, як усе перемінилося. На Січі перед вів він. А тут

сталося якось так, що мимоволі ступав у Лаврінові сліди, Лаврінове «треба» звучало якось так, що вже було мовлене неначе й не ним, а кимось значнішим, мудрішим, хто знає божий і людський промисел, керується міркуваннями вищими, отож на нього — хочеш — не — хочеш — доводиться покладатися.

Коли вщухла стрілянина й трохи влігся дим, найсміливіші молодиці принесли козакам переобідок і те, чим його закропити. Козаки брали в руки горнята й вузлики, куштували, піджартовували, аби збадьорити жіноцтво. Жінки зиркали в поле, де диміли головешки, валялися трупи, хрестилися.

Лаврінові не дісталося гарячої страви, з ним поділився своїм зажитком Марко.

Сиділи на горішній призьбі валу, їли сало з цибулею, дивилися на ворожий стан.

Кайдан свою міру горілки оддав Макусі.

— Не відчуло смаку, — сказав.

— А скільки треба, щоб відчув? — запитав Марко.

— Не знаю...

Кайдан — дужий, як лут. Якось засперчалися з одним гніздюком, і він долонею поперерував усі жердини довкола його подвір'я. Гніздюк трохи не плакав. Бочки з свинцем він переставляє, як молодиця горщики.

— А ти коли — небудь був п'яний? — допитував Марко.

— Де б то стільки взяти горілки, — щиро стенув плечима.

Він поклав сало на хліб, різав його на брусками великим кривим ножем і ножем посилає брусками в рота. Жував замислено, дивився на гору, де бовваніли намети.

— І що воно султан єсть? — мовив з таким виглядом, неначе, не дізнавши того, й на світ дивитися не міг.

— А нащо тобі? — запитав Лаврін.

— Тож цікаво. Ну... сала вони не їдять.

— Я чув, султан єсть тільки солов'їні кібчики, — сказав Марко.

— Та ну? Скільки ж це треба солов'їв... А чим запиває?

— Пінною.

— Бре. А хто знає, що п'є цар?

Того не знав ніхто.

— Ну, а якби перед ним поставити горілку, мед і вино, що б він пив?

— Смолу, — одказав сивовусий носатий козак з шрамом над бровою. — Розпатякався.

Кайдан знизав плечима:

— Ну чого ти сердишся? Тож цікаво.

Попоївши, помолився й ліг під палісадом спати. Він спить за будь — якої нагоди, навіть гарматні випали його не будуть.

— Збудите, коли турки будуть приступати, — тільки й мовив.

Дізнавшись, що обложені не мають гармат, турки й татари ходили близько, вимахували луками та шаблями. Іноді хтось із них клав на тятиву стрілу, пробігав кілька кроків і метав її. Здебільшого стріли не долітали. Он і зараз курдупель — татарин, голий до пояса, перехрещений по грудях якоюсь червоною шматиною, підбіг до валу, пустив стрілу, вона застрияла в частоколі, він вихопив з сагайдака й хотів покласти другу. Тоді Марко підвівся й пожбурив у його бік недогризену цибулину. Татарин сахнувся, сіпнувся тікати і впав. І так перестражено, кумедно — на чотирьох — утікав до свого стану, що козаки реготали до гикавки.

По тому з березового гайка вимчало троє бедуїнів на баских конях, не доскаравши до стін на віддалі рушничного пострілу, повернули коней і кроком поїхали впідовж стін по ладижинських городах. Тонконогі арабаші грузли в чорноземі майже по бабки, бедуїни часто

зупиняли їх, повертали задами до стін, один навіть задер коневі хвоста, вимахували довгими списами — викликали на герць, їхні коні тяглися до молодого проса, що було під копитами, бедуїни смикали за повіддя, від того погрозлива урочистість втрачалася.

Козаки стискували зуби, тамуючи гнів. Не одному кипіла кров, немало тут стояло звіттяжців, що не раз самі накликали ворогів, але зараз, приголомшенні несосвітенною силою, не мали веселого задньору, без котрого герць — не герць, нікому не йде до мислі легка, хоч і небезпечна, ба смертельна, втіха, та й не випустила б нікого за ворота варта, аби не вломилися до фортеці вороги. Похмуро дивилися на три білі прояви з довгими списами, стискали кулаки. Тільки Кайдан, котрий таки не заснув, заклав у рота пальці і свиснув так, що аж затанцювали під вершниками сполохані коні. А коли бедуїни оглянулися, повернувшись до них задом і покрутив рукою, немов піdnімав хвоста. Козаки зареготали, бедуїни розпалилися, дужче замахали списами, повернули коней, піd'їхали близче. Щось кричали по — своєму, а Кайдан надимав щоки й кукурікав по — піvnячи. Бедуїни підводились у стременах, гарячили коней, та враз на валу пролунав одинокий постріл, і середній вершник підскочив у сіdlі, піdkинув угору руки й каменем упав на стоптане просо. Двоє інших рвонули коней і немовби злетіли з місця, помчали до ліска. Козаки оглянулися й побачили Лавріна. Він стояв з фузією в руках, блідий як полотно. По губах його пробіг дрож. Широко розтуленими очима дивився на зелене просо, в якому лежав бедуїн. Це був перший ворог, якого забив він, напевне він, і навіть не в бою, а коли той сповняв на коні образливий для нього танок. Лаврінові стугоніло серце й тіло обсипало жаром. Він не міг взяти до тями, як те сталося, що обірвав життя в отому, завиненому в біле, тілі. Адже не сподівався, що дострілить туди. Він чомусь аж злякався свого пострілу й, аби не дивитися на вбитого, одвернувся. Як то просто, думав, убити людину. Й як, нехай йому всячина, важко. Десь же той чоловік жив, щось робив, приїхав сюди... А чого приїхав? По його, Лаврінове, життя? Чи по життя отих жінок і дітей, що позабивалися по норах? Зринула думка — як про це розкаже Кіліяні. Він тепер майже все розказував їй у думці.

І ще почував: білий саван ходитиме за ним довго. Стоятиме за плечима, гарцюватиме на коні, вимахуватиме руками.

Воднораз у голові спиналася інша думка: запорожці можуть розгадати, що з ним коїться. Того не хотів, легурно, діловито підвів рушницю, почав продмухувати полицею, далі зняв з плеча торбину й заходився рахувати кулі.

— Не кепський постріл, — мовив хтось із заздрістю.

— Хіба то він, то я стріляв, — пожартував Кайдан, і козаки засміялися.

Зненацька турки — все військо — попадали на коліна. Саме настав час третьої молитви. Діставали з — за пазух священні камінці, клали шаблі і творили молитву. Торкалися пальцями камінців, торкалися шабель і шепотіли слова молитви тактих, що їх чув лише вітер і той, кому вони призначалися. Руки клали на коліна й дивилися вгору. Були лагідні, покірні вищій силі і, здавалося, просили в Аллаха не крові, а добра і злагоди всім людям на землі. Козаки примовкли. Та гуртова молитва згнітила їхні серця дужче, ніж гарматні випали. Вона свідчила про єдинодушність ворога, а також про те, що на світі є інший бог, який допомагає ворогові. Нечутно шелестіли вуста, німо зводилися вгору сотні тисяч рук, вимагаючи смерті тим, що стояли на валу. Шаблі в турків лежали на колінах.

Далеко на горі біля наметового містечка іржали коні. Там теж стояли на колінах турки й молилися. Звідси вони були схожі на барвистих птахів, які щось дзьобают на землі. Либо, то молилися високі турецькі воєначальники. Чотири найбільших, схожих на хліви, намети стояли збоку. Два однакових, один трохи менший і один найменший. Ті намети давно тривожили Маркову уяву, і він запитав про них.

— То намети султанові, — пояснив Кайдан.

— Султанові? — не повірив Марко. — А ж чотири? Для чого йому стільки?

— Отой маленький — нужник, — показав рушницею Кайдан. Козаки зареготали.

— Чого зуби показуєте? — обурився Кайдан. — У кущі султан бігати боїться. Та й не звик: там піддуває.

Козаки хоч і сміялися, але вірили. Кайдан їх трохи розвеселив.

Опівдні турецькі піхотинці — секбани — знову приступали північний вал. Йшли густими рядами, над якими майоріли розгорнуті прапори, були нещадні й люті, співали фатіху — першу суру корану, глухо громіли барабани, й пронизливо верещали сурми. На валу теж заспівали сурми. Козаки та ополченці стали за частокіл.

Кричали й ті, й ті — одні, щоб залякати, інші, щоб збадьоритися, погрозливі погуки і музика линули в небо, в безхмарне високе небо, й були звернуті кожна до свого бога, проте боги були німі й байдужі, зайняті своїми небесними справами.

Секбани несли драбини, котили вози з гноєм та мокрою соломою — засипали рів. Кілька чоловік на валу не витримали й додечно почали стрільбу. Анастас Дмитрієв підніс угору шаблю, й стрільба вщухла. Сам він дивився у вузенький пролом, його ліва рука була стиснута в кулак, губи беззвучно щось шепотіли. Мабуть, ротмістр рахував кроки. Тоді враз вимахнув шаблею, громнули затинні пищалі, рушниці, й мовби ураган промчав по передніх рядах турків. Упало кілька прапорів, секбани розладнали стрій і, переступаючи через мертвих, побігли до валу. Бралися по соломі та гноївці, грузли в муляці, кидали вгору мотузки і витягували один одного — цілими вервичками — під самий вал.

Лаврін дивився вниз у якомусь подиві чи заціпенінні. Хололо серце. Вперше бачив так близько ворогів. Турки йшли з поля рядами — у довгих синіх каптанах із заткнутими за пояси полами, білих шапках, на яких щось поблискувало (пізніше довідався — дзеркальця), швидше й швидше, миготіли взуті в червоні та жовті черевики ноги, грізніше й грізніше зводилися шаблі, сокири, алебарди. Стояв дзвін, ляскіт, миготіли обличчя — сотні, тисячі облич; він не міг зупинитись на жодному і вже не почував страху, тільки якусь сторопілість. Турки комашилися діловито, навчено, одні падали на коліна, інші сунули драбини по їхніх спинах, ще інші підпирали драбини рогачиками. Їх розділяло п'ятдесят чи, може, трохи більше косових сажнів...

Турки дивилися вгору — білі плями облич і чорні цівки очей, вони дивилися на нього, щоб сягнути його... щоб убити. Серце наливалося ненавистю, Лаврін відчув, як воно поважчало й як поважчала рука, але разом з ненавистю народжувалося відчуття небезпеки, всередині мовби щось натяглося, тремтіло, застерігало. Кинув оком ліворуч — запорожці діловито зводили рушниці, вицілювали, стріляли. Лаврінові стало соромно, адже й він тримав рушницю, ще й був гарним стрільцем, але замість того, щоб стріляти, виважував щось у своєму серці.

Козаки насамперед вицілювали тих, що перли нагору драбини. Лаврін стріляв без підсипки й встиг зробити три випали, поки драбини лягли на вал. Бачив, як, ухопившись за живіт, тицьнувся в землю високий яничар, і йому самому чомусь гаряче запекло в животі, ніби туди влучила гаряча куля. Небагато драбин сягнуло вершини валу, висота якого була сорок аршинів (та ще рів глибиною десять аршинів), але турки обліпили їх, як мурашня. В ровах вибухали порохові міни, на голови нападників падали труби з нафтою, змочене в нафті палаюче ганчір'я, але секбани дерлися угору, мов саранча, лізли у вогонь. Біля Лавріна до стіни прилипло дві драбини, одна ліворуч, куціша, друга праворуч — довга — предовга, вистромилася свіжоструганими, на яких закипілась живиця, щаблями на палі. Поки що тільки четверо чи п'ятеро турків долізли до половини драбини — їх змітали фланговим вогнем із земляного бастіону. Але зненацька вогонь правого бастіону вщух — запорожці, що обороняли його, самі взялися за шаблі, по драбинах до них полізли секбани. А тут, де оборонявся Лаврін, просто

перед ним над гостряками паль уже біліла шапка із золотою парчевою смugoю, білим тюрбаном і сліпучим мідним чи й золотим значком — якийсь турецький начальник брався все вище й вище, поруч нього дряпався інший — маленький турок в жовтім убранні. По лівій драбині теж піднімалося кілька чоловік, тримали в руках і зубах оголені шаблі та ятагани. Піднімалися легко — навчені братися по драбинах.

— Гей, берись! — пролунало позаду в Лавріна.

Він оглянувся — козак Кайдан підважив плечем один кінець колоди, кликав на поміч. Одразу метнулося кілька чоловік, понесли колоду до частоколу. Вони довго не могли завдати її через частокіл. Тим часом на драбині праворуч турок вихопив із зубів шаблю й зіп'явся на повен зрист. Та козаки врешті перепхнули обидва кінці колоди, і вона загуркотіла, збиваючи секбанів одразу з обох драбин. Там захурчало, почувся крик, вереск, одначе двоє турків з правої драбини встигли скочити на вал: той, що в шапці з султаном, рубонув на льоту молодого козака по сивій смушевій шапці, замірився на Кайдана, коли він був нагнувся за іншою колодою, та йому просто в потилицю стрельнув Марко. Турчин у жовтих штанях лежав, приплішований до землі, розрубаний шаблею майже навпіл. То був чийсь страшний удар — не врятувала й приторочена ззаду до шапки захисна матерчана єпанча.

Обіч нього лежали мертві козаки. На мить Лаврінові здалося, що отой маленький — Марко. Він підбіг, нагнувся, легко перекинув тіло з боку на спину (страшно хитнулася голова), з внутрішнім тремтінням відсмикнув руку: «Не Марко». Поруч лежав дебелий козак, йому відірвало ядром ногу, кров цебеніла зі страшної рани, а він припав до фляжки, пив горілку. Переборовши страх і нудотну мілість, Лаврін присів, щоб перев'язати козакові рану, але той рішуче хитнув головою: мовляв, то вже не допоможе, не заважай. Він знов, що зараз сп'яніє і спливе кров'ю, засне й не прокинеться.

А по драбинах бігли нові нападники. То там, то там перехоплювалися через частокіл, безстрашно кидалися на запорозькі шаблі. Тому, хто перший проб'ється в козацький стан і укріпиться там, обіцяно сто золотих екю і десять бранок.

Люті боронилися запорожці. Вже поліг козак Шабалда, а козак Кремінь сидів, тримаючись руками за голий живіт, з якого булькала кров, у Падалки в руках розірвалися одразу дві гранати, вибили з грудей серце, й воно диміло на чорній землі, стискалося й розтикалося. Криваво димляче й пульсуюче серце найдужче запам'яталося Лаврінові з того бою.

— Не дивися: снитиметься вночі, — на ходу застережливо пораяв йому Кайдан, несучи на плечах величезні ночви зі свинцем.

Лаврін на мить зупинився, приголомшений, втомлений. Зненацька йому в мозок пробився якийсь незвичний згук. Здавалося, хтось дотикався чимось прохолодним, зеленим, тонким. Що згук незвичайний, те ухопив свідомістю одразу, але звідки він і що то таке, збегнути не міг. Та зненацька заморока спала й він почув, що ген у лузі, далеко — далеко, кує зозуля. Чи вона не чула бою, чи вже звикла до нього в цих краях, чи була якась навіжена — хтозна, але кувала, й спів її був чистий та прозорий. Кому вона кувала, Лаврін навіть не встиг подумати, бо поруч, схопившись обома руками за груди, впав козак («Не йому!»), а мимо бігли запорожці та городовики, й Лаврін подався за ними праворуч, де на вал прорвалося одразу кілька нападників. Їх рубали бердишами ладижинці. Кайдан вискочив на палісад і шмагав бичем, мов молотник ціпом. Велика, чорна, їжаста куля свистіла й гула, й турки летіли вниз, мов снопи околоту. «Хрясь, хрясь» — лунало на валу, й чулися стогони, вигуки, зойки, хрипіння. Кайданові на живіт зсунувся пороховий ріг, що висів на тонкому ремінному перев'язі, заважав, Кайдан рвонув перев'язь, пожбурив порохівницю вниз і молотив знову. Його обличчя спотворили гнів і запал. Воно було страшне.

Либонь, то Кайданової звитяги додалося Лаврінові в груди. Він вихопив з мертвих рук

ладижинця бердиш й собі виліз на частокіл, правою ногою вперся в палю, лівою став на щабель драбини й сягнув по чорній, круті зігнутій спині турка. Там щось хряснуло, в швидкому, вже конвульсивному замаху зметнулася рука з шаблею, але шабля випорснула ворогу з пальців і, блиснувши на сонці, полетіла в рів. Турок позадкував по драбині, дивився вгору круглими, безтямними очима, в яких крутився світ, відтак і сам крутнувся й шугнув головою вниз.

Несамовита відвага охопила Лавріна. Минуло заціпеніння, й зійшло на душу озоріння, що страх минув і він уже нічого не боїться й не боятиметься ніколи. Він цього не думав — думати не було коли, тільки почував у душі відвагу, пив її, як повітря; страх смерті розвівся, йому здавалося, буцім витає в бою, понад боєм. Відвага засвітила йому лицьо й налила силою м'язи. Бердиш свистів у руках, як хворостина. Лавріна мовби щось несло. Якби зараз з'явився дванадцятиголовий дракон, він би і його не злякався. Зненацька щось джикнуло в Лавріна біля вуха, він оглянувся й враз відчув, що права нога втратила опору. Кинув на вал бердиш, хитнувся назад, щоб ухопитись за частокіл, але зірвався з драбини. Метнулася кудись убік земля, рвонулося вгору серце, щось стислось усередині й розсыпалось на червоні та сині скалки. Ще раз сяйнуло й затріщало в голові. Цей тріск — останнє, що пам'ятав.

Прийшов до тями од чийогось доторку. В одну мить повернулося все, — тільки чомусь не пам'ятав падіння, — страх обсипав холодом тіло. «Турки. Полон». Розплющив очі й побачив над собою закіптужене, від того ще грізніше, ніж завжди, обличчя Кайдана.

— Живий! — не стільки почув (у голові стояв дзвін), як відгадав з поруху губів Кайдана Лаврін. Він ще раз заплющив і розплющив очі, сів.

— Неначе живий.

— Турки тобі підмостили постіль, — повів рукою Кайдан.

Тільки тепер Лаврін побачив, що лежить на купі гною.

Поруч нього з — під уламків воза стриміли ноги в м'яких шкіряних чоботях — то обвис мертвий турок, а далі трупи чорніли купами.

— Одбилися ми, — підвів голову Кайдан. — Ти рапчувати зможеш? Ціле все? — Й, не чекаючи відповіді, смикнув Лавріна спочатку за одну, а далі за другу ногу: — Не болить? Руками чеберяєш? Ану скрути дулю. Та не мені, а туркам! Тобі таки просто по — диявольському пощастило. Не на воза, не на землю впав... Мабуть, змалку виливки пив... Бачиш оту драбину? Біжи до неї собачою риссю і вмах — на вал. Поки її наші не скинули й поки турки не очухалися.

Кайдан казав, що треба вибрatisя вмах, а сам ліз по драбині, як ведмідь.

— Нехай турки надивляються на онєє місце, — сказав, коли Лаврін спробував поквапити. — Może, подумають, що і в нас є гармати.

Марко обійняв Лавріна й одвернувся, аби ніхто не побачив сліз, що набігли в кутики очей. Але на них ніхто й не дивився. Всі погляди були звернені на бойовище.

Поле перед валом, де ладижинці тримали городи, згарцоване до чорного, вкрите трупом. На валу теж лежало немало трупів, козаки й турки — впередміж. Турків кидали до рову, своїх зносили вниз, до хат поблизу валу, й клали рядком під чиїмось новісінським — ще не прив'яла лоза — тином. Там уже голосили жінки — впізнавали своїх чоловіків. І не вгавав на соборній церкві дзвін, бив і бив на сполох... Врешті Анастасу Дмитрієву урвався терпець, і він підклікав козака з міського ополчення та наказав:

— Скажи дзвонареві, нехай перестане бемкатъ. Не додає він бойного духу, а одбирає.

Незабаром церковні дзвони замовкли.

А в турецькому таборі вчинилася метушня — до спагіїв [\[6\]](#) під'їхали вищі воєначальники, а може, й сам візир — довга вервечка вершників на білих конях прозміїла через табір, покрутилась на одному місці і вже тіснішим гуртом од'їхала геть. Й знову загримали гармати,

козаки вже звикли до них, майже не підводили голів на свист ядер. Та й не всі вони долітали до валу. А тоді гармати враз умовкли, й проти північно — східного рогу фортеці турки викотили на горбок два вози. На них клали дошки, вцвяховували до драбин; а тим часом підійшла ціла валка сурмаців і тимпанників з велетенськими, мов казан, тимпанами; сурмаці засурмили, довбиші вдарили в тимпани. Вони вочевидь намагалися привернути увагу обложених. Потім з ліска вийшло дві шеренги яничар, оточили вози, оголили шаблі. Дрібно, з короткими перервами загуркотіли тимпани. Козаки з валу намагалися розгадати, що то буде. Одні казали — поставлять на поміст велику, ще ніколи не бачену гармату, інші — промовлятиме звідти якийсь паша, а може, й сам султан.

І враз тимпани замовкли, четверо турків у зелених ковпаках та жовтих сорочках привели й поставили на поміст двох зв'язаних спиною до спини дідів у білих сорочках. Тоді звідкілясь уявся голий до половини, підперезаний червоним поясом турок, скочив на поміст, щось закричав і, махнувши в повітрі величезною прямою шаблею, одним ударом одтяг голови одразу обом дідам. Турки закричали, заревіли в захваті, знову загуркотіли тимпани, і четверо катових поплічників витягли на поміст хлопця та дівчину.

На валу зашепотіли, що то брат і сестра. Дівчина голосила, рвалася з рук турчинів, а парубок дивився на вал і щось гукав. Ale за лементом турків козаки не могли розібрati його слів, однаке було видно — кликав не до покори.

Знову голий до пояса містр вимахнув мечем, парубок ступив до нього крок, кат поспішливо вдарив, влучив у плече, хлопець хитнувся усім тілом, й кат вдарив удруге. Дівчина знепритомніла, кат відтинав їй голову на помості. Він зіпхнув униз тіла, й тоді яничари, що до цього стояли чіткими шеренгами, повихоплювали шаблі й кинулися кромсати мертвих. Вони аж вили од захвату й люті, закривавлені шаблі миготіли на сонці, то вже були не вояки, а тічка сп'янілих од крові звірів.

Турки хотіли зрубати відвагу захисників фортеці, намагалися залякати їх. Й справді, жахними були їхні діяння. Коли катові помічники заволокли на поміст ще двох хлопчиків і двоє дівчаток і кат, не поспішаючи, заходився гостріти бруском шаблю, на валу запала могильна тиша. Вона була, як похоронний дзвін. I тільки важке, з дна душі, зітхання та болісний стогін порушували її. Й вже невідомо, чи то когось пекла рана, чи рвала груди мста. Руки потяглися до шабель, старий січовик похилив голову, ще хтось прикрив очі рукою.

— Пане Саво, пане Мурашку, вдаримо на супостатів, — прошепотів Кайдан благально, а очі йому стали каламутні, гейби божевільні, й губи зсудомило, перекосило.

— Вдаримо, пане отаман, — просили козаки.

— А що, пане полковнику, — обізвався Сава. — Вони не сподіваються нашої налоги. Гадають, ми поламані приступом.

— Можемо полягти даремно, — в непевності сказав Мурашко. Він стояв спиною до турецьких екзекуторів, його ліва щока сіпалася.

— Я посадовлю своїх на коней, і наскочимо з брами, — запропонував Анастас Дмитрієв. — А ви — з валу. По драбинах, по колодах... Вмить добіжите. Вони ж он майже всі покинули шанці.

— Пане Анастасе, на вашу голову, — застеріг Мурашко.

— Що там уже наші голови, — махнув рукою Дмитрієв і крутою стежкою швидко пішов з валу. Його шабля метлялася на довгій перев'язі і гнула — збивала бур'ян.

— Ty вже знаєш дорогу, показуй, як швидше добутися вниз, — мовив до Лавріна Кайдан, коли Сава пройшов поза козачими спинами й наказав, аби приготуватися до випору. До ніг, під частокіл, клали довгі тичини, принесли з дзвіниці й ратуші драбини і позв'язували по дві та по три.

Знак, що Дмитрієв з комонниками вже стоїть біля воріт, подав з осокора ладижинський міщанин на прізвисько Цуцик. Ледве він вимахнув шапкою, всі заворушилися, шугонули по драбинах та тичинах униз, декотрі просто стрибали на купи гною та соломи, насипані турками в рів.

Сутичка була коротка: з шанців їх зустріли ріденькою стрільбою, випалило кілька гармат — гармаші та секбани кинулися навтьоки. Одначе, побоюючись можливого козацького випору, турки ще раніше поприковували ланцюгами до стовпів усі гармати. Козаки рвали гармати балемез та колонборни й трохи менші — шахане, але нічого не могли вдіяти. Тільки в одного січовика був з собою молоток та свинець, він збив кілька метників — прицілів та заклепав три колонборни, в решту жерл понабивали землі, а тим часом інші шарпали лозову заплітку шанців, руйнували вал. Треба було поспішати, бо з хвилі на хвилю могла налетіти татарська кіннота й одітнути їх од міста. Похапали кинуті турками прапори — їх було немало, аж тридцять сім, зібрали зброю, декілька чоловік котили бочки з порохом, тягли дві гармати шахане, які їм вдалося вирвати зі стовпами, подалися до валу.

Пізно ввечері ховали перших убитих. Накрапав дощик, в попа на лисині поблизу вали краплі, він читав молитву швидко, дивився кудись угору. Нефарбовані труни двома рядами біліли перед ним; Лаврін і Марко стояли по той бік могили. Лаврін теж дивився кудись угору, а Марко пожадливо вдивлявся в обличчя убитих, неначе вони могли відкрити йому щось таке, не знане досі, й мінився на виду. Важкі віка сховали їх од нього, він повернувся й пішов у темну сутінь вулички.

Лаврін ледве наздогнав його. Перехреста теж вразив похорон — на Січі здебільшого ховали старих дідів, він їх майже не знав, і були ті люди для нього десь там, за далекою межею, за глухою стіною, просто вони вже оджили своє (сам же почувався майже безсмертним), а тут падали поруч такі ж, як і сам, молоді парубки та чоловіки. Й невідомо, хто поляже завтра.

Короткий випал посмертного салюту вдарив у спини, вони несамохіть, уже вдруге за день, взялися за руки й побрели, неначе покривдені діти, під густе шатрище в'язовника в темну каламуть вулички.

Султан копнув ногою, й легенький горіховий столик на низеньких ніжках полетів шкіреберть. Забряжчали золоті таці, й на жовтий китайський килим посыпалося мускатне печиво, пахучі жолуді, персики в меду, солодощі з амбрую, пиріжки з фіалками та гіацинтом.

Нечестиві собаки! Вони хотути зацукрити його душу, підсовують чаші з мускатним вином, а вісім тисяч його кращих воїв уже осушили чашу смерті. З кожного вийшла кров і душа, душа полетіла за морські надра в рідні краї, а кров угноїла чужу землю. Він витрачає силу біля цього нікчемного містечка: ще тиждень облоги — й йому вже не буде з ким іти на Київ і далі, на північну столицю. Він стає посміховиськом в очах усього світу. А стамбульські кравці вже шиють тріумфальний каптан з відкідними рукавами для цілування. Так, султан уже давно збагнув, що похід не буде тріумфальний, як те пророкував візир Мустафа. «Одкладемо, — сказав той, — розор Римської держави до іншого часу. Вона зараз не така погибельна для нас». Однаке воювати королівства Римської держави почесно й вигідно для скарбниці, а воювати оці Ладижини, про які не чули в жодній столиці світу, важко й принизливо для великого падишаха. Це остання підмова, на яку дався султан. Далі візир нехай воює з чорними джинами на острові Родос, куди його повезе галера одразу по закінченні цієї війни.

Султан прибув з — під Кам'янця учора ввечері. Приступало ж козацькі міста військо під рукою сердара [\[7\]](#)Мустафи — паші. Магомет вручив йому командування не тому, що покладався на його великий бойній досвід, а тому, що так нараяв великий візир — Ахмед — паша. Зараз султан ще раз упевнився в мудрості великого візира Кепрюлю, який радив йому й зовсім не переходити дністрових вод. Зупинитися у повоюваній Молдові, де мають багато палаців, котрі, може, й поступаються стамбульським, але теж гарні. Звідти до козацьких міст — палицею кинути, він завжди може приїхати на тріумф.

Зринала думка — чи таки не вернутись у Фракію. Але воднораз в душі запалала злість. Сім днів згаяв Мустафа під цією нікчемною фортецею. Султан далі не міг всидіти в Кам'янці.

Три служки в синіх халатах, чашнігіри, тихі й непомітні, немов летючі миші, збирали розкидані солодощі.

Всі наче змовилися («Вони й справді у змові!»), намагаються відвернути його погляди від міста. Позавчора під Кам'янцем влаштували полювання, і він гасав поміж жовтоголових соняхів, арабаш зламав ногу, а він вполював... порося. Повелитель правовірних, великий мисливець вполював гидотне порося! Хіба для таких ловів приїхав сюди він, Магомет Четвертий, охоронець віри й воїн, що має несхібний удар і хоробре серце! Он лежать його меч і лук, повсякчас нагадуючи, що він мужній воїн і великий полководець. У той же час з гіркотою, навіть з огидою зізнавався собі, що похід утомив його, що, позбавлений розкошів і втіх палацу: мудрих бесід високих учених — мудерів (адже вельми любить поміркувати про вади та дивацтва інших народів), заспокійливого співу фонтанів, магічних танців єгипетських танцівниць, — втрачає звичну рівновагу, що невдачі війська під Кошицею й Бершаддю похитнули його віру. Злісний голос нашптував з — поза спини: «Ти — кепський воїн, ти звірився на своїх полководців, аби потім всю провину скласти на них». Ні, він хотів кермувати військом сам, а вони відвертали його від того... Це вони затримали його в Кам'янці.

Лють тugoю сирицею скручувала серце Магомета Четвертого. Він покладе цьому край, погромить варварське місто, хоч як міцно воно сидить на скелі і страшенно важке для здобуття, й піде далі, і звістка про його перемоги струсне світ. Цей похід він обмислив з усіх боків. Ось — ось має підійти йому на поміч нова, свіжа хвиля. Військо припліве на галерах по Дніпру, воно добре озброєне, має хороше спорядження. Воїни не втомлені довгою сухопутною дорогою, він

поставить їх наперед, і простори скоряться їм.

Треба тільки швидше зламати це місто. Падишах більше не буде звірятися на свого сердара, віддасть повеління на штурм сам. На один переможний штурм, а тоді вернеться в Кам'янець. Секбанбашам [\[8\]](#) сьогодні вже послані накази, на яких відтиснуто печать брильянтовою тугрою, аби завтра були готові виступити в похід далі. Сьогодні Ладижин впаде попелом в ріку Аксу — Вода Буг. Й тоді він вернеться в Адріанополь — Едірне. Й там йому справлять тріумф. Подібний до тих, які справляли римським цезарям, коли ті повоювали варварів. У мечетях мулли прославлять його ім'я. Поети складуть на його честь оди.

Він знудьгував за ними. Нашмагані батогами, вони співали про його безсмертя, щастя жити в імперії Османів, тепер же, мабуть, співають про очі коханої і схід сонця, якого ніколи не бачать, бо пізно встають. Він навчить їх співати про Марсове поле!

Низько зігнувшись, ввійшов начальник похідних султанських покоїв і доповів, що ага Гаси — начальник яничарського корпусу — чекає милостивого падишахового дозволу ввійти в намет.

Султан ворухнув пальцем, чащнігіри зникли, немов їх і не було, охорона відступила на крок під чорний шовк запони, задки виплив і начальник покоїв. Майже одразу по тому до намету вступив яничарський ага. Вже немолодий, аскетичної статури, вузьколобий, вилицоватий, улесливий і непокірний воднораз. Та непокірність примазана лестивістю, мов болячка медом. Яничари — найвірніші й найнепевніші падишахові слуги. Бо відають — трон стоїть на їхніх плечах. Тяжко без них, тяжко й з ними. Надто багато вони забрали собі волі.

Яничарський ага опустився на коліна, однаке в очах страху не мав.

— Повелителю мій, нехай буде непереможна твоя боротьба за віру. Хвала Аллаху, що перед тим, як померти, мені довелося ще раз побачити падишаха.

— Аллах премудрий і всюдисущий, він оберігає правовірних синів своїх. Але звідки ти, яничаре агаси, знаєш, що він кличе тебе на Марсове поле?

— Бо хто ж, окрім хоробрих яничарів, може розгрити цього горіха? — запитав, дивлячись просто в обличчя падишахові. Магомет скипів од такого зухвальства, його очі позлішали, тонкі губи міцно зціпились.

— Ти нюхаєш фіміам, який ще не воскурили.

Яничар відверто глузливими очима подивився в протилежний бік намету, де з срібної, у вигляді пави з розпущенним хвостом, курильниці струменів тонкий аромат. Легкий синій димок вився і вдень, і вночі, султан намагався загасити ладаном, мирою, бдилі запахи цього краю, степу, кінської збрui і спіtnілих у бою тіл. Вдавав із себе воїна, а сам не виходив із наметів, набитих шовковими подушками і золотими цяцьками. Справжній же воїн, нехай він і монаршого достоїнства, однаково легко ловить запахи і мири, і полину. Юлій Цезар, коли воював варварів, жив, як простий воїн.

Легкі сірі птиці пролетіли в очах яничарського аги. Магомет помітив і перейняв їх. Гнів переповнив його серце, воно кам'яніло злобою. Ага Гаси забув, де випустив своїх птиць. Тут, у чужоземній стороні, оточені ордою, спахіями, воїнами джебеліх [\[9\]](#) та малоазійською кіннотою, яничари не страшні султану. Він підвівся, важким поглядом притиснув агу до килима.

— Вітер перемоги віє в наш бік. Горе тобі, якщо не вловиш його. Твоя душа полетить доганяти той вітер у полі. А вловиш — вибереш найкоштовнішу шаблю з мого арсеналу.

Яничар поблід, стиснув зуби, аби не видати дрожу, що враз почав ним тіпати. Мозок закигав ненавистю, серце — страхом, й від того йому стало зимно. Зрозумів, що життя його повисло на кінчику меча.

— Рокую всіх невірних переможному мечу, — мовив, упершись поглядом у килим. — Ми скінемо їхні тіла з просторів всесвіту. Я полечу попереду сам, наче птиця саламандра, — і

підвів голову. — Накажи, о великий, нагодувати яничарів. Ми вже більше тижня не маємо ніякої здобичі. Воїни охляли на пшоні.

— Я повелю зварити їм овечий кебаб. А всіх алай — беїв дарую найдками зі свого столу, — сказав, ворухнув пальцем і в цю мить наштовхнувся на сповнені вовчої ненависті, глибокі пам'яттю очі яничара. «Якщо він повернеться з цього бою живий, — подумав, — то буде звинувачений у зраді».

— Щедрість падишаха не має меж, — вклонився ага Гаси і вийшов з намету.

Йшов нетвердою хodoю, падишахова погроза стриміла в серці, мов ніж, вгрузаючи з кожним кроком все глибше. Яничарський ага зупинився за другим кільцем алай — чаушів — збройної охорони султана — й оглянувся на велетенський голубий намет з довгим трикутним зеленим прапором зверху. «Клянусь Аллахом, — прошепотів, — якщо я здобуду перемогу і залишусь живий, цей намет накриє твоє тіло».

Тільки за третім разом уtrapив ногою в стремено. Тонконогий кінь китайської породи, що бігав, мов стрибунець, тільки скоком, рвонувся й, осаджений незвично міцним притиском, закрутівся на місці.

...Падишах спостерігав атаку яничарів у розсувну підзорну трубу. Бачив, як вони шикувалися по ортах та алаях — загонах і полках, як вийшли вперед алай — беї, як воїни творили молитву.

Тисячі маленьких комашок, що мають принести нектар слави в його вулик. Ця думка на мить заволоділа Магометом, він розчулився і вибачив яничарам їхні свавільства.

Ага Гаси стояв на чолі першого алаю. Ледве скінчилася молитва, ступив крок уперед і скинув одяг. Залишився в білій шовковій талісманній сорочці, списаній од верху до низу суворими мудростями з корану. Яничари роздяглися до голого тіла. Зняли сині, фессалійського сукна, кантани, білі повстяні шапки, сорочки, штаны, залишилися в білих полотняних панчоах та черевиках. Алай — беї взяли з рук служників металеві опанчі, одягли їх на голі рамена. Заграли дев'ятитрубні яничарські оркестри, тримаючи чіткого строю, що навіть довгі драбини не ламали його, навпаки, ще більше окреслювали алаї по краях, полки рушили на приступ. Попереду байрактири — прапороносці — несли знамена. З півдороги алай — беї відступили, сховалися посеред воїнів, — не відступав лише ага Гаси, — наперед вийшли воїни — велетні з палицями, в довгих кольчугах, зімкнули передню лаву. Їм поставлять драбини, вони кинуться перші.

Якийсь квадранс яничари йшли мовчки, а далі закричали, заволали, й крики ті злітали до трьох небесних сфер. Кяфіри мали б умерти від того крику, як умирали й падали зі стін оборонці Відня, Семиграда, Нейхейзеля, Брюна, Ольмюца. Проте вони не падали, метушилися на валу, за їхніми спинами куріли чорні дими, над головами майоріли білі знамена з червоними хрестами.

То був пекельний приступ. Голі, чорні яничари лізли, як чорти з пекла, зблискували на сонці шаблі, зблискували голі пітні тіла, на місце одного вбитого одразу ставало троє живих. Звіддалік вони скидалися на вервочки мурашок, що бралися по патичках угому. Порскали з валу чорні цівки смоли, падало колоддя, каміння, горщики з нафтою, вимахували келепи й бойові палиці. Султан то дивився в трубу, то кидав погляд на великий круглий дзигтар, що стояв біля ніг. Вже півтори години грав Марсів кривавий танець, уже не одна сотня добірних султанових воїв спила нектар з чаші смерті. «О великий володарю небесних сил, — прошепотів Магомет до Аллаха, — якщо ти не допомагаєш нам, то хоч не допомагай нашим ворогам».

Саме тоді яничарам вдалося зачепитися за лівий бастіон, осідлати вал до Бугу. Замайоріли їхні знамена та криваві алеми — значки полків, й почали яничари метати з валу в місто гук, од якого знялися голуби й закружляли над мечетями невірних. Аж сюди, на горб, долітали ті

переможні погуки, а також гуркіт тулумбасів і вищання флейт, вони мали паралізувати невірних, вибити з їхніх рук зброю. Так бувало завжди. Та враз гук пригас, перейшов у глухе ревисько. Там знову заклекотів бій. Знову ангел смерті Азраїл збирав свій кривавий урожай. Козаки ударили зліва, й прийшла їм підмога з міста. Магомет бачив, як козаки гуртами бігли через майдан. Вони збили яничарів з валу, й ще густіше полилася смола, змочені в нафті віхти горіли на голих тілах чорним вогнем. Марно галасували чауші, вимахували шаблями алай — беї, марно переривалися під стінами оркестри — яничари відступали.

Останнім залишив поле бою ага Гаси, він ішов з низько опущеною головою, не ховався од куль, — диво, чому жодна не зачепила? Може, його оберігали написані на сорочці слова пророка?

Яничарського агу скарали на тому ж помості, де вчора рубали голови невірним, щоб залякати обложених, тільки перенесли поміст у ліс і заслали дорогим перським килимом.

Наступного дня вранці турки міста не приступали. Спантеличені, дивилися на вал, де на північно — західному земляному бастіоні височіла зелена корогва з образом Пресвятої Богородиці, а в обидва боки од неї полоскалося на вітрі вісім різnobарвних прапорів та значків із хрестами. Вчора ні корогви, ні значків не було. Покликали козаків Могилівського полку полковника Гоголя, який передався басурманам і ходив у султановому обозі, й ті сказали, що то маєва — запорозькі. Вони впізнали корогву, називали по значках курені, котрі виставили їх на виклик ворогові, тільки не могли дійти розгаду, яким способом прорвалися в місто нові запорозькі загони. Декотрі доходили думки, що частина куренів просто була приховалася, а тепер стала до бою.

Так чи інак, а тільки в таборі обложників ті запорозькі стяги викликали чимале замішання. Їх споглядав хан, споглядав сераскер візор Мустафа, видивлявся в трубу султан, вони довго радилися й поклали: перш ніж розпочинати новий приступ, провести пильну розвідку та дознати доконечно, через які ворота чи потаємний хід ввійшли до фортеці запорожці.

Січовики теж видивлялися нові прапори. Вони ходили по валу юрмами, й від того здавалося, що їх справді побільшало. Поміж них штовхався й Лаврін з Ногайцем та Кайданом. Лаврін удавав байдужість, а груди йому розпирала радість, і зухвалість, і трішки навіть гордість — адже це майоріли стяги, намальовані його рукою. Вигадка та була не його: Кайданова чи Маркова — зараз уже й не пам'ятає достеменно чия, але образ Богородиці, й гармати, і стріли, і хрести у зірках малював у притворі церкви він. Списав їх з пам'яті, й запорожці казали, що його Богородиця достатньо така, як на справдешній хоругві в січовій церкві. І в зірках, у стрілах не помилився ані разу. Допомагали йому Марко та Кайдан. Марко фарбував камкові полотнища, а Кайдан стругав держална. Сею маленькою фантазією обложені здобули півдня перепочинку. Заладнали прорву у правому бастіоні, поставили нові палі замість обвалених, наносили колодя та каміння. Його лупали ковальськими молотами у величезному розломі в саду за церквою — камінні пласти тут випирали із землі, підступали до самого чорнозему, на них стояли фортеця, церква й інші будівлі. Камінні брили лежали на валу купами. Їхні гострі грані поблизували, як леза сокир. Намальовані Лавріном прапори піднесли бойній дух. У стомлених серцях оборонців заполум'яніла віра, що їх на поталу не віддадуть. Зіркіше вглядалися у північний бік, прислухалися: чи не гуде козацькою ясою небо, не летять по мастях коней гетьманські полки, не гойдається степ од ходи сердюків? Та дорога з опівнічного боку була пустельна.

Турки грали сурмами приступ аж надвечір, і знову відступили до шанців. Вночі вони спробували вчинити два підкопи, але оборонці їхній задум розгадали. Козаки заздалегідь розставили попід валом тимпани, насипали на них проса, що від ударів сокирянок під землею осипалося, вказувало на небезпеку. В тих місцях провели контрміни й вигребли порох з підкопів.

Проте не менш небезпечним ворогом стали приступи з середини міста. Цей ворог був незримий, але так само страшний. Одвічний супутник обложених, хапав за горло одразу всіх. Місто не мало запасів, прохарчувати дві тисячі війська та кілька тисяч біженців не могло. Вижали на городах жито, варили із стеблом, та і його вистачило ненадовго. Вижали траву, пообчухрували листя — дерева стояли голі, немов ранньої осені. Останньої ночі було кимось покрадено просо з барабанів. Почалися грабунки в місті. Виламано вікна в кількох крамничках біля базару, але нічого їстівного там не знайшли. Обивателі замикали ворота не тільки на ніч, а й удень, але й усидіти не могли — страх заповзяв в усі шпарки, хотілося знати, що ж там за взятими на шпуги віконницями. Біля колодязів стояли величезні черги, вночі воду носили з

Бугу.

Дні були жаркі, в місті стояв сморід. Вулички вражали пустельністю, вряди — годи по них прошмигував чернець у довгій рясі — біг кудись прочитати канон на ісход чиєсь душі.

За голодом прийшов інший незримий ворог, проти якого теж не мали зброї. Той ворог — чутки, лихі віщування. Являлися чорні знамення, віщі знаки, й все те клалися на одне: гетьманове військо на поміч не прийде. Вони забоялися, одступилися за Дніпро. Ладижинці ж чим довше оборонялися, дужче роздратують супостата, й на їхні голови впадуть страхітливі кари. На те показували прикмети: зірка впала у вир на Бузі, і вишня зацвіла посеред літа. Кайдан намагався всіх запевнити, що вишня зацвіла од пожеж — перегрілася земля, але йому не йняли віри. Піп двічі окропив її свяченою водою, проте цвіт не обсипався.

...У війтовій хаті зібралися на раду козацька та городова старшина. Хата у війта багата, на сім світлиць і покоїв; у чотирьох світлицях — печі із зелених кахлів, два поставці, лави, обкладені зеленим сукном, килими, покривала, шовкові завіски. Старий війт дивився на все відсутнім поглядом — дочка із зятем жили в Переяславі, власне життя добігало краю; весь статок уже був ніби не його, ні за чим не шкодував і ні од чого не мав радості. Проте обов'язок перед громадою спонукав скликати через лавників на цей сумний круг старшин. Схилився на кістляву руку, жував сухими, поморщеними губами, ніби хотів щось сказати, але якщо й казав, то тільки самому собі.

Городова старшина загомоніла, тільки — но сіли за довгий липовий стіл, видно, що прийшла сюди з одною думкою: боротися до кінця.

— Дасть Бог, і одіб'ємось, — сказав бурмістр, рудобородий дядько у венетійському зеленому каптані, оперезанім козацькою шаблею.

Усі погляди звернені на Мурашка, котрий сидів край столу, зігнувшись. Обличчя Мурашкове вкрили зморшки, був геть сивий, рот йому кривився. Полковник хорував шлунком, а ще дужче катували його хмарні думи, тиснув тягар, що завдав собі на плечі. Гаряча відвага, звітияга, з якими недавно козакував у степу, шарпав татарські таші, перегоріли на попіл і чорною осугою осіли на душу. В ній усе двоїлося, не сходилося докупи, витиналося гострими шпичаками, що росли день од дня й шматували її все дужче. Страшна відповідальність гнула до землі. Не був боягузом і міг сам піти на ворожі списи й померти, але не міг бачити стражденних, спрямованих на нього, поглядів жінок та дітей. Вони вірили в нього, як у спасителя. А він уже не вірив ні в що і найперше — в гетьмана та боярина. Якби збиралися дати ворогові бій під Ладижином, уже прийшли б, принаймні подали б якимсь чином звістку. Ночами полковника мучили зморси, жахався у сні, а ось уже третю добу зовсім не міг склепити повіки. Був бридкий сам собі, йому здавалося: криваві потоки, що червоняль Сільницю та Буг, течуть через його нерозважливість. У місті лютував голод, хати біля валу були переповнені пораненими, які мерли мов мухи. За кілька днів ладижинський цвинтар виріс удвоє. Приймав усе те як покуту за якісь гріхи й боявся більшого лиха. Серце провіщало біду од самого початку, він тоді хотів од'їхати звідси, даремно ладижинці не випустили його. Він би забрав з собою провину за вбивство ханського фамільянта, басурмани не помщалися б за це Ладижину. А тепер міщани прирікають своєю затятістю на смерть і себе, й своїх жінок та дітей, і його козаків.

Кожній людині відведена міра страждань, покути за вчинки — його переповнилася вщерь.

— Ми затягуємо зашморг на власній шиї, — підвів полковник голову, й очі йому заблищають, — та й нема в нас чим боронитися. Свинцю лишилося двоє корит, пороху теж обмаль. Султан обіцяв милосердя — приймімо його жадання, поки не пізно.

— Хіба ти не знаєш султанового милосердя! — суворо грюкнув об підлогу шаблею Сава. В його карих косуватих очах горіли осуд і гнів. — І коли б хто з нас важився до тої згоди... — нервово вийняв з — за пояса похідний пірнач, поклав на стіл і одразу ж прийняв його.

— Я важуся, я, — закричав Мурашко, — і пошлю зараз до султана козака...

— Ти не можеш послати без нашої згоди, — обізвався Анастас Дмитрієв. — І мислиш зараз, як зайда. — Анастасові втома обійняла синіми колами очі, темне обличчя почорніло ще дужче, ніс загострився і став, як дзюбка.

— А ти прибіглець... Хто ти такий? — Мурашко був схожий на загнаного вовка. Оглядався на всі боки, нізвідки не чекаючи допомоги, очі йому микуляли й бігали. Одвернувся до вікна. Бачив, як попід будинком, злодійкувато оглядаючись, двоє козаків несли щось у мішку. Мабуть, одбатували шмат конятини або доп'яли якусь іншу живність. То було заборонено, і щось рвонулося в полковникові, аби гrimнути на козаків, та й зів'яло. Здалеку долітало гудіння, що, здавалося, вгвинчувалось у вуха (так гудуть шершні в гнізді), — турецький табір не замовкав і на мить.

— Я людина цієї сторони. За неї складу живота свого, — блиснув чорним вогнем очей Анастас. — Пане полковнику, тебе настановило товариство, ти мусиш сповнити його волю. — І став поруч Сави. Той, високий і важкий, як гора, плечима підпирав стелю, цей був маленький, чорний, як запечений корж, — затятий.

— Я... не можу більше, — тихо й страшно сказав полковник і подивився на всіх примерклім поглядом. — Я подаю в абшид. Але допоможу вам усім...

Мурашко підвівся з обшитого шкірою стільця й повільно пішов до дверей. Ніхто не одважився зупинити його. Ніхто не зрозумів Мурашка, з чого потім сталося велике лихо.

На вікнах світлиці були міцні грати, у рамах — товсте віденське скло, проте Мурашкові слова якимось чином одразу проникли на майдан. Вони звар'ювали козаків, і ті важилися вбити полковника. Одначе на дверях будиночка, в якому мешкав Мурашко, став Анастас Дмитрієв; поки усовіщав призвідців, полковникові вдалося втекти через вікно й сховатися у протопопа.

Цієї ночі Лаврін і Марко по черзі вартували на валу од слободи Ладижинської яко смолоскипники. Біля палісаду стояло відро з нафтою, лежало кілька полін і купа клоччя. Смолоскип горів, ввіткнутий в трухляве дупло в палі, над ним літав кажан, ледве не черкаючи крильми. Ніч стояла холодна, імлиста. Небо затягло сірою повстю хмар, рідко — рідко, неначе прискалене око, зблимувало в холодній таловині зірка. Важко спало місто, спав ворожий стан. Уже не галасував, як перше, вже не грала увечері зурна — втома й смерть притлумили дикий запал. Зрідка, мовби знехотя, перегукувалися дозорці. Їхні гортанні оклики черкали, як залізо по каменю.

Лаврін спав, щільно закутавшись у кирею. Десь здалеку, з міста, долітала пісня, її вели два голоси, мабуть, співали такі самі дозорці, як Марко та Лаврін:

Ой вийду я на могилу  
Та погляну у долину,  
У долині огонь горить,  
Коло огню турок сидить.  
Коня держить за поводи,  
За поводи шовковії,  
Біля його дівка сидить,  
Дівка сидить, слізно плаче,  
Слізно плаче, турка просе:  
«Пусти мене, турчиночку,  
Побачити родиночку,  
Ще й рідну Вкраїночку».

Гарно співали козаки, славні мали голоси, і Марко подумав: шкода буде, як погинуть. А далі Марко чомусь озлився на співаків, мабуть, через те, що нагонили на нього тугу, а йому й так було страшно, здавалося — ніч сповила його густою чорною сіттю. Почував небезпеку чолом, потилицею, скронями, боявся одійти од Лавріна й боявся, аби через вал не скралися ворожі вивідачі та не зашморгнули на шиї аркан. МинулоЯ ночі витягли городового козака, й він захлинувся, вони покинули тіло на лузі.

Десь у глибині душі Ногаєць почував, що страх має над ним більшу, ніж над деякими іншими козаками, силу. Проте не один він такий. На хоробрість Бог чомусь скучий, а страх сіє щедро. Всі на землі чогось бояться: одні більше, інші менше. Якщо не шаблі та полону, то старших над собою або чуми. Ні, шабля й аркан лячні всім, то тільки декому вдається схопити власну душу в кулак і стиснути до отерпу. Життя не дорого тільки причинним або таким, як Салій. Хворий на пранці, він шукав смерті, ліз на ратища та шаблі, але залізо його не брало. Вороги втікали, забачивши гнилоносого бойчака, й втікала смерть, аж поки не змилосердилася та штовхнула п'яного з валу.

Звичайно, є й серед простих козаків такі, що вибігають під кулі, викликають на герць супротивника. Аби возвеличитись над іншими, аби доскочити чинів і шани в товариства. За ними, стративши голову, кидаються інші. Але ті люди, либонь, не наділені великою мудрістю. Чи заховано хоч в одного сто талярів, чи ходив хтось із них мрією біля справжнього щастя, чи мав хист і rozum до справжнього жарту, чи... закохався в гарну — гарну дівчину?! То все просмерділі порохом і тютюном зарізяки, що, oprіч коня та шаблі, не знають нічого.

Йому було трохи соромно за ці думки, здебільшого він гнуздав їх, не давав волі. Але зараз стояла глупа ніч, і туск, і літав кажан над смолоскипом — вони не мали стриму! А попереду ніч як море, а перед очима курить пітъмою чорна долина, встелена сонними тілами турків та татар. Вони сплять купами, одинокі вогнища догорають по схилу. Десь там причаїлась і його смерть.

«І чого я поїхав з Лавріном? — тоскно думав. — Сидів би оце на Січі...»

У серці ворухнувся докір Лаврінові. Справді, чого Перехрест не послухався, чого не вдався до втечі? Навіть сьогодні, коли Марко спробував заговорити про це, подивився на нього, як аркана кинув. А який примус тримає їх тут? Вони не правобічні козаки й не гетьманці, котрі служать за гроші, й місто це чуже їм. Лаврін хоче приїхати до своєї кралі звитяжцем. А чого має гибіти отут він, Марко? Складати Лаврінові славу й обороняти його щастя? Думка повзла покрадьки, як злодій поза городами. Він rozумів це, але не міг з собою нічого вдіяти. Страх вий душу до дна. Страх, ніч і смолоскип, що миготів зловісно. І чорні нетрі вишняка, що підступали од міста до валу. І хріпке квіління, яке долітає з — за валу з городів, — стогне поранений, не підібраний своїми турок.

Смолоскип пригасав, горів уже не яскраво — білим, а червоним вогнем, густо чадів, і Марко пішов, щоб замінити його. Він присів біля відра, почав намотувати на палицю клоччя. Й враз побачив, як стежкою од замкової вулиці піdnімається кільканадцять постатей. Спочатку подумав, що то старшина перевіряє варту, йшли швидко, але якось дивно — згинці, не роззираючись по боках; була якась скрадливість у їхній ході. Й надто багато їх прошкувало — чоловік двадцять. Хотів окликнути, але щось перехопило подих, і думка повернулася, як ніж у рані. Ще не вхопив її і почував біль, страх, якусь важку моторошність. Нехай ідуть. Він не зупинить. Він нічого не бачив. Сьогодні вдосвіта вони будуть на волі. А він залишиться тут, рокований на смерть.

Ні, він мусить зупинити їх... Адже ранком можуть довідатися, що саме тут пройшли втікачі. Треба збудити Лавріна... Спершу крикне...

Крикне — й вони зарубають його.

Передній втікач обома руками торсонув палю, зачепив за неї кінець мотузки, кинув мотузяне

кільце в рів. І в цю мить Ногаєць упізнав його. Це був Мурашко.

«Йдуть по «язика». Ця нова думка ще не встигла злетіти, як впала, збита іншою. Та, друга, зродилась од спомину про те, що сталося сьогодні вдень на раді, про що гомоніли козаки. Полковник утікав. Усі оборонці міста — приречені.

Марко відчув, що закалатало серце, а в животі прокотився твердий холодок. У горлі стояв крик, він ковтав його, наче давучу потраву. Так, він загине. Залишиться тут і загине. Й лежатимуть у землі його гроші. Що гроші... Для чого вони йому? Жити... Аргаталом, поденником... Он вони — житимуть. А його вб'ють або полонять. Страшно... Завтра турки знову підуть на приступ. Полізуть на оці стіни. Він сьогодні великою силою стримав себе, аби не побігти... Побігти? Куди? Там, у місті, глум або й смерть. «Нащо я приїхав сюди?! З волі... О Божечки!»

Пригуско текла думка про те, який він самотній. Загине — ніхто й не помітить у цілому світі. Ну хіба що Лаврін... Але й він незабаром полишить його й одіде до Кіліяни. Якщо, звичайно, вони залишаться живі.

Але де там! З цієї верші їм уже не вибратися. Лаврін не побачить Кіліяни... І він теж... І ніякої іншої дівчини, й нікого — нікого. Хоч нащо вони йому всі, він згоден жити сам на все Дике Поле, аби тільки вирватися з цієї проклятої вовківні.

Майже несамохіть оглянувся. Сонне, оточене ворогом місто справді видалося чорною ямою. Втеча Мурашка — це присуд усім. Маркові стало так страшно, аж почали дрібно цокотіти зуби. Він мовби роздвоювався, розривався навпіл. Одна половина душі летіла в очеретяні хащі, друга поривалася до Лавріна. Тремтячими руками для чогось і далі намотував клоччя, смолоскип уже був як солом'яний куль, хоч щось Ногайцеві підказувало, що він йому вже не знадобиться. Враз Марко похолов від цієї нечестивої думки, яка в одну мить підкорила його.

У турецькому таборі заспівав півень, і враз Маркові всі думки відлетіли, й він підхопився, підбіг до тієї палі, де щойно товпилися втікачі. Мотузок ще погойдувався, він падав у ніч, на волю. Марко оглянувся: Лаврін спав під палісадом. Оглянувся ще раз, зупинився, і думка пропливла холодно, в'язко: «Він не піде. Й не пустить мене».

Ногаєць підтягнувся на руках, пересягнув частокіл. Видряпавшись з рову, побіг навздогінці й небавом почув талапання попереду. Однаке вирішив не злучатися з мурашківцями, бо хтозна, що вони зроблять з ним. Ліпше тихцем пройти за ними, либонь, Мурашко знає певний лаз на волю. Хтось його веде, показує шлях. Мурашко з козаками йшли понад ровом до болота. Чавкотіло болото, тріщав очерет, Ногаєць аж стенався душою од такої необережності. Хотілося наздогнати й сказати, аби йшли тихіше. Втягував голову в плечі, ступав тихо — коли б міг, полетів би понад землею, як сова.

Очерет і кущі остутили Марка з усіх боків, йому здавалося, що утопився в них. Разів зо два чи зо три провалювався в глибокі ковбані, навіть майнула страхітлива думка: аби не засмоктало драглисте бабло. Й весь час переслідувало відчуття, що хтось скрадається позаду, він часто озирався, від того заточувався, наштовхувався на кущі. І враз йому здалося, ніби попереду почало рожевіти. Зупинився, присів, приглянувся пильніше і з жахом побачив на горбі велике багаття. Мурашко та козаки йшли просто на вогонь.

Це було так нагло, так моторошно, що він рвонувся вбік і наосліп кинувся в очерет. Біг і біг, доки зовсім не стратив сили. Тоді сів на купині, затулив обличчя руками, горло йому здавили тверді дужі пальці, й він несподівано відчув, що його руки мокрі. Він плакав, боявся свого плачу, а плач булькав у горлі гарячими спазмами. Йому було неймовірно шкода себе, і в той жаль всмокталося все: вічне сирітство, поневіряння на Січі, Лаврінова любов, припадок долі, що закинув їх сюди. Все його життя, вкрите чорними стрічками.

Він блукав до самого ранку й щоразу натикався на турецькі й татарські залоги. Дозорці стояли довкола болота так щільно, що могли доторкнутись один до одного списами. Двічі зачували його талапання, перегукувалися тривожно й погрозливо, раз приступили до болота, й він утікав знову. Розпач заволодів Марком, він знесилів до краю й згубив надію. Десь перед світанком знайшов серед кущів верболозу сухий, засиджений крячками горбик і примостиився на ньому. Мокра одежда липла до тіла, його бив студений дрож, і, аби хоч трохи зігрітися, згорнувся клубочком і ліг. Зринала думка про повернення, зринало в душі каяття, було шкода Лавріна й себе. Ну що бачив у житті? Ні роду, ні племені, тільки січове товариство... А над тим усім слалася інша думка: чим зможе допомогти Лаврінові? А себе загубить. Ліпше переднювати тут, видивитися зручне для втечі місце...

На чорній, неначе обсмаленій, купині тінькала плиска, трусила обведеним білою крайкою хвостом, поглядала на нього зизим оком. Вона не боялася його, й те чомусь заспокоювало.

Зійшло сонце, він трохи зігрівся й уже почав дрімати, коли почув чи то крик, чи якесь шемрання. Розгорнув кущ і побачив довгий ключ татар, що спускалися до болота. Над ними літали чайки, кричали жалібно, й той крик стогоном висів над болотом. Крайні з лівого боку татари зупинилися, поспиралися на списи — здавалося, то косарі зайняли собі гони і зараз рушать уперед, — середина й правий край заходили, вирівнювали ланцюг. Тут не було іншого здогаду — йшли промацувати болото.

Він утікав плавом, поміж купинням, провалювався руками, занурювався головою, різючка рвала лице, дряпала шию, повз і повз, скиглив зі страху безголосо й нічого не бачив попереду. В голові ясно горіла одна думка: треба братися близче до валу, татари не зважаться підійти туди. Крізь волоття очеретів бачив гостряки частоколу, намагався не спускати їх з ока. Отако, плавуючи, наштовхнувся на жінку з дитиною. Це було несподіванкою для них обох, і обое злякалися до нестями. Жінка стояла посеред куща ситнягу, як поранена чапля. Вона, мабуть, була ще молода, хоч зараз вік її ледве вгадувався — обличчя запухло від комариних укусів, губи потріскалися, очі споторив жах. Була без очіпка, без плахти, в довгій сорочці, пригортала до грудей замотане в полотняну шматину дитя, а сама не зводила з Марка божевільних очей. Звідки вона взялася: втекла з татарського табору, ховалася десь у льоху слободи Ладижинської і мусила перебратися звідти сюди? Маркові ті запитання не стояли в голові. Він вимахував руками, показував на мигах, що треба ховатися, та жінка, видно, бачила те й сама. Місце для сховку видалося Маркові непоганим: очерет ріс густо, й вода стояла глибока, їх можна помітити, тільки наткнувшись ненароком. А вже далі до валу — лише осока; коли б вони спробували втікати під захист валу, татари постинали б їх з лука. Татари йшли, як гучки, що гонять звіра та мисливців. Йшли знехотя, ліниво перемовлялися; лівий край ключа не сягав очеретів, де хovalися Марко та жінка з дитям.

Вони б, мабуть, врятувалися, коли б не заплакало дитя. Переляк зсудомив обличчя молодиці, спалахнув полум'ям у очах, вона тицяла дитяті тітьку, а дитя чеберяло рученятами, не брало грудей. Може, в неї перегоріло молоко, може, йому боліло щось, але воно кричало все голосніше й голосніше. До Марка та жінки долітив плескіт води, обое розуміли: татари ось — ось почують їх. Марко стинав молодицю поглядом, заклинав, а тоді зламав очеретяну мітлу й замахав нею перед зморщеним личком немовляти. Від того воно зайшлося плачем ще дужче, плач поплив понад очеретом, татари загелотіли голосніше, й жінка у відчаї занурила дитину у воду. Занурила тільки на мить... На одну коротку хвильку. Але коли вона вихопила з води білий згорточок, він і не ворухнувся.

Страшний зойк рвонувся їй з грудей, звідкілясь зірвались крячки, шугнули вгору, вони були стрімкі й сиві, як той крик.

Татари зламали стрій і всі гуртом кинулися до жінки та Марка.

# Розділ одинадцятий

Музики шкварили джинджириху. Те на Січі бувало рідко, щоб зібрався увесь цех, всі двісті п'ятдесят чоловік. Здебільшого блукали малими ватагами по зимівниках, по ярмарках, невідлучні були тільки літаврник, сурмачі й трубачі. А зараз обнизали чотири ряди колод, і сиділи просто на землі, й стояли під куренем. Попереду, на нижній, найдовшій, колоді, — кобзарі й бандуристи, трохи вище — лірники, сопілкарі, скрипалі, а вже далі — волинкарі, трубачі й всі інші, яким Сірко й назви не знав. Півшіку звікував на Запорожжі, не одні підошви стоптав на цьому майдані, а й зараз йому вдивовижу, яким робом потрапляють у лад всі оці свистілки, баси, кози, дримби, тимпани та бубни. Бо, oprіч усього, сливе половина музикантів — сліпці. Цимбаліст був молодий, вибивав шпарко, і плечима підкидав, і бровами підморгував, і троє молодих скрипалів стояли плече в плече, довгі чуби повибивались їм з — під шапок, обличчя мали непроникні, смичками водили, наче шаблями!

Ось разом загули труби, залисилися сріблом, різонули, неначе гострими бритвами, сурми й вмовкли враз, відтак заторохтили тимпани, розсипали по майдану невидимі горіхи, аж кортіло нагнутися, назбирати їх, і теж примовкли, гудів тільки найбільший тулумбас — зі шкури тура, у котрий било одразу восьмеро довбишів, та ще пузаніст надимав щоки, й басова труба гухала, ніби Сурський поріг. А цехмістер стояв до музик боком, мовби й не дивився ні на кого, тільки водив по струнах смичком, але так тихо, що його, либо ніхто не чув.

Цехмістер — трохи чудний чоловік: зимою й літом ходить у свиті, пошитій з двох різних шматків сукна — білого й чорного, у ремінних постолах, кожуха й чобіт не одягає ніколи. «Світ з білого й чорного, отож і одіж у мене така», — пояснює він. Іноді, здебільшого тоді, коли музики виводять канта або якої іншої церковної пісні, його заступає регент із Самарського монастиря — він приїздить на ці дні на Січ. Тулумбасам тоді мало волі, перед ведуть скрипки й сопілки, і яка то музика — сумна і mrійна, золота й оксамитова, ніжна й прекрасна, як сам світ. Не по одній шкарубкій, геть у шабельних шрамах козацькій душі проплине тоді сліза, не одна мозольна рука потайки змете її з щоки. Козаки — як діти, розчулити їх співом нічого не варто, козак може заплакати із спочуття і до наймолодшого з трьох братів, які втікають із турецької неволі, і до старої неньки, що споряджає в далеку дорогу сина, і пройнятись мукою вдовиці, яка в самотині оре свою ниву. Козака неважко й розгнівати, і підняти піснею до найвищої звитяги, а також розсмішити й повести в одчайдушний, вогнистий танок. Були б тільки музики!

В отамана теж музики біля самого серця, прикохує їх, заграють — здається, воно само сміється і плаче. Це його клопоти збирають їх на Січ.

Музиканти обливалися потом незгірш, ніж косарі на толоці, а танцюрист лишився один — чіпкий і маленький; коли йшов навприсядки, замітав полами майдан, шестero чи п'ятеро лежали на землі, повідкидавши руки и ноги. Забачивши отамана, музики гримнули, як на Водохреце після останнього пострілу, а танцюрист зірвав з голови червоноверху шапку й вдарив нею об землю біля отаманових ніг. А сам пішов чортом, пішов змієм, і очі йому горіли, як у змія, й вуса миготіли, як дві шаблі, і поли жупанини злітали, наче крила. Ще й приспівував зі свистом:

Ой посіяв козак гречку  
На дубові на вершечку.

I все велетенське коло затупотіло ногами, заторохтило влад порохівницями й ложками:

Сам п'ю, сам гуляю,  
Сам стелюся, сам лягаю.

— Йдіть геть, бісові діти, — відмахувався Сірко. — Он ваш танцюриста. Якраз до вашої музики і до вашого чину.

Серединою майдану, незважаючи на танцюристів, ішов козак. Голий — голісінький, тільки довкола стегон на ремінному орчику теліпалося піврушника. Але сива шапка — задерта гордовито: мовляв, своє прогуляв, на чуже не заздрюся, й вигляд у козака поважний. Пропити шапку — то ганьба для запорожця, ніхто не оддасть тобі добридня. А що штанів, чобіт нема — то марниця. Он і святі на картинах геть усі без штанів і чобіт.

— Отамане, не погордуй! — блиснув очима танцюрист.

І враз Сірко відчув, як від того зблиску мовби щось загорілося в грудях. І підняло, й понесло, й стало йому легко та терпко. Гомін юрби, її сміх лоскотали, вогники в примуржених очах дратували («Де там йому, поважним паном став, та й підтоптався»), цілив на них з — під присурмленої брови, немов з пістоля, але ж хіба одіб'ешся од усіх! Й це дратувало ще дужче, й дратували музики, які загаджикали голосніше, виклично — під'юджували отамана. Годилося б піти — поважно, спокійно (такий і мав намір), та враз його мовби підхопило щось, і він теж зірвав шапку, зірвав шабельтас і, натискаючи на п'яти, пішов на запеклого танцюриста. А той вже мчав пріч, уприсядку, згинці, майже дістаючи обличчям колін. Сірко теж пішов навприсядки, з розтяжкою вниз, — летів у бистрій погоні, спинаючись на стременах, дістаючи шаблею ворога, що утікав, — хотів догнати навсправжки. А той домчав до цимбалістів і враз — помах, злет, стрімкий яструбиний злет, і вже — втікай, втікай, чорний вороне. Й ворон утікав, волочив одне крило, то підлітав, то падав, то дріботів по землі, шукаючи сховку.

«Ах ти ж, чортів син».

Проте за кілька хвилин Сірко лежав на голоземлі серед інших невдах — танцюристів, витирає полою обличчя та шию. В грудях горіло полум'я, подих сперло, руки й ноги тремтіли, та ще на додачу до всього — підвернув ногу. А затягти танцюриста стрибав біля нього, мов цап, посмикував себе за розтріпані вуса, витинав дивовижні третяки. Сірко, не знати чого, враз озлився на свою поведенцію, на оце дратівліве вихляння зеленими потертими сап'янцями перед його носом, підхопився, щоб потягнути глумливця наділками шаблі по спині, але той вчасно вловив у отаманових очах гнів і собачою риссю рвонув через майдан. З розбігу налетів на тулуумбаса, й довбиш пригостив його півпудовим, обтягненим шкірою билом. Козаки реготілися. Реготав і Сірко. Кращого сміху, як у нього, не було на всій Україні. Витирає кулаками слізози в очах і похлиновся сміхом. Отаке нікчемне, отака патика загнала його до знемоги!

Пересміявши, отаман підвівся, обтрусив пилюку, кинув козакові півкопи одігіного й пішов до нижніх куренів. Ще гаряче шугала в жилах кров, ще пружно, в лад музикам, ступали ноги, а душу враз опалив безпричинний смуток. Таке з кошовим бувало часто — в розпал веселощів обіймала серце туга, й вже не міг її прогнати. Радість доторкалася до чогось приспаного, й воно прокидалося. Тяжкі лиха, смерті й рани не захмарили Сіркові навічно похмурістю душі, не випили з неї життєвої снаги, однаке переплутали в ній струни. До того ж було трохи маркітно, що дався на підмову танцюристові й музикам. Прикро, з якого боку не поглянь. Ще хтось подумає, що запобігає таким робом у товариства приязні, кат його візьми! Ні в кого ніколи нічого не запобігав. Усім Бог відміряв рівно, тільки декотрі прихопили чужого. А він свого не віддасть. Та й чого має віддавати, чого має гнутися перед кимось — нехай то буде гетьман чи навіть цар. Вони такі ж самі люди, як і інші, їдять, і п'ють, і норовлять пожакувати, де тільки можна. Всі на Січі знали — отамана голіруч не взяти. Його й страшно брати, страшно

зачепити неправим словом. Нерозумне слово вибачить, а кривдне, підступне не пробачить зроду — віку.

Назустріч пройшов товариш куреня Васюринського Дерикоза. Його потаємний ворог. Може, найбільший з ворогів. І то за віщо? Не обирають кошовим. Пнеться до булави увесь вік, а її йому не дають. Може, через те ѿ не дають, що пнеться. Го — го — бери її. Заслужи ѿ бери. Дерикоза вже не може володіти собою. Безпричинно гнівиться, на кожній раді виступає проти кошового. Кошовий рідко коли відповідає йому. І всі те розуміють: біда чоловікові, кортить влади, а до неї не допускають.

Дерикоза пройшов мовчки. Важкий погляд, важке обличчя, ледве торкнувся рукою шапки.

І ще один чоловік не привітався до отамана, та ѿ не міг привітатися: стояв прив'язаний до стовпа. Одвернув змарнілий, із засмоктаним вусом писок, похилив голову — боявся, що отаман підійде до купи лози, що в нього за спиною. Покрав свічкар Слинсько свічки, продав їх, а гроши передав двом племінницям — старчихам, і судили ѿного мирським судом (так звелів ієромонах), прив'язали до палі посеред майдану і поклали жмут різок, цвяхів, але тоненьких, бо ѿ дячок тоненький, хирлявий тілом. Одначе ѿ та лоза лишилася не обхвостаною, і ківшика, що висів на кленовому відерці з оковитою, ніхто не здіймав — Слинсько все — таки Господній слуга, та ѿ крадіжку свічок не мали за справжню. Тиждень тому біля стовпа стояв прив'язаний Харко Туз, велетенської статури козак, і хоч чоловік він лютий — прелютий і такий, що вночі краще з ним не зустрічатися, ще ѿ до кожного, хто брав у руки ківшика, сичав: «Уб'ю, не прошу зроду», — лозу обхвостали до білого. Бо Туз — збродня і виродок, подавився риб'ячою кісткою і прибив кухарчука трохи не до смерті. Отож і не жаліли запорожці лози. А до Слинська підійшов тільки козак Хвиля, довго стояв біля стовпа, довго мовчки дзьобав гарбузове насіння, ѿ тоді занурив корячок, випив оковиту і тричі шмагонув сам себе по спині (щоб не сказали, що пив на дурничку), почовгав не оглядаючись. А там, де він стояв, лишилося означене гарбузовою лузгою місце.

Сірко похитав головою — чи то в докір Слинськові, чи на ту неохайність Хвилі, підклікав осавула і наказав: «Одв'яжіть».

Сірко прошукав горішньою вулицею поміж розстелених попон, на яких сушився перемелений порох, поміж багать, де на залізних пруттях кухарі смажили турів і сайгаків. Це — в дорогу. Кухарям, котрі лишалися в Січі, ніколи в небо глянути. Й заздро їм на козаків, котрі юрбами блукали од куреня до куреня, часом хтось із них зупинявся ѿ одбатовував шмат сайгачини, кухарі сварилися, але не вельми. Сірко теж узяв у кухаря довгого, вузького ножа, різонув смужку м'яса з лопатки. А смачно, кат його візьми. «Не перепаліть», — мовив. Уже в кінці вулички кошовому зустрівся запорожець з папугою на плечі, мабуть, вони були сп'янілі обое — чоловік і птиця, бо ѿ белькотіли обое щось зовсім незрозуміле. Одначе дорогу кошовому січовику уступив, а папуга подивився синім оком і прорік: «...ще ѿ вина».

Біля повідчиняних комор купами лежало всіляке начиння — шкіряні мішки, барила, сідла, череси, осавули перебирали його, ціле відкладали, попсоване віддавали лагодити. Біля них крутилися дітлахи з церковної півчої, мацали зброю, сідали в сідла. Двоє з них хотіли загнуздати Шайтану, один уже сів верхи, старий пес не огризався, стояв, похиливши голову. Сірко grimнув на хлопчаків, вони хуркнули, як горобці, а Шайтан повертів хвостом, ніби з вдячності. І пошкандинив за ним. Він кульгав на праву лапу, дригав нею, ніби хотів з неї щось ізтрусили. Ступить і дрине, ступить і дрине. «Навіть пси тут покалічені», — подумав отаман.

На крам — базарі люду, як у Києві в ярмарковий день. Спритні перекупники вертілися поміж козаками, цокали язиками, видирали один в одного з рук кунтуші, свити, черкески, чоботи.

Побачивши отамана, принишкали, а деякі поспішали шаснути за ятки. Перекупників не

любив, у їхніх суперечках з козаками тримав руку січовиків.

Пахло свіжим борошном, олією, копченого рибою. Особливо духмяніла олія. Видно, недавно набили, хотілося відламати окраєць і вмочити в миску з олією. Ще гостріше пахло брагою. Запах сивухи забивав усі інші запахи.

Січ клекотіла, Січ шаленіла. Комусь, либонь, ця гулянка — остання на цьому світі, й спробуй зупини його. Та й нашо зупиняти?! Нехай гуляють. Сірко сам любить веселе товариство і веселе застілля. Та ще щоб слово там мовилося до ладу й було красиве і розумне. От тільки деякі не знають стриму й спину, од того гублять людський чин. Напоїли паламаря, й він три дні не може прочунятись у корчмі, продере очі, а йому — пугар якогось запашного пійла під вуса — французького мускату з перцем, грітого угорського, — й пішла паламареві корчма млиновим колесом; впоїли дияконів і посварили між собою — засперчалися, котрий з них мудріший. Одначе потім і помирили чаркою, прийшовши до згоди, що молодший диякон бреше так само, як і старший, а обох разом і пес не перебреше.

Раніше б його власна душа літала по цьому вировиську на крилах. І літала, і впивалася радістю та волею. Нині ж, почував, його таки менше кортить людський тлум. І навіть загадки інших душ мало його хвилюють. Може, вже наситився тим доста? Либонь, і знає, пильно знає — не має права ні на чарку, ні на гульбу. Ще й мусить стримувати од того інших старшин. Інакше хто пильнуватиме ладу, хто стане в приклад?

Під оцю веремію сьогодні вранці гультяї вчинили розгромисько на крам — базарі. Там сталася справжнісінка баталія. Крамовий базарний люд теж не в потилицю битий — брагарники, калашники стали з дрюччям та кіллям, сіромашня наперла од воріт, декотрі взялися за шаблі, й не одній буйній голові похмілля вихаркувалося кров'ю. Зголоднів січовий люд і обтіпався, давно запорожці не мають нізвідки захистку, а обози й далі перепиняє гетьманська варта. Послали осавулів до сиднів, але ті одказали: сплатили комонне й обозне, й не дали нічого.

Кошовому доводиться супроти власного серця пильнувати, аби нетяги таки не обпатралі гніздюків. Потрусять сьогодні — завтра ніхто не схоче селитися на січових землях. Невеликий з них прибуток, а все ж щось капає у військову скарбницю од димів, од млинів, винниць і рибних промислів.

І погнав на крам — базар осавулів. Воно — то правда, до Січі присмоктується чимало і лихого люду. Спочатку покірні та запобігливі, а коли вже присмоктався, п'є руду, як п'явка. Вернутися з походу січовики й сіють таляри на всі боки. А по тому ходить запорожець в боргах, як рябко в реп'яхах, доки не зворохобиться. Тоді хапає поліняку й біжить громити ятки та шинки. А погромить — з чим залишиться, хто йому позичить хоч отої ламаний гріш? Через те — знову ж таки супроти серця — дав таке повеління. А в своїх повеліннях кошовий що кремінь. Зіпхнути його з думки, якщо певний, що вона правдива, не зможе й сто чоловік. Не похитнеться й під рушничною цівкою. І ще одне повеління оддав кошовий перед походом. Повеління про тишу. Вельми розгулялися запорожці, неслушно чинять перед ночі галаси, й ремствують січові діди, та й непитущі козаки також, кажуть, що хочуть виспатись перед походом. А то ж як... Виспатись треба. Може, комусь судилося заснути навіки.

Од буйного танцю до чорних дум, мовби з весілля на поминки. За тиждень — похід... Ліпше перебрати в пам'яті, чи не забули чого, чи не схибли в чім.

Незлецький козак Сироватка, вилущив ханський горіх з шкаралущі. Як він дознав, що галери ховаються в лимані? Ледве не схибли: сподівалися на них пізніше... Треба перестріти галери до Кизикермена.

З тими думками вийшов за січові ворота. Чорними круками під самими чортомлицькими вербами сиділо на довгій колоді троє кобзарів. Вони пророкували, застерігали, намагалися

вибити з чубатих голів хміль:

Ой три літа й три неділі  
Минулося на Вкраїні,  
Як козака турки вбили,  
Під явором положили.  
Під явором зелененьким  
Лежав козак молоденький.  
Його тіло почорніло,  
А од вітру пострупіло.  
Над ним коник зажурився,  
По коліна в землю вбився.

Їх обминали, в їхній бік спльовували, боягузливіші — хрестилися. Ниньки цих не шанували. Хоч їхні слова й справді западали в думки засторогою: виваж усе, якщо боїшся — не йди, а йдеш — знай, що на тебе чекає.

Туман поле покриває,  
Де козак той проїжджає,  
Ой виїхав край могили,  
Край могили — верховини.  
«Ти могило — верховино,  
Чом ти рано не горіла?»  
«Бо я кров'ю окипіла».  
«Ой якою?» — «Козацькою,  
Половина із лядською».  
Ой йдуть ляхи на три шляхи,  
А козаки на чотири,  
А татари поле вкрили...

На містку через рів, поспускавши до води босі ноги, сиділа варта. Вода в протоках уже зацвітала, не текла ні в той, ні в той бік; тут, на осонні, у затишку, дух стояв важкий, гнилявий, вартові звикли до нього, змагали його міцним тютюновим пахом півліктівих люльок. Дивилися понад дорогу, на тирло. А на тирлі, як і тоді, коли збирався від'їжджати Лаврін, лунали постріли. Козаки не бачили, як підійшов отаман, — стояли спинами до нього, — вицілювали камінці, покладені на вкопану в землю брилу. Більші, менші, ще менші, вони лежали рядком, за четверть один від одного. Цілитись у менший можна було тільки після того, коли влучав у більший. Зараз цілився саме крайній з правого боку козак — гостра зсутулена спина в обтіпаній чумарці, по — осиному тонкий, перетягнутий тонким ремінним чересом стан, насунута на лоба шапка — цілився недовго, стрілив, і середній камінець близнув увсібіч гранітними скалками. Козак обернувся — він ніби почував спиною, що хтось стоїть позаду, а може, запримітив кошового ще раніше. Це був Іван Міоський. Без борідки, із запорозькими вусами — не схожий сам на себе. Тільки очі вогнисті та задвористі. Кошовий його давно не бачив і ледве впізнав. Він схуд і почорнів, черкеска йому була розстебнута й сорочка теж.

— Ну що, батьку отамане, береш мене на свого думбаса? — підійшов до кошового — не міг

стримати похвальби самому собі.

— Хіба ми їдемо гусей полювати? — примружив ліве око отаман. — Я ще не знаю, який з тебе весляр.

— Я можу не тільки на веслах. А й біля стерна... Чи біля загребного... Водив ладьї... не менші, ніж твої, — мовив майже з викликом.

— Я й забув, — знову примужив око Сірко, — ти ж Стеньчині струги ганяв. І Стенька був задоволений?

— Авжеж, — знову з викликом мовив Міюський.

— А його царська милість... Олексій Михайлович?

— Що його царська милість?

— Вдоволений з того чи ні?

Міюський несамохіть стенувся, здивовано скосив очі на отамана. Вони були вдвох, йшли до Чортомлицького озера, на березі якого троє голих запорожців мішали тичинами в казані смолу, а ще троє довгими квачами смолили дуба. Пахло смолою і свіжими стружками. Два коршаки, один у небі, другий у воді, пильнували щось своє.

— Ну, гаразд, то я так, — стер з лиця посмішку Сірко. — А хто ж царевича стерегтиме? Симеона?

— Куди йому втікати? — чи то сумно, чи то скрущно сказав Міюський. — Сидітиме, яко заморська птаха в клітці. Візьми, батьку, з собою, — зненацька запросився щиро. — Не хочу я лишатися тут...

— Страшно? — пронизав поглядом донського отаманця кошовий.

— І страшно, — зізнався Міюський. — Страшніше, ніж там... А я, їй — богу, вправний на воді.

— А ось ми зараз побачимо, — враз знову змінив важку бесіду на легку, жартівливу отаман. — Поїдемо глянемо ще раз на стерни. Провезеш мене в дубі через Караваєві Холуї. Тільки затям: я в одежі купатися не люблю.

— Провезу, отамане, — весело одказав Міюський. — Жодна бризка не впаде тобі в око.

— Ну, очі, приміром, я вмію заплющувати, — мовив отаман, пересягаючи ногою борт легкої дубівки.

У човні терпко пахло лепехою і рогозом — на дні валялося кілька прив'ялих лепешин і розвалена рогозяна качалочка, — але обидва запахи забивав сморід стухлої риби — рибина стухла десь під дощатим містком. Міюський підняв одну дошку, другу — знайшов чималу плотвицю і викинув у воду. Сполоснув руки, взяв весло. Сірко сів на прову, Міюський — на гуз. Він одіпхнувся од берега, легка, як пір'їна, дубівка захитається, здавалося, вона ось — ось зачерпне води, але Міюський повів веслом од корми до носа, й човен вирівнявся, став незрушно, здавалося, він вмерз у кригу. Чортомлик, котрий напирав із поля, біля Січі розливався озерцем, а там, де зливався із Скарбною, береги сходилися знову і у вузькій горловині стриміло кілька каменів. Весною і в дощі вода притоплювала їх, запорозькі човни, та й іноземні торгові кораблі підходили до старого причалу з північно — західного боку, зараз вода впала, камені оголилися, вода клекотіла й пінилася, ринула до Скарбної водоспадом. Міюський легко повів веслом, човен тихо рушив в обхід січового півострова до Холуїв, щоміті пришвидшуючи плин. Тож отаманець поставив весло руба, надержував його й воднораз направляв у лівий рукав. Обличчя Міюського посіріло з натуги, він закусив лівий вус, од чого одкрився правий кутик рота й виблискували невеликі білі зуби. Малий, вузький у кості, але мав силу, тримав човна міцно, неначе на припоні. Враз отаманець вимахнув веслом, ударив ним з лівого боку, відтак з правого, й човен стрілою полетів у кручію. Це була мить коротка й шалена, — Сірко їх любив у житті, — щось хльоснуло по днищу човна, загримів на дні дерев'яний сполик для води, ревнув з правого боку

запінений вир, і вже дубівка тихо плинула по біловоддю. Кошовий увесь цей час спостерігав за Міюським, крякнув вдоволено, але не сказав нічого. Далі пливли Скарбною, вже другою — їх на урошищі три й кілька Підпільних — тих, що підпирають поле. Сірко вказав пальцем ліворуч, і вони через вузеньку протоку вийшли на широке плесо. Довкола нього густою зеленою стіною стояв очерет, і Міюський далі не бачив жодної протоки, прогною чи єрика. Сірко знову показав пальцем, однаке навіть звиклий до болотяних нетрів Міюський цього разу нічого не завважив. І, тільки підпливши впритул до густих заростей чакану, побачив над самою водою чорну дірку. То був потяг — прорізаний повінню вузенький рівчик, звідти перла вода, й весляру довелося щосили пхатися, аби посувати дубівку вперед. Кілька разів заганяв човна носом у очерет, і тоді кошовий одпихався руками, двічі довелося лягати на дно — низько переплівся верболіз. Він бачив, як тріпотіли проти течії краснопері рибки, як бистрець тріпотів зіллям, нагинав пруття, він і весляра зігнув та напружинив. А кошовий мовби й не помічав нічого, дивився вперед, ще й люльку посмоктував. Цвохнув голий вербовий прут, і сіра, побита міллю шапка Міюського впала у воду. Він бовтнув руками — не вхопив, бистрець поніс її, й за мить вона згинула з очей. Міюський не знав, що йому чинити, тримався руками за верболіз, оглядався назад, аж поки обізвався Сірко:

— Не доженеш. Буде лискам на гніздо. На той рік забереш з качатами.

Міюському стало шкода шапки, хоч була стара, й він стратив веселий стрій душі, гріб не так шпарко. Тепер скидався на покривдженого хлопчака. Надто коли опускав голову і рудий чуб падав на чоло. Хащі розступилися враз, і дубівка вискочила на озеро, ще більше, ніж поминули нещодавно. З шумом вибухнув перед самим носом човна табун бакланів, помчав понад очеретами, торкаючись чорними крильми білих м'яких мітелок. Качки бігли по воді, кумедно перебираючи лапами, але в повітря не зривалися, норці теж правцювали в зелені хащі, вони, здавалось, сиділи незрушно, лише косували назад очима, однаке під водою прудко працювали лапами — позаду вставали піnnі сліди. Життя тут кипіло, вирувало. В чорнім очеретянім пралісі ячали, тахкали, крукали, диркали, квилили, сичали пташині голоси, висвистували малі очеретянки та пастушки. Мила у воді довгі коси верба. Плесо довкола неї було тихе й сонне. Гостро пахло лепехою та чаполочем, тяглися з дна до світла жовті «глечики», гойдалися на товстунах білі лілії, либонь, марили уві сні. І раптом — вибух. То вирнула з — під віття велетенська щука, вхопила свою жертву. Міюський подумав: кожен, у кого міцні зуби, прагне, щоб вони марно не гуляли. Поминули дерев'яну башточку на острівці — вона глипнула чорними очима бійниць — і одразу ж сковалася за вербами: таких башточок тут чимало, в час небезпеки вони прикривають підступи до Січі, нині гармати поховані десь по островах, у дуплах і печерах, у кучах — землянках, і скований там всілякий інший військовий припас — на те й Військова Скарбниця. Міюський на хвильку поклав весло, занурив у воду ківшиком долоню, одшив кілька ковтків. На чолі йому густо виступила роса, чуприна розвихрилася, очі блищають. Сірко оглянувся, осміхнувся.

— Потяг отої називається — Чологрій, — сказав аж тепер.

Міюський помітив, що посмішка в отамана — щира, майже дитинна. В нього посміхається все: очі — світло — карі, променисті, з зеленавим блиском, зморшки довкола них, брови — ліва заломлюється вгору, права — вниз. Так само вони заломлюються в нього і в гніві, але тоді стають мовби дві хмари, а зараз — гейби м'які сніпки сухої трави. Ще й по одному стріпку з кожного пучка посередині вгору, неначе маленькі крильця в леті. Отаман мовчав, смоктав порожню люльку. Був скупий на слова, стареча балакливість обминула його; на неї хворіють люди марнославні, які хочуть укласти про себе вигідну думку, він тим не опікувався, ще й сам не любив говірливих людей.

Прошуміли в повітрі білі крячки, ширнули праворуч понад неширокою протокою.

Міюський спрямував чорну смоляну дубівку слідом за ними. Він тепер здогадувався: вони йдуть направці й мають вийти або на широкий дніпровий рукав, або на Дніпро, однаке чи далеко кінець мандрівки, вгадати не міг. В обидва боки, скільки сягало око, слалася безмежна Військова Скарбниця — плавні, очеретяні та верболозові хащі, острови та півострови, на яких росли чорні та білі тополі, вільхи, берести, чорноклен, а поміж них кущі бересклету, терну, крушини. По деревах вився хміль, на ньому вже закипіли блідо — зеленаві султани, висли вниз; може, від того осокори та клени погойдували верхів'ями, гейби п'яні. Під ними росли ситі трави, здавалося, тільки доторкнися — з них так і близне зелена юшка. Над плавнями кружляли орли та підорли, їхні гнізда черніли на вершечках вікових дубів. Ночами на тих дубах гули пугачі, вони гніздилися по дуплах. Туркотіла над головою горлиця, десь далеко шкварчала сиворакша. Птаства тут — гибель і звіра теж, тільки в цих нетрях важко його добувати. На самому вершечку дуба на сухій гілці сидів орел. Він був старий, такий старий, що майже не міг стиснути кігтями гілку й боявся впасти. Й злітав уже не пружно, а намагався вхопити крильми вітер та полинути на його потоках. Тоді, розпростерши на струменях крила, здавався могутнім і грізним, й качині та гусячі зграї, забачивши його, шугали в очерт. А насправді він був кволий, і боліли йому всі кістки, й боліли рани. Найдужче допікають дві — одна від посланого людиною вогню, а друга від вовчих зубів — добивав на снігу вовка, й той у передсмертній агонії вгородив йому в бік іcko.

Повіки самі напливали орлові на очі, й охоплював примарний старечий сон. Йому то плив перед зором осінній вигорілий степ, то змигувала в хмарі блискавиця, то синьою стрічкою перетинав шлях Дніпро. Орлові ячали лебеді, але він не полював їх уже навіть уві сні. Видива з лебедями — сніговиця білого пір'я і гаряча кров — бачив уже ніби чужими очима, й хтось інший тримав у лапах гнучку лебедину шию. Сам він уже давно полював маленьких, кволих козенят, жирних лисок, не гребував і дохлятиною.

Крізь липкі жовтаві щілини очей орел бачив унизу човна і двох людей у ньому, один з них дивився на нього. Орел поворушив крильми, хотів злетіти, але важко йому було зриватися з вершечка дуба, і він залишився на місці. Якимось притуленим чуттям вловив, що ця людина не завдасть йому шкоди.

Сірко справді прикладав до губів пальця, не дозволивши Міюському пугукнути і злякати орла. Човен тихо проплинув попід дубом.

Зненацька закучерявлена з обох боків вербами протока круто повернула праворуч, вони випливли на довге озеро. Пішли краєм озера, понад очеретом. Він стояв молодий, дужий, з нього аж скrapувала жива сила. Десь у темних його нетрях голосно квоктала чомга, хрипіли лиски — в очереті їх видавали білі носики, — попискували курочки. Вони не дуже боялися, то та, то інша перебігала од куща до куща, навіть гребли по лататтю лапами, зовсім як їхні домашні родичі. Десь далеко, либонь, на сусідньому плесі, загелготіли гуси, попереду щось гухнуло, здавалося, на острові впало дерево, на мить птаство вмовкло, а потім розгомонілося знову. Високо над плавнями бусол ніс у дзьобі змію. Вона звивалася, а він дужо і радісно махав крильми, бо ж був гарним батьком — роздобув своїм бусленятам вечерю.

Вже почувався свіжий подих Дніпра, його білих вод, що перекипіли на порогах, далі вони течуть вільно й тихо, розливаються по річкових запливах і рукавах, миють шовкові трави й очерети. Вода — як слюза: вертаючись із далеких походів, козаки п'ють її пригорщами, хмілють, змивають з чола і з пам'яті все лихе, наповнюються новою снагою.

Сірко й далі сидів незрушно, але тепер Міюський гаразд бачив, що то зовсім не байдужість, його обличчя одмінилося, стало тонше, чутливіше. Ледь розширилися ніздрі прямого, з невеликою горбинкою носа, крізь бронзову засмагу на щоках простили рум'янці, очі стали гостріші. Певно, вони схоплювали кожен помах крил, кожен сплеск води. Проте Міюський не

міг розгадати, чи отаман дивиться тільки на плавні, чи крізь них ще на щось. Зненацька Сірко ворухнувся, склав трубочкою губи, і з них злетів тихий переливчастий свист, дуже схожий на квоктання чомги. Очерет аж загудів — відгукнулися десятки голосів, а одна птаха навіть виплила на чистоводдя, та, забачивши човна, шаснула назад. А Сірко вже свистів по — куличиному, далі проквілив чаєчкою, — його обличчя світилося хлоп'ячим завзяттям, очі сяяли задньористо й радісно. Він ще раз прокричав чаєчкою, а тоді стулив губи, й над плесом пролунав грізний поклик кібця. Плавні шелеснули і вмовкли.

— Го — го — го — го, — засміявся отаман і чомусь зніяковів, насунув на лоба шапку, махнув рукою: мовляв, греби, чого став.

Міюський наліг на весла.

Отаман був Міюському загадкою, котру хотів розгадати, але не для того, щоб покористатись, а стати в добрій пригоді. Та й не просто було покористатися отамановою приязню, це вже знов достеменно. Бачив: запорожці люблять Сірка, як не любили жодного іншого отамана. За що люблять? Адже норову крутого, не потурає нікому... Трясе їх, як чорт суху грушу. Але й собі — також... Безкорисливий і справедливий. Не зажив на своєму уряді жодної копійки. Ще й не журиться тим. Ота його крута дума, ота нахмареність — то дума не за себе. Він, може, й радий би позбутися тих думок, та не може. Душа кошового присохла струпами, але під тією шкарубкістю лежала така любов, доброта та щирість, що тому, хто до неї добувався, вистачало її на все життя. І упертості, і життєвої снаги там теж вистачає.

Міюський збагнув усе це недавно. Й не з того, що кошовий не видав його царським посланцям, ще й звелів до літа внести за нього з кошової скарбниці плату за їжу в курінь, а з того, як той клопотався за простих козаків, з того, як слухав увечері, сидячи на призьбі, кобзаря, як зараз щиро, майже дитинно вдивлявся у плавні.

Отаман справді любив плавні. Тут розкошувала його душа. Любив мандрувати по річках, безконечних протоках і єриках, ніхто краще за нього не зновав їх. Здебільшого мандрував сам, йому подобалося запливати в зелену глухомань, віднаходити нові, раніше не бачені куточки. Був непосидючий, в курені та канцелярії нудьгував, намагався якомога швидше вирватися звідти. В отамановій голові завжди крутилися всілякі химерії. Він часто наштовхувався на усталені звичаї, які хоч і поважав, але часом проламувався й крізь них. Загадував плести велетенські, котрі б порятували Січ од голоду, сіті, ставити на човнах не по одній, а по дві щогли, навіть був вигадав з ковалями човен, на якому можна було потай підплівати до ланцюгів, якими турки перегороджували Дніпро, й розклепувати їх. Той човен робили з двох, покладених один на одного, міцно припасованих і засмолених, знизу чіпляли мішки з піском, човен весь ховався під водою, зверху стриміло тільки жлукто, в яке виглядав дозорець. От тільки гребти на такому човні було важко.

Човни на два стерна — теж його придумка, проте не теперішня — давня. Скільки тих справ переробив за вік! Скільки січ перейшов! Клопотався запорозькими справами, а життя, всі його радощі і присмаки залишав на потім. І ось воно проминуло, як ота біла квітка в потічку. Проминуло не почавшись? Зберуться увечері в курені козаки, й почнуть деякі вихвалятися, скільки зачерпнули жменями зерен із золотого засіву життя, майні і йому в голові чорна думка, але й щезне одразу. Хіба в тому суть твого, чоловіче, буття? Хіба його можна виміряти цеберками медів, які спив, казанами каші, м'якими пуховиками і пухкими молодицями? Не понесемо на той світ із собою медів і не поволочимо пуховиків. Правду каже ієромонах — щастя в тобі. Воно в Божій красі, в оцих плавнях, високому небі, гострому помаху шаблі, в голубій ясі перемоги. В думці про те, що прожив чесно, звершив для товариства, для рідного краю все, що міг.

А хіба звершив усе? Хіба на таке сподівався? Але цур йому. Тим ще матиме час каратися.

Новий клопіт сушить голову. Отамана непокоїло, чи скінчили теслі роботу, думка про те перебила всі інші, він став нетерпеливітись, Міюський завважив це й погнав дубівку швидше. Широкою й глибокою протокою увійшли в озеро, з другого кінця якого білів широкий доплив. Понад лівим краєм озера стіною стояв очерет, а понад правим тягнувся високий, сухий острів. Вподовж усього острова стояли прип'яті до вкопаних у землю колод човни — прудкі стерни й ще більші, з крутими вигнутими боками та невисокими щоглами, — думбаси. Їх було багато й здебільшого нові — біліли свіжоструганим деревом та поблизували смолою. Міюський почав рахувати, та збився на третьому десятку. З того боку в озеро саме заходив один такий човен — опачини дружно лягали на воду, він плив швидко, та враз всі опачини, що були по лівому боці, впали в воду, а ті, що з правого, зависли у повітрі — човен крутнувся на місці й кормою посунув до очерету. Запорожці опробовували човен на хід. Коли думбас підійшов ближче, Міюський налічив на ньому двадцять чотири веслярі. На думбасі сиділо два керманичі — на гузі та на прові, той, що на гузі, — головний, він керував деменом, а той, що на прові, — довгим загрібним веслом. Запорожці на думбасі помітили отамана, вирішили привітати його — розігнали човен, пройшли, піднявши вгору весла, повз маленьку дубівку, й вона загойдалася на високій хвилі.

А на березі теж юрмилися запорожці, здебільшого голі до пояса, обкурені димом, замазюкані в смолу, й лунав стукіт сокир та довбешок, дзвеніло залізо й тріщало дерево.

Міюський знайшов щілину між двох стернів і спрямував дубівку до причалу — високої лісяної запруди у воді, на яку од берега були покладені важкі липові верхняки.

Отаман вітався з майстровими та гребцями, щось розпитував, а Міюський пішов берегом. Повсюди горами біліли тріски, валялися важкі дубові бруси, необтесані й необкоровані колоди, теслиці, чорніли якісь рогачики та важкі, обплетені лозою «кобили». Од них до води падали гінкі сосни — тут і там лежали потерті, мовби погрізені зубами, соснові кругляки та всіляке дрюччя. Либонь, на тих «кобилах» і майстрували човни. В самому кінці на передостанній із них ще стояв недобудований думбас, його, мабуть, і не збиралися добудовувати — не видно було ні загнаних у дерево сокир, ні свіжих дощок — либонь, облишили, побачивши, що однак не встигають спустити на воду до походу, а може, щось там не так змайстрували й просто покинули.

Донського отаманця змагала цікавість, — сам майстрував на Міюсі човни, тільки менші, — заліз на думбас, обдивлявся. Малий, легкий, стрибав з ребра на ребро, як білка. Помостів на кормі та носі не було, й добре видко все черево корабля: важке, суцільне, з липи дно, нижні облавки з дубових дощок, верхні — із соснових, і дубові ребра, й дубовий брус — з двох деревин, скріплених посередині, біля щогли. Пахло свіжими стружками, смолою, гірким людським потом. Міюський лазив довго: видивлявся, як щитовано дошки, куди вправлено кочетки, намагався відгадати, що то за залізні гаки вподовж бортів, бо розпитати не було кого. Всі корабели зібралися по той бік причалу довкола отамана біля купи велетенських кітвиць, які стояли стійма. Там точилася якась розмова, вельми голосна і, як видалося Міюському, гаряча. Гомін наростиав з хвилі на хвилю, й злітали важкі, мов удари келепа, окрики, вже й отаман вимахував правицею, як шаблею, й це занепокоїло Міюського. «Що воно може бути? — подумав. — Адже то не мирна балачка».

Набачився на Дону й на Січі отаких кгвалтових кругів, де розривають на грудях кунтуші, де в поміч слову стають кулаки, а то й шаблі та сокири. Міюський пішов до гурту, котрий фурріював, — там зібралося кількасот пар личаків та чобіт і тепер важко тупотіли, перемішували із землею давно витолочену траву. Одначе вар'ювали не всі запорожці, чимало їх, здебільшого ті, що стояли за спиною в отамана, дивилися в землю, декотрі тихенько відходили до човнів, поралися біля них. Колотилися здебільшого майстровики, нетяги, голоколінчики, ті, хто став до

праці за плату, хто не йшов у похід. Не всім вистачало на човнах місця, не всі й воліли нести свої голови під кулі.

Міюський давно збагнув, що й на Січі, хоч тут і набагато більше волі, біда біду доганяє. Тому, в кого десять пар волів, сюди втікати нічого, він не покине свої десятини, оратиме до сьомого поту, адже втікає безземельна сірома, всілякий ремісничий люд, що розорився. Але їдуть сюди й броварники, крамарі — ставлять ятки над Чортомликом, часом обирають козаків до нитки, на тому багатіють. Чимало скипається всіляких веремій, заколотів, але такої, як оце, колотнечі Міюський ще не бачив, стояв спантеличений і приголомшений. Й не тому, що боявся, — задьористий вдачею, першим кидався на чужі кулаки, туди, де пила мед весела відвага, але тут злидні пили сирівець, і те було сумно.

— Плати, отамане, як обіцяв! — гукнув через голови Явдоким Верша, довговидий, чубатий запорожець. — Бо ж не випустимо звідси.

Сірко стояв, заклавши праву руку за пояс, намагався уговорити січовиків поглядом.

— Я не кую гроші. Військова скарбниця порожня.

— За що ж годували отут комарів? За що хекали сокирами од зорі до зорі! За твоє ласкаве «дякую»? Але ним ми не прокормимось, — юртували козаки.

— Повернемося з походу — сплатимо сповна.

— А як не повернетесь? — вигукнув Верша.

Сірко, либонь, тільки й чекав на ті слова. Очі йому спалахнули, ліва брова круто зломилася, й він пірвав козака за сорочку.

— То ти, кручий сину, з мене мертвого хочеш наперед взяти платню? То ти погрожуєш порубати мені думбаси та стерни? А тоді прийдуть турки й порубають твою дурну голову!.. Якщо не скручу її я.

Він одіpxнув од себе невдатного запорожця, хотів пройти далі, але січовики не розступалися. Вони трохи притихли, але гули, як школярі, коли хочуть явити непослух дячкові. Й тоді Сірко, зметикувавши, що так просто йому не викрутиться, метнув зором по натовпу й, нашиливши оком одного горлопана, котрого сливе знав, ступив до нього.

— Не маєте встиду... Відаєте самі, куди важимося. За море, в грабські землі, до турецької столиці. Ось ти, Феодосію, підеш на первого стерна — розривати ланцюги під Кизикерменом? Йди, там місця стане. Й на розвідних човнах теж!

Козак лупав білими, майже безбарвними повіками. Знав, бідолаха, що то таке — рвати ланцюги, котрими перегороджено Дніпро. Там кожен сажень води під прицілом гармати, турки стріляють наосліп й разять геть — чисто всіх. Рідко коли вдається розклепати ланцюги й цілими прослизнути далі.

— Чого лупаєш вирлами? — не давав січовикові отямитись отаман. — Язик у тебе гострий, як шабля, а шабля — як язик. Чи тут усі такі? Гей, хто охочий на первого стерна, одходьте до того дуба...

Поки запорожці, обамбурені, приголомшені словами кошового, м'яли ханьки, Сірко пішов просто на Явдокима Вершу, й той відступив, за ним розтулилась решта. Але затяжий запорожець враз звинувся, схопив рушницю, яка стояла тут же, біля дерева, й звів курок.

— Не підходь, отамане, не підходь! — закричав несамовито, і білки його очей виверталися, й було видно, що ладний на все. — Уб'ю!

— Убивай, убивай, гаде, — скипів і собі Сірко й пішов просто на Вершу, на чорну цівку рушниці, що ледь погойдувалась у руках козака.

— Не підходь, уб'ю! — ще раз закричав Верша й якось дивно верескнув, відскочив убік, в очерет. Сам ховався в зелених хащах, звідтам стриміло тільки довге коване дуло.

— Не дурій, Явдокиме, — суворо, але вже трохи спокійніше сказав Сірко. — Ну ж бо, не

дурій. Я не боюся твого стрілу, ось мое серце. Але ж за тиждень похід. І хто поведе козаків, ти? Отакий дурний і варйований? Отож — бо виходь.

А що Верша не виходив, він гrimнув:

— Виходь. Бо ти, боягузе, стрельнути забоїшся, а я як стрельну, то й іскри з твоїх очей посиплються. — І він просто за дуло рушниці потягнув Вершу з очерету. Дуло гойдалося навпроти Сіркових грудей. Явдоким тремтів, наче в пропасниці, і покірно йшов за кошовим. Сірко виволік його на берег, Явдокимові руки розтулилися самі, й він випустив рушницю. Сірко поставив її до дерева.

Всі знічено мовчали.

— Отож воно й є... — мовив отаман скоріше сумно, ніж переможно. Допіру в його очах тріпотіло щось схоже до кпину, але, прогірклив наскрізь, кпин згас, й одразу згас запал боротьби, натомість у душу напливли сором, досада і злість — уже хтозна на кого.

У похмурій мовчанці, в супроводі одного лише цехмістра корабельних майстрів Сірко простував уподовж берега. Він недовго оглядав човни, наказав веслярам переганяти їх до Січі. По тому сидів на березі, біля самої води, обхопивши руками коліна. Гнів одлетів, лишилися досада й сум. Не раз йому доводилося ставати супроти козаків, навіть завертати їх під час втечі на бойове поле, погрожувати смертю, однаке й тоді почував за собою правду. Він не боявся людського тлumu, не боявся лихих слів, але боявся неправди. А зараз зачерпнув її ковшем з чорного казана. Й пригадалося йому, як три роки тому майстрував з козаками морські човни. То було не майстрування, а добра музика. Вганялися один за одним в роботі, а по тому закручували веселі грища, й положали птаство дружним співом, і пили оковиту, й реготілися донесхочу. Сокири тяли, як тулумбаси, а пилки, як скрипки. Й забандюрилася тоді Сіркові химерія — збудувати човен потайний, щоб плавав він під водою, а над водою стриміло тільки жлукто, крізь яке спостерігав би дозорець. Над тим довго потішалися, реготали, а далі пішло на суперечку: молоді козаки звалили два дуби, обтесали, приладнали один за другий, приправили дубове жлуктолаз. А щоб човен не виринає, знизу прив'язали мішки з піском. Весла вставили в дірки й запакували щілини змащеним жиром клочям. Човен спустили на озеро, туди сіли козаки... Він перекинувся донизу жлуктом за другою спробою. Козаки над силу витягли дубове доробало, обрізавши косою мішки з піском. Однаке тоді ніхто не сердився, не поклав осуги на отамана. А його придумка пізніше сповнилася по—іншому. Вони просто перекидали човна й притоплювали його грузилами. Дихаючи тим повітрям, що в човні, йшли по груди у воді. А потім враз виринали перед носом турків. Так розклепували ланцюги, якими погани перетинали Дніпро біля Кизикермена, так знімали сторожу біля фортець понад річками.

Хтось сів у траві поруч Сірка. Отаман скосив очі. То був Верша. Козак помонявся трохи й дістав кисет. Вдався до звичайного козацького способу примирення, тільки вельми незугарно й наївно погайдував кисетом козак. Сірко трохи поморив Вершу, а тоді набив люльку з його кисета. Клацнуло по кременю кругле, із завивинами кресало. Солодко зачадів трут. Посиділи, покурили, підвелися.

— Брате мій, брате, — мовив Сірко — чи ж моя вина, що немає в нас талану? Що не можемо дихнути вільними грудьми. Все проти когось воюємо, всіх сусідів годуємо, а самі помираємо з голоду.

Помахом руки Сірко підклікав Міюського, той підігнав дубівку до крайнього, невикінченого думбаса, й там отаман ступив у неї.

Він сидів як хмора. Не дивився на січовиків, що, злі й присоромлені, мовчки стояли на березі, не дивився й на Міюського. Дубівка швидко йшла по річці, лишаючи за собою пінявий слід. Отаман мовчав. А тоді вийняв люльку, поступав нею об ніс човна, почав натоптувати тютюном.

— Добре тому чортові в дудку грати, сидячи в очереті, — мовив чи то до Міюського, чи сам до себе і покошлав брову. — Одну зламає — другу виріже.

Міюський нічого не збагнув, а Сірко не розтвомачував. Показував, куди правувати, розцмакував люльку. Вони верталися кружним шляхом — по великих річках, течія тут була млява, й Міюський швидко гнав дубівку.

Сірко сидів нахмарений, Міюському відалося, що отаман одразу постарів літ на десять. Допіру перед корабелами стояв палкий та дужий козак, що йому руки грали м'язами, очі жахтили рішучістю, а зараз плечі зсупулились, зір пригас, глибше прокреслились риски на чолі та щоках. Перед Міюським сидів сливе старий чоловік, згноблений життям, обкладений клопотами. Йому аж шкода стало отамана.

— З лиха, мабуть, вони... — наважився обізватись.

— Ліпше було б, якби із розкошів, — зітхнув кошовий.

І зажурився насправжки, знов — бо гаразд: найбільший його статок на цьому світі — справедливість. І знов також: не Богом вона дана, не в колисці наспівана — пильнував того людського закону давно. Жити правою, не покривити душою, що б тобі не загрожувало і які б ваби перед тобою не поставали. Здається, просто — ох, не просто. Іноді душа аж стенається, так хочеться їй пірнути в якусь щілинку. Бодай на мить. Надто в дрібному. «Це ж для тебе, для тебе, — нашіптує вона. — Для твоїх гараздів. Забудь про все. Спочинь».

І доводиться проганяти ту ману. Весь вік проганяти.

І ось щойно він переступив той невидимий пружок. То він grimав не на Вершу, а на власну совість.

Трохи розхмарився, коли зустріли рибалок. Ті саме тягли невід, двоє йшло попід берегом, по груди у воді, троє вели друге крило невода човном: двоє гребли, один тримав сіть. Там же, на березі, й солили рибу саламуром із липового цебра, складали в низенькі, широкі дубові бочки.

Міюський бачив, як у крилі біля берега зблиснула білим животом величезна рибина, як похитнулися рибалки, котрі брели у воді, як затремтіла сіть. Либонь, те бачив і отаман, бо подав знак. Рибалки на човні щосили запрацювали веслами, однак він ледве посувався, Сіркові й Міюському довелося чекати довго. Всіх чекало розчарування — в матні тіпали хвостами золотаві лящі, великі, як вагани, тріпотіло всіляке інше риб'я, зіпало ротами кілька щук, одна — двохаршинна, а тієї рибини — білуги чи, може, севрюги — не було, встигла втекти.

— Тепер вона вам знакомита — впізнаєте, — спробував пожартувати Міюський. — Взяток і без неї чималенький.

— З таким взятком заробимо на волоки до постолів, — сказав маленький одноокий дідок, ціляючи важким товкачем по голові найбільшу щуку. Вода йому збігала з мокрої одежі, дідок вибивав халяндри.

Міюський втямив: у тутешніх рибалок ті ж клопоти, що й у них на Дону: сіль пожирає увесь зарібок. А ще ж, мабуть, треба заплатити за мережу і десятинне в кошову скарбницю... «Недарма кажуть: добре там, де нас немає».

— Чиї човен і мережа? — запитав Сірко.

— Гукові, — похмуро кинув рудобривий, коротконогий дядько, викручуючи штані.

«До лиха спритний канцелярист цей Гук, — подумав Сірко. — Швидко зіб'є статок. А з вигляду — баляндрас, ферт».

Сірко з Міюським повернулися, коли сонце вже скотилося за далекі горби по той бік долини. В сірому небі густо в'южило вороння — летіло на острови на ночівлю. Всі птахи вмовкли, з гущавини долітала тільки меланхолійна пісня дрозда.

Човна прип'яли на Скарбній, навпроти прорубаних у палісаді хвірток од нижніх куренів. Січ ще гуляла, толочила гомоном вечір, сюди, до річки, той гомін спадав приглушеними

сплесками. Кошовий зняв з голови важку, оторочену понизу кабаргою шапку, подав Міюському:

- На. Заслужив. Гарно провіз. Наче графа.
- Дорогувата плата, — зам'явся Міюський.
- Нічого. Носи на здоров'я. У мене є інша.

Шапка була гарна, але великувата. «Підкладу вербового прутика, вимощу вовною», — подумав Міюський. Він подякував і пішов. Ступав легко, здавалося, йшов не по піску, а по мощеній колодами вулиці. У хвіртці на мить затримався, поправив на голові шапку, зник. Сіркові чомусь здалося, ніби Міюський хотів вернутися й щось сказати, та передумав. А що він міг сказати? Ще раз попроситися в похід? Однаке, хоч отаман йому нічого не обіцяв, обое знали, що на думбаса Сірко його візьме. Отаман розумів: рішенець його непростий і може завдати немало клопоту. Адже в боярських грамотах Міюський записаний «вором», приказні люди вимагали видати його. Хотілося вчинини наперекір їм. Допіру Міюський був просто зайшлим чоловіком, а тепер стає козаком війська Запорозького. Бажання Міюського отаманові зрозуміле: він врешті хоче прибитися до твердого берега, хоч воднораз, як і сам кошовий, не бажає розголошувати те. Й сподівається, що залишиться невпізнаний. Недарма зголив бороду й голову, залишивши оселедця. Його й справді нелегко впізнати. Сіркові Міюський подобався прямоютою, нелукавством, хоробрістю та розумом. Проте він ще не вирішив, куди вписати колишнього донського прибульця. По від'їзді Лавріна отаман ще й досі не мав джури. Щоправда, Міюський не підходив на джуру не тільки віком, а й через те, що не випадало йому вертітися перед очима заїжджого люду. Краще нехай іде в курінь або в зимівник.

Мимовільна згадка про Лавріна ще дужче засмутила отамана. Він уже знав, що Лаврін не поїхав до дядька, — про те доповів посланець з Тавинської чати, а куди подівся, не міг допитатись ні в кого. Найпевніше — пристав до козаків Сави й залишився в Ладижині. Там зараз — пекло. Шкодував, що відпустив джуру. Тепер бачив, що в поспішливім і раптовім від'їзді Лавріна щось крилося. Лаврін останнім часом був якийсь метушливий. Щось Сіркові натякав про Лавріна й невисокий чорнявий козак з Медведівського куреня, якого не раз бачив з Лавріном. Того вечора він приходив до Перехреста й, не заставши, — отаман послав Лавріна дубом на острів, — присів біля кошового на призьбі. І все ходив словесними околясами довкола Лавріна, котрому «пороблено, тільки не на зло, а на добре, а може, й на зло, пороблено чарами, од яких нема одвороту», все ждав, що отаман кине йому кладку, а він перебіжить по ній. Отаман знов таких людей, які мимовільно, а може, й не мимовільно поспішають звільнити душу од таємниць, котрі їм — немов зайвий тягар, хоч, може, той тягар напросилися нести самі. Їм легшає од того, вони ніби прислуговуються тому, кому переповідають чужу таємницю. Не любив того отаман і прогнав козака. А тепер шкодував. Принаймні знов би, де джура й що з ним. Шукав того козака в Медведівському курені, але не знайшов: він теж щез. Може, поїхав з Лавріном?

Отаман почувався самотнім. Серед тисяч людей — тільки погукай — кожен охоче прийде викурити з кошовим люльку. Є серед них і скоробрехи, й хитробрехи, а є й поважні, такі, що побували за морями та океанами, на горах і в долах, а може, і в самому пеклі. Їх цікаво послухати, з ними цікаво погомоніти. Й однак жоден з них не годен замінити йому Лавріна. Щирий і допитливий, як дитина, джура не раз змушував і кошового лазити п'ятірнею до потилиці в пошуках нехібної думки, пояснення вчинку, якого, здавалося б, і пояснювати не треба. Дивлячись на нього, переповідаючи йому свої круті гори, по—іншому бачив їх сам, й здавалися вони йому не такими осоружними та крутыми. Він немовби розпочинав з ним друге життя. Однаке якими дорогами не ходили вдвох, Сірко рідко коли завертав на ту, що вела до рідної Мерефи, власної молодості, залияння, одруження, родинного життя. Й не через те, що на Запорожжі те не дуже шанувалося. Просто жалів Лаврінове сирітство. Гартував з нього воїна,

бо рідному краєві потрібні не тільки хлібороби, але й воїни. А тепер часто думав, що саме в тому не мав правди. Чи ж то вищий смисл, що вони боронитимуть Україну тільки звідси, із Запорогів, а не повсюдно, не з кожного кутика її. З Мерефи, Ладижина, Ніжина. І не тільки вони, а й діти, внуки, правнуки їхні. Ось де та причина, що їхня земля увесь вік не може захиститися од ворога. Ця думка спала отаманові зовсім недавно, не дає йому жити. Йому її вистачить на весь вік, що лишився.

Але зараз отаман клопотався іншим.

Чому не наблизив Лавріна до свого серця настільки, аби той одкрився йому у всьому? І в останньому своєму замірі. Хоч який може бути замір у Лавріна, парубійка, котрий, oprіч цеберки з водою, сирна в курені та канцелярської призьби, не знав нічого? Яку міг мати таїну? Й що несосвітеннішими видавалися йому такі запитання, то більше турбувався Лавріновою долею. І знову думав про те, що вельми схожий Лаврін на його молодшого сина, на Романа. Часом дивився на Лавріна, а бачив Романа: та ж довірлива ясність очей, таке ж гордовите чоло, та ж відкритість душі й готовність прислужитися товариству. Сірко не тільки не натішився сином, він жодного разу не прихилив його голову до своїх грудей, адже був і другий син, і було щось інше, більше, в ім'я чого, вважав, не мав права на ніжність. На неї мало право серце, це він зрозумів потім, вже коли Романа не стало. І ось тепер все оживало в Лаврінові. Оживало, й тривожилася душа, бо пам'ятав: в любові до Романа було і якесь гірке передбачення. Йому щось мовби підказувало, що син буде з ним недовго. Це саме відчуття, ця сама сива пасмуга лежала на душі, коли нещодавно дивився на Лавріна. Він відхрещувався од неї, намагався не вірити своїм передчуттям і не міг одкараскатися. Він тоді думав ще й про те, що всі вони стоять на такому прузі, на такім життєвім валу, де можуть погинути щоміті, через те в його голову завіюються такі думки, а серце йому підказувало — не про всіх так боляче і так віщо думає. І тепер він не тільки нудьгував за Лавріном, а й страждав.

Спогадав джуру, й не хотілося нікуди йти. Його ніби виштовхувало щось із гомону, криків, подзвону чарок. Не цурався зовсім чарки, — його срібного, з позолотою келишка, сім літ тому придбаного у Козлові, не заснувало павутиння: часом запече під серцем, запалає вогонь у грудях — сама рука потягнеться до нього, — просто хотілося тиші, хотілося на самоті попрощатися з тим, чого не треба виносити на люди, що приросло до серця. Й треба ще раз перебрести думкою річки, які потім долати човнами. Січовики п'ють, хто гірко, хто солодко, і для кожного з них визначені дні походу, мовби вже кимось приміряні, обмислені. Він знов, чому запорожці почуваються так, та інакше й не могло бути — на те й отаман, щоб мислити за всіх. А в його голові думки вибухають, як порохові міни: й те не так, і те треба перемінити. Вислати дозори берегом чи водою? Йти човнам усім разом чи розділитися на кілька партій?

Промайнув кажан, як чорна думка, сховався в тіні башти. Ніч стояла тепла, ясна, небо ніби засіяне золотими вухналями, понад Дніпрощем сивіли верби, з — за яких сходив місяць. Місячна доріжка прослалася в турецьку сторону. Старі січовики кажуть, що опівночі, коли всі сплять, тією доріжкою ходить чорт. Од крам — базару долітало ледь чутне дудоніння — то б'є в барабан запорожець Вус. Він гвалтує тишу денно і нощно, барабан замовкає тільки тоді, коли навіжений Вус спить. По той бік Скарбної й понад Чортомликом верби зводились, як чорні кучугури. Там заливалися солов'ї. Водилося їх у зелених прибережних нетрях гибіль.

Сірко пройшов ліворуч — за крайньою хвірткою під палісадом лежала купа колод, привезених, щоб лагодити причал, там можна було присісти, але почув приглушений гомін, зупинився. Запорожці прийшли послухати солов'їв. То були здебільшого літні люди, упокорені долі й Богові. А солов'ї співали. Ох і витинали вони сеї ночі! Вже й весна минула, а вони все не вгамовуються.

«Тихо — цить, тихо — цить», — розпочинав один і одразу ж швидко — швидко, аж ледве

можна було вловити паузи: «Фіть — фіть — фіть», а тоді ніби оддалеки — далеки: «Тьох. Тьох. Тьох».

Другий, дзвінкий, високоголосий, мовби у тонкі тривожні літаври бив: «Тьох — тьох — тьох — дінь, тьох — дінь», а десь поряд обзвивався третій — млосно, розніжено: «Ті—ох, ті—ох, ті—ох».

«Тіур, тіур, тіур — лясь — лясь — лясь», — намагався перекричати їх молодий, запальний, недосвідчений.

— Твій — зовсім наче бурсак — п’яничка, — сказав козак, і Сірко по голосу впізнав, що то Загубиколесо.

— Зате голосний, — заперечив хтось, а хто — отаман розпізнати не зміг. — А твій — як проханий панич...

— Зате ж ну тобі цехмістр. За всіх уміє. А «дячок» і оцих трьох колін не вхопив. — І козак швидко засвистів. Загубиколесо вмів передражнювати «чужих» солов’їв, та так вдало, що ті, спантеличені чи ображені, замовкали. Коли ж усі співи зливалися водне — в тріск і свист, ляскіт і дзенькіт й починало паморочитись у голові, Загубиколесо спиняв їх лютим розбійним посвистом. Солов’ї вщухали, а затим розпочинали знову. Вступав завжди отой молодий, ляскітливий. Обманювався своїм співом, гадав, він приємний солов’їхам. Будив їх од солодкої дрімоти, дратував. Й тоді, обурений, встидженій за весь солов’їний рід, вступав старий, досвідчений співак: «Йохийох — йох — фюіть — фюіть, сюрр, тінь — тінь — тінь».

По ньому настроювались на спів інші.

Сірко подумав, що це слухають солов’їв ті, хто не дослухав їх за молодості. Або й зовсім ніколи не чули того співу. Хіба чує коли солов’я наймит — загнаний у борозну хлоп, захвойданий у росах чабан? Солов’ї — то кохання. Чимало запорожців його не знали. Отако й звіковували — не палені солодкою пристрастю, не обціловані, не миловані. Лихо прогнало з дому, а тут уже нікому було пробудити серця. І все ж Сірко, бувши коханим колись і сам палко кохаючи, дивував тому. Безглуздим видалося, що те незапалене паливо так і залишилось, й згорить уже в могилі. Може, через те на запорозькому кладовищі цвітуть такі буйні червоні маки? Ту тайну знов лише Бог. Козаки про кохання говорити не любили. Рідко вдавалося й кошовому добутися під броню без журності та кпину. На все життя запам’яталося, як страшно водив у сні рукою по білявих дитячих голівках старий нешлюбний козак Суд, як пестив своїх дітей, котрих ніколи не мав. Він так і помер, не почувши слова «тату». Самі козаки знали одну матір — вітчизну, і одну колиску — стругані на острові думбаси та стерни, яких ще називають чайками. Й то неправда, що всі вони — женоненависники, потурмаки. Сняться їм весною голубі сні, сняться білі руки та високі перса, буває, жага доводить козака до сказу, й кидає він Січ, товариство та йде в слободу, хоч і знає, що чекає там на нього сириця, кийове карання й вічна неволя. Може, й Лаврінові приснився голубий сон? — зненацька подумав отаман.

Гарно співали солов’ї. Мабуть, ніде не було таких співаків, як на Запорожжі. Тут дзвеніли шаблі, тут гуляла воля, і все те перейняли в свої хорали мастакуваті птахи.

Аби не заважати козакам, Сірко не пішов до них, сів просто на ще не вичахлий пісок. Срібно зблискувала проти місяця вода, вона була м’яка і тепла — це відчувалося на відстані. Річки текли вспак, несли свої темні води повільно й тихо, місяць купався у воді, вечір був м’який і лагідний. Такий, як і вчора. Всі вечори інші, хоч і здаються однаковими; просто ми однакові у тих вечорах. Схилився на лікоть, розпрострав ноги — відпочивав. Йому болів лівий бік, болів давно, часом затерпав так, що не відчував його зовсім. Дивився, як сходить за Дніпром місяць, слухав солов’їв чи й не слухав, бо думки пішли кудись, як піхота на приступ. Спочатку вернулися до того, що сталося ниньки на острові. Не мав на майстрових козаків образи, почувався винуватим сам, хоч і не міг нічим зарадити ні їм, ні собі. Й втік од тих думок до

походу. Кого послати наперед та де зупинитися на першу ночівлю? А далі думка перебігла: де зустрінуть турків і що робитимуть, скаравши ворога на воді, — попливуть назад чи підуть на Буг? Мабуть, підуть на Буг. Спалять мости під Сороками... Мости треба спалити ще до бою. От коли б Самойлович удалив на той час. Кіш послав йому респонс, в якому розкриває свої заміри. А може, заміри коша співпадають із замірами гетьмана? Може, через те ѿдступив од Ладижина, аби приготуватися до великої волейної потреби? Одначе ж... лишив під басурманином цілий край. Лишив міста і села на поталу ворогові.

В Ладижині застряв і Сава. Не вирватися вже запорожцям із Ладижина. І немає в Сірка сили, щоб стати в полі проти турка. Нема кого послати на підмогу. Та ѿ не можуть запорожці піти під Ладижин, коли по Дніпру пливе до Січі ворожа ескадра. Спочатку треба зустріти її. А тоді зайти ворогові в спину.

Може, ѿ Лаврін поїхав із Савою? — знову зринає думка. Адже виїжджає із Савиною командою. А в Тавинській залозі ѿго не бачили.

Од згадки про Лавріна Сіркові мовби гарячий струменець пробіг під серцем. Пішов хлопець, поніс з собою часточку ѿго, Сіркової, радості. Чи не останню?

Погинули рідні сини, лишилася в роду тільки біла челядь, ѿ нікому передати шаблю. І шаблю, і самопали, і люльку. Що він може передати в спадок дочкам? Хіба що ненависть... Ненависть до ворогів отчого краю і любов до цієї стражденної землі. Це єдине, що може передати їм... І вони збережуть їх. Дочки вміють берегти спадок батьків. Незгірш, ніж сини. Якщо вони справжні дочки своїх батьків. І передадуть у спадок своїм дітям. З чорними бровами і карими очима. Допоки ходитимуть по цій землі чорнобриві і кароокі парубки та дівчата, ніякими кіньми, ніякими возами не столочити її шовкової трави. Йому запахи волі передав батько. А батькові — дід з бабою, котрі втекли од пана в степи і осілися над річкою Мжею. Випалили у степу бур'ян, викопали землянку, не побоялися ні звіра, ні злого татарина. Волю вони цінували дужче, ніж власне життя. Перед вела баба.

А може, все це облуда? Адже небагато тих чистих трав лишилося в отчому краї. Потоптали, згодували чужинці своїми кіньми, розтягли по своїх стодолах. Може, ѿ він дурить себе весь вік?

Тоді для чого оця фортеця, оті налаштовані в дорогу думбаси тастерни? Для чого весь вік міряв веслами Дніпро, кінськими копитами Дике Поле? Чи юм велінням сорок літ не випускав з рук шаблі? Був пронизаний всіма вітрами, шмаганий дощами, стріляний і рубаний по всіх сторонах... Що здобув? Склали голови сини, посивіла од горя їхня мати, в страхові за батька живуть дочки. Повів за собою братів, зятів, односельців, кликав усіх, кого міг. Для чого?

Вже сиві тумани обклали голову, старість стоїть за плечима, як старець із торбою... Боже праведний, чому не любиш її, як я... Мою нещасну Україну! Чим вона завинила перед тобою? Чи перед іншими племенами? Хіба люд мій не робочий чи мало пролив крові на свої поля?! А може, мало? Мало тобі, рідне поле, крові моїх синів? Може, тобі ще треба моєї крові? То скажи, як пролити її, щоб уже довіку було вільне? Я готовий, Боже, битися шаблею і з твоїми апостолами, аби це була остання битва на цьому полі!

Моя душа хоче супокою, тіло — спочинку. Але, мабуть, вона не матиме ѿго ѿ на тому світі, пориватиметься сюди.

Сірко важко похилив голову. З літами її все частіше захмарювало тими думками. Вони — мов кулі у зраненому тілі. Не міг через них знайти спокою, тихого життя. Оце: нащо жив, що содіяв, — усе частіше ставало перед ним. Бо ж оддавна розмислював своє життя не як споживання пшона і обшмульгання кармазинових, у п'ятнадцять ліктів, шароварів. Давно, ще коли був живий Хміль, зароїлися ѿму в голову тривожні думки ѿ уже не одступалися. Якби жив для кармазинів, міг наскладати їх повну клуню, упокорився б, догоджав якомусь володареві, оддав би ѿму в услугування душу ѿ шаблю. За такий удар споконвіку платять

дорого! Заморськими винами, пампушками в меду, солодкими жінками. Бери все, оддай нам тільки волю! І оддають, і сплять у пуховиках, і чорноброві челядниці стелять постелі. І обертають вільних козаків у наймитів. І гребуть під себе, і багатіють. За багатство можуть продати душу.

А він виступав проти всіх вінценосців, проти Самойловича й Дорошенка й сам згоряв у тій кип'ячці. Й через те не мав спокою ніде. Раніше, бувало, поривався душою до Бога, хотів і його звар'ювати своїми гарячими молитвами, запитував, чому це інші народи можуть жити самі по собі, обробляти рідне поле, а його люд не може орати свого поля для себе, однаке розради не мав. Бог жив своїм промислом і велів йому жити своїм. Сірко кидався то в один бік, то в інший, шукав правди, та не собі, а для всіх. Наслухався слів хитрих, облесливих, а ще слів мовби й відвертих, у які вірив і той, хто їх зроняв, та воднораз той чолов'яга знов, що одні слова — для одних, інші — для інших, а часом обдурював і сам себе. Бачив правду на годину і правду до крутого моменту, бачив правду поділену й подрібнену, а єдиної не знайшов. Й стала йому єдиним опертям у житті шабля, вона одна давала відповідь певно, лише на неї звірявся На неї покладався. Це була важка розрада — не страхом, що колись випустить її з рук, а тим, що нею можна сягнути не вельми далеко. Треба дуже багато шабель, і щоб рубали водно. Бо навіть тут, на Січі, є люди проносливі та хитрі, користолюбиві й нишкові. Щоправда, їх небагато. На Січі нікуди заховатися й нема де заховати крадене. Все тут на виду. І сакви, і зброя, і душа.

Великий, важкий, кованій міддю місяць, що був сховався у вербах, викотився на небесну оболонь, його жовто — зелене світло залляло Січ, річку, висвітлило постаті козаків на колодах й одиноку незрушну постать кошового на березі Скарбної.

Отаман не побачив, як зійшов місяць. Сидів, заплющивши очі, і йому чомусь здалося, що плавні перед ним лежать чорні, вигорілі. Страшне видиво явилося кошовому. Вогонь, вогонь по долині, і в тому вогні метаються обгорілі козаки. Болісний зойк вирвався кошовому з грудей, він здригнувся й розплющив очі.

Залиті срібним місячним сяйвом, плавні спали. Й примовкли солов'ї, а здалекої далини линула пісня:

Гей, щоб наша червона китайка,  
Гей, гей, червоніла.  
А щоб наша козацька слава,  
Гей, гей не змарніла!

Це співали козаки, що лишилися по той бік протоки вартувати човни. Їм вторили січовики, котрі сиділи на колодах:

Гей, у лузі червона калина,  
Гей, гей, похилилася;  
Чогось наша славна Україна,  
Гей, гей, засмутилася.

Пісня обпиралася одним крилом на Дніпро, другим на Скарбну, набирала сили, линула понад Дніпром.

Річки текли вспак, несли свої темні води повільно і тихо. Й так само вспак текли отаманові думки. Не спалося.

Пам'ять, неначе червоною прошвою, прошита січами, походами, смертями, морськими побоїськами. Деякі нитки вже почали висмикуватися, іноді два кінчики не сходилися. Лежав з приплющеними очима, й через них, через мозок і серце котилася його то темна, то просвітлена до дна ріка життя. Найчастіше плавба починалася од видимих пристаней — перебирає у думці останні подробиці приготування, раду, на якій намагалися передбачити майбутні події, виповідалися ймовірні і неймовірні плани — і тоді вертався на думбаси та стерни, на яких проплив, які вже перетрухли на порох або ж згоріли до останньої лавиці, вдруге, втретє штурмував фортеці, що їх штурмував раніше й здобував або не здобував: Очаків, Козлов, Кафу, Перекоп, Дюнкерк... То вже неначе сон. Неначе все те було не з ним, а з кимось іншим. Буря біля Гібралтару, яка трохи не потопила їхні кораблі, бастіони і солоні канали Дюнкерка, щоб добутися до бастіонів, перепливали канали, прикриваючись човнами, висока могила на пустельній дюні, в якій похований сотник Атлант з козаками, коротка служба під командою маршала принца Конде і довге голодне стояння в Парижі... Сон чи не сон? Вечірні бесіди з французьким послом графом де Брежі, лінькуватим чепуруном у білому жабо та жовтих рукавичках, котрий вважав себе знавцем козаччини й набридав Сіркові розпитуваннями та повчаннями, парад на честь перемоги, на якому бачив кардинала Мазаріні, а королеви Анні не разгледів — надто багато стояло навколо неї пишної двірні, і жартівливий герць з королевичем Людовіком. Шестилітній забіяка з довгим, позакручуваним у кілечка волоссям теж прийшов подивитися на козаків, вимахував манюньою шабелькою, і козаки випхнули з гурту Сірка, яко одного з наймолодших та найвеселіших з — поміж себе, й він удавано серйозно став до герцю, й за третім чи четвертим побрязком дозволив Людовікові «вибити» з рук важку домаху, яка зблиснула, й вгрузла в землю за кілька кроків, і панії в схожих на піну мереживах заплескали в долоньки — чи то королевичу, чи то козакові. Сірко тоді став на одне коліно й склонив голову, просячи в переможця пощади. З Франції привіз срібну тютюнницю, кілька ліктів білого сукна та кілька десятків французьких слів. По тому бувало в курені, випозіхуючи довгу осінню ніч, сидячи на низенькому стільчикові, кидав Захаркові, хлопчакові, який прислуговував літнім козакам: «А подай — но, Захарку, мої пітітботи», — й Захарко тягнув од груби величезні чботиська, й запорожці реготіли. Або: «А теперки закуримо піпе», — й набивав тютюном («табак а фром») свою носогрійку. Оце все, що надбав. Всю ж решту, кількасот тисяч золотих франків, одержав король Владислав, який найняв кардиналові Мазаріні козаків для штурму неприступної фортеці Дюнкерка. Тоді Сірко мало про те думав. Й нинішній Сірко дивується з того. З себе колишнього й з інших козаків, чию кров один всевладний лиходій продав іншому, вони порахували гроші, порахували власні вигоди, а козаки з того содомського походу собі жодних вигод не мали. Чому так сталося? Що привело до того? Й призвело до подібної торговиці ще багато разів. Сірко й нині не знає, скільки франків отримав за його власну кров Владислав. Його не поранили в бою, вже по тому в нього вистрілив з — за рогу якийсь іспанець: помщався козакам за невідпорну налогу. Залишив на все життя позначку на лівому Сірковому плечі трохи вище серця.

Гай — гай, то не одна позначка, отримана Сірком не на полі битви. Ще одну вхопив у татарській корчмі, чи як там вона називається, нині вже й забувся, хоч татарську мову трохи знає, принаймні може порозумітися з татарапом без товмача. Тинявся по Кафі, куди приїхав із запорозьким посольством, і занесло його до того шинку. Він бачив, що в низенькі двері під

ліхтарем із кольоровими скельцями зайшло двоє венетійських купців, зайшов і собі. Там справді була світличка, в якій стояли столи й сиділо кілька німців та поляків (венетійці поділися невідь — куди), але саме з ним чомусь зав'язали сварку п'яні татарські матроси, котрі бенкетували в сусідній залі, і йому довелося одбиватися ослінцями, столами, залізною чаплею, й вже в дверях хтось із матросів черкунув його ножем по ший.

Сірко й далі дивується собі колишньому, отакому безтурботному й веселому, а трохи й шкодує за тим. То був чудовий час. Не тільки безтурботний, безжурний був у ту пору. Хотілося йому багато побачити, багато зрозуміти, упевнитися, утверджитися в собі самому, чогось досягти, зробити щось поважне й значиме. Тоді води в оцих ріках для нього були всі молоді, вони молоді й солодкі тут, на ріках, і старі та солоні в морі. Таке й життя людське — спочатку солодке, а потім солоне. Але сьогодні він не хотів про те думати. От зачепився пам'яттю за герць з королевичем, і пам'ять перенесла його в зовсім інше місце, в інше герцівне коло. І вже стояв на герці, теж несправжньому, навчальному, з сином кальницького полковника Куцого Тимком. Правував Сірко на Січ, заночував на полковницькому хуторі, й Федір Куций попросив молодого козака повчити військової науки свого сина. Полковником Куций став зненацька, тепер сподівався й сина вивести в старшинське звання (раніше хотів зробити з нього купця), отож треба було навчити його тримати в руці шаблю й мушкет. Тимко деякий досвід мав (вправлявся в ширмуванні на шаблях з конюхом Грицьком), та де йому зрівнятися з Сірком, котрий вже обкрутився в кількох походах та битвах. Обоє — і Тимко, і Іван — хлопці молоді, обоє запальні, однаке Сірко — тонкий у стані і в'юнкий, і обличчя його поблискувало від степової засмаги, наче бронза, і очі грали веселою безжурністю. Тимко ж — білий, наче сметаною облитий, ще й трохи заплив лоєм. Білий в нього чуб, білі брови, а вус темний, обличчя повне, але гарне, просте й відкрите. На обох — білі сорочки (в одного вишита по ковніру голубим квітом, у другого — червоним), поверх сорочок — легкі кольчуги, на головах — легкі сталеві місюрки. Ширмували в саду на галявині, саме біло квітли вишні й засипали молодих герцівників білим цвітом. І яблуні вже викинули рожевий цвіт, він пробився крізь молоденьке листя й пахнув дурманно. Яблуні були дужі, крислаті, вони вкутали сад од поля, а вишенки цвіли несміливо, наївно, сором'язливо. Сірко обставив галявину новими порожніми липівниками для меду, кілька кадібців розставив і на галявині. Тимко налягав, Іван відступав, повільно, ніби знехотя відбивав удари, Тимко вже добряче втомився, на носі, на білих бровах, на вусах у нього зблискували крапельки поту, він розчервонівся, важко дихав, але не в чахав: йому здавалося, що ось — ось сягне супротивника тупою шаблею — зі сточеним на точилі лезом. Саме на той момент і нагодилася модела Тимкова дружина Оленка. Вийшла в сад за каменем для золива та й зупинилася. Тонка в стані, високогрудна, довговида, з плисовими бровами, з ніжними кілечками волосся, що вибилося на ший з — під очіпка, смаглява (рум'янці грали на тій смаглявості) — надзвичайно гарна, ще й з якимось бісівськи — невпокореним вогником у очах. Може, не вистачило в Тимка снаги впокорити той вогник, може, вона просто жартувала, але блиснула зеленаво — сірим усміхом у Сірків бік, і йому під серцем пробігла лоскітлива хвилька, а обличчя спалахнуло жаром. Він і сьогодні не знає, що хотіла висловити тим усміхом молодичка — підбадьорити (адже він одступав), трошки поглузувати, просто викликати усміх на усміх, але та мить круто повернула його життя. Сіркові сперло подих, і почув на своїх грудях та ший доторк її білих довгих пальців (це ж вона вишивала сорочки), і голубий туман покотився в його голові. Побачив Оленку й Тимко, замахав шаблею ще одчайдушніше, й тоді Сірко, вдавши, буцім хоче закластися, блискавично вдарив по Тимковій шаблі біля самого руків'я, й жалібно дзвякнула поганенька сталь, зброя випорснула з Тимкової руки; Тимко не встиг отяmitися, він навіть не зрозумів, що сталося, стояв і оглядався розгублено. Стояв, похиливши голову, і Сірко. Хвилясте волосся чорніло до білої сорочки, і шабля поблискувала під сонцем.

Оленка засміялася (мабуть, вдягнений у вишиту її руками сорочку чужий козак на мить дуже близько опинився біля її серця), взяла камінь і пішла до хати. Її тонкий стан ледь помітно розгойдувався в лад ході, й гойдався вишитий поділ сорочки, й гойдалося, хиталося на гарячій колисці Іванове серце.

Сірко був тоді молодий і неймовірно чистий. Його тіло було гріховне, він знов знате, воно кричало про гріх, а він гасив той жар, проганяв пріч пекельні думки, часом навіть накладав на себе єпітимію — спав на голій землі і їв пісну страву, і все одно од кінчика чуприни й до кінчиків нігтів його проймала, пронизувала жага життя, кохання. Гаряча, чиста кров бурунила в жилах, це було й гарно, і трохи страшно, і встидно.

Іван Сірко довго не міг заснути тієї ночі (як і цієї, перед походом, тільки ж надто різні були причини безсоння), лежав у повітці на сіні, й пропікав його до кісток той Оленчин усміх, і дратував її сміх. Й водночас було йому бентежно на душі, почував сором і в чомусь розкаювався. Здавалося, мовби нічого й не було, адже не дав приводу ні до яких прикрих думок про себе, а щось йому підказувало, що повівся не достойно козачого звання. Він устав ще до світу, осідлав коня й поїхав з хутора. Їхав луговою дорогою, пилюка на якій ще була прибита ранковою росою, десь у траві підпадьомкав перепел, і на серці було легко та хороше. Він подобався собі і, хоч Оленка не сплила остаточно з мислі, міг думати про неї просто так, без неслави для Тимка, як про невідомо чию малжонку. Й бив у груди перепел, і легко гарцював кінь, і молодо грала кров, і вірив, що ще спізнає повною мірою карого чи зеленавого усміху, спізнає кохання, й буде воно справжнім та великим. А Тимко нехай розкошує з своєю красунею, він їх обох просто викине з голови. Однаке од Тимка, на власне його безголов'я, одкараскатися не вдалося. Тимко наздогнав його за вітряками й сказав, що теж хоче їхати на Січ. Тепер Сірко вже по — справжньому пошкодував на той Оленчин усміх. Зрозумів, якою важкою була для Тимка минула ніч. Зрозумів, що в того коїться на серці, а що не міг відмовити в такому проханні, поставив вимогу вернутися на хутір та запитати дозволу в Тимкового батька. Адже Тимко поїхав без його благословення. Федір Куций трохи поохкав, та, либонь, і його кортіла думка побачити на своєму подвір'ї Тимка загартованим воїном, який пройшов запорозький вишкіл, похизуватися перед сусідами, в полку, та й на якийсь уряд тоді підіпхнути сина буде легше. Домовилися, що Тимко побуде на Січі до осені. Збирали їх у дорогу обачливо й довго, понакладали в сакви сала, ковбас, всілякого іншого припасу, щоб було чим погамувати голод і закропити душу, й кілька пучечків трави од простуди всунула внукові в сакви баба Оришка, а Оленка поклала кожному по двоє червоних яблук, які долежали у вівшанику до весни. Яблука, що їх поклала Сіркові, були червоніші. Сірко стояв суворий, споважнілий, на Оленку не дивився і яблук Оленчиних потім не їв. Та й усім тим припасом вони покористалися мало. Через три дні вже досягли степу й побачили перші маревні стовпи на овиді й перших орлів. Вони злетіли з невисокої могили, де в торішньому бур'яні лежали людський череп і кості. Чого вони сиділи біля вимитого дощами черепа та почорнілих кісток, чого так довго кружляли над козаками в небі — хтозна, однаке Сірко визнав те поганим провіщенням, хоч Тимкові й не сказав нічого, за мить і їхні коні злетіли з тієї могили, неначе птиці. Та лихе провіщення справдилося наступного вечора: розіклали козаки в байраці біля вивернутої з корінням вільхи невеличке вогнище, прилаштували над ним невеличкого казаночка з пшоном та салом, але не встигла закипіти в ньому вода, як був він перекинутий, а вогонь затоптаний важкими чобітами. На козаків налетів ляський дозір, який пильнував, аби не втікали на Січ посполиті, їх обох пов'язали й потягли кудись у пітьму. А потім їм просто в вічі тицяли смолоскипом, і вусатий вузьколобий шляхтич гукав: «На сосну здрайців, на найтовщу гілку лайдаків!»

Тимко жебонів, що він син реєстрового полковника Куцого й що батько послав його на Січ покликати додому старшого сина (здобувся на вигадку), але їх не слухали, тицяли руків'ями

шабель у зуби і під очі й далі погрожували повісити або посадити на палі. «Знаю я того брата, там їх сто тисяч, тих братів, ви запорозькі вивідники, ось ви хто».

Потім їх обчурали, як молоді деревця, й кинули до вузької, глибокої ями — вовківні. Тимко колінкував по дну ями й скиглив, як молодий пес, що попав у вовчий капкан («Що буде, що буде, нас порішатъ...»), а Сірко гнівався, бо не займався обтертий трут і він не міг запалити люльку. («Та не штовхай хоч ти під бока, й так не горить»). А потім, коли галас нагорі затих, він сказав Тимкові, що, поки ночі, треба вибиратися з вовківні. Наказав Тимкові підсадити його, але Тимко скиглив: «Ти втечещ, мене покинеш». Тоді спробував підсадити його, однаке він боявся вилазити з ями перший. Сірко сів і ще раз натоптав тютюном люльку, а коли викурив її, цитькнув на Тимка, й ще раз прослухав ніч, і сказав, що ляхів немає — вони поїхали. Справді, коли вилізли нагору, там нікого не було. Видно, чата справді повірила, що Тимко — син полковника, що це не вивідники й не збродні, завдавати їм смерть не важилися, а вдовольнилися кіньми, саквами та сріблом із Тимкового череса. Сірко на свої три таляри, завбачливо зашиті в онучу, купив у рибалок довбаночку, й нею правувалися до Січі. Над берегом зависла сторожка тиша, ніде не було видно ні лялечки, й Сірко сказав, що тиша та небезпечна й що їм потрібно десь причайтися та зочекати великого дуба або іншого човна, який ітиме вниз. Але тепер почав насміхатися над Сірком Тимко, він бравував, казав, що в човні безпечно, що їх там ніхто не сяgne й що Сірко боїться не за нього, а за себе. Сказати по правді, вони обое півникували один перед одним, і причиною тому була Оленка, отой її необачний сміх. Так вони попливли далі. Трималися близче до правого, козачого, берега, але якось, вже недалеко від порогів, зі степу налетіли ординці, й заалакали, й стали кидати на козаків стріли, але жодна не влучила, хоч стріляли зблизька, й Сірко збегнув ту хитрість — їх гнали до лівого берега, де причаїлася засідка. Й він уперто правував серединою річки, хоч стріли свистіли над головою раз по раз, й троє чи четверо татар спустилися до самої води, і їхали за два кидки палиці, й страшно оциряли роти, й вимахували кизиловими гирляндами. Було видко їхні обличчя і луки в руках. Тимко впав на дно човна, а Сірко наліг на весла, й човен шалено летів серединою річки. Татари на конях ярилися й почали ціляти точніше, довелося кермувати близче до лівого берега, низинного, піщаного, де жовтіли пересипи, на яких сиділи білі чайки. За півверстви нижче за течією в правий берег врізалася зелена плавня, в тих очеретяних нетрях і сподівався сховатися Сірко. Вершники з піщаної одмітини були змушені з'їхати на гору — круча там приступала до самої води, — й Сірко знову повернув човна до правого берега. Й тоді Тимко, що стояв навколошки на дні довбанки, заволав: «Ти куди... Назад... Треба сюди». Даремно Сірко намагався йому пояснити, що там може бути засідка, що то тільки на позір берег пустельний, він навіть скреготів зубами й лаявся чорно, але Тимко не послухався, схопився й стрибнув у воду, трохи не перекинув човна. Сірко йому гукав, щоб вернувся, намагався втримати човна на місці, але Тимко брів до берега, а човен, хоч і повільно, несло за течією. На кручі алалакали татари (вони не могли їхати далі: шлях їм перетинало болото) і стріляли уже навсправжки, намагалися влучити в Сірка, але стріли не долітали, падали у воду. Він налягав на весла, що аж вода сичала під дубівкою і вломився лівий кочет. Далі загрібав одним веслом. Іван оглядався на татар, що купчилися на кручині, оглядався й на лівий берег, де неначе з — під землі виросли татарські вершники — помчали до Тимка. Вони навіть не кидали аркана, він сам біг у їхній полон. А Сірко пересунув довбаночку через піщану косу, що цієї пори відокремлювала Дніпро від луки, й, плутаючись у лепешняку, потягнув її далі, а потім втікав біловоддям у очерети, де татари не могли його сягнути.

На Січі він часто згадував Тимка і його дружину Оленку, й кортіло йому приїхати до неї на хутір та розказати, як добиралися вони до Січі і як татари полонили її мужа. І ще щось манило його на хутір, й серце відгадувало, що Оленка зраділа б його приїздові. Але він не поїхав. Тільки

переказав через чумаків Федору Куцому, що його син у полоні в берегових татар, — Сірко розпізнав їх по шапках.

Не раз і не двічі по тому згадував Сірко Оленку й чомусь згадав ось тепер, і спогад той похвилював його. Давно вже немає Куцого, може, немає й Оленки або вже вона стара баба, не знає він, чи живий Тимко, чи викупив його батько, а може, білоочубий козак тяжко сутужив на галерах, може, прийняв чужинську віру й одружився вдруге, по — чужинському закону — на татарці. Невідомі путі Господні і людськії теж.

...А річки й далі котили свої води то в один, то в другий бік, і напливали спогади, й плив він сам, і шуміла під вікном старезна липа, хилила і не могла схилити його до сну.

Сірко стояв посередині думбаса, поставивши ногу на барильце зі свинцем, обіпершись рукою об щоглу, на вершечку якої майоріла синя короговка з образом Христа.

Десь далеко в степу, вище порогів, вночі пройшов дощ, Скарбна набрала сили, могутній човен рвало з припому, ялиновий поміст під ногами погойдувався й скрипів. Сіркове обличчя було суворе й ніби осяяне невидимим світлом. Чоло й щоки зблискували, мов на стальниках бронза, очі — змужені, в них горіли невеликі, але дужі вогники. І в праву, і в ліву руку од отаманового човна — уподовж усього східного й південного берега Січі, на Скарбній, на Павлюку — Дніприщі, на Прогної — стояли такі самі думбаси та стерни. На них густо цвіли козацькі шапки. Вже й керманичі сиділи на своїх місцях, біля кормиг — по двоє з кожного борту, а на носах, біля загрібних весел, — підотамани. Тільки на Сірковому думбасі керманичеве місце незайняте — кошовий сам кермуватиме човном; загребним на носі, збивши на потилицю синю, в кабарзі, шапку, сидів Міюський, пильнував отаманового поруху. І всі двадцять четверо веслярів також. І біле вітрило лежало на помості, готове по тому ж таки порухові звинутися вгору й забрати в свої широкі груди всі вітри Великого Лугу. На неширокій піщаній смузі берега з'юрмились козаки — ті, що лишалися в Січі. Й валили через усі вісім хвірток, визирали через частокіл, позалазили на містки для стрільби, перегукувалися з тими, що в човнах, перекидалися шапками та люльками. Біля самої води скупчилася півча — досугі діди, кілька хлопчаків, два диякони, піп у святковій ризі, з хрестом у руках. Кошовий оглянувся на сизо — рожевий пружок на сході, глянув на небо, підвівся. Стягнув з голови шапку. Луговий вітерець покуювдив йому оселедця. — Панове молодці, — мовби й неголосно мовив отаман, одначе його почули всі, — не наша в тому вина, що маємо гибіль ворогів. Не наша в тому вина, що мусимо не поле скородити, а ворожі ребра. Не наша в тому вина, що не гойдаємо на своїх колінах дітей, а нас гойдає хвиля дніпрова. Тяжка наша путь, але праведна. Понищили нашу волю ляхи, а басурмани забирають діти наші, доруйновують рід наш. Подивіться навколо: орда сплюндрувала наші домівки, наші церкви, нашими жінками і дітьми заповнила свої кочовища. А скільки вона нашого брата запродала на галери і скільки його порубала: ще не було ніколи на нашій землі стільки вдів і сиріт. Сам Бог наказує нам іти на ворога й помститися за наругу і зневагу ймення Христового, за спалені церкви, за дітей і матерів наших. Сам Бог наказує визволити з неволі братів наших. Отож з Богом, братове, з Богом! — Помовчав мить і додав: — Хто боїться, зійдіть з човнів, бо ваш страх може перекинутися ще на декого. — З човнів ніхто не сходив, і Сірко спрокволя махнув рукою. Й одразу ж на носі отаманового думбаса звилася корогва. Заспівала півча, всі, хто сидів на човнах і стояв на березі, познімали шапки. Сумно погойдувалася корогва на отамановому човні, скорбно співала півча, журливо лизала берег зеленава хвиля. Смуток огорнув берег і плавні, заткав простір до самісінького обрію. Надивлялися на тих, з ким прожили поруч не один місяць і не одне літо, хто, може, не раз заступав побратима грудьми од кулі чи ворожої шаблі, а з ким, може, ввійшли в гнів та чвари і тепер прощали гріхи. Пошо гріхи, коли несуть свої життя на бранне поле за найбільшу святість — за рідну землю та віру. Щиро молилися, приносили присяги перед куренями на вірність товариству і безкорисливість: «Скарай мене, Боже, тепер і потім, якщо я покину в біді товариша і кинуся до втечі, щоб урятувати власну душу... Присягаю Господу Богу і перед святим Євангелієм, що, будучи в нинішньому поході з кошовим отаманом Сірком та іншими старшинами, полковниками та осавулами походними, при побитті ворога і де трапиться, здобичі військової не приховаю, купно з усіма стоятиму в бою і купно вернуся на Чортомлик».

Розжалобилися братчики, в когось уже й зрадлива слъоза покотилася по щоці. Бо ж не всі

повернутися, не всі. На велику війну йдуть. Не всі шапки квітнутимуть, коли човни приставатимуть до цього берега. А деякі й не пристануть, згорять у батальному вогні або потонуть. А в кожному човні — знайомі обличчя, знайомі очі, знайомі усмішки. Сірко відчув, що і йому стислося серце, загупотіло десь вище, ніж раніше. «Може, не вернемося», — пропливла сумовита думка. «Дурниці. Старію», — прогнав її. Ще не скінчила співати півча, Сірко вийняв з — за червоного китайкового пояса булаву, махнув нею в ліву і праву руку. Бризнув з валу вогонь, ще раз і ще, ѹ покотилися плавнями гарматні луни. Знялося гайвороння над крам — базаром, закружляло в повітрі. Гарматні стріли заглушили брязкіт ланцюгів та стукіт гаків. Злетіли весла, важко, з хлюпотом разом упали в воду, вона завиравала, світлими, в білих пузирках струменями попливла вподовж бортів. Короговка на отаманській щоглі нагнулася, прощально замаяла крилом, і то хилилися, то випростувались у човнах козаки, доляючи течію Скарбної, прямуючи до широкого Дніприща, на бистрії води, під високе небо.

Прощавай, Січ — мати, нехай тебе охороняє Пресвята Богородиця. Шапки полетіли вгору, — там, у човнах, і тут, на березі, — то останнє прощання. А чиясь червоноверха, з крайнього човна, впала на воду й попливла, мов багряна квітка. Скарбна підхопила її, обкрутила кілька разів на місці й понесла в протилежний од човнів бік, що швидко линули Дніприщем, залишаючи за собою піняви сліди.

Над Дніпром плив довгий журавлиній ключ.

# Розділ дванадцятий

Не спалила ладижинцям крила Мурашкова втеча. Хоч у першу годину й була та звістка як градова хмара. Похмурі, зі згніченими серцями, сходилися оборонці на радне коло. З церкви вийшли Анастас Дмитрієв, полковник Сава, бурмістр, молодий піп Сильвестр, оперезаний поверх ряси козацькою шаблею, про щось тихо радилися. На страх і подив усіх, отець Сильвестр підняв замість хреста шаблю й прорік:

— Козаки, ми очистились од скверни; однині серед нас нема збродні, нема зрадників. — Він гнівно, тільки губами, всміхнувся, і та усмішка відбилася на лезі шаблі. — Станемо всі приборно до оборони, й Господь Бог поможе нам. Скоро вже прийдуть нам на поміч лівобережці. А що протопоп передався султанові, то його вже давно навідував нечистий.

І всі ще раз піднеслися духом і поклялися загинути, але не здаватися басурману, і в усіх очах полум'янів один звитяжний вогонь, і тут, у гурті, смерть здавалася не страшною. Лаврін стояв у центрі натовпу, дивився в очі побратимів, бачив, як звитяга розпирала їм груди. А потім війт запропонував обрати собі полковника.

Козаки й ладижинці обрали полковником Анастаса Дмитрієва.

З ним за три валечні дні оболонці одбили ще чотири ворожі налоги.

Другого дня по Мурашковій втечі просто до Бершадської брами підскакав на гнідому коні турок і кинув стрілою через стіну листа. Поки козаки опам'яталися, турок був далеко. Листа складав могилівський полковник Гоголь, той, що піддався султанові й ходив у його обозі. Було видно, що басурманський полковник писав ту чорну цидулу при султановому оці: страхав незліченними силами, погрожував карами, прихиляв усіх здаватися, обіцяв помилування, а Анастасу ще й милості — зробити начальним чоловіком та тримати в достатку. Дмитрієв порішив тих ворожих спокус не являти ні кому, листа порвав, а Гоголю одписав: «Воля ваша, гріхи ваші на ваших головах. Надію маю на Бога, й виручка нам іде, а ти, Гоголю, басурманину, диявольському догіднику піддався, йому і служи!»

Цей респонс поніс у ворожий стан старий козак Снітка — Анастас сподівався, що йому вдастся бодай щось розвідати там.

Снітка не вернувся, натомість турки прислали свого посланця, сиріч вивідача, з котрим прийшов і Мурашків челядник. Челядника вбили, турка дали на спитки, оскільки челядник перед смертю сказав, що Сніткові турки завдавали найлютішої муки. Однаке й турок жодного виводу о собі не дав.

Потому боронилися ще чотири дні. В місті палали пожежі — їх уже ніхто не гасив, вогонь пожирає вулицю за вулицею, — лютували голод і смерть. У цьому людському стовпіську мала багату поживу хвороба, яка косила людей, не була схожа на чуму, однаке — морова, починалася з живота, найперше валила того, хто ходив біля хворого. Найбільше померало дітей. Вже не ставало й дощок на труни, покійників ховали без відправи, закутуючи в рядна.

Гарматна стрілянина не вщухала ні на годину, жінки та діти тулилися в льохах і ямах, вилазили звідти, тільки щоб погребти померлих. Старшинська біла челядь юрмилася в замку. Козаки воліли лишатися на валу: дивитися в очі вогневій та шабельній смерті було легше, ніж голодній і моровій. Туск і зневіра стояли в їхніх очах. Якщо й оглядалися в північний бік, то в безнадії.

У ровах загнивалися трупи, коли повівав західний вітер, сморід стояв — не продихнути, козаки боронилися од нього полином, канупером та м'ятою. З живих дерев обдирали кору, товкли в ступах, варили з кінськими кістками, виловили всіх голубів біля церкви, а також горобців і ластівок. В місті об'явилися грабіжники, вбивали людей за коробець борошна, і

впіймати їх не могли. Бо й не вельми ловили. Одна була втіха, одна надія, що й ворог доїдає рештки запасів.

Анастас Дмитрієв виміркував комонну вилазку через Бершадську браму — з того боку турки майже перестали пильнувати, але міщани їх не пустили, «айдіть піші, — сказали, — а на конях ви втечете». А піша вилазка — не вилазка, треба було промчати од брами до лісу в одну мить.

Пізнього вечора з п'ятниці на суботу ладижинці знову бачили лихе знамення: по небу біг вогняний кінь без вершника, а за ним тягнувся кривавий слід. Ранком те знамення справдилося: турки кинули стрілою перехопленого листа сотника Падалки до свого тестя в Бар, у котрому той писав, аби тесть не сподівався на захист гетьманських військ та втікав на лівий берег: гетьман одступив аж за Дніпро. Сотник Падалка родом із Ладижина, торік разом із Тетерею передався Самойловичу, руку впізнали писар і війт. Городова старшина враз стратила віру, поклала одчинити туркам браму.

Голубий, на дві половини, шовковий гетьманський намет стояв під дикою яблунею. Яблучка були ще зелені, не яблучка — бубочки. В гущавині гніздилися плиски, які вже насиджували яйця. Птахів розполохали гомоном, а потім вони вернулися, сіли на гніздо, але пташата, либонь, вже не виведуться — яйця захололи. Намет стояв у невеличкій долинці, перед наметом височів пагорб, з якого видно в обидва боки лівий дніпровський берег, а також берег протилежний, правий, — високий, гористий, зі стрімкими кручами, зі схожими на могили горбами, місцями лисими на маківках, а подекуди порослими лісом. На горbach іноді з'являлися верхівці — маленькі, наче шахові фігури на дощці, — й зникали. «Не птахи, не перелетять», — думав гетьман. Одного разу троє вершників на низеньких, буланої масті конях спустилися до самої води, прогарцювали під кручею, пустили по стрілі й щезли. Стріли не долетіли й до половини Дніпра. Либонь, вершники й самі знали, що стріли не долетять до табору, — в такий спосіб виявляли зненависть і зневагу. Табір розкинувся в ліву сторону од гетьманського намету — сердюки, гармаші, далі все інше військо, а ще далі — стрільці князя Ромодановського, донці й калмики. Під берегом стояли більші й менші човни — їх зібрали по Дніпру. На них три дні тому переправилося на цей берег військо. Ромодановський радив вигрунтуватися на горbach по той бік, аби в слушну годину можна було рушити в похід, Самойлович його ледве переважив. «Послухайся дурня, й сам станеш дурнем. А дурнів, як відомо, б'ють», — буркотів гетьман під ніс, але так, щоб ніхто не чув. Тепер був спокійний. Спробують турки переправитись — переб'ють їх по частинах. Роз'їзди пильнують по Дніпру на кілька миль угору і вниз.

Самойлович лежав на пагорбі на купі попон, накритих килимом. Йому нездужалося. Горностаєвої, з павиними перами шапки не знімав. Кашлюк напав дуже до речі. Попив джерельної води, й той напосівся. В присутності московитів, та й перед своєю старшиною, гетьман особливо напружував легені. Якщо покличуть до одвіту — хорував, не мав сили віддати всі належні розпорядження! Він і раніше часто вдавав хворого. Боявся заздрощів і через те скрізь і всюди казав, що йому ведеться погано, що його обсіли болячки: коле під серцем, не дає дихати, крутить ноги, болить голова. «Всі думають: щасливий чоловік Іван Самойлович. Яке там щастя! Жінка хвора, ледве ноги волочить, в самого ядуха... ще й кольки в животі. Ні випити, ні з'їсти... Оце випив з вами, а тепер всю ніч скиглитиму, як собака». Йому співчували, його пропускали нагору. Ще й підсаджували: «Нехай лізе, йому недовго». О, то не проста наука. Йй віддано половину життя. Осягати її почав давно. Ще хлопчиком стояв якось у церкві, гаряче молився Богу, і раптом спалахнув у ньому вогонь, зринула впевненість, що сягне високих порогів. Просив їх у Бога, а той послухався. Бог був з ним. Але й він не сидів склавши руки. Він уже тоді знав: у будь — якій грі виграє той, хто грає упевнено. Є гравці вдатніші, дужчі, але виграють ті, які спрямували себе на виграш. Досягти його будь — якою ціною. І — досягають. Хоч, якщо сказати правду, тоді він ще не знав, чого досягне. Просто мета його життя — вгору і вгору. Він не жив. Інші жили, а він ліз по щаблях. Кожен з них — відивлений і вивірений, гетьман завжди сягає наперед оком і розумом. Знає гаразд, кому треба сказати слово, з ким і скільки випити, де удавати простака, а де покривдженого мудреця. Здебільшого вдавав простака. Простаків не бояться, їх люблять, їм співчuvаютъ...

Тепер вже бояться і його. Ті, що під ним. А в самого віра у власну непомильність і мудрість з роками почала переростати в самоповагу й пиху. Проте в глибині душі став побоюватись нескінченних удач. То таки страшно: до рук іде тільки масть. Якби не йшла, катувався б, рвав розпукою серце, а завжди йде — страшно. Не був сліпцем: досягнув верхніх щаблів не особистою хоробрістю і не воєнним талантом: битв не вигравав, фортець не брав, за море на

байдаках не ходив. Йшла масть, її треба вміти вибрati з колоди... То вже інша справа. Він вибирав. Тепер у нього на руках усі козирі. Одначе справжньої радості немає. А чому немає? Адже — на вершині. А клопотів не поменшало, навпаки — побільшало. Хоч би оця війна... Забандюрилося цареві — йди на війну. Пiшов... Здавалося б, тільки тепер і пожити. Досягнув того, чого й не сподiвався. А що воно йому дae, оце верховiття? Для чого так шалено і страшно напружувався? Може, щастя й полягає тільки в отому — братися нагору. Братися! Але ж яке то щастя... Жодної хвилини перепочинку — не встиг відхекатись, а очi пасуть наступний щабель. I жодної насолоди, думки тільки про те, щоби хтось не обiгнав, не пiдпиляв щабля у драбинi, не стягнув за полу. Дозволити собi якiсь насолоди — боронь Боже, треба бути взiрцевим. Що ж вiн має в кiнцевому рахунку? Нiчого. Щopравда... Мудрi кажуть: чим вище ти зiйшов, тим ширший виднокiл i бiльше можна зробити для людей. Зробити бiльше... Гм, гм... Tі мудрецi бачать не далi власного пупа. Ось i вiн, гетьман, — увесь у шорах обставин i може зробити стiльки, скiльки вони дозволяють.

Його думки перетяв неголосний окрик:

— Ваша вельможнoste, князь!

Вiд березового гайка, що рiс на крутосхилi, йшов Ромодановський. Високий, висхлий, з довгою жовтою бородою, довгими руками, у довгiм каптанi — схожий на жердину, на яку повiсили сушити дорогий святковий одяг. Його супроводжували два стрiльцi. Князь ворухнув рукою, стрiльцi залишилися бiля гетьманського намету. Покректуючи, покашлюючи, Самойлович почав пiдводитись. Легеньким натиском на плече боярин посадив його знову. Сiв i сам. Простягнув ревматичнi ноги. На його чоботях жовтiв пилок з трав, що same квiтували.

— Харку, Ждане, — гукнув Самойлович. — Соку боярину i менi.

За хвилю пiдiйшли челядники Харко i Ждан, принесли дубове барильце i два корячки. Сiк треба пити з корячкiв. Вони привезли його вчора з Батурина разом з кореспонденцiєю, похiдними стiльцями, складаними шкуратяними канапами та килимами для намету i всiляким iншим начинням — чотири парокiннi вози. Харко та Ждан вточили соку й вiдiйшли вбiк. Березовий, настоящий на липовому меду сiк приємно заломлював зуби.

— То як, покращало тобi трохи? — одпиваючи маленькими ковтками терпкий напiй, запитав Ромодановський. Очi в боярина втомленi й досвiдченi, вельми досвiдченi, i гетьман боїться, чи не розгадають його. Не вiрить вiн тим очам, як i всiм iншим. Й через те вiдказує:

— Трохи покращало.

А через те, що втомленi, йому здебiльшого вдається переважити боярина на свiй бiк. Самойловичу здається, князь розумiє все, тiльки вдає, буцiм чогось не дотяковує, буцiм йому невiдомi всi складностi тутешнього життя, тутешнiх стосункiв, звичаїв, i через це, мовляв, покладається на гетьманову мудрiсть. В свою чергу Самойлович розумiє: так краще, так вигiдно обом. Бувши боярином, Ромодановський за двадцять рокiв уже перемiряв цi степи вздовж i впоперек. На радi в Переяславi стояв перед народом на ганку за плечима московського попа, на радi в Нiжинi пiдносив Брюховецькому булаву, пiдсаджував на високий схiдець Многогрiшного й зсадовив також... У Москвi йому вiрять i багато чого йому прощають. Дасть Бог, простять i цього разу. Та, власне, й прощати нiчого. Нiякого проступку вони не зробили, нiякого злого вчинку теж.

Мовби у вiдповiдь на тi гетьмановi думки Ромодановський розiмкнув вуста:

— Не можу, гетьмане, витягти з серця того шпичака, не можу. Iз зазубнем вiн...

Ромодановський натякав на посланця з Ладижина, який прибився до них минулouї ночi. Троє iх перехопилося через ладижинську стiну, троє скрадалися болотом понад Сiльницeю, двоє загинуло, а один проповз помiж татарськими дозорами, турецькими наметами i вибрався на волю. Двiчi втiкав i втiк од ногайських ватаг, якi грабували Подiлля, допався коня i мчав пiд

Черкаси, а звідти сюди, до Канева. Й трохи не втопився у Дніпрі, сторожові козаки кинулися в пітьмі човном на волання і виловили його з води. Вихаркуючи воду, вицокуючи зубами, ладижинський посланець Пархім Губа сказав, що цидула, яку віз, розмокла у воді й загубилася, але всі ладижинці, й козаки гетьманські, і січові, і донські волають допомоги. Кулі й порох кінчаються, в місті лютує голод, тримаються вони з останніх сил. І ще багато інших страхіть розказував Губа, й гетьман, вислухавши його, наказав узяти Губу під варту, щоби ні кому нічого не розповідав, не підривав бойній дух війська.

Гетьман мовчав, і боярин казав далі:

— Неправильно ми вчинили, одступивши аж сюди. Не таку, як треба, війну ведемо.

Він казав «ми» й жодного разу не обмовився, що здався на гетьманів план. Міг би стати на своєму...

Не міг. Морщиться, стенається з болю боярина душа, утримує його від рішучого кроку. Вже мовби мала взятися струпом... Взялася, проте не зовсім. Понад сім літ мучиться в турецькому полоні бояринів син Андрій. Кожного разу, коли турки виrushaють у похід проти Росії, беруть його з собою. Знають, що супротивним військом керуватиме Андріїв батько, знають, що увижатиметься боярину нахромлена на список синова голова — утримуватиметься від рішучих дій. «Хоч би вже якийсь кінець, тільки швидше», — іноді думає боярин і лякається тієї думки.

Про все те відає гетьман. Проте жодного разу навіть натяком не діткнувся князевої болячки, і Ромодановський цінує ту тактовність.

— Князю, Григорію Григоровичу, не край свого серця. Вчинили ми мудро й правильно. Не мали ми влучного моменту, не мали щасливого припадку. Всі небесні сили і сили земні були на боці адверсора. Та й власні його сили... Надто вони велиki й потужні. А що було б, якби потерпіли поразку? А то й погром! Хто б нам те пробачив? А так — військо з нами, все військо. Приспіє час... Вір мені — приспіє. Виснажиться султан під Ладижином, стратить віру і впевненість, а ми тоді й наляжемо.

— А якщо буде пізно? — мовив Ромодановський.

— А піде він на Київ, на Москву? Адже такі недишкетні плани леліє. Ми поставимо йому тарчу, не пустимо його. А Ладижин... Несила наша. Чимось треба й поступитися.

— Не знаємо ми, як розглядатимуть нашу воєнну кампанію в Москві, — слабко опирається князь.

Все, що говорили допіру, перетерли в мислях і в розмовах багато разів, на новий рішенець жоден з них не був готовий, розмова добігала краю мляво. Гетьман говорив і дивився широко, князь не до кінця вірив у ту щирість, і все ж почувався певніше, як вона була. Та й таки ж його правда — про найближчі заміри адверсора вони нічого не знають. Козаки були впіймали в степу двох кінних татар, учинили їм допит, але ті твердили, що вони — мирні люди, їхали в Умань за викупом, що його призначив за сина купець Дудка, й показували цидулу Дудчину, але їм не вірили, бо знайшли іншу цидулу — од калги невідомо кому, вони й про ту цидулу казали, буцім велено oddati її Дудці, — так і не дознали козаки од них правди. А що то татарські воєнні вивідники — сумніву не мали.

— Військо ми не розгубили. Воно все з нами, — мовив гетьман.

Військо, якому нічого не загрожувало, розкошувало на березі великої і могутньої ріки. Козаки купали коней, купалися самі, ловили рибу і варили юшку зі смачних дніпровських судаків та ляштів. Саме в цей момент понад берегом пливло велике зелене дерево (вода підмила корінь, і воно впало із кручині), й козаки обнизали його, й бавилися, неначе діти. А на березі, на невисокій кручині, стояв Ждан і дивився на ті грища. Витягував довгу шию, нервово переступав з ноги на ногу. Вільний дніпровський вітер навіяв йому в груди звитяги, й він mrяв про те, як

приступиться до гетьмана й попросить взяти його на війну, і гетьман дозволить, вони перейдуть на правий берег, і підуть громити осоружного турчина й драпіжного татарина, і в'їжджатимуть у міста і села жаданими визволителями, й гнатимуть харцизяк через усе Дике Поле, і в тих битвах, у тих утарчках гетьманський челядник козацького роду Гук Ждан покриє себе звитягою і славою.

Вузьким, звивистим кам'яним лазом Лаврін і Кайдан вилізли на наріжну башту. Перелізли на уступ стіни й розпласталися на теплому, нагрітому за день сонцем камінні. Гнані вітром, в небі пливли рвані хмари, схожий на розжарене велике чавунне ядро місяць то ховався за них, то виринає знову. На голих горбах по той бік Бугу горіли вартові багаття, праворуч, по цей бік річки, вниз по течії палало Підгір'я — дальній куток Ладижина, й на воду падали багряні відсвіти. Вони сягали аж сюди, до фортеці, де шаленіла кручія і вода червоніла, як кров. Темнішим був лівий бік Бугу — попід берегом росли густі кущі, кидали на воду волохаті тіні.

Вибрали цей шлях до втечі, бо знали: тут найменше ворожих дозорів. Проте чигали інші небезпеки. За багато літ вода підмила берег, стіна фортеці спадала просто в Буг, трохи нижче, на вигині, клекотів вир. По тому березі стояли орди. Їхній стан розкинувся аж до Чортового Горла, де вода шаленіла й стрибала по гострих камінних зубах. Хто відважиться кинутися чортові на зуби!

Вони відважились. Лежали голі на ще теплій стіні, обмацуvali руками камінь, шукали зазубня, за який можна було зачепити мотузок. Його не стачило до води, доточили скручені вдвоє віжки, ремінні й мотузяні.

— Знайшов, — прошепотів Кайдан і почав прив'язувати мотузок. — Спускайся перший. Ти легший...

Нелукавий і щирий Кайдан пропускав Лавріна наперед, бо сам був майже вдвічі важчий, боявся, аби віжки не обірвались й він плескотом, своєю смертю не перетяг шлях до волі Лаврінові.

— Віщує мені серце — не випливу я, — пошепки мовив Кайдан, повертаючи до Лавріна обличчя. В цю мить зблиснув між хмар місяць, освітив його чубату, вусату голову, лискучу щоку.

— Якщо широко молився — не утопишся, — непевно мовив Лаврін.

— Я не боюся.

Перехрест ще раз поглянув зі стіни вниз. Чомусь подумалось: отак само по мотузку спускався з валу Марко. Од тої думки стиснулося серце. Марко не збудив його, не сказав, що втікає. Коли ж Лаврін ранком упевнився в Марковій втечі, йому здалося, що білий світ став чорним. Ще тиждень тому він гаряче клявся, що будуть разом до кінця — в житті і смерті. В Лавріна на шиї — Марків хрестик, ще й зараз не знав, що з ним робити. Зняти й покласти отут, на стіні? Вкинути в Буг? Але ж хрест — Боже благословення. Та й, може, Марко не втік, а Мурашко повів його неволею? Боявся, що зніме бучу, пригрозили й змусили спуститися вниз. Хотілося в таке вірити й не вірилося: чому Марко не закричав, не збудив його, не боронився — він би пробудився від найменших згуків борні.

— Поспішай, поки місяць сховався, — прошепотів Кайдан.

Здавалося, мотузок падає на той світ. На мить наплинув страх. Темне небо, прямо висна стіна й чорна прірва. Неначе в пекло. Лаврін набрав повні груди повітря, зітхнув. Помацав руками мотузок, звісив униз ноги, посунувся, боляче тернувшись животом і грудьми об камінь. «Прощавай, Кіліяно», — прошепотів, хоч ця путь мала привести до неї. Через Кіліяну й оцей ризик. З неволі його міг викупити кіш, могли обміняти на полонених турків, міг виторгувати їх у султана Дорошенко, а з чорного дна Бугу вже не викупить ніхто. В цю мить згадав, що не попрощався з Кайданом: не потис йому руки, не сказав добрих і вдячних слів, — аж рвонувся, але вже було пізно. Велика Кайданова голова непорушно чорніла над виступом, а під ногами в Перехреста тихо схлипувала безвість. Намагався якомога щільніше прикипати до стіни, але вона

випорскувала з — під колін, обкручувався й бачив то чорний потрісканий камінь, то вогнища на березі Бугу. Біля них не видно було жодної тіні, татари спали; здавалося, багаття горяТЬ самі. «Бачать чи не бачать?» Моторошно почував свою наготу, від того здавався ще беззахиснішим. Мотузок був новий, необшмульганий, костриця впивалася в шкіру, потріскувала на долонях. Пересягнув вузол, ремінні віжки зазміїли в долонях, аж долоні схопилися вогнем, пригальмував лише на другому вузлі. Майнув пояс бійниць, майнула чорна вирва нижче них, і він плюснув у воду. Холодна студінь обпекла шкіру, тіло струснуло дрожем, мить ще тримався за віжки, одначе почував — його зносить на береговий камінь, випустив їх. Одразу помітив на воді зловісний відблиск, пірнув, не захопивши повітря. Стиснуло груди, загуділо у вухах, йому здавалося, що опускається на дно, жах опанував ним, та він зусиллям волі вимахнув руками, і його понесло вгору, закрутило, а світла не побачив. Вода заламувала ноги кудись униз, він плив боком, загрібаючи од живота, намагався вирватися з виру. Вода ходила по тілу залізними потоками струменів, вони були холодні, а вся вода тепла, а може, то тільки так здавалося. Ще раз вимахнув руками, й перед очима близнув жовтавий відсвіт, він знову пірнув, але пізно, треба було раніше, — якщо хтось із дозорців дивився на воду, то побачив його неодмінно. Він не стямився, коли його винесло на поверхню, оглянувся й помітив, що таки плив під лівим берегом. Гребнув ще кілька разів, повернувся грудьми до течії, вхопився правою рукою за кущ, що нависав над водою, одчахнув гілку й знову поплив. Лежав на спині, віддавшись на волю течії, гілку тримав зубами. Замаскуватися так порадив Кайдан. Де він, уже у воді чи ще на стіні? — майнуло в голові, й одразу помітив, що пливне не попід кущами, а біловоддям, і почав гарячково, але безшумно братися до берега. Не почував утоми, а тільки ламку важкість у руках та ногах, дзвін у голові. То дзвонила напруга, осторога. А може, просто плюскотіла у вухах вода, співала одвічну пісню. Їй однаково, кому співати: веселому козакові, що купається при місяці, чи втікачеві, потопельникові. Почало зводити судомою ліву ногу, вщипнув її кілька разів і відчув утому. Тіло стало важке, мовби в жили налили свинцю, й сперло віддих. Обабіч пливли темні береги, але він уже мало що бачив. Страшно було козакові: він вже й не знав, на тому чи на цьому він світі. Хоч воднораз якимись не відомими раніше чуттями все чув і вловлював. Й нараз у вухах знову задзвеніло, але той дзвін був інший, глухіший і басовитіший. Здавалося, то дзвонить мідний казан, в якому закипає вода. Тяжким зусиллям повернувся на бік, насторожено прислухався. Попереду справді клекотіло й дзвеніло. Щось стукало в пам'ять, проте вона була як темна ніч. Втіма й напруга вичавили з неї геть усе, тільки іноді, мов з глибокої криниці, сколихувалося до нього обличчя Кіліяни й пропадало. І враз неначе близкавиця вдарила в мозок. То клекотіло Чортове Горло. Рвонувся думкою до Бога, але не пам'ятав жодної молитви.

Марко сидів під дикою грушеною, прив'язаний до стовбура волосяним арканом, із занютованими в колодку ногами. Біля шиї аркан затягнено мертвим вузлом, його розрубають лише в Стамбулі чи Бахчисараї. Інших полонених одвели до глибокого байраку за лісом, а його чомусь тримали тут. Дознали, що запорожець, допитували про Січ. Багато там війська, де зараз Сірко, чи готовуться запорожці до походу, скільки мають дубів та чайок, які посольства приймали й чи збираються злучатись із гетьманцями та стрільцями? А звідки все те знати Маркові? Дуби та чайки поховано по зарічках, не кожен курінний відає, скільки їх. Військо розбрелося по луках та лиманах, а на ради з послами його не запрошували. Звичайно, гомоніли запорожці всяке... Розказав про отамана, про Саву, про Симеона та московське і гетьманське посольство. Нібито не ліпляться в один корж кошовий та лівобережний гетьман. Те краще знати Мурашкові: сам похвалявся, що обідав за широким гетьманським столом.

Столочив, випалив Маркові душу візирів товмач. Тільки раз ударив палицею, та й то не боляче, однаке погрози його були страшніші за батогове карання. Він їх виказував тонким елейним голосом, нахилившись уперед, посміхаючись в очі, погладжуючи довгу роздвоєну бороду. Коли б хто побачив його збоку і не чув слів, то подумав би, що він зізнається в дружбі та приязні, умовляє прийняти якісь дарунки.

— Жили ми тягнемо довгими, тонкими обценюками. Я візьму в містра і покажу їх. О, то ціла наука, побачиш сам. Щоб зрізати на живій голові шкіру, теж треба чимало вміння. Ріжуть її пасами. Ось тут, а далі отако, — прокреслював пальцем по Марковій голові, — а ковпачок зверху залишають. Викрутити буравом очі також не просто. Буравлять не зразу, а потроху. Ну, ти розумієш сам, усе це роблять тим, хто бреше, не каже всієї правди.

Сам сидів на міндері — сінничкові — в тіні. Марка неодмінно садовив на сонці, збоку стояв височений турок з голою шаблею в руці й незмігно дивився на Ногайця. Очі в турка, наче велетенські сливи, булькаті й чорні, в них дрімав колючий туман. Накажи такому перепиляти людину надвоє — перепиляє, не повівши бровою.

І Марко так заговорив, що вже не міг загнуздати свій язик. Намагався догоditи товмачеві, вгадував наперед, що тому кортить знати. Його губи посміхалися, а в очах світилася ширість майже собача. Товмач посміхався частіше й частіше, тепер Марко почував не тільки страх, а ніби навіть незручність, коли не знов чогось із того, що турок запитував. Йому хотілося впевнити товмача, що він опинився серед оборонців міста випадково, що запорожець з нього кепський і що йому подобаються турки. Якось, коли розповідав про обманні прапори, виставлені на валу, ледве стримався, щоб не сказати, що й він допомагав їх малювати. А тоді збагнув: це ж може впасти лихом на власну голову — і жахнувся. Потім, коли товмач ішов відпочивати, йому ставало соромно. Бо ж хіба думав коли — небудь, що такий слабкодухий. Навпаки, осміював за хирлявість інших. Того ж Лавріна, який ніколи не наважувався отак просто підійти й сісти до чужої кулеші, червонів од солоного жарту і жодного разу не ходив дивитися на батіжне карання. Але й сором той не був пекучий. Хто вже знатиме, як він тримався перед товмачем і що йому казав.

Шелестіло над головою віття, спрагло дихала з півдня гаряча юга, падали долу чимось попсовані дочасно пожовклі грушки. Це була звичайна польова груша з густою колючою кроною, під нею, либонь, часто зупинялися орачі та женці, вішали на неї торби, відпочивали в густій тіні, а цього літа — пастухи, бо земля толокувала. Марко теж кочував разом із тінню — то накручував на стовбур аркан, то розкручував, а вночі гибів з холоду. З голоду чи од грушок пекло в животі, він боявся захворіти й сконати отуто під грушеною. Першого дня полону, хоч який

був зляканий, душу заливало злістю й образою за оце собаче сидіння, мав його за посміх над собою. Ті, хто проходив мимо, стъобали батурами просто так, знічев'я. Він не здогадувався, що посаджено його тут навмисне, аби налякати й розв'язати язика, адже ага нашилив його оком одразу й відгадав, що душа в цьому тілі теліпается маленька й крихка.

Перші дні до грушки часто літало двоє дроздів (мабуть, суха гіллячка біля вершка була їхнім улюбленим сідлиськом), а тоді перестали.

Щодалі менше й менше тинялося в полі турків та татар — вони спустилися в долину. Толока була згарцьована ще до Маркового полону, й ординці коней випасали аж ген під лісом, а тоді табуни щезли: й звідти, мабуть, їх погнали ще далі.

Зрідка неподалік проїжджали на верблюдах або мулах з притороченими з обох боків шкіряними мішками турки — водовози — доправляли в табір чисту криничну воду з виярка лівобічного. Один, маленький і кривоногий, майже щоразу зупиняв навпроти Марка мулів і біг, щоб тусонути його під боки або хвицнути пugoю по обличчю, — нікчемний сам, втішався чужою мукою, беззахисністю і страхом. Рот у нього був наче куряча гузка, а зуби криві й чорні, він ощиряв їх, неначе збирався вкусити. Іноді набирає у жменю води й близкав Маркові в обличчя, але напитися не дав жодного разу. І обірвав з його пояса ложку в шкіряному чохлику. Маркові не так було шкода ложки, як самого себе, бо дужче згнітила думка, що вона йому вже не знадобиться.

Марка палила спрага — пити йому давали раз на день, та й то не завжди, він бачив, як крапала з мішків на сухоземлю холодна вода, і мізки йому обсипало жаром. Там, під грушено, дивлячись на вільних дроздів, на заховане в густій кроні біля стовбура маленьке гніздечко, думав про те, що нещасливий випадок, сліпа круговерт долі за один день перемінили все його життя, поламали, розчавили, з вільного чоловіка обернули на раба. Чого було їхати на хутір до Бруса? Або сюди, в Ладижин? Обмини його, проклятого, й їдь далі, на Черкаси, на той бік, — нічого не сталося б. Ще пожив би на Запорожжі, далі викопав би гроші й поїхав кудись на Київщину чи Чернігівщину. Поставив би хату, накупив би худоби... Найкраща дівка пішла б на той статок...

Думка про щастя, яке тримав у руках і втратив, ятрила душу, мов рана. Якби не колодка на ногах, замкнена на гвинтовий замок, зубами перегріз би мотузок і втік. А так — куди втечеш? Ноги ламає півпудовий тягар, а довкола — ворожий стан.

Головний турецький табір розташувався нижче по долині, біжче до дороги, — в березовому ліску й доокіл нього. Там стояли велетенські намети і юрмився люд, метушилися піші та кінні турки.

Одного дня Марка одв'язали, зняли колодку й повели до того наметового містечка. Його поставили перед очі візира. Там зустрів Мурашка. Ледве впізнав його — людська подоба, шкура та кості, живий скелет, обличчя — жовте, запалі щоки позаростали щетиною, опукле чоло — пооране зморшками, а над чолом у різні боки — мичка сірого, як осіння тирса, волосся, сивина спалила його за кілька днів. Стояв, зчепивши за спиною руки, дивився в землю, як у могилу. Його не водили на аркані, як Марка, навіть руки мав вільні. Ногайця, щойно підвели до великого, як попівська хата, намету, двоє турків ухопили за руки, третій приставив до спини ножа, ще двоє стали попереду з голими шаблями, хоч біля візорівих ніг лежали два велетенські чорні пси, що розірвали б на шмаття, якби він зробив хоч порух у бік їхнього володаря. Візир — маленький сухенький турок з кучерявою бородою — тільки й запитав, скільки козаків прийшло у Ладижин. Марко сказав, і тоді Мурашко підвів голову, подивився на нього гострим, як турецький ніж, поглядом. Маркові похололо в животі й застрибали в думці якісь слова, котрі довго не міг зібрати докупи. «Сам оддався доброю волею, а буравить мене, схопленого кгвалтом. Через тебе я опинився тут». Не спам'ятався, як зірвалися вони з язика. Либонь,

винесла нагору гіркота, змора, злість. На того ж Мурашка, за котрим поліз по линві. Котрий убив ханового сина, а тепер ходить на волі. Він згубив їх усіх. Може б, султан і не йшов на Ладижин. А хан, либо нь, ще не знає, що содіяв Мурашко. Треба сказати візорові.

Проте не сказав. Слови застяли в горлі, мисль пхала їх назад, підказувала, що може накликати на свою голову ще більше лихо.

Однака таки через Мурашка на нього впав смертний присуд. Полковник не хотів одкривати таємниць оборони, а також таємниць гетьманського та стрілецького війська. «Прийшов своею волею, — казав, — на зраду мене не підіб'є ніхто». Він ішов у ворожий стан не для того, щоб порятувати власне життя, а щоб поменшити султанів гнів, дійти якоїсь угоди, не до кінця лихої для ладижинців, прислужитися оборонцям. Але Ладижин не приймав його послуг. Він боронився далі. Султан і візир воліли бачити в полковникові «язика», в кращому випадку — свого вивідача, а не воїна, який почесно склав зброю. Його та двадцятеро інших козаків, що прийшли з ним, тримали як аманатів — заложників Ладижина, й перший же султанів гнів, ще одна невдача під стінами могли впасти на них катівським мечем. Мурашко знову сів не в той човен. Викидаючись з фортеці, не мислив себе рабом, а тільки полоненим, який за законами війни буде обміняний; сподіався зробити щось для ладижинців і підносився в думках над ними. Рятувався не сам, а їм хотів полегшити муки. Тепер двадцятеро його козаків сидять у сириці (мають свого полковника за здрайцю, зрадника), турки вдень водять його на волі (воля під рушничним дулом), а на ніч вкидають у погріб на хуториці. На його голову посипалися найчорніші погрози. Мурашкова душа розчахнулася, він прокляв себе й ту годину, коли зважився на нерозсудливий вчинок. Полковник впав у сатанинський гнів, обзвивав візира адріанопольським щуром, реготів у лиці, декому здавалося, що він збожеволів, проте у тому чаду не виповів жодної таємниці. Двічі одсилали його на страту Мустафа — паша, двічі посилали гінця, щоб завернув назад, двічі зустрічали полковника сухим гарчанням чорні пси. За третім разом гінця вслід не послав, ще й наказав стяти голови всім аманатам та виставити їх на списках перед валом.

До Марка підбігло троє турків у жовтих смугастих сорочках, один зняв колоду, другий перерубав шаблею аркан, вони вхопили його попід руки й потягли. В першу мить Ногаєць не зрозумів, куди його провадять, однаке думка про те, що турки не одв'язали, а перерубали аркан, кинула в ляк. Жодного разу не хапали так — торсали, тусали, кілька разів він падав, підхоплювався знову, підштрикуваний шаблею турка, що спотикався позаду. Турки були злі чи роздратовані, гаркали, гиркали, поблискували білками очей, аж Маркові ходив по спині холод. Минули клинець стоптаного жита, збігли на пагорб, перед ними відкрився широкий луговий видолинок. Марко ще нічого не розумів, стривожений, озирався довкола; повз нього у видолинок поспішли татари і турки, мордували його лютими поглядами. Марко подивився їм услід і побачив велику спиляну березу, високий пень, а на ньому турка у жовтій сорочці, у зеленому ковпакові та капцях на босоніж. На перев'язі в нього висів ніж завширшки в півтори долоні. Той ніж прикував Марків погляд, йому помліло всередині, а коліна стали м'які, неначе були з вати. І все ж він помітив по обидва боки білого березового стовбура якихось пов'язаних людей. Але погляд не встиг затриматися й на них, турок, що досі стояв на пні до нього спиною, повернувшись, й Ногаєць побачив просто перед собою білий ощир посмішки під тонкими, врозліт, тарганячими вусами, чорний блиск очей з — під збритих брів. Й інший ощир — синіх, конвульсивно стиснених вуст — та заплющені очі. Тарганистий містр тримав у руках голову Мурашка.

Маркові чуб поспинався корчами, його охопив жах, вичавив з тіла силу, в горлі тільки булькало, він обвис на руках турків, і ті потягли його волоком. А потім мовби тонке жало пройняло Марка од живота до мозку, він закричав, почав вириватися, одбиватися руками й

ногами. Де взялася сила — невисокий, але кремезний, міцний у плечах, вперся, й турки не могли зрушити з місця, і тоді один із них, який чвалав позаду, вдарив його шаблею плаズом по голові. Ногаєць тіпнувся, випорснув з катівських рук, рачки поповз убік, у натовпі зареготали, затиджикали по — своєму, по — басурманськи.

Зненацька серед десятків хижих облич Ногаєць побачив одне, теж оширене, проте знайоме, з довгою роздвоєною бородою, й, може, через те не таке страшне; з краю натовпу, засунувши за пояс, що оперізував чималенький живіт, руки, стояв візирів товмач. Марко вхопився за те обличчя поглядом, відчайдушна надія спалахнула в ньому. Дивився на товмача знизу вгору собачими очима, просив, квилив, понівечені стогоном слова падали йому з вуст, як подерте ключчя паперу. Товмач ковзнув байдужим, лінивим поглядом і одвернувся. Турки волокли Марка за ноги, він хапався за траву, по землі простелилися дві чорно — зелені борозни.

— Я син... полковника... дадуть великий викуп... Гроші... Таляри, в мене є таляри. Багато золотих талярів... Слугуватиму до гроба... Пане товмач, таляри...

І вже коли стратив рештки надії й завив по — вовчому, товмач ступив уперед, подав туркам знак.

— Де в тебе таляри?

Ногаєць лежав скуливши, тихо підвивав і схлипував.

— У Скарбниці... у Військовій Скарбниці... Закопані на острові, — забелькотів.

Товмач махнув рукою: ті гроші — все одно, що в зубах у шайтана. Та й, мабуть, бреше клятий кяфір.

Катові помічники знову вхопили Марка, і в цю мить у його голові згасаючио іскрою збліснуло: Кіліяна. Чому збліснула та іскра в ту мить, що її покликало? А може, тому й зринула, що часто думав про неї. Була вона нині для нього, як сонце в хмарах осінньої пори. Кіліяна — то останні дні волі, не знаної ніколи бентеги, болю, заздрості. Вона жде Перехреста, й він прийде до неї. Лаврін прoderеться до своєї любові крізь пекло. Вони спізнають щастя... А він... О Боже, порятуй, подай сили... За що він гине отут?!

Тихо гарячково молився, линув до Бога думкою і серцем, вперше творив свою молитву, таку щиру, аж кров'ю спливала душа, і враз з жахом збагнув: Бог його не чує, одгорнув од себе, не бачить його, не хоче бачити... Все це — в одну мить, думка про Бога змигнула як біла блискавиця й згасла чорно, а думка про Кіліяну вже не погасала, нею, останньою, ще жив.

— Пане товмачу... Дівчина... Ти ще не бачив такої... Ось тут, за горою... На хуторі в лісі. Гарнішої нема на світі. То сонце... То мак у полі...

Де бралися такі слова, чиєю сатанинською підказкою сплівся такий замір?

Товмач нахмурив ріденькі чорно — руді брови. Щось йому свідчило, що невірний цього разу каже правду.

— Мислиш, що тебе порятує брехня? — Приступив близче. — Пройдеш через усі муки пекла. Поріжемо на стъожки язик... Випечемо залізом очі... Молитимеш о смерті, а її не буде. Ліпше помри зараз...

— Не брешу я. Ми їхали на весілля. — Ногаєць стояв на колінах, обпаленими смертю очима чіпко тримався за товмача. — Товариш мій хотів женитися. Батько одклав весілля до зими. Чиста вона й непорочна, як весняна вода.

— Весняна вода не буває чистою.

А сам думав про те, що, може, й справді послати служників на хутір з цим козаком. Голову йому одрубають потім. А він матиме квітку в гаремі. Бо візир щедрий тільки на обіцянки. Сластолюбець і скнара, позавчора подарував йому таку жабу, що всі беї лускали зо сміху. Ще й мусив цілувати гороб'яче коліно добродійника.

Він ненавидів візира. Той зробив з нього блазня, потішався над ним за кожної нагоди. Над

тим, що любить поспати та поїсти, над його невійськовою статурою, над пузцем й тим дав привід іншим — своїм і султановим слугам, усім його чашним, стременним, наметовим, сластолюбнішим за товмача встократ і дурним та тупим, як безроге бидло невірних, — кепкувати з нього... Учора ввечері, коли товмач сидів у темному наметі, спочивав після вечері, хтось відхилив поліг і кинув йому щось на коліна. Він помацав руками, спочатку заплутався пальцями в м'якій куделі, далі ковзнув долонею по чомусь холодному, горбкуватому, наткнувшись на дві виямки й з жахом та огидою зрозумів, що то — людська голова. Звичайно, він не боявся мертвих невірних, але то було несподівано, гайдко, й до того ж голова забруднила йому кров'ю одяг. Він вибіг з темного намету й побачив силяхуара — агу [10]та двох татарських бейв; вони захлиналися зо сміху, але вдавали, що не бачать його. Товмачеві паморочилось од люті в голові, але що міг вдіяти! Що ж, подумав, нехай ті дурні потішаються. А він нині добуде собі збройно красуню. Він приховає її в обозі й покаже пізніше, коли всі наберуть собі вдосталь полонянок.

На саму думку про красиву полонянку товмача пойняла солодка хтивість. Уже багато днів не мав жінки. Похід може затягнутись хтозна на скільки. Біля нікчемного містечка вони товчуться два тижні. Де ті багаті полони, де та швидка вікторія, якими так похвалявся візир!

Товмач напустив на себе державну заклопотаність, сказав суворо та владно:

— Кяфір знає великі таємниці. Їх треба витягти з нього. Одведіть назад.

Турки поволокли Марка на пагорб.

Лаврін пробирається лісом. Коли б його зараз спіткав хто із запорожців, не впізнав би нізащо. Обличчя й губи йому пошерхли, попухли від комариної трути, очі позападали, і в них горіла дика осторога, босі ноги кривавились. Зодягнений був у довгу полотняну сорочку, яка подерлася й висіла шматтям, за плечима висіли лук і сагайдак на тонкому ремінці.

Відтоді, як полишив Ладижин, минула доба. Доля була милостива до нього. Заткала небо хмарами, не потопила в хвилях, не розбила на каменях Чортового Горла, винесла на білу косу. Вода спила силу, розпластаний, він лежав на березі, серце гупало в землю, й він чув його стукіт. Не почував ні ніг, ні рук, вони мовби подерев'яніли, й гуділо в голові. Здавалося, там усе ще клекоче водоспад.

Земля поволі знову наливала його силою. Вертала те, що забрала. Воно все її було й буде колись. Невдовзі одтерпли руки й ноги, він підвівся. Щиро помолився Богу й пішов косарською стежкою берегом. Знав, що вона перетне дорогу до Брусового хутора. Не пішов, а побіг, щоб нагрітися, аж поки зійшло сонце й од води потягнувся теплий туманець. Принаймні здавалося, що він теплий. Незабаром наштовхнувся на піщаній косі на труп татарина, певно, його убито під Ладижином й вода знесь аж сюди. Лаврін погидував оджею, взяв тільки лук і сагайдак. Шаблі при туркові не було. Не пройшов і півверсти, як запримітив у виярку погромлений біженський обоз — дві перекинуті гарби й воза. Довкола валялися діжечки, корці, всіляке начиння, поблискували у траві мальовані ложки, на кущі горішини висів батіг. І йому вчуваєсь останній поцьвох погонича. Далі знайшов сорочку — довгу, до колін, мабуть, дідівську, зняв з кнутовища батіг і підперезався.

Дорога від Бугу в'юнила лісом, пішов обіч неї. Пильнував, аби не згубити її, не заблудитися. Одного разу ледве не наскочив на татар, що гнали полон. Це сталося в яру: вийшов до дороги, хотів перетнути її, — ще з горба помітив, що вона на протилежному схилі забирала праворуч, — і почув тупіт. Ледве устиг скочити за кущ жостеру й присісти. Ліс тут був рідкий, лихий для втечі. Розпластався в траві, очима пас дорогу.

Татар було душ десять. Їхали один за одним, низькорослі мишасти коні махали головами. Попереду погойдувався в сіdlі ватаг; усі інші у вивернутих вовною догори кожухах, у повстяних шапках, а він у каптані й легкій червоній шапці з пером, — мабуть, поцупив усе те десь у фільварку. Й полон його був найбільший. Позаду сиділа дівчина, коса розсыпалася їй по грудях, сорочка була розірвана, й біліло плече, з нею — на інших конях — довговусий, голий до пояса дядько та хлопець — підліток, жінка й ще менший хлопець. Усі з пов'язаними назад руками, мабуть, одна родина. Попереду татарський ватаг гнав п'ять пар волів, три чи чотири корови та гурт овечок. З усім вправлявся сам, стежив зірко, батіг у правиці то злітав угору, то звивався в порохні, як змія. Інші везли по одному, по двоє бранців, в останнього з притороченого до сіdла шкіряного мішка виглядали дві біляві голівки. Старша дівчинка плакала, друга була зовсім мала, нічого не розуміла й тільки водила великими довірливими оченятами.

Хоч повстяна шапка була насунута татаринові майже на очі й на обличчя падала тінь, Лаврін помітив, що той посміхається.

Перехресту здалося, ніби із землі, на якій лежав, виткнувся гострий ніж, пройняв йому груди — й там запекло вогнем, тугий клубок зсотався під горлом, аж стало важко дихати. Й пахла, гірко пахла дрібнолиста, пожухла на вершечках трава. Він рвав її з корінням, не помічаючи того. Ледве тямив, що робить. Хруснула в суглобі рука, хруснули пальці, тятива ляснула й завила, татарин упав коневі на гриву. Лаврін не бачив, куди влучив, але знов — увігнав стрілу по пір'я. Небагато на Січі таких стрільців з лука, як він. Міг одразу натягнути два

лукі й пустити в них дві стріли, міг стріляти на скаку по летючій цілі. Отаман учив його на острові тієї стрільби.

Мчав лісом, мов гнаний вовками олень. Думка теж летіла, як стріла, вказувала шлях: угору, по крутосхилу — тут важче коням, тут може змилити погоню. Але ліс по схилу був зовсім рідкий; дубки та берізки, а поміж них галевини, просвітлені сонцем до дна. Коли б татари погналися, вони впіймали б його.

Татари не погналися. Боялися, що розбіжиться полон.

Лаврін передихнув аж за горбом.

Утома важко налягала на ноги, проте переміг себе, пішов далі — гнала вперед тривога. Він мовби й не думав про Кіліяну. Вона була з ним повсякчас. Лаврін знов: загине, якщо не побачить її. Серце билося тільки для неї, і якщо не знайде Кіліяни — воно зупиниться. Неначе в тумані проступали й зникали обличчя Марка, Мурашка, Кайдана. Потім, потім думатиме про них. Все життя думатиме.

Скрадався, неначе звір, сам ставав звіром.

Проминув місце, де треба було брати ліворуч, вернувся — не впізнав струмка: наче він, наче й не він. Потім, скрадаючись, дійшов до дороги, побачив знайомий місток і впевнено побрів по струмку вгору. З душі ніби щось спливало, навіть перестали густи ноги, прибуло сили. На мислі стояло: вирвався з пекла; тільки тепер оглянувся назад, аж не вірилося, що все те було з ним. Й що оце він, живий та здоровий, іде по річищі струмка, а над головою тихо — тихо шумить ліс і десь туркоче горлиця. Її туркіт на мить переніс його в плавні — саме отак на островах у лісі туркочуть горлиці в час сінокосу. Він осміхався, і коли б його отакого зараз хто побачив, мав би за божевільного.

Струмок співав під ногами, злизував з них кров, його холодні доторки були приємні й трішки болючі. Лаврін думав про Кіліяну, про те, як ось зараз заявитися на хутір; усе, що сталося з ним, злущило з душі колишню торопкість перед Бруском, він почував свою відповідальність і перед ним, і перед його дочкою, але вже інакше — як муж і оборонець. Він поспішав до них.

Зненацька Лаврін спіtkнувся на корчику, подивився вниз і відсахнувся, здавалося, наткнувся на хитро замаскованого капкана. На березі струмка чорніли вирви од кінських копит. Не побачив їх раніше, мабуть, через те, що надто віддався радості, а може, вершники спочатку проїхали лісом, а тоді повернули до струмка. Думки закружляли, як круки над побоїщком: хто проїхав, куди? Чому сліди тільки в один бік?

Він пригнувся, розгортав траву, придивлявся пильно, як того навчали козаки на залогах. Свіжі! В деякі ще не натекла вода. Й глевтяки багна на траві. Це пройшли не козачі коні: козаки своїх коней кують бодай на передні ноги. Коли кінь розкується весною, то й літо бігає некований, але ж тут аж шість слідів. У селянських — копита великі, розбиті... Та й чого їхати сюди селянам? Брус їздить возом тим краєм, через гору, по твердоzemлі.

Що більше Лаврін роззирається, то все дужче обіймала його тривога. Вироювалася страшна думка. Вона зблискувала, як гостре лезо. Навіть околишні селяни не знають, де живе Брус Дорош, звідки про те довідалися турки або татари?

Відчуття близької небезпеки студенило серце. Йшов сторохко, готовий зустріти чужинців. Ось верба з п'ятьма зведеними вгору, немов у судомі, гілками — конарами, звідси до монастирища пролягає довга вузька галевина. Колись тут була дорога. Сліди повертали в той бік, губилися в траві. Лаврін зупинився. Ще жевріла надія, що хтось поїхав до монастирища. Тільки що йому треба біля порослих бур'янів каменів?

У цю мить почув тріск. Майже несамохіт ступив за вербу, за той її край, де од землі гнало пагіння. Серце стукало гулко, одлетіли геть всі думки, лишилась одна, котрою намагався

розірвати чорну запону невідомості. Цінькала вгорі синиця — десь тут було її гніздо, — й те цінькання билося об важку Лаврінову напругу, дзвеніло на ній, як далекий поклик на оголеній шаблі.

Спершу побачив тільки тіні. Принаймні так видалося. Згори падало призахідне проміння, переломлювалося в листі, змінювало обриси всіх предметів. А далі тіні немовби полетіли кудись убік, в листяній сутіні загострилися, виграницялися постаті коней і людей. Одна, друга, третя. Перша — якась незграбна. Щось обвисало з сідла в обидва боки.

І враз... Світ померк Лаврінові в очах. Ще не вхопив усе до кінця зором — бачив тільки чорнобородого турка на коні й перекинутий через коня сувій, а думкою, тривогами, серцем відгадав усе. Килія! Турки везуть Киліяну.

На мить думка розтеклася, а далі мислив гаряче, але розважливо. «Рятувати. Стрілити турка. Й другого... Їх троє... Троє... Слідів — шість?»

Пильнуочи, аби не зачепити яку галузку, дозирався вперед. Перший і третій — турки. Третій щось тримав перед грудьми. Неначе дитину. Він гойдав закутану в білий шмат руку, заколисував біль. Притримував її другою рукою. Очевидно, був поранений. Третій — не страшний. А другий...

Лаврінові обпекло груди. В очі бурхнула червона хвиля, він ледве йняв собі віри — другий був Марко, його товариш. Чий хрестик носить на шиї. Віддихнув важко, в серці закипів гнів, але не було коли розбиратися зі своїми думками та почуттями. Лаврін видобув із сагайдака стрілу. Ще встиг помітити — стріла важка, з широкими площиками. Точніший буде політ. Біле, як сніг, мабуть лебедине, пір'я на стрілі з одного боку забарвлене в червоне. Та стріла вже побувала в чиїхось грудях. Майнула думка — не влучити б у Киліяну. «Не влучу», — вже крайком мислі. Перехрест підпустив турків сажнів на десять. Уже бачив обличчя первого турка, ніби сплеснуте згори й знизу, чорне, в глибоких зморшках. Турок щось жував. Задирає угору голову, сипав потраву в рот. Мак чи просо.

Цілився в бороду туркові, трохи нижче, трохи лівіше, відтягував тятиву, пальцями почував її силу. Лет стріли був короткий, він навіть почув удар. Турок здивовано вирячив очі, вхопився руками за груди, хотів закричати, але в роті йому тільки зашипіло, по бороді потік з піною червоний мак, вершник гойднувся вперед, потім — назад, знову вперед і посунувся з коня. Глухо гупнуло тіло, кінь сахнувся, задом, крижами налазив на кущ, метнувся у другий бік, і Киліяна теж сповзла з сідла. Лежала на траві, розкинувши руки, і Лаврінові страх брийонув по серцю — нежива. Його думка мовби розщепилася на дві: одна летіла до Киліяни, друга штовхала ще по одну стрілу. З того й забарився. Турок з пораненою рукою утікав. Гнав коня через кущі, біла шматина метлялася, як птиця. Лаврін натягнув тятиву, хапав оком ціль і не міг ухопити. Врешті впіймав і в ту мить, коли опускав тятиву, послизнувся на мокрій приболотній траві. Мабуть, через те не влучив, а може, стріла по дорозі влучила в гілку й змінила напрям польоту. Сіра постать ще раз майнула між кущів, Лаврін пробіг кілька кроків і зупинився. Турок щез. Гойдалося віття, тріщало галуззя, панічно кричали над головою сороки. Кинувся до Киліяни, підвів голову, вона гойднулася, як нежива. Проте вуста горіли, вони були болісно розтулені, на них закарбувався жах.

Лаврін в непам'яті зчепив руки, підвів угору очі, шукаючи рятунку, й неначе крізь туман побачив Марка. Той сидів у сідлі, ноги його були зв'язані під животом коня сирицею.

Нараз почув такий знайомий, котрий видається незнайомим, голос:

— Вона жива. Турки вили їй щось у рота, щоб не кричала.

Туман сплив з — перед Лаврінових очей, тепер Марка бачив добре. На неголенім, майже квадратнім обличчі Ногайця проступали вилиці, губи пойнялися синявою, в очах стояли сірі риски. Дві сірі риски — дві зради. Обоє розуміли це. Дві зради. Надто страшна друга. Чим би не

була спонукана. Тяжким катуванням, неминучою смертю. Лаврін подумав, що через нього ледве не втратив навіки Киліяну. З нею втрачав світ.

Зараз він був суддею Маркові. Маркові, з яким разом ганялися за січовим пском Шайтаном. Спали в одному курені. Стояли на стінах Ладижина... Він не міг oddілити того Марка від цього. Душа квілила з болю. Й шматував її страх за Киліяну. Але той страх поволі відступав. Киліяна жива. Вона житиме! Він знайшов її!

І враз Лавріном опанувала радість, аж забув про все, що думав допіру. Киліяна жива! Вона скоро прокинеться. Він врятувався сам і врятував її. Та що там все на світі! Все склалося щасливо. Боже, гарно як... Марко... Дурний боягуз Марко! А може, він зовсім не винуватий? Може, його схопили на хуторі, куди він утік з Ладижина?..

Осліплений радістю, в ту мить прощав те, чого, либо нь, не прощало й залізо. Вихопив з піхов мертвого турка шаблю, перерізав сирицю, котрою були спутані Маркові ноги.

— Злазь, Марку.

Холодний скрип шаблі по сириці прокраяв у свідомості хідник для давнішої думки: «Турків було п'ятеро».

— Мурашківці мене повели силою, — похлинаючись гарячою слиною, забелькотів Марко. — Заткнули рота...

Лаврін перепинив його.

— Де решта? — показав на вбитого, що лежав у траві.

Марко зліз з коня, понуро дивився під ноги.

— Двох Дорош... Сохірем, третього окропом... дід — челядник.

— Як окропом? — запитав Лаврін, не випускаючи зі своєї руки Киліянині пальці. Вони були холодні, безживіні.

— Ніс бабі на золиво... Витяг з печі, ступив до дверей, а той саме на поріг.

— А Дорош, дід і баба? — запитав, хоч уже здогадався й так.

Порубали, — ледве шелеснув губами. Ті смерті теж лежали на його душі. Він пригадав усе й мимоволі зажмурився. Почував себе страждальцем, мучеником на цій землі. За віщо йому таке? Доля гралася ним, як кіт мишею. Одпускала, а тоді знову накривала кігтистою лапою. Пригадав, як порятувався від катівського меча, як повів на Брусів хутір зграю. Страх і далі не випускав з кігтів його душу. Він здогадувався, що, навіть передавши Киліяну в руки туркам, ледве чи порятується. Сподівався, що Брус зачує наїзд і зустріне їх кулями. Зброї в нього повна комора, він може вистинати із засідки всіх. Але ж Брус може стрілити і його? Не помилує він Марка й тоді, коли понищить турків. А не станеться так: Брус і Киліяна з челядниками сховаються в лісі? Тоді його звинуватять в облуді й віддадуть у руки катові. Краще вже, коли застануть всіх на хуторі.

Вони застали їх удома, й то зненацька. Навіть курти не зустріли їх гавкотом. Деся бігали в лісі, не почули кінського тупоту. Турки кинулися в двір, стрибали з коней через вір'є, четверо налетіли на Бруса, що саме виносив із хліва гній, двоє кинулись у хату. Одного Дорош Брус деменув важким дерев'яним сохірем у груди, вибив душу, другого з розмаху вдарив по голові, й сохір розлетівся на цурпалля. У запалі схопився рукою за голу шаблю, й пальці розсипались по траві. Турки одрубали йому голову, а тоді довго кремсали шаблями тіло, виміщаючи гнів і страх.

Киліяну схопили в світлиці. Всю худобу й свої коні зачинили в хліві, щоб забрати потім, — турків лишилося двоє, та й один з них поранений, боялися, що не справляться, посідали на Брусових коней і поїхали. Один он лежить під кущем з Лавріновою стрілою в грудях, а другий утік. Він швидко повернеться з підмогою. Треба втікати звідси.

Зненацька інша думка шпигає Маркові мозок. Втікати з Лавріном істати перед січовими

суддями? Чи тільки перед Перехрестом? Впости на коліна й молити, щоб не віддав його на пагубу, не розказував нікому нічого. Лаврін може й простити його. Адже — звитяжець! Одружиться на Кіліяні!.. Спливе хмара, вернеться на хутір.

Він подивився на Лавріна із ненавистю, сірі вогники в його очах розжеврілися до червоного. Лаврін, помітивши ті вогники, сприйняв їх по—іншому. Бо й сам думав про небезпеку.

— Треба поспішати. Турок може вискочити на дорогу й надибати своїх.

Він оглянувся, шукаючи коня. Сірий, в яблуках жеребець — Дорошів — попаски йшов до хутора. Лаврін ступив, щоб підняти повід, жеребець форкнув і побіг, але далі нагнувся до паші. Лаврін погнався за ним, жеребець знову труснув головою й одбіг сажнів на двадцять.

— Косю — косю — косю, — сердився й намагався улестити сірого Лаврін, — на ось, — удав, ніби несе щось у жмені. Жеребець скосив лазуреве око й бокаса пішов попід ліском. Ремінний повід зміїв у траві. Лаврін рвав траву, листя з дерев — жеребець не давався. Видно, мав норов, а може, його схарапудили чужинці. Врешті вже аж за монастирищем, майже біля хутора, Лаврінові вдалося перейняти його. Спересердя рвонув вудила, скочив у сідло й, низько пригнувшись, помчав до струмка. З розбігу кінь трохи не насکочив на мертвого турка, захropів, схарапудився, й Лаврін ледве вгамував його. В ту мить очі вхопили якусь порожнечу, мозок ще не осягнув її, але душу обвіяв страх. Перехрест оглянувся й з жахом побачив, що біля верби немає нікого. Ні Кіліяни, ні Марка, ні коня. Червоні й чорні іскри замерехтили перед очима, груди щось стисло, аж похилився з сідла. Ще раз обвів очима галевину: під кущем бересклету кособочився мертвий турок, за кілька кроків від нього в траві лежала шабля. Крізь листяний намет пробився червоний промінь, заграв кривавими одсвітами на близкучій криці клинка.

Султан сидів на коні, дивився, як його вої грабують місто. Сніжно — білий тюрбан одсвічував проти сонця самоцвітами. Хоч ладижинці винесли на шовковій подушці ключі й одчинили обидві брами, наказав брати місто шаблею. Турки й татари ввірвалися у беззбройне місто, розсипалися по вулицях. Обурені такою зловою підступністю, деякі міщани й козаки боронилися. Турки рубали збройних і беззбройних, шаблями робили мітки — значки на спинах (кожен свою), мчали далі. Декотрі козаки стрибали в Буг, але з протилежного берега кидалися кіньми в воду татари, хапали їх за чуби, тягли на пісок. У льохи, в яких ховалися жінки та діти, кидали солому, підпалювали; тих, хто рятувався втечею, підтинали стрілами.

Султан на поруйнування міста дав півдня. Завтра ранком воїни Магомета вирушать далі. Й уже потяглися чорні ключі турків з людськими головами в мішках, кидали голови на купу; паша, що сидів на барвистому килимку, платив по п'ять золотих за кожну. Полоном брали тільки молодих дівчат, їх, пов'язаних вервечками до палиць, гнали на гору, і тут, у прохолодній тіні беріз, султанський євнух зривав одежду, обмацуєвав холодно й діловито, водив руками по стегнах, по грудях, смикав за коси — одбирав: кращих — в Адріанополь, гірших — в улуси. Крики та зойки розбивалися об його серце, як морська піна о камінь.

Великий розшук учинили турки в місті по Анастасу Дмитрієву, але відшукати його не змогли. Двоє міщан, що бачили ротмістра останні, сказали на допиті, що Анастас перевдягнувся в селянське вбрання й видовбав собі схрон у валу. Поїхали туди, куди вказували міщани, справді, знайшли вимощену соломою нору, але Дмитрієва в ній не було. Візир лютував, наказав насипати в капшук та почепити перед шатром п'ятсот червонних, щоб віддати тому, хто принесе голову Анастаса. Вишитий білим квітом капшук гойдався на палиці до вечора, його зняли, аби ніхто не вкрав уночі.

Од міста прискакав хан, під'їхав до візира. Зійшли з коней, заплакали за звичаем, поцілувалися. Візир пов'язав голову хана коштовним шахським тюрбаном, але хан не прояснів од тої милості, був похмурий, злий. Його гнівило, що султан наказав рубати бранців: у Бахчисараї давно не мали нових рабів, а хто не знає, що нові раби — найкращі, ще не зіпсовані, не хитрі, сильні. Задля цього й пішов у похід, а не заради честолюбних султанових замірів.

— Яничарські шаблі вже обпилися крові, — показав він рукою на гору закривлених голів. — Воїни степу просять султана впустити їх у місто.

Мустафа зітхнув, розвів руками: падишах твердий у своїх повеліннях, до того ж він зараз гнівний. Хан дивився на візира невідпорним поглядом, в його змужених очах світилися хижі вогники. Візир вагався, кований і гнутий за довгі роки розум йому підказував: хановим проханням легковажити не можна. Й не лише через те, що найкращих бранців всі вельможі в Едірне і особисто він, візир, завжди мають з Бахчисарая. Хан може затамувати злобу й іншого разу не підняти орди в похід, відіпреться мором, голодом, падежем коней — знайде якусь одмову. Орда — це вітер, а вітру в покорі не втримаєш. Він воює в цих степах не перший рік, й здебільшого татарськими шаблями. А не підуть вони з ним — султан знову ж таки звинуватить його, Мустафу, то мусив іти до падишаха.

Падишах сидів на білому коні й мов заворожений дивився на трикляте місто, що палало з усіх чотирьох кінців. Навіть звідси, з горба, було чути, як тріщить черепиця й жахає вогонь, султан бачив розтріпаних червоних птиць, що злітали вгору, — в місті було немало будівель під солом'яними покрівлями, вогняні вихори несли кулі, — дим і чорний попіл слалися уподовж долини. Хижка посмішка оширила султанові зуби, візир ледве одважився потурбувати його.

— О великий падишах, — схилився темним лицем в низькому поклоні, — дозволь

прилинути своїм лицем до стремен твоїх.

Магомет невдоволено вигнув брови, ворухнув рукою, що лежала на золотій луці сідла.

Проте візир не встиг нічого сказати. В цю мить пролунав наглий тупіт, вершник мчав з гори прямісінько до султана, летів так швидко, що, здавалося, ось — ось покотиться шкеберть по схилу разом із конем. Той тупіт прокотився по перших візорових словах, сполохав їх. Так може дозволити собі мчати до султана гонець із найважливішою звісткою. Навіть Магомет повернув голову. Гонець підлетів, як птиця, скочив з коня, на крутих боках якого, надто попід попругами, повиступало мило, впав на коліна, хотів говорити — й не міг. Нахапався вітру чи перехопив йому подих страх. В куточках його рота запеклася червона слина.

Тремтячу рукою дістав з пазухи згорнутий у трубку папір, подав візорові.

— Що таке? — запитав султан, і по його білому, що лущилося од вітрів і спеки, обличчю майнула тінь.

Візир зламав печатку, розгорнув сувій. Пробіг перші рядки й поблід, папір застрибав у його руках.

— Аллах... Аллах... — прошепотів. — Шайтан Сірко розгромив нашу ескадру. Потопив усі кораблі. Він уже на Бузі, палить переправи.

Гонець лежав, чекаючи смерті. Її вже не відвернути ніякими силами світу. Знав про це, коли їхав сюди: виконував гірку волю Аллаха і вже передав йому свою душу. Вона з його живого тіла уже летіла в райські сади. На його витягнутій шиї конвульсивно пульсувала темна жилка. Тінь — тінь — тінь.

Але цього разу сталося несподіване. Султан не лютував, не наказав убити чорного вісника, а сидів на коні як потороча, дивився на темну цятку в небі. То був ворон, що непорушно завис над полем. По тому султан зійшов з коня й, обвівши мертвим поглядом палаюче місто, зсутулився, мовчки пішов у намет. Волік ноги, наче столітній дід.

Підмога, що на неї сподіався Магомет, не прийшла. Порубаних і постріляних турків зносило в Чорне море. В те саме море, на яке — так запевняли султана кизикерменські аги — й птах чужий не сяде, а не те що по ньому пропливуть козацькі човни. З усієї ескадри вцілів і втік у море лише один турецький вітрильник. Один!

З тим військом, яке лишилося, маючи на п'ятах запорозькі курені, що били, гамселили, клювали в потилицю, то наскаючи, то викочуючись у степи, султан не одважився йти на Київ. Опріч усього, почали бунтувати яничари. Вони погрожували мстою за смерть аги Гаси й вимагали відшкодування великою платою. Магомет Четвертий полишив військо й від'їхав у Фракію. Сердаром над військом залишався й далі візир Мустафа — паша, султан сподіався скласти на нього в Едірне всю провину за невдалий похід. Шовковий зашморг уже чекає на невдаху — сердара.

Султанове військо повернуло на захід і, вибравши ясир в Уманському та Ладижинському повітах хлопцями й дівчатами і тим задовольнивши свій афект, повертало від Умані через Волоську землю до Дунаю і далі потягло до своїх зміїних язвин на зимівлю. Так оповів про це літописець. І скінчив свою оповідь гіркими словами: «По такій плачевній і невіджалованій українській руїні і запустінні, відходячи од Умані додому, турчин повидирає і розорив міста тамтешні Тростянець, Бершадь, Маньківку, Тульчин, Полонне Мале й інших сім, яких не згадалося, а решта народу в містах і повітах тамтешніх, не зачеплених турчином, оглядаючись на свою недолю і ні від кого згоди, жодної милості і оборони собі не сподіваючись, а перестерігаючись щорічного ясуру людьми і дітьми, подібно до того, що сталося того літа, великими гуртами і таборами zo всіх повітів збирались і болісними серцями і слізотечними очима зі своїми чудовими тамтешніми селами і угіддями навічно попрощалися, як найшвидше на сю сторону Дніпра перебиралися».

Виплеканий у безсонні ночі султаном, великий похід скінчився безславно. Турецьке військо відступало у Фракію, орди кинулися грабувати Поділля, Брацлавщину, Волинь.

Для дніпрового правого берега наставав тяжкий час Великої Руїни.

«Вельможний мосціпане гетьмане тогобічний український малоросійський, Іване Самойловичу.

По кончині славнопам'ятного Богдана Хмельницького, доброго гетьмана нашого і ласкаво зичливого отчизні своїй малоросійській сина, коли почали наставати часті і непостійні гетьмани, та розкроєння (що ясно показується з договорів Андрусівських, року 1667 постановлених) через незичливії сусідніх монархів факції надвоє єдиної Малої Росії, отчизни нашої бідної, спершу на два гетьманства, почавши від Пушкаря Полтавського і від Сомка Переяславського, потім і на третє, через Ханенка Уманського гетьманство розділилися, і через міжусобиці постійні, за приводом їх, брані кровію братів наших достатньо очервонилися; тоді ми, Військо Низове Запорозьке, зараз перспективою розуму нашого здалеку побачили і пізнали, що наступає для отчизни нашої малоросійської занепад і всеконечне запустіння, що сталося з ласки вашої гетьманської і попередників ваших гетьманів тогобічних.

Поглядаючи здалеку на той близький занепад отчизни оком розуму нашого, ніколи не могли без жалю сердечного вкусити хліба і по трудах денних спокійно зажити відпочинку; оскільки безперестанно те муляло й долягало, що за незгодою і неприязнью гетьманів обох боків Дніпра доведеться нам пустельну й мертьву Малу Росію, матір нашу, повними сліз оглядати очима і бачити, як чудові житла батьків і прабатьків наших стають лігвіськом диких звірів. Тому, по силі нашій запобігаючи, либоń, до сьогобічних гетьманів листи наші військові засилали, і викривали, і радили, аби для загального добра отчизного всі незгоди і неприязні свої відкинули, залишалися в приязні і згоді з тогобічними гетьманами, попередниками вашими, і до ляських обманливих намов і обітниць зовсім не прихилялися; однак тії перестороги малий успіх мали, і, навпаки, чим далі, тим дужче між ними, гетьманами нашими, що сидять по обидва боки Дніпра, злоба і ворожнеча зростала, і через міжусобні їхні битви братію нашу до кореня витинали. І хоча всі оті колишні гетьмани вдавали себе щиро зичливими вітчизни нашої будівничими і оборонцями; однак таємно і безсовісно, з немалим отчизні ущербком і власного народу свого християнського вигубленням, для властолюбства власного і ненаситних афектів більше на свої лотоки води всяк із них забрати намагався, і доти таким неспасенним ремеслом свою дурив голову, поки її разом зі своїм урядом стратив, з немалим для отчизни лихом.

Не подивуй отож, ваша вельможність, на нас, Військо Низове Запорозьке, що по причині нинішнього розорення турчином Чигирина, Канева і всіх інших цьогобічних міст і сіл українських малоросійських довелося нам і тебе записати в реєстр нещиро зичливих отчизні нашій гетьманів; бо коли зважити, яку на слізнії ладижинців, уманців і інших міст і повітів тамошніх суплікації показав щирість і яку подав оборону від турецького нападу, то інакше не можна сказати про вашу милість, — милостивий пане, тільки так, як і вищезгадано. Оскільки з походу тодішнього військового і обіцяної ладижинцям і уманцям оборони, старанно назад од Лисянки повернувшись, замість своєї щирості запхнув дірку Мурашкою, єдиним братом нашим, добрим і відважним рицарем, котрий за здоровіє отчизни і Ладижина живіт там свій згубили, а сам, як журавель, що стоїть на купині, здалеку через Дніпро на Ладижин і Умань дивився, що там діятиметься, обгородився наметами для захисту свого, якби туди кулю яку вітром не занесло і тобі в розніжених перинах, як паві в краснопістрявім пір’ї, не зашкодила. Про нещирість вашу до Чигирина ми вже й не пишемо, це вже не тільки ми, Військо Низове Запорозьке, а й увесь світ великоросійський і малоросійський ясно бачать, і може бути, що через нещирість і незичливість вашу з князем Ромодановським мусив Чигирин із іншими містами і селами українськими од турчина пропасти і кінчити навік неоплаканим запустінням з

величезним крові християнської пролиттям і щирих братів наших вигубленням; та яка там могла бути до Чигирина ваша приязнь, коли давно до нього злоба більшу мала силу... Що тобі до сторони цієї запустілої? Якого собі з неї сподіваєшся пожитку і збагачення? Розглянься... Так, власний ти є погубитель... сьогодічної України... А з часом, через розумне посередництво, могла б і вся цьогодічна Україна од влади турецької і без такого кровопролиття (під високу руку монарха православного) з Дорошенком прихилитися і з тобою разом єдиного пастиря знати, але ти так озлобився на Дорошенка і на всю Україну цьогодічну, що й трохи не хотів почекати такого щасливого часу. Отож і дочекався крайнього упадку і запустіння отчизни нашої! І вже тепер пісеньки, Дорошенку зложені, суть і тебе стосовні, бо ж за тебе, Самойленка — гетьмана, врешту пуста сьогодічна Україна стала, за що сам перед усевидящим богом відповідати будеш. Один чоловік, князя Ромодановського син, розумові твоєму видався кращим, аніж тисяча братів наших, християн православних великоросійських і малоросійських, за недбалством твоїм, на погубу басурманам без допомоги від тебе належної, в Чигирині, Каневі та в інших місцях залишених. Хто тут сліпоті розуму твого не здивується? Хто тільки, жорстокосердя твоє побачивши, може до тебе прихилитися з приязню і зичливістю? І якщо єдиного праведного Авеля кров волала од землі до Бога про помсту Каїнові, то що гадаєш, скількох і скількох братів наших, православних християн, пролитая по твоїй причині кров не буде на тебе скаржитися і в Господа — Творця свого, судії праведного, просити справедливості? Відай напевне, що незабаром спіткає тебе, об чім не мислиш: за кров братів наших власною своєю або чад своїх заплатиш кров'ю, за погублення багатьох братів наших на дім твій найде пагуба; багатства твої, котрі зібрали і які зібрали мислиш, в день гніву божого не допоможуть тобі, бо тільки правда заступає мужа од смерті, вони дістануться тим, хто й не клопотався, щоб їх зібрati, а ти всього того будеш позбавлений; і як по твоїй вині віtzична наша малоросійська сьогодічна стала спорожніла, так розквітлий дім твій стане порожній і в житлах твоїх живущого не буде; якою мірою міряв, такою й тобі буде одміряно, за належним словом євангельським. І, нарешті, замість благополуччя, віншуємо тобі, з жалю сердечного нинішнього і крайнього упаду України, отчизни нашої малоросійської сьогодічної, бажаючи, аби, дивлячись на той упадок, ти схаменувся і, остерігаючись упадку власного, пошукав для вічного життя і добра милості Божої, яка щиро подається всім, чого і собі щиро зичимо.

Залишаємося вашої велиможності зичливі приятелі і брати, Іван Сірко, отаман кошовий, зі всім товариством Війська Низового Запорозького» [\[11\]](#)

# Розділ тринадцятий

## Із записів Дорофія Ружі

Моя путь прослалася на Батурина. Бо де ще більше дізнаю правди, де глибше сягну істини, як не в гетьманській столиці. Гетьман — найбільший чоловік краю нашого, отож і правда там найбільша. А довкола нього скупилися інші достойні і вчені люди, походжу і я хоч зокола, послухаю слова мудрого й чогось навчуся сам.

Щойно по всьому південному краю пройшло велике збурення: цар турецький у величезній силі йшов на нас, і сталися там утарчки великі, гетьман Самойлович та князь Ромодановський виступили насупроти нього, й супостат скурав міста Ладижин, Умань, Тростянець, Тульчин, похапав жінок та малії діти, але змушений був відступити, бо запорожці чинили проти нього всілякі контраверсії: кораблі турецькі потопили й дороги перетяли. Гетьман видав універсал, у якому писано, що отримали перемогу над басурманом велику, але в тому універсалі про запорожців сказано незичливо, й те мені незрозуміло, як також і те, чому діяли не єдинокупно, чому поміж гетьманом і кошем Запорозьким немає спілки, адже це на лихо всім нам. Сподіваюся, мені розвидниться в Батурина.

Дорогою трапився мені попутник, миршавенький чоловічок з підлизаним, недавно підголеним чубом і з розумними, але мовби зляканими очима. Познайомилися з ним на постії і далі йшли разом. Попутника звати Педъко, він мовчазний, і мова його не селянська, хоч він і каже, що селянин з Батурина.

Ночували в комірчині при корчмі, і вночі Педъко почав просити мене бути боярином на його весіллі й вінець тримати. Дивне прохання, дивне весілля, якщо боярина шукають в дорозі, одначе він так упрохував, що відмовити було ніяк, і я погодився. Вінчався Педъко рано — вранці в хутірській церквиці під Батурином, з Педъкової сторони вінця тримав я, з боку молодої — худа висока дівуля із сизим, неначе в п'яниці, носом. Та й молода не така вже молода. Їй років тридцять, натоптувата, тілиста, з лицем камінним, сердитим. Старий неохайній піп повінчав швидко, й ми поїхали до молодої, куди Педъко приставав у прийми. Педъків тесть — колишній збирач податків при гетьманові, та чи то він прокрався, чи новий гетьман хотів мати й нових збирачів податків, його було вигнано, а добро забрав гетьман яко шкодуюча сторона. Лишили тільки хату, велику, на п'ять кімнат, але вона зветшала, стіни пообвалювалися, й дах протікав. У тій хаті й відгуляли якесь нишкове, потайне весілля, бо було тільки кілько родичів зі сторони молодої, а від молодого й далі один я.

Наступного дня Педъка схопила варта й закинула до цюпи біля брами. Мене покликали як свідка, й двоє суддів розпитували, що я знаю про Педъкове весілля, і я чистосердечно розказав усе. Мені йняли віри й не йняли, бо відпустили, але наказали, щоб нікуди з Батурина не йшов. А я й не збирається нікуди йти. Впродовж трьох тижнів мене викликали ще кілька разів, вже до архієпископської консисторії, не били й не погрожували, а я розказував те саме. Аж тоді дізнався, що Педъко — Педъко віднедавна, а до того — Версонофій, монах Онуфріївського монастиря, який сану позбувся й саморозстрігся. Педъко пояснив: розстрігся через те, що покохав. Але консисторіальний суд твердив, що він учинив гріх — покохав у сані чернечім.

Педъка я навідав двічі, носив йому їсти, він сидів у підземеллі у вузькій камінній цюпі. В сусідній цюпі сидів на ланцюгу ще молодий, зарослий до самих очей чорним волоссям в'язень, двері його в'язничного льоху були розчинені, і я зайдов, бо дуже уважно й осмислено дивився на мене той чоловік. Я погайдав ланцюг і запитав, за віщо він сидить, і він відповів:

— За правду.

— А що, — сказав я, — правда живе тільки на цепу?

— Тільки, — переконано відказав в'язень. — Якщо вона зустрічається з кривдою.

Я хотів запитати, де саме і в яких шатах він бачив кривду, але нагодився наглядач і grimнув на мене, щоб ішов геть, якщо не хочу сам опинитися в залізі. Я пішов до Педъка. З ним розмовляв довго. Педъко не розкаювався в содіяному й страху не виказував.

— Ігумен моого монастиря лихий і неприступний, та й ієромонах, якому слугував, не кращий, мав би служити Богові, а слугував зловорожцям. Не прожив я, Дорофію, а проплазував, але більше не можу й не хочу. Бог бачив муки мої, бачить і мою щирість. Світ — це любов, і Бог за любов не карає, а те, що я покохав у сані, в тому не моя вина. Чернечого закону я не порушив, бо одружився вже після розстригу.

Я засумнівався в Педъковій любові, може, через те, що вельми негарною є його дружина і говорив Педъко про Бога та любов зі злістю в голосі. Може, він похитнувся в вірі? Засумнівався? Але яке мені до того діло.

Ще Педъко сказав, що не визнає суду консисторійного, бо не є монахом, а вимагатиме суду світського. (Я подумав: вимагатиме через те, що світський суд не такий строгий, та й судитиме того, хто прийшов до нього, а не втік від нього). Педъко говорив твердо, і був цей невеличкий чоловічок непохитний у своїх словах і ділах. Я дивувався силі духу і впертості монаха. Адже за таке може покарати не тільки влада, а й Бог. Я подумав, що Педъко відстоює не свою любов, а себе, своє право на вільний вибір, на життя. Я мимоволі пройнявся повагою до нього й подумав, що людина творить себе сама. Миршавий монашок виявився велетнем духу, а його тесть, який колись ходив з шаблею під рукою самого Богуна, — нікчемним патякалом, калатайлом, від колишнього воїна лишилася тільки наповнена славолюбством і пихою шабатурка. Дивні діла твої, Господи, дивні переміни ти твориш у людях.

Педъко таки домігся, що його судив суд світський, а коли судді, не маючи подібного вчинку на пам'яті, звернулися до Литовського статусу, рішуче заперечив, сказав, що в нас Литви давно немає і тим законам він не підвладний. Судді трохи розгубилися, а потім присудили Педъка до п'ятдесяти київ, але одруження його визнали законним. Бито Педъка без усердя, й він вижив, вернувшись веселий і навіть хвацький.

Впродовж усього цього часу я жив у Педъкового тестя Никодима Тирлика, який намовляв мене одкрити в його хаті канцелярію по переписуванню паперів. Мовляв, чоловік ти грамотний і Педъко також знає грамоту, знайдете собі по підпомічникові, а він, Тирлик, прийматиме прохачів і вестиме всі обрахунки. Никодимові Тирлику кортіли не стільки прибути, а якийсь уряд, бодай маленький, але таки уряд. Є люди, які вважають, що створені тільки урядувати, а не робити роботу. Через те він занехаяв і господарство, й жив заробітками жінки та дочки, які пряли та вишивали. І все розказував про те, як був збирачем податків, яку мав владу та силу, як його боялися й шанували. Боялися — це так, а шанували — не вірю. У народі шанують тих, хто робить добро чи хоч намагається його зробити, а тих, хто владарює, — бояться. Он мене грубо прогнав наглядач тюрми, я його забоявся, але шани до нього не почував і на крихту. Через те мене кортить довідатися, чи шанують гетьмана. На дрібніших державців я вже надивився достатньо. Смисл їхнього життя розгадати неважко: найстися, напитися, переспати з гарною челядницею й ні гич більше. Мали б показувати приклад благостині меншим, і тоді ті пішли б за ними, а виходить навпаки. Якщо ти живеш не по закону, якщо хочеш пожаковати, де тільки можна, то чим гірший я? Обіцяють іншим Царство Небесне, а самі гребуть під себе.

Гетьман, либо нь, не такий. Сам він з сану духовного, знає слова апостольські, то має іти вказаною ними стежкою. Спробую пройти за ним думкою.

Однака спіtkнувся на першому кроці. Довідатися щось про гетьмана непросто, бо про нього

люди не говорять або говорять ухильно, так само було в Москві: люди підлі, залякані вихваляють царя на всі заставки, люди чесні воліють мовчати. Шлях до влади — через нетрі, через хитрощі й обман, через обмови та ніж, тому то всі, хто досягнув влади, люди погані. Вони щодня, щогодини обманюють Бога і близькіх своїх, а декотрі й самі себе, якщо можна видобути з того користь. Я не знаю, як бути; адже без влади в світі жити не можна, а вона завжди неправедна. Я вже набачився, начувся. Розпочинається вона завше мовби з надією, а потім на тому виростає трава. Вона виростає на всьому: на дружбі, на любові, на минулому. Це мудрості Сьорби, лихі мудрості, сам я ще не знаю, що таке любов, та й дружба також.

І ось мені мовби прослалося на дружбу: познайомився з хорошим парубком, Жданом Гуком, з його братом Митрофаном ми разом навчалися в колегіумі. Він служить у гетьманському замку свічкогасом. У той замок зась зайти будь — кому: там пильна сторожа, вона стоїть не тільки при брамі, а й у саду, і в кількох місцях двору. До двору, заказано заходити з ціпками, навіть архімандрит оддає за ворітми патерицю, ніхто не сідає в присутності гетьмана, а шапки скидають усі, навіть духовні отці. Ждан хотів замовити за мене слово, аби мене взяли до гетьманської канцелярії, але я відмовився. Не для того я лишав одну службу, щоб запрягатися в іншу. Поживу трохи в Батурині й піду. Дорога невідступно кличе мене. Тільки так я знайду свободу. Бо хоч мене раніше надто ніхто не утискав, я втомився щоденно вклонятися одним і тим же людям, ходити тією самою стежкою, навіть, прости Господи, щоденно молитись до тієї самої ікони.

Люди хоч чимось пов'язані між собою навіки. Ні ті, які підкоряють, ні ті, які підкоряються, не вільні. Ті, які підкоряють, либо ні, вільні ще менше. Вони залежать від звичаїв, бояться підпомічників, аби ті нишком не прокралися з ножем до покоїв або не вихопили посадного стільця з — під укоханої сідниці, дужче, ніж люди прості, бояться хвороб, адже багато втрачають, вони живуть у страсі й лютості за те, що, маючи все, такі ж смертні та полохливі, як інші. Ні, то не свобода. Мабуть, і в мандрівчанина немає повної волі, однаке там я зустрічатиму людей усіляких, я незалежний від них, зможу піти з того місця, де мені погано, в будь — яку мить. Можливо, я натомлюся й мені захочеться надовго осісти біля якоїсь левади, над якоюсь річкою, але те буде не скоро.

Звичайно, нічого того Жданові я не сказав. Нащо каламутити нелукаву душу! Чесний хлопець Ждан і щирий, диво, як не пощербилася ця сирітська душа, адже була кочена долею й нехтувана всіма. Виходить, є на землі люди, а якщо є люди, то є й правда. Натерпівся ж він багато, нехай поживе в спокої та ситості хоч трохи. Він ще вельми чистий і знає про світ дуже мало, розум його не скalamучений хмарними думками. Я ж неясно почиваю, що пізнання ховає небезпеку, небезпеку безпосередньо для мене, щось мене й застерігає, мовби шепоче мені: прийми запрошення, лишайся тут, під охороною всевладної руки, або й вернися на старе місце, й проживеш у несуєтності та спокої, як живе отець Єпіфаній, і зійде на тебе Боже благословення, а там, попереду, ти можеш занапастити не тільки тіло, а й душу. А я не знаю, для такого життя ти створив її чи ні? Так, я боюся того, що чигає попереду. Я не такий вже наївний і знаю, що світ — це зло, це небезпека, це наруга; що б ти не зробив, усе обернеться проти тебе, або супроти твого тіла, або супроти душі. Де ж мені знайти сили, щоб відмовитись від того, до чого спонукаю себе! Таких сил немає. Світ втягує мене, неначе велетенська лійка, неначе вир, з якого, пустившись за течією, можна виплисти, але більше можливостей загинути. Я неясно, якимись спохвадами в душі і в тілі відчуваю небезпеку, котра чигає попереду, а вона завжди підстерігає подорожнього, — в цьому вже встиг пересвідчитись, — вона скрізь, але я не можу й відступитися, бо отакий я не буду потрібний сам собі.

Гетьмана бачив лише один раз: стояв на наплавному мосту через Сейм, він їхав у відкритій кареті й був ясний та усміхнений. Але на самому виїзді трапився йому назустріч піп на простих

колесах, попів кучер скочив з возика й тримав коня за гнуздечку, піп також зліз із воза й стояв, схиливши голову в поклоні; я побачив, як одмінився на обличчі гетьман, як він нахмурився, і я зрозумів чому. Зрозумів і осудив. Є поговір, що стріча з попом не віщує добра, але ж ти сам попович, мусив би мати ті притчі за марноту й не зважати на них.

Іншого разу був я пристав до натовпу, який ішов до замкової брами, сподівався пройти в двір, але досередини нас не пустили. Я не знат, хто ті люди, чого туди йдуть, довідався про те пізніше, але не пошкодував, хоч могли ті походеньки скластися для мене великим лихом. Ті люди — селяни з Ліщинівки, де гетьманів маєток, вони прийшли скаржитись, що надто їх притискає управитель, ще й велить називати паном. Не паном добродієм, не паном управителем, а таки паном. Поки були за ляхів, Івашко Брюховецький велів називати себе паном. Продався він боярам і панам за князівство та боярство, й понаставали в багатьох містах гарнізони, і настали великі утиски, й настала колотнеча, й повстали люди проти Івана Брюховецького, бояр та старшин, які підспівували йому. Тільки негідник, тільки запроданець, аби доскочiti собі ласки в можновладних покровителів, запродує свій народ. Він його не боїться й не поважає його, бо поважає тільки силу, йому здається: чим більше потне своїх, обдере й прилякає, тим більше догоdit своїм покровителям. Та так воно і є. «Тепер ось сини твої, гетьмане, величають себе панами, а ми ж стільки літ при князеві шаблями махали й післянього, щоби панів не було».

До двору впустили кількох, найшанованіших, вони вийшли звідти за годину дзигареву якісі пом'яті, спантеличені, швидко почимчикували од замку, нічого не пояснивші решті сільчан. Що там у замку було, бито їх, чи лякано, чи обіцяно щось, але були вони на себе не схожі, здавалося, поміняли там, за брамою, одних людей на інших. Один, вже досугий, сливе дід, ішов без шапки, забув він її чи згубив, і руку тримав на голові.

Й тепер ми сидимо в корчмі з Жданом, намагаємося розжувати ту подію, й не знаємо як. Ждан теж на той час не був у замку. Ми сидимо біля дверей, частуємося лише березовим соком з медом, і батуринці поглядають на нас скоса — непитущі люди завжди непевні. Чомусь усі мають непитущих людей за підступних, підбурювачів, післуховувачів, надто не любить таких влада, вона вважає: якщо чубата голова не п'є, значить, думає. Либонь, так воно й є.

— Кажуть, сини гетьманські беруть великі стації, і гетьман також, ще й затягує людей кормлінням. І буцім має він пиху велику й до вітру їздить у кареті...

Ждан опускає горіхові очі.

— Служу я в нього, — виправдовується, і мені чомусь приємне таке його виправдання. Значить, совісний чоловік. — І знаю я дуже мало. До мене він приязний...

— Чи до всіх такий, як до тебе?

— Не відаю, — чогось шаріється Ждан. — Тобто, не до всіх. А можна бути приязним усім?

Цим запитанням спантеличив мене.

— Та й не в приязні справа. Є тут у нас два осавули. Один свариться, кричить на тих, хто прийшов шукати правди, вибанітує так, що й рубчика сухого не лишиться. А потім допоможе. А другий слухає уважно, ще й головою похитує, руки пухкенькі тримає на животі, і ходять до нього до третіх вініків, а він усе слухає та головою похитує, обіцяє. Бо й не можна бути добрим суспіль до всіх.

— «Будь для слуг своїх таким, яким хочеш, щоб був для тебе владика. Не покладай на пахарів роботи над їх сили, не гнівай їх, щоб голосіння їх і зітхання не дійшли до Господа. Нехай вони мають справедливий поділ в роботі й данині. Лучче набути мало користі з правдою, як багато з неправдою. Дивись, як тяжко добувають вони для себе свої потреби: ті виправляються в далеку дорогу суходолом і морем, добувають собі достатки довгою розлукою з домом, інші двигають ярмо щоденного терпіння, в тяжких пахарських роботах збирають земні

плоди й поціновують найменше зернятко».

— Це з писанія? — запитує Ждан.

— Ні, це з учителя моого Єпіфанія.

— І ти можеш запам'ятати стільки?

Я усміхаюся:

— Для цього кебети не треба багато. Її треба, щоб таке написати.

— І ти покинув його й пішов? — дивується Ждан.

— Покинув, бо хочу більшої правди. Земної. Промовляють усі красно, повчаютъ мудро.

Щоправда, не скажу поганого про свого вчителя: сам він також живе правою. Але правда його книжна. Нею можуть жити одиці. А люд наш увесь?..

— Отой ратай?

— Так. Для чого живуть вони?..

— То Божа справа.

— І Божа, й наша. Народ б'ється — б'ється...

— І лишається в нужді і в темноті.

— А всі інші народи? Наш гірший чи кращий? Тоді чого йому судилася така доля? Чому не може зітхнути на повні груди?

— Усілякий він, — понуро кидає Ждан і одразу підводить голову. — Але є серед них кращі. Є лицарі справжні, вони там. — І махнув рукою.

— Не вимахуй руками, бо на нас оглядаються. Де — там?

— За порогами. У мене там брат рідний писарем служить. У самого кошового Сірка.

— Хто такий Сірко?

— Не знаєш?

— Знаю. Розкажи більше.

— Лицар на всю Україну. Нею однією болить його серце, їй одній служить. Був би паном великим, якби захотів.

— Чого ж не йдеш туди? — запитую.

Ждан червоніє.

— Бо я... збираюся одружуватись. Є в мене на мислі дівчина.

Я мовчу, думаю.

— Отож — то й воно... Дівчина, жона, діти... Без них і воля не воля. А може, я й помиляюся. Покажеш мені свою дівчину?

— Покажу. Післязавтра. В суботу. Вона така... — зчеплює пальці й закочує очі під лоба.

Одначе побачити Жданову наречену мені не довелося. Коли я вернувся в хату до Тирлика, Педъко сказав, що до мене приходили. Я вельми здивувався й запитав, хто.

— Він сказав, що привіз поклін від Дем'яна Дем'яновича й навідається завтра.

Подивування, тривога пронизали моє серце двома горючими стрілами. Проте великого страху я не відчував. Навпаки, утверджився в тому, що піддаватися не можна. Інакше залишуся в тенетах до смерті, втрачу свободу, себе самого.

Одначе навіщо я їм? Невже їм не вистачає таємних опричників, яких мають? Мабуть, не вистачає. Їх завжди намагаються навербувати якомога більше. Особливо дорогі опричники з чужих. Відають, що маю хорошу пам'ять, грамотний, отже зможу багато запам'ятати. А може, водночас доросту до значної посади, тоді моя іудина служба матиме ціну подвійну. Щодо служби помиляються також. Як помиляються щодо мене взагалі. Отож гаятися не можна. В путь! Шкода тільки, що я сам, один, нема на кого обіпертися. В світі одному й легше, і важче. Подвійно легше з другом вірним і щирим, подвійно важче з лукавим і боягузливим.

Я прочитав у думці молитву й попросив Господа, щоб врятував мене од лютих нeronів і

їхніх сікофантів. Молитва моя, вірю, до Бога дійшла. Але я знаю, що мушу й сам не сидіти склавши руки, інакше Божа поміч може й не знайти мене: Бог не любить людей некмітливих і лінивих. Я склав свої сакви, які вже значно схудли, й смерком вийшов з міста полтавською дорогою.

# **Розділ чотирнадцятий**

Маленькі слюдяні віконця в золочених рамах були відчинені, шовкові фіраночки відтулені, жовтий вітер з жовтого поля залітив просто до карети, солодко студив гетьманові ледь прибиті сивиною вуса. Ситі коні бігли прудко (гетьман любив, щоб коні були гладкі), карета — добра, нова, з позолотою і різьбою, на залізному ходу, однак вельми вибоїста дорога з Чернігова до Седнева гетьмана так загищала, що мусив наказати статечному, в білій свиті і сивій шапці форейторові повернути з дороги в лісок. Свічкар Ждан Гук повигрібав під дубом з трави жолуді і дрібне паліччя, інший челядник розстелив ведмежу шкуру, й кривоногий кухарчук (за каретою їхав маленький обозець в п'ять підвід) покраяв велику диню. Гетьман дуже любив дині. Дубівка пахла медом і дозрілим літом. Самойлович узяв одну скибку й сказав писареві, аби той читав листа. Старий, хитрий і мудрий писар читав тихо, декотрі місця перебігав скоромовкою, розводячи при тому руками — однією з листом, другою — порожньою, мовляв, це не має ваги. Насправді ж перебубнював місця, недишкетні для гетьмана. І стояв боком до гетьмана: Самойлович не любить, коли дивляться, як він єсть, — «заглядають у рота». Він і в маєтку обідає сам, рідко коли допускає навіть когось із старшин.

Самойлович схитував головою. Сьогодні його майже не дратували запорозькі гаки — та й не мусили дратувати, вертався з Чернігова, з прощі, де архієпископ Лазар Баранович відпустив усі гріхи, содіяні й несодіяні, — кидали запорожці навздогін шапкою.

Обачність і розважливість стали гетьманові в пригоді й цього разу. Послухався б царського указу, пішов під Ладижин, поклав би там своє військо — і той же цар затуманів би до нього немилістю. А можна ж було не тільки військо згубити, а й власну голову. А так усе оббулося. Турчин повернувся за море, цар оголосив гетьману через стольника князя Волконського подяку, запорожці знекровіли і обшарпалися ще дужче. Царю ж він дододив вельми й недорогим коштом. Аби вернути забраний Лжесимеоном спокій (спершу сам поятрив, написавши, що Сірко тримає у себе самозванця — разінця і хоче йти на ті ж міста, котрі руйнували злодій і боговідступник Стенька), зачинив у ґратованому льосі двоє запорозьких посольств: Ярему Квашу, Грицька Оглоблю, Процика Золотаря, Тоцького Трохима, писаря Перепелицу і багатьох інших значкових товаришів, кого вдалося нахапати. А це наказав завдати в фортецю Сіркових зятів та жінку й одписати на казну їхні маєтності. На те цар величчя не дав, але, Самойловичу доповіли його оплачені вуха й очі в Москві, всіма іншими клопотами цар Олексій був задоволений. Полищений у Січі наказним Брекало побрикався та й змушеній був видати Лжесимеона любісінсько в руки Самойловичу. В столицю самозванця привезли в залізний, кованій гетьманськими ковалями клітці. Псяюха ж Сірко має вигоду зі своїх походів: Магомета не досяг, Симеона втратив. Голоштаньком був, голоштаньком і зостався. Й скликає до себе знову всіх голоштаньків. По гетьманських полках і зараз нишком читають його листи, аби йшли козаки на Низ, де, мовляв, може, й не в'їжно, зате воля гуляє з шаблею й ніхто ні перед ким шапки не скидає. Попусти їй, то вона гулятиме, і нікому буде поле орати та махати ціпом. Січовики звинувачують його в розорі правобічного українського краю. Обзывають незичливцем, потурнаком, сліпцем. Щоб послухався їх, то, може, й справді лежав би досі з порожніми очницями. Заклинають на втрату маєтностей, влади й родинного спокою. Хочуть нажахати, розтрісти, зварювати. Ні, він не пустить у душу тієї іді. Не діждуть січові гультяї, аби отруїв їхньою трутізною серце. Звичайно, йти з ними в повний розруб не можна. Простолюд і військо осудять його. Та й небезпечно ставати із Запорожжям у відверто ворожі стосунки. То зграя. Їх треба виловлювати по одному. Обкласти з усіх боків лігвисько, розставити капкани. Й душити, душити... А було, було... Колись і сам марив Запорожжям. Затуманили голову дурні сліпці з

бандурами. Тъху на вас, сліпі очима і розумом. Тъху на тебе, Великий Луже! Ті сліпці й нині виспівують про волю. Про ті дні, коли гуляла вона з оголеною шаблею по Україні, стинала панські голови, підпалювала фільварки. Про Хмельницького співають. І ще довго співатимуть. Хміль вступив у голови і ось вже двадцять літ макітрить їх. Хмелевим ім'ям голота борониться од старшини, лякає її ним, пророкує нового Хмеля. А вже ж і того досить. Дух Хмельницького витає над правим і над лівим дніпровими берегами, іноді варто комусь назвати це ім'я — і вже задзвеніли шаблі, забліскотіли коси та вила. Не хоче голота коритися, не хоче. Свого часу Самойлович і собі набрав у груди того своєвольного духу. Та й випустив потихеньку. Цур йому. Тепер знає, що це таке. А посполитії марять новою Хмельниччиною. Ледве попусти — забудуть послух, випустять з рук чепіги, потягнуться до шаблі.

Не потягнутися. Не допустить!

У серці набрякала похмura злоба, гетьман відчув те, притлумив думку, перехрестився. Боявся, що розвістється благодать, котра зійшла на душу в соборній церкві у Чернігові. Хотів довезти її до Батурина. Самойлович любив урочисті церковні відправи, запах ладану, високу соборну тишу. Вони вертали його до дитинства, в край радості та солодких мрій. Він ріс щирою та побожною дитиною, йому й зараз у пам'яті вечори перед сповіддю, коли ставало страшно до запаморочення, коли холод обвів голову й ворувався чуб. Щоразу йшов на сповідь немов на Голгофу. Виходив звідти оновлений, сльози обливали душу, хотілося зробити щось хороше, принести комусь радість. Благодать, яка зійшла на душу нині, була інша. Тієї, колишньої, досягти не вдавалося. Раніше, кілька років тому, він міг замружитись і приклікати її. Тільки треба було пригадати щось певне, якусь рисочку, якийсь момент — хто стояв позаду, коли виходив із церкви, коли подавав старцям, де зустрів сусідську дівчину Василину і що вона сказала. Тоді відчував не тільки ту, колишню, благодать, а й мовби вишивав щось звідти, з тих днів, і клав у душу. З роками все те притерлося. Може, що часто користав з того? А може, надто багато розмірковував, дивився на себе колишнього й теперішнього збоку. Він не величався собою нинішнім. Не раз помічав власну буркітливість — на радах, за столом, навіть у церкві на сповіді, обіцяв собі бути стриманішим, як те й годиться гетьману, а минав час — забувався знову. Помічав і дріб'язкову суєтність, намагання повчати всіх довкола себе. В молодості тіло живе мовби само по собі, власними втіхами, воно прагне руху, боротьби, на старість нічого того не лишається. На старість нагору вилазить пихате й бундючне «я»: «Я сказав», «Я вирішив», «Я знаю». Ті слова як осіннє листя — без віри, без певності. Це було як наслання. Він гнуздав те «я» щосили. Не міг не поцінувати й власної обережності, уміння обрати певнішу стежку. Змалечку замірився на високе. І от — досяг. Тепер перед ним хиляться полки. Над ним нема нікого в усьому краї. Й хто справді може дорівняти до нього розумом, умінням виважити події, вичекати? Завжди і всюди треба приходити вчасно. В тому сенс життя. Вчасно. Він це осягнув давно. І прийшов. «Я бачу їх усіх наскрізь. Я тримаю їх у кулаці. Бо я мудріший».

Гетьман усміхнувся. Пробіг пальцями по невеликих густих вусах, струсив з них жовте блискуче насіння. Він всміхався власним споминам, думкам. Але вузьке, ніби стесане назад чоло, од якого швидко, по — осінньому одступало волосся, лишалося набриженим, і очі дивилися не на осяяну сонцем дорогу, не на розлогий кущ калини, а кудись назад, углиб, і маленькі, відстовбурчені вуха теж, здавалося, дослухались до чогось позаду. Челядник приніс маленьке дубове фарбоване барильце, одіткнув чопочок. Мускусним, пахучим милом гетьман вимив руки, плеснув водою в обличчя, відчув себе бадьюріше. Однаке похмурого настрою змити до кінця не зміг. Запорозькі гаки таки ввійшли під ребра.

Вони сиділи на березі Сейму, на перевернутому дном новенькому човні, проконопаченому, але ще не просмоленому. Під ногами валялися стружки, зелений щирець був витоптаний, далі, аж до води, білів пісок; у цьому місці Сейм розливався на два потоки, посередині вже намив острівець, торував собі шлях по той бік острівця, а по цей бік течія ліниво горнулася до берега, незабаром вона упокориться зовсім, тут буде стариця. «Так завжди, — думав Митрофан Гук, — щось занепаде, а щось народжується, одні струмені гаснуть, інші набирають сили, і дуже важливо наперед угадати ту суть. Бо можна помчати далі, а можна й залишитися на стариці».

Підписар січовий Митрофан Гук приїхав з малим посольством у гетьманську столицю й оце зустрівся зі своїм молодшим братом Жданом. Їхні життєві дороги розбіглися давно, ще відтоді, як чума забрала батька, а мати померла з горя й вони залишилися сиротами та пішли в світ; доля була до них ласкова, не згладила зі світу, не позакочувала їх, як горошини, в темні щілинини життя, обое виходили в люди: старший, Митрофан, уже був січовим підписарем, ходив під рукою самого Яковлєва, Ждан світив і гасив свічки в гетьманських покоях та тримав гетьманську свічку в церкві і теж потроху вчився писарської грамоти. Брати були не схожі між собою: Митрофан — білолицій, чорновусий, ставний, дженджуристий, можна сказати, січовий ферт, просто — таки красень (тільки зелені очі — одне темніше, друге свіtlіше — трохи псували ту красу, а може, робили її загадковішою, таємничішою, дівчата під тим поглядом ніяковіли і розгублювалися); Ждан — високий, як жердина, довгоший, прищуватий, маслакуватий, ще й вирлоокий, негарний на взір, зате чуприна буйна, ще й кучерями. Він і головою крутив, як гусак, тоді на довгій шиї випиналися вузлуваті жили. Приглянувшись пильно, можна було вловити в братах глибоко приховану схожість: однаковий розліт брів, однаковий прищур очей, ще й по малесенькій родимій цяточці при лівому вусі. Брати не відчували один до одного сердечної приязні — просто були байдужі, бо й не знали один одного, донедавна не родичалися, оце чи не вперше Митрофан прихилив до свого плеча Ждана, пообідали в корчмі й пішли понад берегом.

Митрофан раз по раз непримітно зиркав на брата, мовби вивіряв його, мовби виважував щось у мислі. А Ждан хоч і не дивився на Митрофана, але теж думав про нього, його очі дивно мінилися, здавалося, в глибині їхній вихрила метелиця чи й завія. То була завія заздрості до брата — запорожця, маленькі гордощі, тоненький, ніжний пагонець любові почав проростати в ньому. Такий у нього гарний, такий вчений, такий уdatний брат! Двоє їх на всьому широкому світі, дві рідні душі, як же не радіти цій стрічі! І Ждан не стримався, переборюючи ніяковість, сказав:

- Я про тебе дуже багато думав, намалював тебе, як картину. Навіть... дві картини.
- Ну і як же ти намалював? — усміхнувся Митрофан. — В якому оффарбленні?
- Веселому. І сам ти веселий і на коневі. І летиш, наче вітер. А турки розлітаються од тебе, як горобці.

Митрофан усміхнувся.

- Може б, хоч як шпаки. А друга картина?
- Друга — ти з пером у руці. Про ваші послання до гетьмана багато говорять. І мені дещо влітає у вуха. Я мовчу, а сам радію: це Митрофан писав.
- Ну... Є там і мої придумки, — мовив трохи погордливо, а сам примружжив очі й пильніше глянув на Ждана.

Далі погомоніли про те, хто як живе. Митрофан про себе розповідав мало, розпитував

Ждана, й свердлився кудись думкою, добувався до чогось — і не міг добутися. Постукав по днищу човна, й воно задзвеніло, неначе залізне.

— Добрий човен, — сказав.

— Для гетьмана, на гуляння, — пояснив Ждан. — Гетьман не любить води, але іноді плаває з гостями. — Помовчав і для чогось додав: — Він боїться води.

— Так добре знаєш гетьманову вдачу? — прискалив ліве око Митрофан.

Ждан мовчки стenuv плечима:

— Сподіваюся, свої розсліди не виповідаєш іншим?

Ждан знову знизав плечима. У Митрофана ворухнулася брова, підвелася вгору, але по хвилі опустилася.

— Шануйся, Ждане, удостоєний ти високої честі...

— Наймита, — пхикнув Ждан і повів довгою шию.

— Наймит у палатах. Це багато. Тобі довіряють... Треба тільки вміти... І сам доскочиш честі... Світиш свічки самому гетьманові. При тому світлі чимало видно. Світиш і слухаєш.

— Мені хочеться гасити свічки, а не світити.

— Чому це? — невдоволено буркнув Митрофан і погойдав носком чобота із срібним подзвоном.

— Я наслухався і набачився в покоях стільки...

— Розумні люди завжди вміють все повернути собі на користь. А ти ось навіть мені не розповів. Брати ж все — таки... Біля влади ти, а влада — це сила...

— Чорна сила...

— Вона, дурню, од Бога... Свої веління він має передавати чиїмись устами.

— Вустами нашого гетьмана?

— А чом би й ні?

Ждан підвів голову й подивився Митрофанові в очі. Чимось йому не подобалася їхня розмова. Не такою бачив у вимріях оцю стрічу. Щоправда, мрії теж були неясні — звідки взятися ясності, коли за все життя ніхто жодного разу не прихилив його до серця, йому тільки бачилося: поведе брата до знайомих, сядуть вони поруч на лаві, і всі зачудуються Митрофаном, а той розпочне мудру, статечну розмову, й усі слухатимуть його, як слухають у церкві попа. Митрофан же чомусь до Жданових приятелів йти не захотів, а повів його сюди, на пустельний оцій порі берег річки.

— Йому брешуть усі, — сказав. — Кажуть, який він мудрий, який сміливий. А я не чув жодної мудрості.

— А дурість?

Ждан здивувався, а тоді задумався.

— І дурості не чув. Потайний він і підозріливий дуже.

— Отож. Такі вони — сильні світу. Мудрагель ламає дров не менше, ніж дурень. А коли помаленьку та потихеньку...

— Так він уже вірить, що мудрий!

Митрофан посміхнувся.

— Ну, це ще нічого. А щодо гетьмана... Він був мудріший. Ну, не вельми. Але мудріший за інших. І був сміливий.

— Чому ж став такий боягузливий? Чому обставився вартою?

Митрофан зітхнув.

— Такий закон.

— Чого?

— Життя. А ти не вельми суши собі тим голову. Мовчи та мак товчи.

- А коли... кипить мені. Коли гидке мені все?
- Зціп зуби і... посміхайся.
- Увесь вік посміхатися?

Митрофана дратували не тільки Жданові слова, а й оцей його упертий покив головою, довгою шиєю. Дивився на брата як на якусь тутицю. Як у таку молоду голову, під такі кучері натовклося стільки непевних думок? Де набрався свавільства? Либо нь, ріс у злиднях і покорі, доскочив добра. А з виду сумирний. Ще й червоні, як дівчина. І що ж тоді діється у світі, коли при самому гетьманському дворі в молодих довбешках народжуються такі мислі? А він думав... Ге, не тільки думав. Тут править страх. Недарма всі славлять чимось схожого на жабу, брезклого гетьмана. Бо ворухне пальцем — і погасла твоя свічка. Скільки свавільців, занютованих у залізо, навіки щезло в темних ямах — кам'яницях. Старшини біля нього безсловесні й тільки такають на його мову. А скільки серед них звитяжців, котрі побували в сотнях битв і мають на раменах по кілька шрамів! Не боялися ні турка, ні чорта... Якимось чином гетьман перевідмував їх з барсів на баранів. Тепер тільки поміж собою стукаються рогами. Любить гетьман зводити за столом у лютому словесному герці своїх підпомічників, і ті часом втрачають глузд і ширмують словами наосліп, а гетьман усе те мотає на вус. Любить гетьман дивитися, як б'ються у дворі навкулачки пахолки. Чужі синці гріють йому душу, чужі болячки веселять зір. Але в кожного з отих убієнних, занютованих у залізо, є побратим, брат, батько. Те — гетьману в страх. У чужі мізки не залізеш, хтозна, що там роїться — теж страх чи й мста? Всі голови з плечей не зітнеш, усіх у Сибір не поженеш. Іходить гетьман остережливо по алеях власного парку, і повзають йому колючі мурахи поза шкірою... Легко жити тому, хто не заподіяв жодної кривди. Гетьман теж спочатку не збирався жити кривдою. Але така природа влади. Ти — або тебе. Всім сущим на землі кермує страх. Лев теж когось боїться. Найперше — іншого лева. Й зовсім він не безстрашний...

А з іншого боку — гетьман і справді до ката розумний особливим розумом. Тихо та непомітно досягнув найвищого уряду й урядує помірно та розважливо. Гетьман в усьому має міру, вона — його найбільша мудрість.

- Але те, що говорив Ждан, плутало Митрофанові думки, як через те він починав яріти злістю.
- Усміхайся і кажи, — вже майже без надії повчав молодшого брата, — що гетьман розумний. Скрізь і всім. Тільки тоді доскочиш чогось.

- Чого?
- Статку. Влади.
- І яка то влада весь вік почувати на шиї мотуз?
- Зате і в твоїх руках теж аркан на чийсь шиї.
- Добра мені насолода. І так завжди жити?
- Скільки й віку.
- Тоді для чого живемо?
- Щоб хліб жувати.
- А якби розкрити очі людям?
- Вони й так усе знають. Знайшовся розумник. Таких було вже немало. І їм голови рубали.
- Краще жити із заплющеними очима?
- Нашо ж... Живи, як усі. Треба бути, як усі. Тих, що мислять, не люблять. І правильно роблять. Ті, що мислять, до чогось домислюються.

Ждан витягнув довгу шию та так і закляк.

- А як те, що в Біблії? У Святому письмі?

Ці слова спантеличили Митрофана. Він довго мовчав, а тоді мовив тихо:

- І того, хто Святе письмо сотворив, спочатку проганяли. Навіть Ісуса розіп'яли.

— Але ж його правда свята.

Митрофан удари в кулаком по днищу, аж воно загуло.

— Його — свята. А твоя — богохульна. Бог сам любить лад і владу.

— Того в писанні немає.

— Чого ж, є: хай упокориться менший більшому, молодший — старшому.

Ждан похнюпив голову.

— А я думав... хоч на Січі... — нараз мовив він.

— Що думав? Там воля без штанів бігає?.. Скуштував би киоганів...

— А ти куштував? — непримирливо подивився братові в очі Ждан.

— Я — ні. Проте хочу сказати, що й січовий хліб... він теж з остюком. Й не вічний він.

— На Січі отаман славетний. Кобзарі про нього пісні складають. І для всіх нас він... ну, яко стяг побідний.

Митрофан мовчав.

Ждан підвів голову і твердим, відкритим поглядом подивився просто в очі Митрофанові.

— Тоді скажи, куди твоя дорога? — запитав гаряче.

— Не розумію, — знизав плечима Митрофан, хоч зрозумів усе, й здивувався, і трохи образився.

— Ну, чого ти хочеш? Уряду власного? Хутора? Чи чесно скласти во славу козацтва кості?

Митрофан помовчав.

— Кості, вони... їх багато валяється в Дикому Полі. І нащо робити щось для чиєїсь слави?

Треба жити. Просто жити. Щось здобути. Тих, котрі мають, поважають усі. Так?

— Не завжди.

— Завжди і скрізь, — сказав переконано, — ось ти намалював у думці картини... Насправді ж усе там не так. Там смерть, і нужа, і голод. Та холод. І не життя то. Я, мабуть, теж сюди перебираємося.

— Мо', поміняємося? — швидко сказав Ждан.

— Ну, свічкогасом я не хочу, — вдавано засміявся Митрофан.

— Бач, уже й зневажив. Та я не ображаюся. Скажи, чого тобі сюди кортить? Тут воляходить на припоні, як коза на вигоні...

— Зате не голодна, — буркнув Митрофан.

— Звісно, панська — ні. Ще й яка укохана. Заморськими винами, найдками. Вчора гетьман дав маслак управителеві й сказав, щоб привезли йому з — за моря отаких маслаків цілу бочку. Стридіями, каже, називаються ці черепашки заморські. Устриці по — тамтешньому. Куштував у Москві в німецькій слободі, але був п'яний і не добрав смаку. Соком лимонним їх кроплять, і під аглицьку горілку...

— Бач, запам'ятав, ще й можеш розказати комусь. А при розумі й підказати якомусь генеральному старшині...

— Я запам'ятав, бо це ж які гроші коштує! Гнати корабель по маслаки за море! Пробі!

— Кому що на роду написано. Одному — карасі з болота, іншому — стридії з — за моря. А красно п'ють і гуляють за гетьманським столом?

— Не красно, а чорно. Гетьман п'є мало, але любить, щоб інші пили. Впивалися. Їх потім... челядники виносять, і жарти гетьман любить.

— Які?

— Підкладуть кому — небудь під сідницю кавуна квашеного або перцю в солодке вино насиplють. Регочуть. Якось загадав мені, щоб я осавулові Скорику вуса підпалив.

— І ти?.. — Ждан наперед відгадав відповідь.

— Не підпалив.

— А що, тобі шкода чужого вуса?

— Осавул — хороший чоловік.

— Ех, Ждане, Ждане, — несподівано скрушно зітхнув Митрофан і підвівся. — Присмутив ти мені серце. А я сподівався... Приїдеш до мене в гості на Січ. Вісточку привезеш звідси мені. Од мене — сюди.

— Яку звістку? Од кого? — насторожився Ждан.

— Та це я так, до слова. Печально мені, що ходиш ти по життю пустопаш, що не осягнув, де трави справжні, шовковії, а де суха мітлиця і ковила. Ковила — вона красива, але ж найдку з неї ніякого. То гарно — толочити траву. Але за потолочене, за потраву вимагають крутої відплати. Хіба забув, як ревли в холодній хаті і кутя, яку дядина передала, замерзла? Сам ти, Ждане, сам у світі. Запам'ятай це. Ніхто не почує ні крику твого, ні квіління, хоч упади посеред дороги, обійдуть і не глянуть. Бачу, ти мудрий, а мудрість — це нещастия. Стань дурнішим — і легше житимеш у світі, і вище підіймешся, й лиxo обійде тебе.

— Спасибі за nauку. Ty для того й приїздив? — посміхнувся криво.

— Я приїхав, бо хочу... хочу, щоб ти вибився в люди, добра тобі зичу.

Ждан спалахнув, його обличчя залила барва, одначе подивився на Митрофана невідпорним поглядом:

— Ty зовсім... ty ніскілечки не думав про добро мені. Ta й не знаєш ty мене. Ty іншого хотів. To кажи вже...

Митрофан розізвлився, проте пригасив gnіv і мовив майже спокійно:

— Хотів, щоб була вигода обом. Tobі й мені.

— Від чого?

— Якийсь ty... Наче з дуба впав. Я до тебе з чистим серцем. Musiv bi мені довіритися.

— Я зовсім тебе не знаю, — тихо і вперто сказав Ждан.

Не знали, про що говорити далі. Не сподобалися брати один одному, не таким сподівався знайти Ждана Митрофан, не таку хотів повести балачку молодший брат із старшим. Здавалося, різні матері їх народили або явилися з інших світів. I обое почували, що треба б погомоніти по — іншому, по — братньому, двоє їх на світі, а світ широкий, безкрай, і нікому вони в ньому не потрібні. Черствіє серце в самотині, а воно ж таки живе, хоче любові. A розум застерігає: не такий це чоловік, щоб його любити, не добра, а лиха можна сподіватися від нього. Хоч і брат.

Ще раз зітхнув Митрофан. Йому хотілося теж мати брата, щоб ним опікуватися (тільки не вельми), щоб всі бачили його опікування і його любов. Одначе зараз у серці не було жодної іскри того почуття. Намагався запалити її силоміць — не міг.

Ждан нахмурився, подивився кудись у далечінь, за Сейм, і сказав:

— Я не такий дурень, як ty думаєш. Знаю, mi — маленькі люди... Нас мовби й легко звіяти зі світу. Одначе...

— Лови вітер... Вітер — легіт. Не вельми сильний, але й не слабкий.

— Твою казку я вже чув, — рішуче відрубав братові Ждан. — Кажу, rozумію все. A от жити твоєю nauкою важко. Oх як важко.

Увечері Митрофана приймав у маленькій горниці осавул Черняченко. Він саме повернувся з вечерні й був святобливий, не схожий на того осавула, якого звикли бачити в гетьманській канцелярії.

Гук увійшов маленькими кроками (його непокоїли подзвоном власні чоботи), поштиво вклонився, сказав не сідаючи:

— Я приходив уде...

— «Усякому клопоту свій час і всякому ділу своя пора», — відказав словами зі Святого письма Черняченко. — Сідай. — Мерзлякувато зіщулився, кутаючи плечі в лисяче хутро. — «До світа почуєш, Господи, мій голос, до світа стану перед тобою і дожидатиму... Веди мене, Господи, правдою твоєю задля ворогів моїх, рівняй переді мною дорогу твою».

Чи то він молився, чи показував Гукові свою вченість, як показували вони всі святобливість гетьманові, колишньому поповичу, котрий і нині вельми кохався в псалмах.

— Уповаю вашмосці, — обережно почав Гук, — я згадав: кошовий наказав робити нові думбаси і стерни лічбою сорок.

— «Видав я все, що робиться під сонцем. Що ж? Усе марнота й томління духа».

— А всі свої реляції я склав у канцелярії в усному слові. Не хочу, щоб лишалася моя рука.

— «У мудрого очі в голові, а дурний ходить потемки...»

Митрофан у подиві повів головою, і його очі одмінилися: одне пропускало світло, друге затримувало. Черняченко помітив те, йому на мить стало незатишно. Митрофан також усе збагнув, відвернувся. Він таки не впізнавав Черняченка — безстрашного гетьманського посіпаку, вдатного до шаблі, до крутого, з лайкою, слова. Чи ж не диво — отак переродився чоловік. Блазнює чи справді носить дві душі в одній шкурі? Ще й живуть ці душі ладком, одна на будень, інша на свято.

— А от брата моого Ждана на Січ не присилайте...

— Чому? — запитав Черняченко й закрив Євангеліє. І враз мовби одмінився.

— Молодий він ще. — Микульнув очима, таки не хотілося йому виповідати правду про брата, бо в такий спосіб мовби кидав тінь на самого себе. — Дівок дуже любить, а ви самі знаєте: де дівки, там таємниці немає.

— То таки правда, — погодився Черняченко. — Знайдемо тобі іншого підпомічника. — Й посміхнувся широко та приязно.

Гетьман слухав Черняченка й водночас думав про нього. Чи все доповідає, чи нічого не приховує? Неначе нічого. Відданий йому од вух до п'ят. Не вельми розумний, зате вірний. Розумні, вони здебільшого самі по собі. А цей... А ці... І приглянутъ за ким треба, й листа доносного напишуть за твоїм натяком. З випадкових вервечок вив'яжуть таку сіть... Варто лишень повести в чий — небудь бік бровою — зітрутъ на порошок. І їм він не довіряє до кінця. Не довіряє ні кому. Такий триб його душі. Якось підслухав: хвороба його душі. Мовляв, почуття підозрілості, недовіри підкорили гетьмана геть усього, накладаються на всі його діяння і вчинки, як шапка на голову. Нехай натякають. Бо ж таки довіряти не можна ні кому. Треба тільки робити вигляд, що довіряєш, довіряєш безмежно. Варто ж гетьману хоч трохи засумніватись у комусь, вловити на найменшій неправді щодо себе (тільки щодо себе!) — й кінець довірі і тому, хто її втратив. Чимало їх скиглить на обочині гетьманського гостинця.

Щось йому сьогодні не подобалось в голосі Черняченка. Щось той приховує од нього. Чи не має на Січі свого власного вивідника? Треба перевірити.

— Спасибі, — сказав уголос, — тобі, Максиме, за вірну службу. Пильний і далі. — Й обняв осавула за гострі плечі.

# Розділ п'ятнадцятий

Спека. Ще більше тижня до Петра і Павла, а хліба вже дозріли й просяться під серп. Вони починаються одразу за селом і великими та малими латками жовтіють по горі аж до могили Біла Грудь. За могилою — мирська толока, на ній донедавна паслися табуни та отари не тільки з Татусів, а й з Гаків, Кобок, далеких і близьких хуторів. Чумаки також перепасали там свої волики. Толока велика, на п'ятнадцять верст уподовж понад річкою Мрячкою. Однаке з цієї весни за попас доводиться платити — толоку посів гетьманів брат Григорій. Село також належить Григорію Дорофійовичу Дорошенку; хоч татусівці й далі вважають себе людьми вольними, однаке змущені платити і за випас, і за перевози, й отдавати третій сніп з власного поля та четверту копицю з луки. Велетенські, неначе стодоли, стоги обсялися на леваді з обох боків річки. А далі за левадою — ліс, яворовий і осокоровий, веселий ліс — яворове і осокорове листя мерехтить біло, одсвічує проти сонця, й здається, що вся далечінь заткана срібними струнами. Гарна левада, гарне село, надто отакої пори. Спека — жнивна, веселить серце. Над полями в голубих маревних струменях дзвенять жайворонки.

На подвір'ї сільського багатія Маландія Куцого на високій призьбі під мальованими віконницями змагається з дрімотою Омелько, хлопчик літ шести, — він стереже курей, щоб не йшли в городи. Надто багато йому клопоту з квочками, їх аж три, дві рябі і одна чорна, вони, як і всі квочки світу, вреднюючі й люті. Омелько боїться їх і ледве погамовує довгою лозиною. Зарах вони кубляться під кущем порічок, курчата вилазять їм на спину, клюкають зелені листочки. Але он уже ряба струснула з себе курчат, пригнула голову, вдаючи, що пасеться на спориші, подалася до одгородженого від подвір'я городу. Омелько того не бачить, а у вікні хати білє обличчя господині, вона луга не менше, ніж квочка, і Лаврін голосно кахикає:

— А киш, ряба.

Квочка здивовано зупиняється, Омелько підхоплюється на ноги. Лаврін стоїть біля рубленої комірки, підставивши обличчя і розхристані груди під сонячне проміння. Відчуває, як гаряче проміння входить йому просто в кров, нагріває її, жене по жилах. Почуває в усьому тілі млявість, але та млявість хороша, радісна — млявість одужання. Більше трьох тижнів провалається він у гарячці й оце вдруге вийшов на подвір'я. Хвороба запопала його зненацька, звалила отуто, в корчмі, що на краю села Татусі, кілька днів пролежав у непам'яті в комірчині для хліба, куди його винесли, аби не займав місця в хаті, не одлякував зайжджих, а прийшовши до тями, ще довго трусиався в лихоманці, не мав сили поворухнути ні рукою, ні ногою.

Корчма належала двом господиням: Улиті Тоцькій та її неодруженій сестрі Христі, котра віддала Тоцьким батьківський статок і проживала з ними. Семена Тоцького, чоловіка Уліти, три роки тому забив грім — віз із поля снопи, сидів зверху, й блискавиця влучила прямісінько в нього. Воднораз вона влучила і в усе господарство Тоцьких — відтоді воно почало занепадати. Сестри були й ощадливі, і працьовиті, але господарство їм не велося. До корчми, та ще в такому місці, та ще вений час, треба чоловічих рук. А, може, саме через те, що Семен Тоцький не жмикрутав, давав у борг, йому й велося. Улита ж і Христя так і пантрували за кожним постояльцем, так і висіли над ним чорними галками. Вони й самі схожі на галок: в чорних запасках і чорних керсетках, в чорних, понапускуваних на самі очі хустках, з яких виглядають тільки кінчики гострих носів. Ілісінський день снують з кутка в куток, муляють людям очі, перебивають добру бесіду, відбивають в людей охоту посидіти в шинку. Семен Тоцький мав також сінокіс та кілька десятин поля, й туди особливо потрібно чоловічих рук. А руки, які мали б тримати чепіги та косу, були як патички. Захарко Тоцький, Семенів син, хлопець чотирнадцяти літ, з одинадцяти слабував на груди, свічечка його життя не горіла, а чаділа. Он

він і зараз стоїть у кожусі біля тину, тримається за груди, час від часу увесь здригається від кашлю. Йому важко стояти, але він боїться йти до хати: хлопцеві здається, що він там помре, та й вабить, тривожить його своїм гомоном життя. Поки Лаврін лежав, прикутий до підлоги, Захарко часто навідував його, сідав на високому, наче перелаз, порозі й мовчки вдивлявся в загострене, спіtnіле, обрамлене чорним волоссям, вродливе обличчя хворого. Вдивлявся з хижуватою жаскою цікавістю, — либонь, сподівався, що Лаврін помре. Мабуть, його бадьорила думка, що на світі є люди, які стоять до могили ближче, ніж він, а може, йому здавалося, що заступиться чужою смертю од власної, так чи ні, але відтоді, як Лаврін почав одужувати, Захарко жодного разу не навідався, не обізвався до нього. Зиркав з — під лоба, і в тому погляді зеленкувато — водянистих очей Лаврін вловлював неприязнь. А Лаврін почував, що і в його серці жевріє надто маленький вогник співчуття Захаркові, — десь — то він розсипав той великий жар, розхлюпав той великий вогонь, який змагав його на Січі, коли дивився на старців і калік. Стільки смертей пролетіло за короткий час крізь його серце, стільки молодих, дужих козаків склали голови на його очах, аж узялося серце струпом.

Либонь, у темряві цієї тісної, просмерділо мишоїдом комірки, темряві двох жіночих і однієї хлопчачої душ Лаврін і сам міг заскніти й згаснути, якби не зблискував йому золотистий промінець — сонячний зайчик. Тим промінцем була усмішка Хотини, Улитиної дочки. Це Хотина відпоювала його узваром з кислиць, це вона тричі кропила його свяченою водою, це вона годувала риб'ячою юшкою та путрею. Він соромився її, і був їй безмежно вдячний, і несамохіть постійно чекав на неї. А вона то продзвенить сміхом у корчмі, то пролетить піснею в городах і знову майнє рудими косами в комірчині та удавано суверо насвариться пальчиком за невипитий настій із трав, але на її обличчі та суворість довго затриматись не може. Личко в неї кругле, губи повні, носик трохи кирпатий, ще й припорощений ластовинням, — не красуня, але гарна з себе, ще й весела вдачею, і складає собі ціну, може, навіть трохи більшу, ніж мають насправді рівненькі брівки і припухлі губки. А може, то давно вироблена острога — адже через корчму перепливає безліч усякого люду, й з усіма вона привітна, ласкова, але щойно проїжджий козак чи купчик перейде жартами межу, як одразу ж буде одпроваджений назад — брівки сходяться в темно — руду хмарку, а зеленаво — карі очі стають темно — карими.

Лаврін, звичайно, навіть коли вже почав одужувати, не те що не дозволяв собі обізватися до неї жартом, а не одважувався подивитися в її очі — соромився свого хворого виду, своєї кволості й немічності, та й видавалася вона йому дівчиною незвичайною. Тільки коли думав про неї, тепліло в грудях і ставало затишно на серці. Він і зараз подумав про неї й усміхнувся.

Гарно Лаврінові ловити губами сонячні промені, гарно слухати перепела, що підпадьомкає за хатою в підрешітку, гарно дивитися на рудого кота, який пантрує на горобців, а на Лавріна позирає насмішкуватими, застережливими очима, — мовляв, не заважай, не втручайся не в свою справу. Тільки на Захарка Лаврінові дивитися важко: в голові невідступно роїться думка, що хлопець вже недовго житиме на цьому світі. Так вважають усі, хто бачить Захарка. Кажуть, що це йому за гріх — ріс кабешним, свавільним хлопцем, не мав ні втриму, ні спину. Десь закиркав півень і закрутися посеред двору з переламаними ногами, вибігла з хати господина, а в городі тільки коноплі ходять хвилею, й не з лиха здогаду, за ким вони гойдаються. Обтрушені яблука, покрадені кавуни, розполохані коні — все то Захаркова робота. Нічого він не боявся, ніякі погрози не могли вгамувати його. Хвороба враз притишила Захарка, він став понурим, і боязким, і колючим, як потолочений бур'ян.

Лаврін оглядається по двору. Подвір'я широке, згарцоване кіньми, тільки попід тином зеленіє віхтями трава та попід самими вікнами прослався зелений килимок споришу. Корчма в кінці довгого двору схожа на всі інші корчми: в лівій половині покій і комірчина для приїжджих, в правій — шинок з бідненьким шинквасом і великою піччю, яка гріє і в хаті, де

живуть сестри (на печі спить Захарко, лаз на піч звідти ж, з кімнати господарів), посередині — повітка для коней. З лівого боку двору — хлів і рублена комірка, в якій зараз замешкав Лаврін, з правого — клуня. За хатою — сад, і город, і чималий лужок, по якому тече невелика річечка, що впадає в Мрячку. Понад річечкою — верби, й осокори, й кущі калини. Маленький рай, нині він оповитий дрімотливою та спекотною млостю. Навіть моріжок в кінці двору порудів.

Лаврін ще раз усміхається сонцеві, своєму одужанню і повільно рушає з двору. Йому хочеться випробувати себе, відчути себе здоровим, аби вирушити далі в путь. Ступає босими ногами по попеченій сонцем стежці й почуває, як тисячі голочок пошпигують у підошви. Пошпигують тонко, приємно.

Село придрімало, село перечікує спеку, але воно живе, і Лаврін жадібно вглядається в його життя. До того ж він стільки довідався про нього, хворіючи (порозказувала Хотина, вона не тільки весела, а й балакуча), що зараз його поймає гостра цікавість. Оце ось подвір'я Маландія Куцого. Маландій — чоловік важкий, понурий, підозріливий, ні з ким не водить компанії, не родичається навіть з найближчою ріднею, не любить, коли до нього приходять по позички, і взагалі не любить людей. Він і сам якийсь невдатний, квадратовий, неначе випиляний з одного каменя або вирубаний з куба, — плечі широкі, тулуб короткий, руки товсті й чіпкі (таким його намалювала Хотина, таким його побачив Лаврін). Щоправда, обійтися ще не зовсім Маландієве. Живий іще Маландій батько Улас, він глухий, покорчений простудними хворобами і майже не злазить з печі. Однаке старечі сині пальці ще тримають кінчики родинних віжок. Маландій давно б видер з покорчених пальців віжки, та ба... Улас десь приховав торбину з грішми, а де, не знає ніхто. А сам Улас не каже, відає — ледве признається, Маландій йому і їсти не дасть. Маландій сто разів перемацав батькову постіль, облазив комору, попроштрикував колійським ножем всі стріпки на горищі, в клуні, в хліві і сажі — усе марно. Приступав до Уласа круто, погрожував заморити голодом, але Улас затявся: «Я скажу перед смертю». — «А як не встигнете?» — «Встигну. А ні, наведе на слід Бог». Не менш круто приступав до Уласа Маландій син, Харитон. Харитон — викапаний батько. Такий же натоптуватий, такий же рукатий, така ж темна пляма на підборідді, й такий же глухий серцем і крутий вдачею. Немовби в жарт, а насправді боляче крутив дідові пальці, й мовби ненавмисне висипав на кожух жар з люльки, й погрожував той жар роздмухати, якщо Улас не признається. І теж вилазив усі стропила і обстукає усі плахи в хлівах і коморі. Власне, Лаврін і думає про все це через Харитона. Бо ж вельми часто зникає він на подвір'я Тоцьких, товчиться там уранці і ввечері і, як давно здогадався Лаврін, неспроста. Вдає, що забігає по — сусідськи, а круить біля Хотини. А вона при його з'яві щоразу хмуриТЬ брівки і одвертається. Кілька разів Харитон зникає і до Лавріна. Сідав на тому ж високому порозі й запитував: «Ще кашляєш?» І кривив великі, вивернуті, червоні губи. Лаврін розумів, що то жарт, і відказував: «Кашляю». — «І всі на тих ваших Запорогах такі здохляки?» — знову запитував Харитон. «Є ще гірші, — відказував Лаврін. — Але перерубують навпіл і отаких костистих, як ти». Харитон прискалює зизе око. «І не підвереджується?» — «Ні. А є серед них і такі спритники, що одним помахом відрубують язики, якщо ті дуже гострі. Ледве висунеться з рота...» — «Ти ж того не вмієш?» — «Не вмію». Так вони зав'язують балачку. А далі Харитон, як і всі інші парубки, починає розпитувати про Січ, про Великий Луг, про козаків. Скрізь, де тільки заявитися запорожець, його розпитують про Січ. Всю надію покладають на неї: адже на її річках і зарічках, по її шовкових травах гуляє воля, там немає пана, не свистить над чубатою головою нагай і не грузнуть порепані ноги в панськім чорноземі. Щоправда, Харитон тією волею не вельми переймається, його ноги в ялових чоботях і міряють свої гони, але й він, розказуючи про держателя села пана Григорія, оглядається на двері.

— Зустрічали ми його хлібом — сіллю на вишиваному рушникові, щоб уберегтися від його

лютості, щоб щадимший був. Хліб тримав дід Тодось, та недогледів: з — за його спини ухопив той хліб зубами сотницький кінь, Григорій розсердився й так уперішев старого ручкою нагайки, що той і кавкнув посеред дороги...

Харитон прискалоє око, буравить червонястими зіницями Лавріна. Перехрест бачить гаразд, що він чомусь недолюблює його.

Але чому?

Небавом Лаврін дійшов до церкви. Вона нова, дерев'яна, з дерев'яною дзвіницею, чимось навіть схожа на січову. І — на замку. «Запечатана». Бо піп у кожнім казанні проклиняв турків і вельми неречно відгукувався про гетьмана. Тепер хрестить, вінчає та відпускає гріхи потайки у себе в хаті.

Від церкви Лаврін вернувся до корчми. Навіть не дуже захекався. Можна, подумав, лаштуватися в дорогу. Але одразу ж подумав і про те, що отак одразу поїхати не зможе. Довге лежання мусить одробити в корчмі. На це кілька разів натякала Улита. Настають жнива, а в них у дворі немає чоловіка. Жнива ж тепер важкі й короткі: треба зібрати все за кілька днів, разом з усіма, щоб не запопали татари. Бо хоч державець їхнього села Григорій Дорофійович Дорошенко — приятель самого хана, і мають вони грамоту, по — татарськи писану, й заказано татарам кривдити селян, але ж хіба закажеш те усім ватагам. Розбійні татарські ватаги гуляють під самим боком, багате село Татусі їм, як голодному псові, що на прив'язі, шмат ковбаси. Незоглянешся, як обірве ретязь. І ще з однієї причини не поспішав Лаврін: корчма — при битій дорозі, чимало люду обертається в ній, може, хто чував про татаркуватого парубка та чорняву дівчину.

Жнива й справді були поспішливі, важкі і не схожі на всі інші жнива по Україні. Не в плахтах, не в намітках виходили жінки та дівчата, а в чорних запасках і чорних хустках. Тільки Хотина одягла червону керсетку з червоними китичками, нашитими на ній, жовту запаску, квітчасту плахту, дві товсті, пов'язані синьою та червоною стрічками, коси покрила жовтою хусткою, через що від матері та тітки на ній посипалася злива докорів.

Жінки підганяли Лавріна, підганяли Хотину. А дівчина мовби й не чула їхніх докорів, обкрутила першу горстку довкола руки й заткнула за пояс: «Господи, допоможи нам узяти в руки цей хліб святий і схорони од хвороби, поки обіжнемося... І на потім теж». І чомусь подивилася на Лавріна. Не було по тому й гучних обжинків — не одягали дівчата вінків, не несли снопа, либонь, знову ж таки одна Хотина закрутила останню горстку «святому Петру на бороду» й пов'язала стрічкою. Й за те знову ж мала од матері: «Святий Петро цього разу обійдеться й так». Улита сварила дочку, а сама знай поглядала на могилу Біла Грудь, на якій стояв хлопець з віхою, щоб подати знак, як забачить татарську ватагу. Рушниці й шаблі в косарів лежали на возах. І одного разу взялися косарі за рушниці та шаблі, але потім виявилося, що попід горою проїхали козаки — правували із Запорожжя в Чигирин.

Могила Біла Грудь — понад самою нивою Тоцьких. Хотина розповіла, що могила ця знаменита на весь край, а нива, що обіч їхньої, — заклята. Орав її колись господар на Великдень й за той гріх провалився під землю з плугом, волами і рябим песиком. Якщо на це місце прийти на Великдень та прикласти вухо до землі, то можна почути, як гейкає десь унизу на воли плугатар і як бреше рябий песик. Щоправда, хто одважиться на те слухання!

Жито Лаврін стяв косою. Вперше він косив з грабками, спочатку не міг прилаштуватися, знай зачіпався крайнім зубом грабків за стебла, аж поки не підтягнув зуби, не приловчився й не почав класти жито в рівний покіс. Улита, Христя і Хотина в'язали. Улита і Христя — похапливо, мовби аж злодійкувато, а Хотина весело і легко. Ще й погукувала на Лавріна: «Ж wavіше, косарю», але то — жартома. Вона присмагла на обличчі, від чого поменшало ластовиння, на ледь кирпатому носику блищала крапелька поту, й запально, весело блищали

зеленаві Хотинині очі. То була краса, яка світилася зсередини. Лаврін добре розумів, що то світилася добра дівоча душа. І щось мовби підносило її — над житами і могилою Біла Грудь, над небезпекою, над буднями життя. Вона й далі піджартовувала над Лавріном: коли він пив з барильця воду, приставила пальчика й забризкала йому все обличчя, потім наклада в шапку колосся, й та шапка на його голові стриміла, як бовдур. Лаврін намагався веселитися разом з Хотиною, радіти її радістю — й не міг. Почував — усередині в нього ніби вигоріло все, а в ту порожнечу натекло холодної води, що не прогрівається чужим сміхом, й дивувався — чому б то? Так його випалив Ладижин, так його випалила Маркова зрада і зникнення Кіліяни? І він подумав, що його вже ніколи не розвеселить чужий сміх і вже ніколи його серце не відгукнеться на радість іншого серця. Надто дівочого. Лаврін придивлявся до Хотини, придивлявся й до інших дівчат та хлопців, жадібно занурювався у селянське життя, починав розуміти, яке воно складне і як вкручує в свій вир людину. Щоб виїхати йому на цей лан, спершу довелося зробити до воза люшню, й поремонтувати грабки, і наклепати косу... А далі — жнива, й треба мерщій вихопити з поля копи... На Січі теж була робота, але там працювали не так. Здебільшого — гуртом, мовби завиграшки, з перепочинком. Там робота — неначе свято, а тут — схожі один на одного будні. Й думав: отако б жили й вони з Кіліяною. Либонь, напочатку було б важко, а потім звик би. В людей Лаврін вдивлявся пильно. Й щось йому одкривалося в них і в самому собі. Аж тепер дізнався, що в світі є інші мірки, відмінні від тих, якими мірють на Січі. Там здебільшого одна мірка — шабля, а тепер бачив, що людську душу можна виміряти й стиглим колоссям, і ласкою, і лагідним усміхом. Раніше вважав, що в світі можна жити тільки так, як жив на Січі, а тепер задумався й засумнівався. Лагодив косу, а сам роззирався доокіл. Незвично виглядало поле там, де було зголено хліба. Недавнечко котилися удалеч жовті хвилі, нескошені лани ховали якусь таїну, а тепер земля була образливо оголена, суха, в ряботинні стерні. Босі ноги давили сухі грудочки, стерня поколювала, кололо крізь сорочку остюччя, було спекотно, незатишно, шорстко на душі. Скрізь по горбу біліли людські постаті, подзвонювали мантажки, шаркали коси, деякі ниви вже було впорано, господарі звозили з поля копи.

По жнивах у Тоцьких ще день жниував він у вдови Гапки Срібної, чия нивка так само жовтіла біля Білої Груді. Першого дня вдова поїхала з Тоцькими, на їхньому возі, й нажала копу, а другого не вийшла, і Улита послала Лавріна поквапити її. Зайшов Лаврін у вдовину хату, а Гапка сидить на лаві зронивши руки й не підводить голови. На полу покотом сплять хлопчики. Їх четверо, вони такі гарні, тільки худі і в дранті. Їхнього батька кгвалтом забрали до гетьманського війська, він пішов і не вернувся. Старшенький, Омелько, вже наймитує в Маландія Куцого — пасе гуси, ганяє горобців з проса, троє інших зовсім малі. Вчора Гапка сварила за розбитий черепок найменшого, Філона, казала, що віддасть його водити старців, і Філон плакав і просився, щоб мати його не оддавала водити старців, а сьогодні в нього палає голівонька, а руки холодні, неначе дві маленькі крижинки, і Гапці розривається серце, їй здається, що хвороба впала на Філона в покару за її сварку. Вона розповіла про це Лаврінові й сказала, що на поле поїхати не зможе. Лаврінові стислося серце, стало до болю шкода хлопчиків і їхньої матері. Він, хоч і квапився (на вулиці чекала підвoda), сів на темну лаву й вперся руками в коліна. Лихові, яке бачив, не міг зарадити, не міг і перейняти його: бо чим зарадиш нужді, яка панувала в хатині?! Й зненацька із світлих глибин його ще молодої пам'яті випливла інша хата й інші діти. І постали перед ним так чітко, так ясно, що він бачив усе до останньої рисочки, він сприйняв це немов якийсь натяк.

Це було... позаторік, під другу Покрову, удвох з Сірком вони їхали аж у Корсунь, до полковника корсунського. Була пізня осінь, але дерева ще стояли в зеленому шумовинні, знову повертало на сирітську зиму. По селах бушували весілля, бо вже ж недалеко до Дмитра («До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра — хоч кошика нею витри»), їх неодноразово запрошували в

гостину, але вони поспішали й ставали на перепочинок тільки пізньої ночі. Двадцять другого жовтня застала їх серед битого шляху страшна буря. Обабіч старого шляху росли старі верби, і вітер їх гнув і крутив, трощив гілляччя й обривав листя, а в одному місці, лише вони зупинилися за могутнім стовбуrom, щоб дати перепочити коням, над ними затріщало, й одна половина верби, яка перевисала віттям через дорогу й прихищала їх од хартуни, почала хилитися. Вони ледве встигли вирватися кіньми, як вона шелехнула на шлях, покривши тріском ревисько грози. Молодий сиво — мишастий кінь по тому мовби сказився від страху, й стримувати його доводилося над силу. А вітер і далі ревів, і дощ періщив їх по плечах, і понамокали киреї, стали неймовірно важкі, й потомилися коні, й валувала од них пара. Й не бачили козаки світу, бо дощ стояв стіною, ще й накочувався хвилями, й скрізь по дорозі валялося повідчауване з верб віття, а коні брели по коліна в пінявій каламутній воді. За тією дощовою стіною вони не побачили села (село називалося Вовчий Камінь), а тільки убогу хатину край шляху, подумали, що то хутір. Ледве впхнули в лісяний хлівчик із зірваною стріхою коней й ледве втиснулися в хатину самі, сповнивши її убогий простір запахами дощу та кінської збрui. Киреї полишили в сінцях, і вони стояли, неначе людські постаті, закуті в панцирі. Там же полишили й важкі, в пудових ковтюках багнюки чоботи, а самі сиділи на лаві, витирали рукавами обличчя, розчісували зіпрілі, мокрі чуприни. До вечора ще було далеко, але в хаті стояла сутінь, бо ж небо облягли важкі хмари, а хатина дивилася у широкий світ одним — єдиним трикутним віконцем. Та ще горів vogонь у печі, червоні відблиски падали на образи, боги з потрісканими ликами понуро дивилися згори. В кутку над богами проступала мокра пляма, важкі, руді од глини краплі падали просто на святого Миколу, а також на Матір Божу. Біля печі гнулася молодиця — варила куліш на вечерю, а на печі, неначе маківки, поблизувало з півдесятка голівок замурзаних дітлахів, а поміж них одне доросле обличчя, чимось схоже на котячу морду. Бо ж кругле, і вуса уrozтіч, й волосся на щоках нестрижене, і теж кружалом увсібіч, а серед того волосся величезна люлька, що пахкотіла димом. Чоловік смалив люльку й крізь дим дивився на козаків примуженими очима.

— Хо — хо, — видихнув він клубок диму, — в таку погоду ліпше сидіти на печі та їсти калачі.

Тими словами, котячим обличчям, ще чимось господар вельми не сподобався отаманові, й той відповів гнівно:

— Не всім же на черені животи парити.

— Тоді чого б ото місити багнюку по шляху?

— Треба, то й місимо, — кинув Сірко.

— Здебільшого місять її без діла, — так само задумливо, вrozтяг мовив господар. — Або з якого лихого вчинку.

Сірко сердито зирконув на піч, його ліва брова ледь зломилася.

— Ти ото, чоловіче, аніж розмузикувати, ліпше б підлатав стріпки, щоб не капало на голови богам.

— Таж очерету немає, — спокійно відповів чоловік, і той спокій дратував найдужче. Лежить собі отакий котяра на печі, діти світять голодними очима, жінка змиває, либонь, останнє пшінце на куліш, а йому все до холери.

— Вкоси.

— Коса затупилася.

— Нагостри.

— Гострило вкрали, — і щирив зуби.

— Тоді — язиком. Він у тебе дуже гострий, — з серцем кинув Сірко, й Лаврінові, хоч і сам почував роздратування й виглядав у вікно, чи не вщух дощ, стало трохи незручно за ту балачку

— суперечку, вона виникла з нічого, та й таки ж вони з отаманом гості в чужій хаті, і не випадало отако ширмувати словами з господарем. А дощ не вщухав, стих тільки вітер, й лило наче з відра. Розкололися небесні ночви, й нікому було їх залатати. Доводилося ночувати в непривіткій, тісній, вологій хатині. Господиня зварила куліш і насипала дві миски: більшу — своїй сім'ї, меншу — гостям; Сірко розв'язав шкіряного мішка й дістав ковбасу, сало та книші, яких їм накидали на якомусь весіллі, а також гранчасту пляшку з оковитою. Діти світили на ті найдки голодними очима, витягували шиї. Сірко спершу запросив дітей, покраяв паляницю й розіклав уздовж тесового, без обруса, столу товсті лусти, понакладав на них ковбаси та сала, а тоді відіtkнув корок у пляшці й покликав до столу господаря:

— Йди й ти, вона мізки промие.

— Вони в мене чисті, — мовив чоловік і заворушився. Тоді до нього скочив найстаршењкий, літ дванадцяти, хлопчик і допоміг батькові зсунутися з печі. Виявилося, у нього немає лівої руки та правої ноги. Вражені, козаки поклали ложки. Розгледіли також, що чоловік тільки здалеку був схожий на кота, насправді ж йому щоки позападали і довга шия була худа, по ній перекочувалася темна грудка борлака. Він спокійно вмостиився на лаві і взяв чарку.

— За дощ, що загнав до мене гостей.

Запорожці випили мовчки, і Сірко, який не любив ходити околясом, запитав:

— Де це тебе?

Господар кутуляв ковбасу, його очі, промиті горілкою, засвітилися.

— Дорошенко потяв ляхів, а ляхи — мене. І ще зі сто таких, як я.

— В бою вони тебе захопили?

— Та де там, у обозі. Ще й туди мене кгвалтом погнали.

— Коли б не ховалися по обозах... — мовив Сірко, і Лаврінові чи не вперше в житті стало незручно за отамана.

Невесела була та вечеря й лихим спання у вологій одежі, на розперезаному кулі соломи. Обсушитися було ніде, заміни не мали, і господарі не мали нічого, аби дати їм для переміні. П'яний господар співав уві сні й гомонів щось, і Лаврін не міг заснути майже до ранку. Десь у запіллі шкреблася миша, й цвіркуни немудро музичили під піччю, однаке так голосно, що здавалося, цвіркає щось у голові, й кльокали зі стелі в ночви краплі. Козаки не чекали сніданку, посідлали коні й поїхали.

Вони їхали до самого вечора, а коли стали в корчмі на постій, Сірко не знайшов у кишені капшука з грішми. Лаврін гаразд знати того капшука: на ньому вишиті два піvnі, що б'ються. Отаман ляпав себе по холошах штанів, роззвуся, повивертав усі кишені — капшук пропав, і довелося йому віддати за ночівлю шитий сріблом пояс. І далі їхня путь була важкою, спродали все, що мали, й добувалися назад на охлялих конях, голодні та зачучверілі. Звичайно, Сірко міг вдатися до когось із заможних козаків за позичкою, але позичок не любив.

Всю ту притчину Лаврін забув одразу по приїзді, й звіялася б вона з його пам'яті назавжди, коли б... коли б наступної весни не прибився до Січі ченчик з Вовчого Каменя та не розповів про чудо, яке сталося в їхньому селі торік на другу Пречисту в хаті значеного ляхами козака Сокирки. Полягали господарі в хурію спати, прокинулися вранці, а під образом Богородиці лежить капшук, повнісінський золотих талярів. Лаврін знат, що ченчики вельми люблять розповідати про чуда, іноді самі їх вигадують, отож не полінувався й сходив до нього й запитав, який був той капшук. Ченчик сказав — зелений, шовковий, а на ньому два червоні піvnики, що б'ються. Виходило, ченчик мовив правду. Ото тільки талярів там було не стільки, як казав чернець, більше мідних чехів і срібних алтинів, але були й таляри. Лаврін сміявся подумки, пригадуючи, як широко ляпав себе по кишенях Сірко і як широко бідкався за пропажею. Сам, бач, залишив, а його дурив, як маленького. Все те в одну мить спливло в Лавріновій

пам'яті, якийсь час він роздумував над тим, а що не мав капшука з талярами, то підвівся й сказав:

— За жито не турбуйтеся, тітко. Викошу вашу ниву, — пообіцяв і ледь почевонів, бо назвав Гапку тіткою, хоч вона ж була ще зовсім молода, тільки змарніла на лиці.

Сів на воза й дивився в землю, а Хотина думала, що то він дивиться на її ноги, і підгинала їх під воза.

А коли оджниували у Тоцьких, набив косу й пішов до Білої Груді. Улита і Христя відмовляли його, навіть трохи сварили, але за нього заступилася Хотина, ще й спорядила Лаврінові торбу. Гапка пішла з Лавріном — в'язати (хлопчик, дякувати Богові, одужав), а під обід на поле прибігла Хотина, і вони втрьох до вечора впорали нивку. Верталися вже при місяці, тепла порохня лоскотала Лаврінові та Хотині босі ноги (Гапка тривожилася за дітей, побігла попереду), й тепло було на серці од впораної нивки, й Хотина діткалася тугим плечем його плеча, й щедро світили на небосхилі зорі, й десь скрикувала птиця — нічниця. Лаврінові було й гарно од тих дотиків, і трохи тривожно, і щось зупиняло його думку.

Обжинків село не справляло, біля корчми зібралися тільки хлопці та дівчата. Молодість — то таки молодість, за всіх влад і лихоліть вона минає, і молоде серце чує те спрагло та поспішає взяти, що може. Купили на парубоцькі гроші горілки, купили дві паляниці, в'язку тарані, розстелили в кінці саду під вербами хустку, поклали все це на неї, винесли ослінець для музик і гуляли. Музик — тільки двоє: бас і скрипка, й танцювали дівчата мало, а співали багато. Здебільшого сумовито. Біля садового перелазу розіп'явся на двох кілках Захарко, за жнива він подався ще дужче й кашляв хрипко, натужно, здавалося, в нього в грудях ось — ось щось обірветься. Він дивився на хлопців і дівчат, і не було вже в його очах жадібної цікавості, заздрості та ненависті, а тільки туга й покора перед чимось неминучим, що нависло над ним. Він мовби прощався з світом. Перехрест теж сидів збоку під молоденькою яблунькою, не частувався, хоч парубки й припрошували його. Лаврін не частувався, бо ж не вкладав своєї частки, та й не вельми йому картіли ті чужі, на які потрапив випадково, веселої. Хоч, дивлячись на барвисте маєво дівочих хусток і плахт, слухаючи спів, подумав, що втратив щось у житті й тепер його ніколи не вернути. Нині воно — як гроші в чужих руках. До нього підійшла й присіла в траві Хотина, тримала в зубах бадилину й була задумана і дуже мила.

— А ти чого не співаєш? — запитав у неї Лаврін.

Хотина подивилася на нього тривожним поглядом зеленавих очей.

— Бо не співаєш ти.

Лаврінові стрепенулося серце, щось у ньому відгукнулося, а щось глухо запротестувало, й він сказав:

— Я вже своє одспівав.

— Так рано? Хто ж це тебе одучив співати? — І майже без всякого зв'язку додала: — А до мене Харитон в'язне.

— Ну... він хлопець хазяйновитий. І багатий.

— А ти знаєш, який він захланний? У старця кусень одніме. А який злий? І як сопе, коли щось не по його. Та я його... Я його бачити не хочу.

І Лаврінові, хоч нічого не мав до Хотини, чомусь стало хороше на серці.

— Так хто ж тебе одучив співати? — направці йшла Хотина, а Лаврін подумав трохи зі скрухою, що це вже друга дівчина йде до нього такими стежками й, мабуть, саме через те, що він — безмаєтний, харпак. І помаліла йому в думці січова слава. І сама Січ мовби потьмарилася, мовби повилася сизою хмаркою, й чомусь од того оповив його смуток.

— У тебе є дівчина? — На цьому запитанні в Хотини затремтів голос, вона опустила очі, а Лаврінові стало її жаль, і він вирішив розповісти їй усе про себе та Кіліяну, а також про Марка

й про те, чого опинився тут, й отак покласти край отій невизначеності, яка почала залягати поміж ним і цією широю дівчиною. І він розказав. Хотина страшенно розхвилювалася, навіть витерла сльози, а тоді раптом сказала:

— А, може, їй буде краще з тим твоїм Марком.

Такий несподіваний поворот Хотиніної думки спантеличив Лавріна, він довго мовчав, а потім мовив:

— Не знаю, того не знає ніхто. Може, й тобі буде добре з Харитоном, а ти от не хочеш. Я ж мушу сповнити клятву, яку давав їй, мушу знайти її. Без того... мені не жити.

Холодний вітрець прошелестів яблуневим садом, і впало з гілки важке яблуко; ні Лаврін, ні Хотина не підняли його. А підняв те яблуко Харитон і вгородив у нього великі, як у коня, міцні зуби. Важкий, мов із свинцю литий, розхитувався на підборах шеврових, із зібганими у складки халявами чобіт, габова свита висіла на його лівому плечі.

— Хотино, ходи до дівчат, — наказав він. — Мені треба погомоніти з цим... гм, мандрівником.

Хотина хвилину вагалася, а тоді в її очах змайнули зеленаві вогники й вона підвелається. Підвівся й Лаврін.

— Слухай, дяче, мандрував би ти звідси далі.

Харитон був вовкодухий і дивився в землю; не знаючи, чим дошкулити, назвав Лавріна дяком.

— Ось одроблю й поїду, — спокійно відказав Перехрест.

— Я заплачу за тебе.

— Заставщини не беру, маю руки, щоб заробити.

— Але я можу їх трохи пом'яти, й вони, злидню, стануть непригодні до діла.

Лаврін почав дратуватись, але стримував себе.

— Послухай парубче, — примирливо мовив він. — Не затівай сварки. Ні мені, ні тобі вона не потрібна. Дороги я тобі переходити не збираюся. Втямив? Ось добуду строку й поїду.

Така поступливість ще дужче розколихала Харитона. Він зірвав з голови шапку і вдарив нею об землю.

— А я хочу, щоб ти виїхав сьогодні.

— А я хочу стати турецьким султаном, — влад йому відказав Лаврін.

Парубки та дівчата перестали співати, наблизилися до них, але не розбороняли. Стояли півколом, перешіптувалися. Харитон хоч і бурмило, але свій, а це — зайда, Богові видніше, на чиєму боці правда. Не стала поміж ними й Хотина. Либонь, думала щось своє, на щось сподівалася від цієї бійки. Лаврін думав, що Харитон шкилюватиме далі, зачіпатиме тільки словами, а той раптом замахнувся й щосили вдарив його у вухо. Удар кинув Перехреста на яблуньку, якби не вхопився за її стовбура, упав би. В очах потемніло — від болю і гніву, з вуха потекла сукровиця. Одначе думка працювала, від другого удару Лаврін ухилився — знадобився запорозький вишкіл, адже січовики вправлялися й на шаблях, і навкулачки. Не маючи іншого виходу, деменув Харитона в плече, й той заточився. Але теж встояв на ногах, його широке, з важкою щелепою обличчя збуряковіло, в очах завикувала кalamутъ, і він сліпо кинувся на Перехреста. Лаврін перехопив його руку, рвонув на себе й відпустив. Харитон зарився носом у траву. Одначе враз підхопився й знову пішов на Лавріна. І знову Лаврін ухилився, вхопив супротивника попідруки й кинув об землю. Харитон застогнав, хотів підвестися, й Лаврін рішуче ступив до нього:

— Посидь. Бо за третім разом... За третім разом не встанеш.

Харитон повірив. Сидів на траві, понуро дивився в землю.

Лаврін хотів виїхати з Татусів наступного дня, але саме того дня, надвечір, помер Захарко.

Тихо відійшов на печі, його знайшли вже захололим. Захаркова смерть не привела ні матір, ні сестру, ні тітку до великого розпачу: всі знали, що він не жилець на цьому світі, і все ж нове нещастя вкинуло родину Тоцьких в осмуту. Лаврін розумів, що не може покинути їх в такий час. Тим возом, яким цього дня возив сіно, відвіз він Захарка на цвінттар, піп одспівав хлопця на леваді. А ще через день почався дощ, який перейшов у зливу. Буря поламала крила у вітряка за селом, потрошила кілька дерев над дорогою, розчахнула стару грушу в саду у Тоцьких і зірвала стріху шопи в кінці двору. В горобину ніч, коли блискавиці снували між небом і землею, неначе горючі татарські стріли, коли небо тріщало, а здавалося, що то тріщить старий, різьблений сволок у корчмі, Тоцькі світили страсну свічку й всі троє стояли навколошках перед образом святого Миколи, молили його, аби загнуздав стихію, аби забрав блискавиці і грім. Микола на них не дивився, творив своє, і тоді всі троє звернули погляди на Лавріна, який сидів на лаві й іноді осіняв себе неквапливим хрестом. Його погляд заспокоював жіноцтво дужче, ніж погляд святого, і слова його теж були заспокійливі, розважливі.

В розкритій шопі замокло збіжжя — пшениця і ячмінь, довелося виносити та сушити снопи. Лаврін не міг поїхати, не скінчивши цієї роботи.

Снопи сушилися на тину, і на призьбі, й просто посеред двору, Лаврін за ними наглядав, Улита і Христя поралися в городі, Хотина місила діжу — Лаврін бачив її через прочинені двері. Діжа стояла на ослоні, ходила ходуном, маленькі дівочі кулачки мелькали швидко — швидко.

— Лавріне, потримай діжу, — покликала вона його.

Перехрест присів на долівці, обома руками вхопив біля середнього обруча важку кленову діжу. Тепер Хотинине обличчя нависло над самим його чолом, голову йому дурманив запах тіста й запах вимитих у любистку кіс, одне руденьке пасемце вибилося з них і лоскотнуло йому щоку. Хотина шпарко дихала, її груди високо здіймалися, і Лаврін відвів затуманені очі. І в ту мить у його голові майнуло щось таке — знадливе, житейське, аж він стенувся і, мовби сперечаючись з кимось, покрутів головою: «Ні, ні».

— Що таке? — запитала Хотина і дивилася на нього такими лагідними очима, аж йому затремтіло в серці.

Він зрозумів: Хотина ще на щось сподівається, намагається затримати його. І щось у ньому піддається їй.

Надвечір того самого дня на заїжджий двір завітало троє: двоє козаків і ще один чоловік, татарин чи турок, а може, волох, з червоним, ніби обвареним окропом, обличчям, з вузькими очицями, лисою, перекресленою шрамом головою. Хто він такий, вгадати було важко, чимало всілякого непевного люду ліпилося нині біля правобережного гетьмана, чимало тинялося його й по дорогах, здебільшого вони не об'являлися ні іменнями, ні званнями, й запитувати про те їх ніхто не наважувався. Червонощокий чоловік був ще молодий, років тридцять, обое козаки — старші і теж якісь, неначе приїхали з ночі, темні й похмурі, і слухалися червонолицього.

Вони приїхали у куцому, засланому кінською шкорою візку, наказали Лаврінові засипати коням вівса, а собі попросили горілки та чогось переїсти. Коли Лаврін, перечекавши, доки приїжджі потамують голод, зайшов до шинкової хати (він не поминав нагоди розпитати новоприбулих про Кіліяну та Марка), козаки доїдали свинячий холодець з миски, а червонолицій смоктав хвіст оселедця. Він кинув недогризок просто під ноги й налив із зеленої карафи у кухоль пива, але не пив, а тільки мочив губи, а сам скоса позирав на Хотину, яка поралася біля печі.

— Так з чим будуть пироги? — запитав і підморгнув одному з козаків.

Не сподобалося Лаврінові те підморгування, а ще дужче не сподобалися слова, мовлені по тому, як Хотина відказала, що пироги будуть з вишнями і порічками.

— А що, хлопці, залишимося на пироги.

Лаврін знову знає, що прибульці кудись квапилися, вони навіть не дали йому завести під повітку коней, мали намір дати їм тільки перепочити, а тепер ось міняють своє рішення. Чому? Сонце ще стоїть високо, могли б проїхати верст двадцять. Ох, беззахисний нині у цьому краї люд, і надто багато вештається пройдисвітів. Укоїть щось, а тоді тікає в іншу сторону, під руку іншого гетьмана. А коли його сила, то й зовсім не втікає. І є серед тих лиходумців такі... Є, Лаврін чував про них... Вони — найстрашніші. Торгують живим товаром, християнською кров'ю. Хапають дівчат, дітей, якийсь час переховують у шелюгах, у ямах, а тоді продають турчинові. Справа вигідна, хоч можна через неї і повиснути на гілляці.

Лаврін розмірковував про все це, сидячи під рундучиком комірки під вінками цибулі і пучками маку, пов'язаного барвистими валовими нитками. Головки маку були схожі на відтяті людські голови. Майнула думка: що йому до того, до всіх цих людей, їхніх намірів, їхніх клопотів, у нього вистачає свого лиха, своїх клопотів; але він рубонув її, наче коршака, що завис над подвір'ям з курчатами. Довго вагався: чи казати про свої здогади Улиті та Хотині, й таки вирішив Улиті не казати нічого — може, подумав, прихимерилося йому все це, й виставить себе на посміх, а натякнув лише Хотині, запитав у неї:

— Засуви в твоєму ванькирчику міцні?

Він знову: коли у корчмі мало проїжджих, Хотина спить у покої для багатших гостей поруч з великою кімнатою, де сплять всі інші постояльці. Нині постояльців було лише троє.

Хотина трохи спантеличилася, але відказала жартівливо:

— Для доброго козака — засуви не завада.

— Коли б то йшлося про козаків, — пробурмотів Лаврін. — Замикайся добре. А ліпше лягай з матір'ю.

Хотина мить подумала, а потім усміхнулася й знизала плечима:

— Ну й козаки тепер пішли. Самі відсилають дівчат до матерів.

Лягаючи спати, Лаврін поклав біля себе два пістолі й ножа. Пістолі перевірив, підсипав свіжого пороху. Двері комірчини зачинив не зовсім, залишив щілину. Лежав на сіні, слухав, як засинає село. Деся ліниво перебріхувалися собаки, деся не знати чого кукурікнув півень, у стрісі комірчини вовтузилися горобці. Щось їм заважало спати. У верхньому кутку щілини миготіла зеленава зірка, здавалося, то шипить на ковадлі й порскає окалиною розжарений вухналь. Лаврін виглянув у двері — і в корчмі, й на подвір'ї було тихо. Над хатою червонів місяць, він був на ущербі й скидався на паляницю з відтятим окрайцем. І ще кілька разів виглядав з комірчини Лаврін, а тоді задумався — знову ж таки про все тутешнє: про жнива, про Хотину, про Захарка — та й незчувся, як задрімав.

Прокинувся не знати від чого. Здалося, що його вкололи чимось тонким і гострим. Розчумався й зрозумів, що його вколола не гостра спиця, а голос. Тонкий голос — скрик. Він повторився, і Лаврін намацав у темряві ножа та пістолі. Ножа заткнув за пояс, пістолі взяв у руки. Обережно прочинив двері й сторопів. Посеред двору стояв запряжений паровицею віз. Як же він, Лаврін, міцно спав. Місяць вже сховався за верби, але зорі густо всипали небо, їхнього світла вистачало, аби побачити постать, яка припала до гнуздечки, а також прочинені двері кімнати для проїжджих. Гаятися було годі. Ступаючи босими ногами по холодному спориші, Лаврін нечутно підкрався до постаті, яка тримала коні, притулив до спини пістоля й сказав:

— Не ворушися. Ворухнешся — вб'ю. Пусти гнуздечки і йди до комори.

Якусь мить тривала тиша, далі дзвенінкули кільця на гнуздечках, той опустив руки.

— Йди!

Цівкою пістоля чув крізь жупан, як тремтить зловороже тіло. Пістолем він запхав козака до комори й засунув у прибой залізну притику. По тому швидко пішов до корчми. Звідти долітали глухі удари, скрип і скрики. Лаврін знову: ні Хотина, ні її скрики не годні вирватись із

ванькирчика. Вікна там, як і в інших кімнатах, міцні, дубові. Лиховісники ламали двері або намагалися скинути їх із завіс. Лаврін ступив у чорний отвір дверей. В цей час знову почувся іржавий скрип, далі — короткий передих, сопіння і лайка крізь стиснуті зуби, й знову скрип, і Хотинин лемент за дверима.

— Зрушилися, — мовив запалений задухою голос. — Підваж ще раз.

В кімнаті смерділо прокислим пивом і потом, у вікно сліпо билася потривожена муха — длизуха.

Лаврін став так, щоб на нього не падало світло з вікна, і голосно мовив:

— Стій на місці!

Біля дверей вуркнуло — вуркнув з несподіванки котрийсь із нападників, відтак упала глуха, сповнена смертельної загрози тиша.

— Йдіть пріч. Інакше — стрілятиму! — гукнув Лаврін і переступив крок праворуч. Гаряче повітря колихнулося біля самих його грудей. Сокира ввігналася в стіну. Лаврін уже призвичаївся до темряви і стрельнув у одну з тіней, цілився трохи вниз. Почувся скрик, стогін і лайка, якесь шамрання, якесь вовтузіння і знову скрик, схожий на вовче виття. Лаврін присів у запіллі.

— Вдруге влучу в голову, — пообіцяв він. — Не промахнуся.

Загупотіли крохи, один з нападників кинувся у двір. За ним, стогнучи, лаючись і погрожуючи, потягся другий. Лаврін пішов одразу за ним, аби не дати лиходіям приготуватися до відсічі.

— Негайно виїжджайте з двору, — не давав їм опам'ятатися. — Інакше постріляю.

Одна постать вже чорніла на возі, друга зі стогоном і хрипом дряпалася на віз, то був червонолиций. Лаврін влучив йому в ногу.

— Ти, собако, запам'ятаєш нас... — погрожував він. — Повішу за ноги. Втоплю в багні... Степане, де ти?

— Їдьте, їдьте, — наказав Лаврін. — Степан дожене вас за селом.

Огріті ремінними віжками, коні захропли, віз заторохтів, рушив з місця. У воротях він зачепився — пролунав пронизливий зойк, очевидно, пораненому черконуло ногу. Лаврін побачив тільки, як дві кінські голови майнули поза високим тином. Затим випустив Степана й пішов зачиняти ворота, які лиходії прочинили заздалегідь. До самого ранку побивалися Улита та Христя й тремтіла, неначе в пропасниці, Хотина. Лаврін заспокоював їх усіх як міг. На світанку Хотина таки заснула, а Лаврін почав збиратися в дорогу. Він і так загаявся, та й не випадало йому залишатися далі в цьому місці. Це розумів не тільки він, а й Улита та Христя, хоч остання й сказала:

— Їдеш! А як же ми тепер?

— Найміть на якийсь час козаків. Є такі в містечку. Звичайно, вони ледачкуваті, але для сторожі згодяться.

— Я сьогодні ж заручу Хотину з Харитоном, — по—іншому вирішила Улита.

«От для кого я вирятував Хотину», — скрушно і навіть з болем подумав Лаврін, але іншої ради скласти не міг. Він вивів коня, кріпенько його осідлав, поправив ронди. Улита щедро спорядила його в дорогу: поклала дві великі паляници, два шматки сала, піввінка цибулі. Жінки провели його за ворота, благословили. Лаврін оглянувся вже в полі: біля воріт чорніли дві постаті, схожі на дві чорні галки. Одна з них махнула на прощання кінцем чорної хустки.

У кінці місяця серпня, коли листя на чорнокленах прибрали кольору темної вишні, а степ пожовтів і задзвенів сухими бур'янами і вже давно одцвівся татарський шабельник — важкі бубки задиміли білим пушком, козакам Тавинської залоги прийшла заміна. Вони радо збиралися в дорогу — важка, небезпечна й пісна служба на степових чатах гірша, ніж на водяних караулах, не власною волею йдуть на неї козаки, й здебільшого вертається їх менше, ніж прибуває. А часом лягає трупом і вся залога — коли татари підчалияться зненацька або нападуть у великий силі. В маленькій, схожій на зимівник, залозі протриматися довго козакам рідко коли вдається. Щоправда, й татари не часто б'ють на залоги, —ельми невигідний то промисел, — у залозі і вал, і частокіл, ще й добряча башта, за одного козака лягає кілька, а то й кільканадцятеро татар. Заживку з них ніякого, в полон же козаки не здаються. Частіше дозорці гинули в степу, на курганах і біля фігур, захоплені зненацька.

Цього разу з шістдесяти восьми козаків, що приїхали сюди, в степу лишилося навіки сімнадцять. Решта верталася на Січ. Разом з ними від'їжджаючи і Сироватка. Все нужденне майно прикопав над Волошкою, кугу забив, човна затопив у березі. Забрав свого коня на залозі, світло — бурого Савура, й вирушив у путь. Однаке дорога йому лягала не на Запорожжя. Од козаків, що приїхали на заміну, дізnavся, що Лавріна на Січі немає, — поїхав з партією, яка пішла під Ладижин, і не вернувся. Козаки оповіли про тяжкі утарчки під Ладижином, страшну налогу турчина, гибель та полон його захисників. Проте хтось пригадав, що чув од когось, а той ще од когось, здається, од козака Кайдана, нібито Лаврін з того пекла вирвався. Але чого не приїхав у Січ, козак сказати не міг. Мокій весь вечір просидів у самотині в степу під валом форпосту, а тоді вирішив податися в розшуки Лавріна. Й хоч як його розраювали запорожці, не здався. Сироватка вже коли щось вимірковував, од того не одступався й замірів своїх не міняв.

Шлях йому випав довгий і важкий. Поминувши Дике Поле, їхав розруйнованим краєм, сплюндрованим турками й татарами, біда чигала на нього звідусуди, й тільки Мокієва сторожкість, звичка ходити по краю небезпеки, вміння заховатися, а ще, може, нужденість рятували його од татарського аркана та розбійницького ножа. Пробищацьких ватаг по лісах та яругах на той час блукало не менше, ніж татарських. Сироватку вжахнув поруйнований Ладижин, у щирій смуток вкинув вигляд спалених слобід та сіл. Біліли на згарищах димарі, чорніли пожухлі сади, сивий попіл замітив подвір'я, застеляв колись веселі вигони, дороги. Сироватці здавалося, що й на його душі осівся той попіл. Ще більша туга огортала козака від того, що не міг одщукати бодай найменшого Лаврінового сліду. Жодної чутки, жодної звістки. Та й те ще: людей йому стрічалося мало — ховалися по лісах та глинищах, вони здебільшого самі розшукували своїх братів, сестер, батьків та дружин. Тільки й дознав, що всіх, кого турки та татари тут запопали, гнали на Стіну, а вже там розшеретовували: кого в Стамбул, кого в Бахчисарай, кого на галери.

Сироватка добувся до Стіни — неподалік од старовинного містечка Сороки, що по той бік Дністра, звідки турчин розпочинав свої походи в українські та ляські землі. Сироватчин кінь підбився, погубив підкови, розбив копита, а сам Сироватка стомився тілом і духом. Одяг його пошарпався й геть розпалися чоботи. На лівому тріснув задник і відпав закаблук, а на правому — вся підошва, на нозі теліпався тільки ошматок низької халявки та того, що колись було передком. Сімнадцять літ проносив чоботи козак, латка лягала на латку, а поверх тих — ще латка з шевра, хрому, юхти, так що вже цілий табун товару слугував його ногам. Мокій би й зараз сам полагодив чоботи, але не мав чим — усе прикопав у ямі над Волошкою. Їхати далі було нікуди. Сироватка напитав у посаді біля Стіни шевця і впросився до нього на два тижні. За

ремонт чобіт (брався полагодити їх сам), сякий — такий харч та корм для Савура мав скосити нежар у долинці, змолотити півтори копи жита й допомагати по чоботарству. Мокій сподівався тим часом поїздити по близьких селах та розпитати про Лавріна. Якщо не погинув, десь же він має бути. Бо чого прибився в Ладижин, коли його туди не посылали? Кайдан розповідав, що Лаврінув увесь час кудись поривався.

Стіна і вся волость поплюндровані менше, ніж сусідні. Вони перебували під владою Дорошенка, той тримався спілки з турчином, і місто приступом не брали. Правда, турчин трохи поруйнував його минулого літа, коли плюндрував Кам'янець; розгніваний відважною оборонаю, наказав вимостити вулиці Кам'янця іконами та хоругвами й проїхав по них конем до церкви. По тому наказав брати приступом Стіну, яка ще раніше здалася на його милість.

Хата шевця Омеляна Шкути, сумирного клишоного чоловічка в порваному єврейському лейбіку з довгими — предовгими рукавами та підіткнутими під мотузяний пасок полами, стояла на самому кінці посаду — друга од краю, при битій дорозі. Сироватка просився до нього ще й тому, щоб бачити проїжджий люд: од дороги її оступав тільки низенький трухлявий тинок. Видно було з — за тину, видно було й через тин. Господарство в шевця — нужденне, як і сам швець. Стара хата з перекошеними віконцями, повітка, плетений лісяний хлів — увесь Шкутин статок. Під повіткою — віз, коня забрали татари. У хліві — телиця й дві курки. Телиця — надія всієї родини. А родина величен'ка: стара мати, жінка, четверо дітей, найстаршій дівчинці — дванадцять років. Вони ховали рябу телицю за просяною соломою й вельми потерпали, аби її не забрали татари. Щоправда, їхній гетьман — ханів приятель — обіцяв усім мирне й негибільне життя, однаке вельми ненадійною була та обіцянка. Міський уряд, до якого зверталися зі скаргами на татар стінчани та околишні селяни, тримався їхньої сторони, проте нічим не міг зарадити.

Старости тільки вдавали, що розшукають кривдників. Не завжди допомагали навіть турецькі охоронні ярлики. Отож швець та його жінка (як і всі інші люди) покладалися на свій сховок, а не на стоптане копитами татарських коней право.

Мокій допомагав шевцеві, а також навідувався в Стіну, тинявся по базару, розшукував тих, хто обороняв Ладижин і хто його оступав, найпаче — запорожців. Але їх у цьому краї не стрічалося. А тим часом приглядався до міських порядків, до ворожого війська — знадобиться, коли повернеться на Січ. Проїжджають татари. Гордовиті, поважні — адже під копитами їхніх коней чужа скорена земля. Чимось не схожі на татар — коні високі, й на декому українські кожухи. Несамохіть стискається серце, щось напружується в грудях. Проходять яничари — веселі, напідпитку. ГорланяТЬ пісень, обіймаються за плечі, наче українські парубки. Може, серед них є й українці... Себто немає. Це вже не серби, не болгари, не поляки, не росіяни, не українці, не молдавани, а турки. Всі разом — турки. Хоч і не зовсім турки. Але їм вселили в серце Туреччину. Людина з чужою батьківчиною в серці — це вже не людина. Нехай якою вона не буде грізною. Так само, як і людина, котра підкорила собі іншу людину. То — потороча, злодій, вона гадає, що залишається сама собою, а насправді розчиняється в інших, завойованих, обікрадених нею, людях. Ще пильніше приглядався Сироватка до свого люду. Сам худий і нужденний, дивувався змінам, які бачив у них. Неначе це були зовсім інші люди. Ті й не ті. Куди поділися горда постава, сміливий блиск очей, веселий сміх. Кудись ішли, щось робили. Те ж саме, що й раніше. Он з млина їде дядько, на возі рівненько, гузир до гузиря, складені мішки, на мішках махає ручнятами дівчинка, позаду спирається на ключицю молодиця. Везуть мливо. Всі вони... везуть своє—чуже мливо. Все ніби так, як і колись, але й не так. Так, бо ж таки не підданці, а союзники. В грамотах написано: рівні, збрatanі гетьманом та султаном в одну сім'ю. Мають рівні права, можуть займати високі уряди. Полковник полковнику пише по — нашому листи і реляції, а вище — тільки по — турецькі. Не зрозуміють! Того, що написано, і тих, що

написали. І до татар треба писати по — турецьки. У школах ті самі дяки навчають тих самих наук. Але мусять казати дітям, що вони завдячують турецькому султанові. Отож всі роблять те, що хочуть... тільки на турецький кшталт. Лише банкетують по — своєму. П'ють оковиту, п'ють меди, які гірчаты, п'ють ромелійські вина. Першу чарку — за славну Туреччину, а вже по тому можна випити й за щось інше, свое. І навіть упитися. А чого ж, це добре, коли якийсь козак уп'ється. Може щось виляпати. Тих, які п'ють, не страшно. Страшно тих, які сидять по кутках і думають свое. Ти їм кілок на голові теші, а вони думають. Можуть до чогось додуматися. Хоча б до сорому, до того, ким були і ким стали. Пригадують дідівську славу, дідівську гордість, пригадають, чиї вони діти і внукі. Стережіться тих, які думають! І стережуться. Переодягнені вивідники так і шастають по місту. Отака вона — Стіна. Це вже не Стіна, а дірка в Стіні. Дірка в серці люду християнського, українського, через яку пливуть чужі накази, чужі вісті, чужі звичаї, чужі війська. Хотів Дорошенко скористатися міжусобицями трьох держав, скупити всі землі, хотів вигородити людові обору, а вигородив тюрму. І тепер карається, бушує у власних покоях, а за покоями — зась. А був же валечний муж, ще й онук давнього гетьмана, Михайла Дорошенка. Той теж шукав викруту і дружби, але вже з іншим паном — польським королем. І допинався з шляхтичами рівних прав, і таки доп'яв, але тільки собі, а посполиті як орали панам землю до нього, так само орали її й при ньому. Петро Дорофійович не зважив на лихий досвід діда. І он у що перекинулася його вимушена спілка з невірними — подану знизу вгору руку приймають, але того, хто її простер, поруч із собою не садовлять. Бо поганин то таки поганин. Він міркує, що стоїть вище за всіх інших людей. Навіть татари з улусів вважають себе благороднішими од гяурів — християн. А може, шепоче собі Сироватка, біда біду якось перебуде.

Цього року осінь забарилася, літнє тепло трималося довго, а потім пішов дощ, і в один день світ перемінився: стало холодно, сади, ліси осмутніли, і осмутніла вся земля, а з нею і людська душа.

За півтора тижня Сироватка не тільки викосив долину, зсяпав на точку, просто неба, жито, а й виплів новий тинок, переставив ворота та насукав Шкуті дратви до кінця року. А тоді сів за свої чоботи.

Він устиг полагодити тільки правий, бо зі Стіни прийшло двоє понурих городових козаків з одноруким сердитим хорунжим і повели його з собою. Вони не казали, за віщо зацуркували Мокія («Там довідаєшся», — похмуро кинув хорунжий, поправляючи правицею перев'язь до шаблі), а він не поривався із розпитами — для чого наперед знати те, чого, може, краще не знати зовсім. Вирішив за ліпше поцікавитися, як хорунжий дістає з наділків однією рукою шаблю, але той так блиknув на Мокія водянисто — синіми очима, що йому заціпило. У фортеці козаки запитали хорунжого, куди подіти цього миршавого цапа — вкинути до гурту чи одвести в графські покої, і хорунжий наказав замкнути Сироватку в Графській вежі.

Графською козаки назвали вежу, мабуть, через те, що перед цим там тримали якогось графа, насправді ж це була звичайна порохова вежа з високими глухими стінами о шести гранях, важкими залізними дверима й кам'яною підлогою. На підлозі, близче до західного кута, стояло велике дерев'яне ліжко та ослінець, — либонь, попередній в'язень був значним вельможею, бо на дошках лежали сінник, ряднина й навіть полотняне простирадло. Справжня шляхетська постіль. Сироватка повалився на неї й проспав до пізнього ранку наступного дня. Вранці у вежу прийшли хорунжий та двоє козаків, уже інші, не ті, що вели Мокія од шевця, а з ними високий одноокий татарин у бобровій шапці та купецькому, отороченому лисицею, каптані.

Хорунжий запитав Сироватку, чий він вивідник та ким надісланий, порадив казати щиру правду та показав товстого, вже добряче обхвицьканого ремінного канчука. Сироватка сидів на

ліжку, чухав ногу об ногу і в такому щирому подиві кліпав на хорунжого ріденькими повіками, що, здавалося, у те кліпання, а заодно і в його повість повірив би й камінний ідол. Проте, на своє лихо, Сироватка двічі сказав не водно, кого шукає: один раз — сестринця, вдруге — сина. Окрім того, ті побачили, що в доносі дано про нього неправильний вивід — Сироватку мали за значну птицю. Тепер же небораку поклали на долівку, хорунжий сів на голову, один козак на ноги, а другий почав випитувати з нього правду канчуком. Козак бив і за кожним разом хекав, неначе рубав дрова, і спльовував через раз убік. Сироватка божився, що ні з чим не таїться, й божіння його було щире. Він приклікав у свідки стільки святих — либонь, у башті стояло їх стовписько, й, може, через те хорунжий попустив йому голову, а козак стъобав не боляче, тільки голосно хекав. Прецінь басурманин християнським святим віри не йняв, забрав у козака нагайку і чотири рази вчистив Сироватку по худій спині так, аж той несамовито зайойкав і спом'янув бога басурманського, однаке вже так, що тому, мабуть, і в носі закрутило. За п'ятим разом татарин, котрий бив, стиснувши рідкі й великі, як у лошака, зуби, промахнувся (у вежі стояла півтемрява) й вшкварив по руках козака, що тримав Сироватку за ноги, той заверещав і випустив Мокія. Козак хотів заїхати татаринові в зуби, й той кинув нагая і вибіг з вежі. За ним пішли хорунжий і обидва козаки. А Мокій, постогнуочи, виліз на ліжко й вмостиився там. Спину йому пекло вогнем, він обережно перекинувся на правий бік, притулився до стіни й чипів.

Так лежав три дні. Злазив до цебра з водою біля дверей та раз на день, вранці, до щербатого корця з ячмінною затіркою, її приносив зодягнений у заміцьканий, що аж вилискував, кунтуш потютькуватий козак з глибоким, що робив з одного підборіддя двоє, шрамом, і ставив біля порога. Либонь, він правив обов'язки тюремника. Сидячи навпочіпки з того боку дверей, чекав, коли Сироватка поїсть, раз по раз заглядав у щілину. Перша, що зринула в Сироватчиній голові, думка була: повалити тюремника, вдарити його корцем або дерев'яним відром по голові й тікати. Проте поки що не важився на таке: хтозна, що там далі, в дворі. То більше, порохова вежа — не крайня, скочиш, а там гурт сторожі. Шукати ж шляхів до втечі треба було конче. В цьому впевнився другого дня, після того, як його одвідав хорунжий, вже сам, без лихого почту. Він сів на ослінчик і сказав, що не має проти Сироватки ніякого зла й взагалі той йому без діла, однаке татари його не випустять. Вони вважають, що Сироватка — запорозький старшина, кожен запорожець для них — пекельний ворог, та ще потай пробрався до їхнього стану. Ким же може Сироватка бути, як не вивідником! Нині старшого татарина покликали в Бершадь, він вернеться за кілька днів і вчинить нові спитки. Отож, якщо запорожець хоче уникнути катівських мук, нехай зізнається у всьому йому, хорунжому. Мокій знову одказав, що зізнаватися йому немає в чому, й попросив хорунжого, аби той його відпустив. Хорунжий сказав, що того не може: у нього тут жінка й діти, всі вони в одвіті за Сироватку перед татарином. Він виявився зовсім не злим і не лютим, просто в нього ще з літа боліли зуби й мусив ревно справляти службу. Мокієві вдалося погомоніти з ним ладком, розпитати про недавню чорну турецьку налогу і особливо про полон, який гнали татари та турки. Хорунжий сказав, що стовписько тут стояло страшенне, однаке всіх запорожців тримали окремо, в підземеллі замку, і він їх усіх бачив.

— А не було поміж ними такого... з високим чолом, з чубом хвилястим, гордовитого вигляду? — отерпаючи душою, запитав Мокій.

— Всі вони горді, поки не накинуть їм на шию аркан, — розважливо одказав хорунжий.

Сироватка перерахував усі Лаврінові прикмети, але не бачив такого козака хорунжий.

— А може, він переодягнувся в чуже, може, не зізнався, що запорожець, і його завдали в іншу валку? — з надією подивився в сіре, горбоносе обличчя хорунжого Сироватка.

— Може, — погодився той, але одразу й заперечив: — Тільки навряд. Пересівали їх на десять сит... Вивідців підсилали.

Далі він розказав, що Сироватку виказав швець, бо вельми потерпав за телицю: боявся, що її заберуть. Шевцеві пообіцяли не чіпати телицю й oddali Сироватчого коня — татари по зубах полічили йому роки.

Сироватка подумав, що вчинив дурницю: розказав шевцеві, хто він і звідки іде. А той ще й побільшив його в чині. Швець здавався йому вельми сумирним чоловіком, засмиканим нуждою та наляканим турками й татарами. Й діти його зайшли з Сироваткою в приязнь, надто старший хлопчик — білявець, який допомагав сукати дратву, знайшов підошву на правий чобіт і нащепав з березової цурки цвяхів. Ще Сироватка подумав, що іноді нужда, прилякана лихом, обіймається з підлотою й разом важаться на злі вчинки.

- Це ж і ти, добродію, басурманам служиш, — спробував закинути гака.
- Пани наші служать, то й ми, — хорунжий одводив очі.
- Пани полізуть в ополонку...
- І ми, — погодився хорунжий. — А куди подінешся! Увесь рід тут. Дітей — як маку.
- Нащо ж наплодив стільки? Ще ж молодий.
- А хіба я знаю? Кров у мене така.

«Яка там у тобі кров», — подумав Мокій, але вголос не сказав.

Хорунжий був справді сумирний і, може, навіть добрий чоловік, воєнну службу справляв, бо за неї платили гроші. Звикся з неволею, шляхів на волю не бачив і не шукав.

- Ми християни, — шукав приступу Сироватка.
- Всі кругом християни.
- Не всі. Кому ти служиш?
- Полковнику Прудивусу.
- А полковник?
- Гетьману.
- А гетьман?
- Ну, гетьман...
- Султану. — Запорозький вольний дух на мить піdnіc Сироватку, й він не міг стриматися. — А мав би рідній землі. Вона нам мати. Слугувати чужій матері — останнє діло.
- Ми люди маленькі, — не знати до чого приплів хорунжий.
- Правильно. Ті, хто найвище, й служать найревніше та найпідліше. Бо мають за це ласий шмат.

- Ти таки, мабуть, справді запорожець? — сказав хорунжий.
- Який я, к лихій годині, запорожець! Хіба вам повилазило? — схаменувся Сироватка.

Сестринця шукаю.

— Такі, як ти, жилаві. Очі в тебе лагідні, але лукаві. Одначе викруту тобі немає, — сказав розсудливо, мовби йшлося про когось третього, а не про Сироватку. — Наче й не схожий ти на значного козака. Проте хто його знає. Хіба у вас не буває такого: нужда в кабарзі та кармазині пишається, а достаток світить голим тілом. Може, ти сам кошовий чи який значковий...

Хорунжий пострахом Сироватці душу не ламав, однаке на прощання сказав, що чекає його важка квестія. А вирватися звідси, мовив уже од дверей, подзвонюючи кулаком єдиної руки по важких металевих штабах, не вдавалося з простого люду нікому. Кажуть, утік лише один, літ п'ять тому, але був він характерник, бо щез, мов здимів, не лишилося після нього ні пролому, ні підкопу, ні жодної мітки.

Сироватці здалося, хорунжий йому на щось натякає. А може, той кепкував. Либо нь, на те не схоже. Мокієві його слова застряли в голові. Однаке вирватися звідси справді можна було, тільки перекинувшись у птаха. Та й то не в гайстра чи журавля, а в синицю чи горобця. Двері в башті такі, що їх не проломити й металевим тараном, долівка — камінна, та й, мабуть, стіни

сягають у землю на сажень, вгорі двоє вузьких, довгих віконечок, у які не пролізе й кіт. Обое — аж під стелею, одне з північного, друге зі східного боку. Вранці, тільки — но сходило сонце, воно заглядало в східне віконечко — проріз, освітлювало шматок стелі й крайок стіни, а тоді щезало на всенікий день, світило іншим, у веселі, не в'язничні вікна. Башту ж до вечора окутував брудно — сірий морок. Він розвіювався ще на мент, коли сонце торкалося вечірнього пруга, тоді воно заглядало в проріз у стіні з північного боку й знову лизало променями дошки стелі. Здавалося, воно заглядало для того, щоб привітати в'язня й попрощатися з ним, нагадати про світ, просторі луки, зелені ліси — поятити душу волею, по якій мандрувало. Може, то навмисне хтось наказав прорізати віконця саме в тих стінах?

Так чи так, але сонце заглядало до Сироватки двічі на день, віталося й прощалося, освітлювало тільки горішню частину стін та стелю. Вона була вистелена важкими дошками, котрі з роками позсихалися й потріскалися, черніли затъоками й біліли грибковими плямами. Найбільше затъоків і плям — з північної сторони, серед них немало свіжих — недавно йшли дощі. Коли б дістatisя до стелі... — думав Сироватка. Але до неї — три чи чотири сажні. Ні, той в'язень, що втік, мабуть, справді був характерником. Намалював коня або птаха та й виїхав чи вилетів на ньому крізь стіну, як козак Мамай. Або ж продав душу нечистому, й той вицупив його за чуприну в одну з отих двох дірок.

Сироватка на характерництві не знався й нечистому душі не продавав. Проте очей од стелі не одводив, вона манила його й вабила; дивився на неї, і йому ткалися думки про волю. Мокій ніколи не хоронив надії, нехай би вона була маленька, як макове зерно. Звичайно, розумів і те — становище його злецьке. Краще, якби справді мав якусь провину. Найважче заперечити наклеп. Скажуть, що хотів одрізати султанові бороду, й спробуй довести, що ти навіть не знат, чи є в султана борода! Не знат? Бреше. Викручується. В султана борода є. А нашо, скажи, носив такого гострого ножика? Ні, цього разу Мокієві не одкрутитися. Недарма посадили самого, та ще й за такі стіни. Він розумів, що такі башти замислюють при будівництві як порохові і тюремні воднораз. Коли наступає ворог — вони порохові, а коли на кордонах тихо, можновладці виловлюють і кидають до них всіляких небезпечних для них людців. Бог, розмірковував Сироватка, дав людині поле — безмежя, а вона придумала стіни. Бог дав сонце, світло, а вона запроторює близького в морок. Бог дав квітку, яблуню, а людина вигадала залізо — меч і кулю. От і вважай, що вона розумна. Але ж Бог дав їй і розум... Нашо тоді він дав їй його?

Сироватка починає плутатись і хутенько втікає од тих розмірковувань. Та й було йому зараз не до того.

Закинули в цюпу Сироватку в понеділок, а в четвер вивели й погнали на роботу — в фортеці чистили колодязь, і не вистачало рук для живого ланцюжка, по якому передавали відро. Колодязь — в західній чотирикутній вежі, до нього вели чотири зломи слизьких пощерблених сходів і прямовисна залізна драбина. Мокія, яко великого злочинця, запроторили на найнижчий злом, нижче від нього на металевій драбині висіло тільки двоє людей. Хто вже були ті — вбивці, богоосквернителі? Він бачив тільки крути плечі й поголену, без шапки, голову того, що теліпався ближче, підтримував відро, котре набирає той, що висів під ним. Внизу, в колодязі, горів олійний ліхтар, а сходи тонули в мороці, відро передавали з рук у руки навпомацки. Слабенькі відсвіти падали на Сироватку та на ноги того, що стояв вище од нього. Ті ноги були взуті в тупоносі чоботи, не нові, але посоужені, добре вшиті, підбиті товстими підметками з волової шкіри. Вони часто ковзали — надто правий, бо залита водою й заляпана болотом сходинка була вищерблена. Мокій боявся, що тупоносі чоботи ось — ось сколупнуться й загримлять разом з їхнім володарем на дно. Сходинка під Сироватчиними ногами теж була поруйнована, розбита, але так, що він стояв у ямці й мав гарне опертя.

Намацавши під ногами чималий плаский камінчик, Мокій підняв його й підклав під посоюжений чобіт над своєю головою. Його старання миттю поцінували: згори впalo басовите речне «дякую».

Володар посоюжених чобіт часто перемовлявся з тим, що стояв вище од нього, мабуть, вони були приятелями або сиділи в одній цюпі.

Коли в'язні вичерпали воду, робота пішла повільніше: ті, в колодязі, визбирували на дні та вкидали у відра каміння, вигрібали глей. Можна було б і присісти, але зі східців скrapувала вода: по тому одежа пристане до тіла й закоюбнеш зовсім. А ті, що були вище за нього, поприсідали. Мокій вже призвичаївся до темряви й трохи бачив їх. Вони згадували якогось Кирика, якогось воза, обіцяли, якщо їх випустять звідси, побити на Кирикових ребрах усі спиці, а тоді той, що в посоюжених чоботях, прогудів:

— Ну й робота, Василю, випала нам сьогодні. Це гірше, ніж дах на вежах латати.

На що Василь одгукнувся тихим, простудженим голосом:

— Там теж... Того й сподівайся — зірвешся та хряснеш о камінь.

— Однаково там краще, — заперечив Сироватчин сусіда.

— А порохову... не будете перекривати? — Мокій намагався вкласти в свій голос якомога більше байдужості, однак відчув, що голос йому затремтів.

— Мали сьогодні. Значся, тепер завтра, — сказав Василь.

Знову засмикали за мотузок, і Сироватка потягнув відро. Коли воно поминуло перші марші сходів, Мокій знову задер угору обличчя й запитав якомога тихіше:

— А який вам дають струмент?

— Який належить, — здивовано одказав сусіда. — Молоток, долото, свердло.

Відро промандрувало ще тричі, поки Сироватка одважився на прохання:

— Слухайте, хлопці... Розцвяхуйте крайню од західної стіни дошку.

Відро, що саме спускалося вниз, брязнуло об стіну, й так само брязнув зверху голос:

— Тю на тебе, чоловіче. Та нам за це...

— Ніхто того не знатиме... В тій вежі тільки я... там темно... Я її назад покладу. А вам... осъдечки...

Сироватка нагнувся й вправним рухом одпоров під коліном латку. Там лежали приховані на найкрутіший випадок два золотих алтини. Мокій поторсав за ногу сусіда, намацав у темряві його руку й вклав у неї гроши:

— Оце всі... Мав би більше, хрест святий, не пожалів би.

Зверху довго мовчали. Може, через те, що відро стало важче, та й всі вже добряче притомилися. Сироватці боліли руки й стріляло в поперечі — там засіла давня простуда.

— Хто ж ти такий, чоловіче? — нарешті несміливо запитав Василь.

Сироватка вже давно зрозумів, що його побратими по лихові — такі собі посполиті, мабуть, потрапили сюди випадково. Може, не давали татарину худобини, може, посварилися з кимось, з тим — таки нелестиво згадуваним Кириком.

— Такий же, як ви, гречкосій. Та ще й погорілець. Хата згоріла й клуня — геть усе. Їхав до брата в Бершадь, сподівався запомогтися чим — небудь, — і вскочив у халепу. Показав якимось городовикам неправильно дорогу, а вони вернулися й зацуркували. От, хрестібог, не забродня я, не убійник і не злодій. Нехай мене скарає Пресвята Богородиця, нехай я кип'ячки нап'юся, нехай коростявим собакою стану, якщо мене причинили за який злий вчинок.

Мокій не казав — «якщо не брешу»: він остерігався божитися обмільно.

Дядьки, мабуть, вірили, бо зітхали. Погорільцям люди співчувають завжди й запомагають, чим можуть. Але не обіцяли нічого — мовчали, проте грошей йому назад не вернули. Сироватка сподівався на їхню розважливість і доброту. Селянинові вернути гроши дуже важко, вони самі

прилипають до долоні. Посполиті ще довго радитимуться між собою, мугикатимуть, охкатимуть і аж тоді стануть на якомусь рішенці. Люди воно роботяще, задарма брати гроші не звікли.

Коли їх вивели нагору, Сироватка також не дармував часу — розглядався по подвір'ю. Воно було довге, вужче на захід і ширше на схід, обнесене з усіх боків стінами, на кожному розі — гостроверхі, криті черепицею башти. В одній стіні, що від півдня, був пролом, мабуть, турки зробили минулого року, а тепер замуровували: там лежали купи жорстви й цегли. Порохова вежа, в якій тримають його, зі східного боку, біля неї — дві чималі будівлі, теж криті черепицею. Невелика церквиця й кілька менших будівель — в північно — східному кутку двору. Далі Мокій не встиг роздивитися, бо його погнали до цюпі.

Наступного дня над головою в Сироватки справді гупотіли кроки, там щось шкрябало, брязкотіло, то затихало, то починало гупати знову. Сироватці кортіло обізватися, запитати, ті це покрівельники чи інші, але боявся, що там може бути вартовий, він здогадається про його замір і викаже всіх. Сироватка не метушився, не спинався на ослінчика, лежав мовчки, слухав. Навіть не зневажав, розцвяховували дядьки дошку чи ні, бо шкряботіло довго й потеруха сипалася щоразу, коли вони спускалися з даху на стелю. Десь опівдні все затихло, й Сироватка лишився в повній тиші. Він дочекався вечора, коли сонце заглянуло на мить у північний проріз, і тоді став на ослінчика: щілина між крайньою і сусідньою з нею дошкою була більша, ніж уранці, — він запам'ятав добре.

Сироватці хотілося сповнити свій замір уже цієї ночі. Але вона була тиха і сторожка, як церковні хори, він навіть чув кроки вартових, коли ті проходили повз двері, і їхню розмову, й переклик півнів у посаді. Покладався на розповідь хорунжого: мав ще два дні. Стояла осінь, погода мінялася кожні два — три дні, сподівався на її злам, на дощ з громовицю чи хоча б на мжичку.

Мабуть, Бог зглянувся на його молитви. Загриміло ще в суботу зранку, опівдні зрушилося дощ, а надвечір перейшов у зливу. Небо клекотіло, гуркотіло, здавалося, тампадають небесні вежі, ламаються стіни, шкиргає камінь по каменю. Раз по раз спалахували вікна — прорізи, здавалося, то спалахує порох на панівці, а далі гrimав постріл з небесної вежі. Сироватка стояв біля північної стіни, він не молився, пошепки накликав диявольські сили — громи й блискавиці, навіть хугу. Його маленька, але вільна душа танцювала й співала безголосо, тіпалася й підносилася. Правою рукою при коротких вогняних спалахах малював по стіні знайденим у кутку уламком розм'яклій червоної цегли коня. Він не зневажав, навіщо малює. Просто спиналося в душі щось ворохобне, хотів, якщо все оббудеться, трохи покепкувати над сторожею. По тому, послухавши біля дверей, заліз під ліжко й підняв один його кінець, поставив на стіну цапки, нижньою спинкою на підлогу, короткими ніжками до стіни. Видивився й випробував його гаражд — дарма що поточене шашелем, воно було міцне. Знявши з ліжка найтовщу дошку, приставив її до стіни, заліз на ослінця й подерся на верхню спинку. Побачивши, що не видряпается, поскидав чоботи й поліз босий. Шкода було — які вже вони не є — чобіт, однаке що мав роботи? Видряпавшись на спинку, взяв дошку, впер її кінцем у стелю, яку мали розцвяхувати дядьки, натиснув.

Стеля не піддавалася, а ліжко під ногами загрозливо поскрипувало. Зачекавши спалаху блискавиці, Мокій пересунув свою дошку до самого краю стелі, натиснув плечем. Затріщало, він натиснув ще, і його дошка шурхнула в порожнечу. Далі нею розширив отвір. Потім він опустив її на спинку ліжка, однаке вперти не було в що, й Сироватка не мав способу добрatisя до лазу, до якого ще лишалося аршинів зо два. Поміркувавши, зліз униз. Він і далі не поспішав, робив усе неквапливо, ніби мав у запасі хтозна — скільки часу. Розламавши ослінчика, розідрав навпіл простирадло, скрутів джгутом та прив'язав одним кінцем до виламаної ніжки. Знову

видряпався на спинку ліжка й почав чекати, коли спалахне блискавиця. Вона ріzonула таким білим світлом, що Сироватка аж очі заплющив й не потрапив ніжкою в лаз. Не вцілив і за другим, і за третім спалахом, аж за четвертим вдалося йому засунути ніжку так, що вона, повернувшись, лягла впоперек дірки. Підтягуючись руками, впираючись ногами в стіну, Мокій доліз до отвору й вхопився руками за дошки. Просунув голову — плечі не пролазили; вихлявся то одним, то другим плечем, але не подавався вперед ні на цяту. Чеберяв ногами, шукав пальцями у стіні якого виступу чи виямки, відчував, як мліють руки, як втрачає силу, — ось — ось розімкне пальці й громохкне вниз. Намацавши великим пальцем правої ноги якусь виямку, зібрав усю силу, — аж вигнулось дугою до краю напружене тіло, — рвонувся й просунув угору плечі, проліз — залишив на гострій грані шматки кунтуша й обдер шкіру на правому плечі. Розчепіривши руки, перепочив мить, підтиснувся ще трохи й упав обличчям у порох, що за довгі роки осів на стелі вежі. Лежав довго. Поки не відчув, що знову натекло в руки та ноги трохи сили. Тим часом встиг оглянути дах. У ньому навіть після ремонту зяло чимало дірок. Мокій намітив одну, із західного боку, поповз до неї. Але спочатку посунув на місце дошку, запечатав лаз.

Дощ хльоскав йому в обличчя, він не здавався Сироватці холодним, груди ходили ходуном, і лице пашіло од напруги. Мокій вихитав і поклав собі під ноги кілька черепиць, просунув у дірку голову. В ту мить змінив намір. Коли його виводили у двір, розгледів, що з східного боку до вежі тулиться якась будівля, на неї спочатку й сподівався сповзти. Вернувся до пролому, забрав ніжку з прив'язаним простирадлом. Одв'язавши його та передерши ще раз надвое, посточував кінці й прив'язав знову. Ніжку заклав між лати, виліз на дах і потихеньку посунув униз. Дощ прав його, немов підвішену ганчір'яну ляльку, вітер шмагав і вертів, ніби закручував на самов'язнім мотузку. Коли небо зламала блискавиця, Сироватка зіщулився під дашком башти, мов мокрий горобець, а тільки — но згасла, швиденько поповз далі. Мотузок не досягав землі; Сироватка не зінав, чи далеко до неї, чекати було страшно, він одважився й випустив простирадло з рук. Йому ріzonуло в ноги, він упав, закрутівся на чотирьох, трохи не завив з болю. І в ту саму мить праворуч залунали кроки. Для Сироватки це було як нагла куля з — за рогу. Він не клав собі в голову, що такої ночі в фортеці може пильнувати сторожа. Інакше б вицахлив її з дірки на даху, пропустив і спустився по тому. А тепер стояв перед нею на чотирьох — понівечений, кволий, не гожий ні до відсічі, ні до втечі. А вони, двоє вартових, йшли просто на нього. Сироватка сидів при землі й бачив їх. Закутані у важкі киреї, одверталися від дощу та вітру, обходили вежу. Сироватці стріпнуло в грудях і затремтіло дрібоно — дрібоно — так tremтить крильцями коняча пташка. Й розсипалася, розлетілася іскрами якась думка, що було зринула, але він не встиг її вхопити.

А може, таки вхопив з неї одну іскорку, одначе схилив до самої землі голову, а рукою чимдуж заталапав по калюжі. Він навіть завуркотів потихеньку.

— Пшов, — тупнув ногою вартовий, а другий потягнув з — під пахви рушницю.

— Ось я його...

Сироватка на чотирьох притьма подався за ріг. Позад себе ще встиг почути:

— Не треба, побудиш усіх на гвалт. Нехай біжить.

— Розвелося їх...

Сироватка перечекав, доки варта погупотіла чобітьми за великий цегляний будинок, а тоді скрадливо рушив до вилому в південній стіні. Він боляче забився, коли стрибав, намок, змерз, стільки стратив сили, що уже ледве несли ноги. І крізь страх, крізь біль йому вперше подумалося, який же він нещасний. Але треба було втікати, треба було жити. І пробирається крізь темінь і сліпоту до хати шевця Шкути. Всю дорогу біг підтюпця й таки зігрівся, ногами холоду не почував, хоч і збивав ранкову росу босими підошвами. «Біда біду перебуде», — сказав собі.

Спершу хотів розбудити шевця та оддихопелити, а тоді згадав його недужу жінку, згадав дітей, перехрестився й пішов до хліва. Не висаджував дверей, не ламав ліси, просунув у дірку між одвірком і тином руку й патичком розчинив двері. Савур впізнав його, заіржав, і Сироватка поклав йому мокру руку на теплий тремкий храп, легенько, але владно потиснув, а другою почухав за вухом. Кінь ткнувся йому мордою під пахву й зафуркотів та почав тертися, як умів фуркотіти й тертися тільки він.

Знайомий запах кінського поту та кізяків остаточно заспокоїв Мокія, він помітив, що кінь позбивав під ноги сіно, несамохіть нагнувся, підібрав його і запхнув за драбину. А вже тоді подумав, що це ні до чого, одв'язав Савура і вивів з хліва.

Коли вранці тюремник приніс Сироватці їсти, то побачив порожню башту, а на протилежній од дверей стіні, куди падала світла пляма, червоного буйногривого коня.

Козак покликав варту, хорунжого й коменданта, всі вони спантеличено дивилися то на стіну, де басував червоногривий румак, то на старе ліжко. Його викинув комендант зі своїх покоїв, а тоді наказав затягти в порохову вежу, до якої було на кілька днів посаджено захопленого в полон і гнаного татарами до Бахчисарая на викуп графа Калиновського. Ліжко теж було здиблене й, здавалося, приготувалося до стрибка. Хорунжий перехрестився й тихо сказав:

— Характерник. Я одразу по очах запримітив, що він якийсь не такий, як усі люди. Очі ніби й покірні, а в них — вовкулаки.

Тим, либонь, хотів скинути провину і з себе, і з варти. Всі й далі з страхом дивилися на червоного коня на стіні.

Старий, з тугими, немов скручені вервечки, вусами комендант поклав на груди широкого хреста. За ним перехрестилася вся сторожа.

Лаврін під'їхав до невеликого озерця, біля якого пастухи напували коней. Зашмалені, босі, стадники стояли на невисокій плескатій могилі, й довжелезні батоги зміями звивалися біля їхніх ніг. Пастівник — великий, простягнувся ген до синьої смужки лісу, а по ньому — болота й озерця, стариці річки, яка понесла свої води іншою стороною, попід лісом. Пастухів було п'ятеро, найстаршому років двадцять, найменшому — п'ятнадцять. Лаврін вирішив заночувати біля них. Стадники радо прийняли його до гурту — все — таки новий чоловік, запорожець, щось розкаже, розважить, та й безпечніше з ним у степу. А зараз стало тут кепсько, розвелося багато вовків, і знахабніли вони вкрай, нападають на коней, надто на лошат, а в стадників тільки й зброй, що шабля та старий самопал. Про це й гомоніли, обсівшись біля вогнища, яке розпалили в долинці біля іншого, не обтирлованого, чистого, озерця з порослими осокою та ситнягом берегами. З озера набрали води, Лаврін вкинув у казанок четвертинку сала та кілька цибулин — куліш удався на славу. Стадники розповіли йому, як позаминулої ночі зворохобився табун, як бігли вони з головешками, і галасували, й гатили в мідний казанок, свистіли і стріляли з самопала. Ніхто з них не бачив вовків, і коні залишилися всі цілі, однаке вранці помітили, що в одного стригуна розірване плече і прокущена холка. Лаврін розповів їм про ями — вовківні, які влаштовують у плавнях запорожці, й разом пошкодували, що не можна викопати такі ями тут. Гомоніли допізна. Ущербний місяць посвітив трохи, скотився за могилу, а зорі світили ясно, й срібний пилок сипався згори на шість чубатих голів, що посхилилися біля казанка. І ще одну постать обвівало тим срібним пилком, й чипіла та постать на могилі, вглядалася в багаття та людей, які сиділи довкола нього. То був Мокій Сироватка. Йому здавалося, що він чує запах кулешу, й ніздрі його пиптюватого носа роздувалися, й голодна слина виповнила рота, і вже він збирався підійти до пастухів, та раптом крайня з лівого боку постать біля вогню ворухнулася, підвела, відступила трохи вбік. Навіть крізь нічну імлу Сироватка побачив, що то не пастух, а збройний козак, і вже не був певний, хто ті інші люди. Може, вони з Стіни, впізнають його й занютують в сирицю. І хоч як вабило його, втомленого, нужденного, до себе багаття, хоч як лоскотав йому ніздрі запах гарячої кулеші, він, повагавшись мить, скрушно зітхнув і посунув з могили. За кількасот сажнів пасся його Савур, кінь звик не іржати й мовчки йшов на тихий посвист господаря.

Саме так, мовчки, поскубуючи траву, й підійшов він до Сироватки і цього разу.

Над плавнями трублять лебеді. Сито іржуть на луках коні, ходять, вигинаючи шиї, колами, неначе прип'яті на довгих мотузках, лошаки гасають, немов подурлі. Пастухи відганяють коней від стогів довгими канчуками, гріються біля вогнищ. Над стогами, над плавнями тягнуться на південь безконечні журавлині ключі, перелітні гуси та качки сідають у плавнях, річки та озера кишають птицею, вночі плавні дзвенять, неначе там тисяча скарбників лічати золоті червінці. Орли кружляють високо — високо, рідко коли спускаються до землі — ситі—бо й вигулюють молодих.

Самотній лебідь плаває по плесу попід густою стіною іржавого очерету, він все кричить, тривожно витягує довгу шию і вдивляється в сіро — жовтий морок, що панує в глибині очеретяних нетрів. Може, й правдиві байки про лебедину вірність? Погинула в очереті подруга — лисиця її вистежила чи орел ударив з високості, — а лебідь не вірить у її смерть — ячить, виглядає. Його серце розривається од тужних лебединих погуків із підхмар'я, легке й гаряче, налите споконвічним жаром далеких країв, воно поривається в небо, до зграї, але, обезкровлене втратою, падає в очерети. Лебідь без кохання злетіти не може.

Все частіше наповзають на плавні важкі тумани. Вони течуть, як ріки, чіпляються за очерети, окутують їх і дрімають до пізнього ранку. Аж поки пригріє сонце і повіє від Дніпра вітер, тоді вони починають диміти, ворушаться, як живі, непомітно щезають, тільки де — не — де затримається білий струмінець, мовби там козак щойно викурив люльку. Вода набирає з неба холоду, парує, оддає йому літнє тепло. Нічні тумани холодні й тугі, хоч нагортай їх лопатою, людські голоси набрякають од них і глухнуть. Найдосвідченіші козаки, досугі січові діди, які вік звікували в плавнях, заблукують у них на човнах і потім кажуть, що їх водила мана. Іноді, коли згори наляжуть хмари, туман не розвіюється цілісінський день. Буває таке і в безхмарну погоду. Опівденне сонце тоді не сяє, ніби знекровлене, не пробивається промінням, біліє, неначе кружало сиру. Його видно, мов крізь розведене водою молоко. Під ранок такі тумани скrapують густими росами чи й дощем.

Вночі попід січовим городком блукає самотній вовк, його тонке, тужне виття зависає на самому кінчику дзвіниці й бринить на вітрі. Молоді козаки ходили його полювати — не вполювали. Один з них не вернувся — чи його загриз вовк, чи провалився в бездонний опар. Січові діди кажуть, що вовк той — перевертень.

З неділі почався дощ. Шумить у плавнях, вкутав хмарами пагорби, накрив півсвіту. У плавнях він шумить особливо однотонно, шорстко; очерети, верби, вільхи стоять чорні та мокрі, ронять у воду важкі краплі. Дерева ще зелені, але вже занурені в зимові думи. Дрібні птахи поховалися в дупла, гуси, качки, лебеді позбивалися в табуни, поховали голови в пір'я, передрімують негоду. Їм сняться далекі заморські краї, сняться моря й океани, через які доведеться летіти.

В таку погоду козаки — зимівничани шаткують капусту, лущать квасолю та товчуть ячмінь на кутю. Запорожці ж тирлуються по куренях: вшивають сідла, латають одяг, шиють чоботи, в кого є гроші, тиняються по шинках.

Отаман сидить у світличці—келії на лаві, слухає дощ. Слухає й не слухає, курить люльку, думає а чи спогадує щось. Спогадує інші дощі, які вже одшуміли й сплинули по ріках у море. У кругле віконечко дряпає карякуватою мокрою гілкою липа — просить, щоб впустили до хати. Їй тоскно і страшно самій, бо надто стара, уже всохла половина гілок, та й дощ періщить, заливає її коріння. Цій липі — літ двісті, одначе ще кожного літа зацвітає, наповнюючи світличку медянистим запахом і бджолиним гулом. Вона ніби росте в самій світличці, отаман звик до неї,

а вона до нього, він і сам повесні сповнюється солодким гулом, а ночами — таємничими шумами, а зараз відчуває, як січуть стару порепану кору холодні струмені, і йому теж стає холодно. Він розуміє стару липу і, якби було можна, залюбки впustив би її до хати. Примітна Сіркові липа і чорним глибоким дуплом. Те дупло — від пожежі. Загорівся курінь, його погасили, але згоріла найбільша гілка, й поступово утворилося дупло. Підпалив курінь молодий козак Семен Гурко. Того року Сірка вперше обрали кошовим. Козаки тримали раду — дати шляхті бій у степу чи піти походом на Брацлавщину. Сірко схиляв раду на похід. Тричі зачинав кошовий мову, й тричі його перебивав гарячий молодик, Сірко скіпів і наказав осавулам прогнати молодика втришия. А опівночі загорівся отаманський курінь. Гаразд, що недавно пройшли дощі й зрізи біля куренів були повні води. Гурко сховався на острівцеві по той бік Чортомлика, захопивши з собою дві рушниці та кілька лядунок з порохом. Осавули хотіли піти на острівець наногою, але кошовий не пустив їх. «Нехай посидить на болоті, модда дурість сама з голови вийде», — сказав. Чотири дні сидів козак на низинному острівцеві, охляв і закоцюбів, і почала його трясти лихоманка, й виліз він з очерету, й пришкандинав на майдан, заїкався й цокотів зубами, й не дивився кошовому в очі. «Прийшов, паліюка?» — запитав отаман. «Прийшов», — сказав козак. Запеклий і валечний козак Семен Гурко — Палій і думу вироїв одну — на все життя. Торік приїжджав на Запорожжя, і сиділи вони вдвох у цьому прикомірку, й плакав Палій без сліз, і розповідав про руїну, яка настала на правому березі Дніпра, і думали вони одну важку думу, й зелено шуміла липа, і чорно світилося дупло, але вони не згадували про нього і про той далекий вогонь, бо горіла душа, а у вичахле дупло студили чужі вітри.

...Смокче отаман погаслу люльку, а туга смокче його серце. Відлетіло ще одне літо, а з ним відлетіла часточка серця; надія, яка почала заквітчуватись, прив'яла й засохла без плоду. Погинуло чимало товариства, чимало козаків лежить по шпиталях, ворог столочив землю, і хоч вдалося відтрутити його — й далі висить біля моря чорною хмарою, і не мають запорожці зможи допомогти правобережному люду, й не вдалося привести до одностайності невірних гетьманів, стулити водно пошматовану землю, провістити рідному краєві золотий Великден на многій літі. Все лишилося так, як і рік, і десять років тому. Копита ворожих коней толочать лани й сіножаті, і від смердючих трутів ворожих палають хати.

Поменшало в кошового за цей рік друзів і зблільшилося ворогів. Деесь повіявся а чи погинув у цім лихолітті його гордий джура, й вірний вартівничий степу, непомітний, але чіпкий, як перекотиполе, Сироватка не вернувся з останньої чати. Кого ж йому поставити на ті чати, де знайти вартівничого, щоб зорив в усі сторони й перестрівав біду за тисячу верст од рідного дому? З ким він далі стане в оборону отчого краю? І чи настануть коли — небудь такі часи, що оця липа, оці осокори і дуби зашумлять на волі, й Дике Поле стане не диким, а добрим і лагідним, і прихилиться воно до всієї вільної України, й гостре чересло перекрас ѹого від обрію до обрію, і там, де тепер шумить ковила, зашумлять жита. Тими житами можна нагодувати півсвіту, але для того треба, аби лани були вільні. А думка про джуру й далі не дає Сіркові спокою. І чомусь спливає з сивої мряки молоде, мужнє, трохи хиже обличчя... Це було... Так, це було, коли вони гнали Виговського. Козаки спочивали у вишневому саду, вишні ще тільки почали наливатися соком, козаки смоктали холодні люльки, і молоде дівча принесло їм відро звареної в печі кулеші. Зварила мати, а принесла вона... Він уже й ім'я її забув. Вони їли і всі дивилися на дівча, і кожний мав його за своє, але тільки на одну мить. Лише хорунжому Сойці заманулося більшого, він перестрів її в ліщині, та його виказав брязкіт порожнього відра. Сірко зарубав Сойку шаблею, попередньо наказавши йому захищатися, а дівча того вечора все одно повісилося в клуні. Хтозна — чого випливло з мряки те ніжне, ніби намальоване гарним богомазом, личко, а також вродливе обличчя Сойки. Може, через те... Ні, його Лаврін не здатен

на щось подібне. Ніякий злочин не може прилипнути до його серця. Це дощ навіяв йому лихе далеке видиво.

# **Розділ шістнадцятий**

Випав перший сніг. Ще звечора смутило око чорне мерзле груддя, а на ранок земля мовби перемінилася: білий степ, білі дерева, білий хутір і — тиша. По такому снігу люблять ходити мисливці—лісичники.

Мартин Драпак обійшов зимівник, обступав стоги, вимережав нерівний клишнястий слід аж на плескатий горбок, де колись стояла кам'яна баба, яку повалив і прикопав ще в перший рік свого панування на острові: чимось вона не подобалася й просто заважала. Ліва Мартинова нога ступала прямо, а права, в дитинстві потрощена колодою, загрібала, й від того такий химерний — хрестиком — слід. Мартин посміхався. За один ранок облущилася з душі тривога, що лежала шкарубким панциром усю довгу осінь. Сніги цього року забарілись, а морози стояли тріскучі, скували землю і водні надра, спалили холодом очерети і тирсу. Степ зсірів, стало oddалеки видно кожен горбок, кожен ожеред, а що вже казати про хутір. Від лютих вітрів і морозів облетіло листя навіть на дубах — нелинях. Уесь зимівник — хата, хлів, дві комори, стайня, клуні, хижа для наймитів — розташований по колу в глибокій долині; всі будівлі, навіть клуні, — приземкуваті, наполовину загнані в землю. Вхід до обійстя один — у сніжні зими інакше не доб'єшся до худоби.

Ці дзвінкі, як тулумбаси, безсніжні осені найнебезпечніші Драпакові. Влітку його хутір бачать хіба що орли. А добутися до нього не можна ні пішо, ні кінно. На всі сторони розлилося іржаве море: болота й драглі, а також — на перший погляд — зелені лужки, насправді ж в'язкі бабла; до острова можна добутися тільки по довгому, скритому очеретами пагорбу, але й та путь переривається у двох місцях. Там у Мартина лежать загати з колод, які, переїхавши на острів, затягують кінами в лози. Це була перша справжня зима по кількох роках. Всі попередні зими були сирітськими («Сироті не треба кожушини»), плакали дощами, хлипали сльотами, з ними хлипала й душа, люди боялися такої переміни в природі, казали, що це Боже наслання. Та Мартин Драпак не поділяв такої думки: сирітська зима надійно захищала його од татар — ріки не замерзали, степи й дороги розкисали, по них ні пройти, ні проїхати. Якби не такі зими, чи й втримався б на острові. Тяжко, ох як тяжко господарювати на цій землі. Сливе на самому вістрі татарської шаблі. Нижче від Драпакового немає жодного зимівника. Тільки об'їзні команди та бекети, а татарва снує в степу, як щупаки в необловленому озері. Кожної хвилі може статися таке, що із заможного господаря, котрий має п'ятеро, а влітку то й десятеро челядників, сам опинишся в слугуванні якомусь чорнопузому татарину, а то й на галері. Правда, тримає Драпак про всяк лихий випадок і викуп у брата в Чигирині, але то справа малонадійна. І через те... Так, так, уміючи, можна жити скрізь. Січі він платить димове, Січ його захищає, ага татарський так само отримує од нього дещицю. На випадок чого ага одведе від нього басурманську руку. Жити можна. Бо таки великими щедротами платить цей край Драпакові за щоденний страх. Годує Драпак Січ і сам багатіє. Ісії осені прикопав під березовим пеньком друге горня із золотими. І всякого іншого добра в нього немало: і сукон німецьких та турецьких, і смушків вичинених, і кругів воску, і два мідні плуги, і всякого іншого реманенту на двадцять наймитів. Вийде звідси, купить землиці в Слобожанщині — розгорнеться, й кругової повістки — на війну — його синові не випаде ніколи. Землі тут не міряно, на одному острові можна наскородити загінок п'ятнадцять. А звіра, а риби, а птаства! Кинь наосліп шапку — накриєш куріпку. Вдар палицею по воді — приглушиш щуку. Тільки не лінуйся, працюй.

Він справді ходив по ясенцю з довбнею та сокирою, наглушив два кошелі щук. Рибини стояли біля самого льоду — зелено — рябі, півторааршинні, від удару довбнею по кризі виверталися білочерево. Жито родить із року в рік, худоба множиться, влітку вже й десять

челядників не впоруються. На цю весну доведеться шукати ще кілько. Але те йому не в клопіт. Коштують челядники дешево. Бо ж утікачі, один аж з Пінська, з клеймом на лівій щоці й вирваними ніздрями — такому й на Січі нелегко заховатися, його силою не випхнеш з острова. Він і без клейма примітний. Надто очима. Дивні вони в нього. Драпак більше ні в кого не стрічав таких очей. Вони білі, на перший взір здається, що очні яблука разом із зіницями позатягали більма, його навіть часто сприймають за сліпого. Насправді ж Денис — так звати челядника — погляд має зіркий, як яструб, а трохи ще і як сова — адже і вночі бачить. В його очі неприємно дивитися, бо здається, що дивишся на видющого, який прикидається сліпцем. Але трапляється, що й справді доводиться втікати очима від тих біляків. Це — коли Денис гнівається. Тоді його зіниці темнішають, довкола них розжеврюються червоні обідки, вони, здається, свердлять твої очі. Мартин трохи боїться Дениса. Бо той завжди мовчить і з'являється якось... тьху, як оце зараз.

Денис несподівано виступив з — за обмережаного заячими слідами стогу, здавалося, вийшов з нього або чатував за ним, щоб налякати хазяїна. В сірій заячій шапці, баранячому, по — татарськи шитому — вовною нагору, — кожусі, підперезаному пасом з вовчої шкури. Ніс у руці зайця. Ходив перевіряти пастки. Вчора приніс живого вовка. Мабуть, навмисне не забив у капкані, а загнуздав дерев'яною цуркою й прив'язав за лапи до тичини. Поклав його під хлівом, і лежав звір там до обіду, звиваючись і блискаючи на всіх розпачливо — хижими очима, й ніхто не зважувався його забити — боялися Дениса. Собаки позабігали в лози, коні в стайні харапудилися, рвали недоуздки, а Денис пиряв рептухом сіно з стіжка в долинці й мовби нічого не помічав. Аж поки сам Драпак не взяв сокиру та не хряснув вовка по голові. Денис нічого не сказав хазяїнові, але в очах у нього зажеврілись оті червоні обідки.

Він пройшов мовчки, не оддавши добридня, бо таку має звичку — не вітатися. Драпак провів Дениса довгим поглядом і подумав, що цього наймита треба якось позбутися. Бо ж хто зна, що в того на думці. Правда, це зробити нелегко — добром Денис з хутора не піде, та й наймит з нього путній. Ще й майже дармовий. «Даси, хазяїне, скільки не шкода», — сказав, коли наймався. «Мабуть, доведеться»... — і недоказав, бо було шкода. Не людини шкода, а вправного челядника. Драпак просто так нікого з світу не звів і не лютий він серцем, але коли потрібно звершити якусь справу, нехай і найтяжчу, звершить, не кліпнувши оком. «Треба». На челядників Драпакові поки що щастило. Оці двоє теж не заікаються за плату. Дівці все байдуже, а парубок давно здогадався, що Драпак розкусив його, працює як проклятий. Он як молотять ціпами з самого досвітку.

І в ту мить завважив, що ціпів не чути. Зійшов з горба, постояв біля стогів; тиша стояла така, що її можна було набрати в жмені і вмитися нею. «Що б то могло означати? — подумав. — Треба піти до клуні, послухати з того боку». Й поза кущами верболозу потягнув кульгавий слід до клуні.

Просо порскало цівками вусібіч і рясним дощем знову опадало на тік. З трьох боків тік закладений копами кулів і околоту, з четвертого — заставлений снопами. Поки Киліяна в'язала солому в куль і одгортала лопатою просо в засторонок, Марко околочував два снопи й розперізував їх. Далі вдвох періщили бичами по вологій соломі. Просо було з бур'янцем, на току гостро пахло лободою й осотом (перекидаючи снопа, Марко щоразу виймав з долонь малесенькі колючки), й пахло в клуні мишами, а над головами цвірінькали під стріхою горобці, й великий, чорний, розбійний котяра стежив за ними з прикладка соломи гострим оком.

Марко перебивав ціпильном просянку, а сам скрадливо поглядав на Киліяну. Сьогодні вона була якась не така, як завжди: сувора, рвійна в роботі — тією рвійністю, здогадувався, намагалася одгородитися од нього, — вони обое працювали як скажені, мовби намагалися втекти чужою роботою від чогось лячного, недобого. Драпак тільки посміхався на те. А сьогодні спала з її лиця суворість, і Марко не відав, на краще то для нього чи на гірше. Багато разів просила його покинути зимівник і вернутися в рідні краї. Хоч і знала, що немає в живих батька, що й хутір, мабуть, сплюндровано, але рвалася звідси, мов птаха з сильця. Сказати б, нудьгуvala, так зросла ж на хуторі. Але Марко поклав якийсь час пересидіти тут. Та й, сподівався, в цій вольній неволі легше буде прихилити Киліяну до себе. Тоді й спливла на думку вигадка, буцім уся Україна лягла під турка й татарина. Киліяна спочатку не повірила, але те потвердив Мартин Драпак: «Усі під турком, дочко, усі. Оце тільки ми й зосталися. Та, мо', ще який зимівник». — «А Запорожжя?» — запитала Киліяна. «Хто лишився живий, — казав Мартин, ховаючи посмішку під острішки брів, — подався на Дін».

За одне лише докоряв собі в думці Ногаєць — не домізкувався на самому початку сказати Киліяні, буцім у бою під Ладижином погинув Лаврін. Так добре уклалося все в його розповіді Киліяні: як рвався до неї з Ладижина, як нагодився в той час, коли турки сплюндрували хутір і взяли в бран її, як побив їх і втікав з нею сам, а от щодо Лавріна вбив шпона. Вже й не пам'ятав, як те сталося: не захотів брати гріха за живу Лаврінову душу, сподівався покористати на тому («Лаврін замкнувся в Ладижині, а я вирвався до тебе із пекла»), — важко сказати. Проте Лаврін залишився в Киліяниному серці. І хоч далі вже й Драпак, погомонівши з чумаками, що везли на Слобожанщину сущену рибу, розповів, як страшно розорили турки Ладижин, як вистинали там усе живе, на щось сподівалася. Й ту надію Марко не міг погасити. Не вистачало сили, певності, кудись поділляся колишня дошпетність, придумливість — не міг вигадати переконливої повісті. Й розколювалося надвоє серце, двоївся сам. Тиснулись у голову всілякі думки — про себе, про власну нечестиву путь, шукав виправдань і почував, що їх знайти неможливо. Тоді розглядав себе ніби збоку, неначе сторонню людину, але коли й осуджував, десь у свідомості жило: це ж таки він, іншого життя не дано, любить свої вчинки чи не любить, а відректися од самого себе незмога. І ставало шкода себе, й любив себе такого — нещасного.

Закрайками думки давно уже вловлював у собі нечестивість. Веселість, дотепність єдналися в душі із заздрістю, з хитрістю. Ота дрібненька, маленька хитрість... Усім догодити в очі, усім полестити — іноді й покепкувати над тими, над ким сміються інші, дужчі. «Ласкаве телятко двох маток ссе», — те ніколи не випадало з мислі.

І враз спалахувало в мізках, обриваючи думку: а хіба не так? Хіба не завдяки розуму, хитрощам вирвався з тої пожежі? Коли б не хитрував, не крутився, як горобець під яструбом, досі гнив би, як собака, в ладижинському рові або в отій долинці, де одтяли голову Мурашкові. Он, вже в приморозки, бив у піску яму на збіжжя й викинув череп та кості. В черепі стріла татарська площкова — древко вже згнило — і в кістці ноги теж. Згадує хтось того козака? А,

видно ж, погинув у бою... Й він би теж не побачив ні цього неба, ні цієї зими, ні Киліяни. Й що з того, що хтось згадав би його добрим словом. Та й хто б згадав? Кому він треба? А так — живе, вдихає запах хліба, милується Киліяною.

Й буйна радість захурделила йому в душі. Марко подумки молився до ікони, що висіла на товстій блискучій сошині. Вимолював у Бога прощення, гаряче каявся перед ним у гріахах, щоправда, приховував деякі помисли, як те було страшно. Але він уже інакше не міг. Кажуть, Бог знає все, що буде з людиною. А Марко таївся од Бога, сподівався, що той, заклопотаний іншими справами, не дослухається пильно до його молитви. І, мабуть, таки обдурив самого Бога, як посміхався хитро. А потім знову щось на нього накочувалося, як починав гаряче молитися Богу, як приходили тоді до нього видіння, буцім він зустрічається з Лавріном і стає перед ним навколішки, розкаюється і плаче, а Лаврін його обіймає як притискає до серця, як вониплачуть обоє, як тоді Марко виповідає Лаврінові все як з'єднує Лаврінову руку з Киліяниною; як побратим, як брат, як батько. І дістає зі сховку гроші, як купує на них зимівник, як вони всі троє оселяються там... Щоправда, думка про гроші та зимівник майнула тільки раз чи двічі, як що дивно, жодного разу не зринуло в його душі бажання висповідатися Киліяні, навпаки, щойно бачив її, в серці спалахувала інша жага, ще як переміщана зі злістю, а все те що бачив допіру, щезало без сліду, як знав напевно: не для того пішов на таке страшне запроданство, щоб віддати її комусь, легше переживе її смерть і навіть свою власну смерть, аніж те, що вона дістанеться Лаврінові. Він ненавидів світ. Ненавидів Лавріна, Драпака, січове товариство — усіх людей. Й не міг зненавидіти себе. Знав, що десь там, у глибині його серця, — лиха чорнота, як поливав її солодкими сльозами жалю до себе. Зринала оскарга навіть на Бога — злякано проганяв її. Намагався ні з ким не знатися, опріч Киліяни і хазяїна. За те його не любили інші наймити, одначе як трохи остерігалися — вгадували в ньому щось таке, що вже зрушилося як не має впину. Своїм думкам давав волю тільки пізно увечері, вклавшись у запіллі на солому як накрившись кожухом з головою. Тоді він мріяв про те, як залюбить у себе Киліяну, як вони поженяться як пойдуть кудись, де зможуть жити щасливо. І їхав... — у снах, але йому завжди снилося, що за ним хтось женеться і що кінь скидає його з себе. Ці думки останнім часом зморили його до краю, і він часто думав, що має з тим покінчити.

Киліяна ж ходила неначе боса по снігу. В гордовитій, гострій Киліяні мовби надломилося щось, вона весь час почувалася неначе на дні велетенської ями, з якої хотіла вилізти як не могла. Світ приголомшив її своєю жорстокістю і невмолимістю. Виросла в лісі, як почувалася серед розкошів природи маленькою королівною, і бачила себе у вимріях веселою молодицею, на яку заглядаються чорновусі парубки та молоді господарі (те було у великий стид, але ж то не насправжки, хіба не можна погратися мислями), тепер всі ті неясні жадання розкішного життя і любоців розвіялися в порох. Вона більше ні на що не сподівалася і ні в що не вірила. Хіба що в Марка, який помалу витягував її з ями тонкими, обережними дотепами. Своїми розмовами про світ намагався повернути на її вуста усмішку, вчив цінувати злиденний будень і радіти тому, що вони живі. «Ми живі, Киліяно. Ми врятувалися. А могли б лежати отам, у лісі, і трава б проросла крізь нас». Киліяна була йому вдячна за все, то більше, що, як їй здавалося, він робить це безкорисливо, од доброго серця. Щоправда, вловлювала в його погляді особливу проникливість, особливу теплінь, але якій дівчині не приємно, коли на неї дивляться з ласкою та обожнюванням. І тільки раз, оглянувшись зненацька, злякалася. Маркові очі жахтіли хтивим вогнем, вони спалювали її, забирали в себе, не питуючи в неї згоди. В її голові майнула думка, що Марко не просто милується нею, що своєю любов'ю він може запрапастити її. Але в наступну мить Марко знітився, покірно опустив очі, пробурмотів щось ласкаве і вибачливе. Подібного погляду вона в нього більше не завважувала. Був поступливий, добрий, намагався переробити і її роботу, найсолідніші шматочки (хоч які там солодощі в наймах, та ще таких)

підсовував їй. Вона заспокоїлася, проте не зовсім. І почала тишком стежити за ним.

Киліяна прихилилася до сохи, на якій висів запорошений образок, що з нього годі було розпізнати, котрий саме святий допомагав молотникам, сказала замріяно й печально:

— Тато завжди по першому снігу запрягали глябці.

У куцому кожушку з опушкою, в ладних чобітках (уже заробила на те убрання) була особливо принадна.

— А хіба ви на своєму хуторі не сиділи, як ми отуто, — спробував заперечити Марко.

Киліяна вперто похитала головою:

— І однак по першому снігу ми безпремінно їхали в Ладижин. Глябці в нас — кленові, ковані під положзям залізом... Ми їздили з тіткою Вуцькою на зимовий ярмарок. Правда, тато запрягали плохеньку кобилу — Квочку...

В куточках чорних Киліяниних очей блищають по росинці, й в одну мить Маркові стало страшенно шкода тих росинок, каяття рвонуло йому груди, й він сказав у якісь тужній замрії:

— Киліяно... Будуть у нас глябці... Голубі, мальовані... — І зненацька гаряче, майже безпам'ятно: — Давай повінчаємося, Киліяно... Є в мене гроші... Кохатимемося в розкошах.

Він як стояв на колінах на розперезанім снопу, так і поколінкував до неї, простерши руки, яко сліпець. Маленький, висхлий, зі зморщеним од страждання обличчям, був схожий на карлика.

— Давай повінчаємося, Киліяно, — шепотів. — Я не можу далі... Якби ти знала... Що мені зробити ще для тебе?.. Я в пекло піду. Заподію щось собі...

— Де повінчаємося? — одвела від іконки вже не печальний, а приховано гострий погляд дівчина.

— У Жовтих Водах... Або в Полтаві... Поїдемо на Слобожанщину... В мене є гроші... Заховані на Запорожжі.

— Я... Марку... — Її погляд став ласкавий, теплий, тільки та ласкавість промінилась мовби крізь крижані скельця, та Марко не помітив того... — Ти добрий... Ти все зробив для мене... І я твоя душою... Тільки я... Ми поклялися з Лавріном перед іконою, що коли хто з нас погине, інший не шлюбуватиме довіку. Піде в монастир. Ви з дядьком Мартіном кажете, всі, хто лишився в Ладижині, погинули? — і дивилася на нього щиро та ніжно. Він мало вірив у ту ніжність, але ловився щоразу. Ловилося серце. Киліяна вміла прикинутися доброю кицькою, і тоді воно тануло, як внесена з морозу в хату грудка масла. — Звичайно, Лаврін не дружив би з поганим козаком. Я це зрозуміла. І ти сподобав мене з першого погляду?

— З першого. — Й затрептів од власного признання.

Далі випитала, про що Марко говорив з Брусом.

— Ой Марку, який ти славний і розумний. Ну хто б ще міг доп'ясти такого статку. Правда ж, коли ти признався в ньому таткові, він стурбувався?

— Правда.

Не втримався й цього разу, дався на підмову. Хоч йому тріскalo в мозкові, щось подавало знак — зціп вуста, дурню! Але ж хіба не на його користь свідчило те, що він тут, а Лаврін хтозна — де, повіявся десь, а Марко привіз Киліяну в безпечне місце й клопотався про неї. Хіба за таке не можна полюбити чи бодай оферувати все життя. Та й сама Киліяна так щиро дивилася на нього, так багато обіцяла поглядом.

— Лаврін погинув у Ладижині?

— Він вирвався звідти, я бачив його..

Останні слова застрияли Ногайцеві в горлі. Чи то помітив, як страшно, немов у глибоких кручіях вода, завикувала в Киліяниних очах темінь, чи самі слова, очищені розумом, повернулися гостряками, але йому перехопило подих, і він, відаючи, що з наступними

Киліяними словами впаде на нього щось страшне, затрусив піднесеними вгору худими, оголеними до ліктів руками із скарлюченими, схожими на лапи шуліки, пальцями.

— Киліяно... Киліяно...

Киліяние лице пашіло вогнем. Вона вся натяглена, мов тятива, стиснула руки в кулаки. Очі її горіли, й сама була схожа хоч і на красиву, але хижу, безпощадну вовчицю.

— Ти юда! Слизький, нікчемний. Я давно здогадалася, що ви з Драпаком продаєте мене. А це розпиталася... Ти бридкий... Я швидше повінчаюся з татарином, ніж з тобою. Ненавиджу!

Вона справді зненавиділа його. За оцю каторжну працю, за схоже на сидіння в монастирі життя й ще за віщось — не знала сама. Може, за те, що врятував? Либо ні. Але не тому, що врятував. Киліяна з жахом споминала напад яничар, загибель батька — на одну згадку про його смерть хололо серце, — але, може, це й гріх перед батьком: не збиралася йти за ним. Боже правий, так гарно на цьому ясному світі! Так хочеться когось любити. Тільки не оцього Марка; він хоче, щоб вона віддала йому свою молодість за те, що вирвав з басурманських лабет, а сам обдурює, тайтесь в чомусь, це почувала серцем, а в чому саме, до вчора здогадатися не могла. Вона стільки мріяла в себе на хуторі (о сором!) про кохання, про ясного парубка на гарному коні, подібного до отих шляхтичів, що скакали за паніями обіч карет. Думала про те, як він полюбити її й повезе з хутора кудись у місто чи принаймні у велике село й вони житимуть щасно та весело. Гостюватимуться. У неї буде багато гарного в branня, і їм, молодим, заздритимуть сусіди.

А тепер — Марко. Вона пам'ятала його веселим, дошпетним, хоч одразу ж вловила і якусь зачаєність, а тепер та дотепність була принаймні жалюгідною. Натомість лишилася зачаєність й недовірливість. А хитрість лежала на виду — плюгава й нікчемна. Хух, який він бридкий. З отаким цілуватися?!

І все частіше думала про Лавріна, чесного, відкритого, готового через неправду нахромитися грудьми на список. Серце віщувало їй — він не погинув. І ось тепер вона вивідала це.

Марко схопився на ноги. Лице його зморщилося, немов з болю, очі блищали шаленством.

— Зі мною. Повінчаєшся зі мною. Я... Ти... На той світ підемо, але разом! — ступив до Киліяни.

Між ними в прикладку житньої соломи стриміли вила, їхні руки воднораз упали на навильник. Вони не виrivали гостряки з соломи, Киліяна намагалася притиснути навильник до себе, Марко — відняти. Мабуть, обое не розуміли, для чого це роблять. Зненацька трійчаки випорснули з соломи й зависли в повітрі навпроти Маркового живота.

В ту мить у клуню вступив Драпак.

— Що то воно молодята. Все жириують, — сказав. — Ну, показуйте, скільки утяли. Та підемо снідати.

А очі були неначе дві щілинки.

«Любов — це казка, — думав, пробираючись стежкою, пробитою в глибокому снігу. — Це вигадка, де одне мають за інше. І рідко буває, коли дві казки збігаються в одну. Але й тоді вона обов'язково кінчається. Тут — тільки одна казка. Це й добре. Одна казка... а мені — бубликів в'язка». І засміявся хижо, обступуючи біля порога міцні, великі ялові чоботи. На карякуватому, білому од інею в'язі біля хати вовтузилися горобці. З гілок сипався срібний пилок.

# Розділ сімнадцятий

Обсипане зоряним світлом, припорошене снігами, спало село. Високий вал довкола нього здавався сніговим заметом, на частоколі виступив іній, цукристо блищав у місячнім сяйві. Тъмяно зблискували проти місяця незаплющеними очима маленьких віконець хати (так сплять немовлята!), порозправляли натруджені попереки колодязні журавлі, навіть пси притомилися сторожувати ніч й позасинали в своїх видовбаних у гної будах.

Давно побрели од левади й вернулися назад музики: десь спали цимбали, спала скрипка; притуливши до теплого комина одм'яклив за вечір боком, дрімав бубон. Тиша огорнула село. Проте була не легка, прозора, а якась в'язка, ніби придущена згори. Може, що в повітрі стояла імла, й кружляли поодинокі сніжинки, й зорі в кущів'ї хмар тремтіли на хуртовину, а може, що десь неподалік у степу причаїлась біда.

І враз її брийонуло тонким, гострим вістрям і краяло далі, вістря повзло вгору і вгору, аж поки не вломилося десь у зоряній імлі. Той звук входив просто в кров, минаючи вуха. Собаки ціпніли в будах, не одважуючись подати голосу.

Вовчиця сиділа на горбі, тягла морду до зір, в її розтулену пащу залітали сніжинки, танули на червоному язиці. Й тоді завила вся зграя, закружляла довкола куща кураю, витоптуючи пазуристими лапами молодий сніг. Вовкам було голодно. Й вони були злі на місяць, на село, на людей.

Та враз велетенський, з коротким, ніби роздвоєним лівим вухом вовк, що саме обходив кущ, насторожено здригнув на загрив'ї шкірою, тихо загарчав. Тоді примовкла вся зграя, вовчиця нашорошила вуха, повернула гостру морду в степ. Вона ще слухала степ, а велетенський, із рваним вухом вовк тихо вискнув і, вигинаючи спину, ковзнув по схилу горба униз. Зграя майнула за ним.

Лаврін Перехрест ішов засніженим степом. Вітер все дужчав і дужчав, бив у лиці, пара холода просто на губах — вуса йому вкрилися інеєм, блищаючи проти зір. Мороз хапав за душу. Лаврін одвертав од вітру лиці, потирав рука об руку, бо не мав сили вдарити так, щоб кров шугонула в пальці, вигнала зашпори. Козак охляв, стратив сили. Одяг йому зветшав, чоботи поруділи од води і снігу, й носаки в них позадиралися. В голові пульсувала одна думка: дотягнути б до села. Другий тиждень пробивався степами. Здох у дорозі кінь. З'їв увесі запас харчів, що їх виміняв за зняті з коня ронди, і торбу закинув у бур'ян. А тепер ось геть виснажився, борсався в снігах, ледве волік ноги. Одначе до села, здається, вже недалеко.

Степи тут такі безкраї і пустельні, що душа мимоволі маліє до конопляного зерняті. Лячні вони, над снігами лежить безгоміння, все тут спить, і кров починає текти в жилах повільніше, влад із зимовим сном степів.

Думки теж позамерзали, жила тільки одна, немов останній потічок у скованому кригою джерельці: йти, дійти до села, бо інакше кінець. Навіть та, найбільша, єдина, якою жив, думка вперше потонула на дні його серця. Тепер Лаврін не зовсім ясно бачив Кіліяну, отой манливий образ над Сухою Тъмою втратив тілесні риси, козак уже не почував тих гарячих доторків, які обпікали його раніше, тепер перед ним тремтів неясний силует, схожий на силует Божої Матері на старій іконі. Така ікона висіла в церкві на Січі.

Він побачив зненацька сині тіні й одразу зрозумів, що то таке. Про те, що його можуть здібати в степу вовки, думав не раз і навіть готовувався до відсічі. Проте зараз втома зморила й думку, й насторогу. Вони дрімали, приспані морозом. Рушниця висіла за плечима, пістоль лишився один — за поясом під кожухом, другий загубив, сам не відав де. Втома приборкала всі думки, всі чуття, через те й побачив вовків, коли вони вже перетяли дорогу вдруге, зовсім

близько од нього. Зграя викруглила півколо й повернула на дорогу. Вона була величенька, звірів п'ятнадцять — двадцять. Вовки посідали на дорозі й, здавалося, чекали на нього — зовсім як степові вівчарки на господаря, коли він іде до них. Кілька, — мабуть, переярки, — крутилися позаду, тупцювали, підскакували, одбігали назад і знову верталися до зграї.

Лавріна обсипало жаром, він уже не почував холоду, втоми. Щось рвонулося в ньому до втечі, але погасив цей порух. Одразу ж подумав про те, що зачіпати тічку вельми небезпечно, ліпше прогнати її якось або обійти. Адже розказують, що коли зграя не голодна, вона мовби бавиться з пішаницею, а потім відстане біля села.

Так чи так, але що робити? Хоч і уповільнив крок, ішов уперед, просто на зграю, а та не відступала. По спині, по крутій ямці повз до потилиці тремкий холодок. Вже видно оцирені морди, чути погрозливі, схоже на похрипи, гарчання. Ні, зграя втікати не збиралася. Лаврін зупинився й скинув з плеча рушницю. Помітив, як зграєю пройшла ламка хвиля, кілька вовків відскочило, кілька одпovзло назад. На притрушеній сніgom дорозі лишилося двоє звірів: великий, вже готовий до стрибка вовк і другий — довгий, в'юнкий, котрий незрушно лежав на снігу. Лаврін здогадався, що то — вовчиця. Спочатку вирішив стріляти в неї, проте швидко змінив думку: а що, коли зграя кинеться на нього? Адже чував не раз: чіпати вовчицю не можна. Забити того великого вовка? А чи просто стрельнути вгору, розігнати зграю? Скупчаться знову, підуть назирці. Стрельне ще...

Лаврін направив дуло вище вовків і, чомусь завмираючи в передчутті пострілу, натиснув пальцем на собачку. Курок сухо клацнув, і від того вовчиця схопилася на ноги, а здоровенний вовк скинувся на задніх лапах, як схарапуджений кінь. Лаврінові похололо в грудях. Уже поспішаючи, засунув руку під кожух, намацав на перев'язі ладунку й потягнув до себе. Не зводив очей з вовків, він мовби тримав їх на відстані напруженим поглядом, а сам вийняв зубами затичку, густо сипонув на полицю пороху. Й отако, затиснувши в одній руці порохівницю, другою піdnіс над головою рушницю, пружно натиснув курок. Й знову тишу проклюнув металевий клац. Й від того, що чекав пострілу — грому, сплеску вогню, — тиша здалася смертельно холодною. Він відчув на горлі її похлип. Випустив порохівницю, перехопив рушницю обома руками, ще кілька разів звів і спустив курок. Й тоді зрозумів — порох відсири. За останню надію хапався, як потопаючий за перетрухлий мотуз. Тихо вийняв з — за пояса пістоль, тихо спрямував дуло в зграю, коротко натиснув вказівним пальцем на стелений кожухом метал. І так само не почув нічого. Либонь, од напруження, з яким чекав пострілу, клац не пробився до свідомості. Натиснув ще раз і безвільно опустив руки. Порох і тут відволожів.

Вовки спостерігали за людиною, не наближаючись і не відступаючи. Здавалося, їх зацікавили її рухи, помахи. Стихло навіть хиже гарчання. Тільки очі світилися проти зір та то тут, то там коротко поблискували ікла. Страх, хоч який великий, не затуманив Лаврінові мозок, він вихопив шаблю. Взяв її не в праву руку, а в ліву — вовки ще не нападали, а руки починали клякнути. Швидко оглянувся й пішов назад. Спочатку наперед спиною, а що зграя не насідала, повернувся, тільки тримав її в оці.

Він ішов до верб, що чорніли за півтори сотні сажнів. Дорога стара, й верби старі, поламані вітрами, попалені грозами, — дупло на дуплі, зате на ті корчі неважко видряпатися. Чи хоч стати спиною до дупла й відбиватися.

Вовки якусь мить лишилися на місці — з тічки вирвалося двоє чи троє, понюхали розсипаний порох, рушницю, відскочили з гарчанням, потім найбільший з них стрибнув праворуч і побіг. Ще мить зграя вирувала між вовком і вовчицею, далі помчала за ним. Вовки бігли сажнів за п'ятдесят від Лавріна, викружляли півколо й опинилися попереду біля крайньої верби чи того, що лишилося од неї після останньої пожежі — обгорілого пнища в два людських зрості. Й знову посідали та полягали на дорозі.

Лаврін зрозумів: піде він назад, вони обкружляють знову й звужуватимуть коло, поки не кинуться на нього. Або сам, зморений і закляклив, упаде на дорогу. Вони почувають: він — їхня здобич і вже не втече. Холодні мурахи побігли Лаврінові по спині, вище, вище, по ший, вже ворушилися на голові, й чуб спинався корчами. Але це були не тільки мурахи страху, а й злості, відчаю останньої боротьби. Він ішов просто на вовків. Ступав коротко, спершу виставляв ліву ногу, приставляв праву, вихрив шаблею сніг перед вовчими пащеками, й звірі поволі відступали, підібгавши хвости. Їхні очі горіли люттю й страхом перед людиною, її відвагою, натиском.

Так він добився до вербового пнища, на яке не міг вилізти і яке ледве прикривало ззаду, й стратив запал та сили, й бачив, що вовки не відступлять далі. Роз'ятрені, вони гарчали, й вили, й стрибали, й спиналися на задні лапи, в ярості покусували один одного, і тільки гаряче лезо шаблі втримувало їх од останнього стрибка. Попереду всіх повз на череві вовчий ватаг — величезний звір з густою шерстю на шиї, із розірваним вухом. Він свердлив Лавріна прямим звіриним поглядом, їв його, живого, очима.

Козак відчув це усім єством, і лютъ потекла йому в грудях, він відчув у руці таку силу, такий запал, що вже не стримався, ступнув уперед, нахилився й щосили махнув шаблею. Зграя відринула, завила, збилася докупи, затим розсипалася і знову збилася, закружляла й заклубочила. А на снігу лишилася велика чорна лапа й кривава стрічка аж до вовчого клубка.

Лавріну стало так тужно й немічно, що аж затемріло в очах. Зрозумів, що за хвилю буде розірваний на шмаття. Та нараз у ту темряву, у вже ніби небуття, щось вдарило, сяйнуло, спалахнула думка. У нього на грудях манюсінський вузлик з порохом. Кожен козак чи чумак, що йде в степи, зав'язує собі такий вузлик. На той припадок, коли не зможе розвести вогню. Либонь, через те, що цей порох для вогнища, а не для стрільби, й не згадав про нього одразу. «Тільки б встигнути», — майнуло в голові. Він обірвав на шиї шворку, зубами розірвав вузлик. Вийняв пістоля, звів курок, але в цю мить вузлик випав на сніг. Перехрест нахилився й, вже бачачи, як од зграї відокремилася довга сіра тінь, вхопив пучку висушеного тілом пороху, сипонув на поліцю. Йому перед очима спалахнув вогонь, а вовк перекинувся через голову й розпластався на снігу. Зграя сипонула вrozтіч. На тому місці, де вона вирувала, лишилася кривава пляма й вибитий до чорноти сніг.

Лаврін затис у жмені вузлик з порохом, підібрав рушницю й пішов до села. Вовки більше не облягали його. Ще він бачив, як тічка збігалася до верб'я й клубочила там. Мабуть, пожирала забитого ним триногого ватага.

Він добився до села, — високі дубові ворота під баштою були незамкнені, й не було сторожа, — додибав до першої хати, довго грюкав у важкі дубові ворота — подвір'я там обнесене парканом, схоже на фортецю, — йому ніхто не відчинив, він побрів до інших воріт, а потім ще далі, думав, що вже впаде й замерзне на вулиці, аж таки в якісь хаті відгукнулися і впустили. Ще пам'ятав, як дивувалися, що його не спинила сторожа біля воріт («Нема там ніякої сторожі»), сказали, що на кгвалт їх піdnімають пострілами, розпитували, хто він і звідки, Лаврін щось одказував, а що вже сидів на витягненім із піdpіччя й розперезанім житнім кулі, повалився на солому й заснув мертвецьки. Уже з сонного з нього зняли чоботи й накрили киресю.

Пробудився од неголосного гупання. В хаті ще стояла темрява, сірувато — сива, зимова, одсвічена снігами, в ній ворушилися постаті. Двоє козаків взувалися біля полу, встеляли в чоботи, що позсихалися за ніч, устілки, притупували, знову перевзувалися — на цілий день, потім постягали з жердки кожухи, повдягалися, посунули з хати. Мабуть, пішли порати худобу. А на полу ще хтось спав і на печі також — чулося сопіння й тихе шемрання. Під піччю сокоріли кури — пообморожували лапи та гребені, і господарі забрали їх до хати.

Лаврін знову склепив повіки. Одначе заснути не міг. Крутило ноги, щеміли пальці на лівій руці — мабуть, приморозив, і все тіло було сповнене якоєсь ламкої мlostі, налите холодом, втомою, аж боявся, що зовсім занедужає, не встане. В тупому болю стискалося серце. Згадував минулу ніч уже без того моторошного страху, що обнімав його біля села, згадував інші дні і ночі, які перебрів, мов чорні ріки, й жахався. Дослухався до свого тіла, наче до поламаної скрипки. Сили й надії було на денці. Скільки пройшов доріг, скільки поминув сіл, розпитуючи всіх «про татаркуватого козака та чорняву дівчину на сіному коні», — хлопець, мовляв, дуже схожий на татарина, а в дівчини над лівою бровою родима цяточка, — що та путь не вкладалася в його пам'яті. Спочатку був напав на слід — в якомусь селі під Уманню їх таки бачили. Це було до нашестя турків і татар на Умань, а далі в тім краї чорна буря переміщала все од верху до низу, замела всі сліди. Там уже ніхто нічого не пам'ятав, окрім власного горя. Лаврін сам кільканадцять разів був на краю загибелі, адже блукав поміж татарських грабіжницьких ватаг, натикався на них, рятувався прудким конем. В одній втечі загнав коня, довелося кинути. Став пішаницею. Тоді встократ подовшали дороги, й скрізь чатувало лиxo. Два рази нападали грабіжники, потопав у Білозерському лимані, коли в холодній осінній воді тягав сіті отаману Гирі (треба було за щось жити, якимось коштом мандрувати далі), сіть зачепилася під водою за холуй, пірнув, щоб одчепити, й заплутався сам. Добре, що рибалки вирвали та одкачали. В Охматові його хотіли силою вписати в надвірну варту, й знову довелося втікати, уже просто з — під рушниць. Потім в долинці біля дороги підібрав чийогось коня. Мабуть, його покинули татари. Був безклубий і сліпий на обоє очей. Либонь, осліп недавно, бо йшов без остороги, куди направляли. Лаврін одпасав сліпого коня кілька днів у лісі й далі поїхав верхи. Замість сідла підстелив мішок з соломою, стремена приробив мотузяні. Саме тоді намислив податися в степи. Все йому вказувало, що Маркова путь прославалася туди.

Коли Лавріна поторсали за ногу, він зрозумів, що заснув удруге. Його будили до сніданку. Лаврін поміняв у збучавілих чоботях (стояли в печі за заслінкою) устілки, взувся. Ледве понатягував їх на ноги, так вони позсихалися. На столі парувала в казані кулеша, дебела господиня в червоному очіпку насипала її у велику дерев'яну миску, видовбану просто в товстому брусі стола. За столом зібралася вся родина: господар, господиня, двоє синів і, певно, невістка — дружина старшого сина. Господар, господиня і сини — всі люди кремезні, оглядні, тільки невістка маленька, щебетлива, як ластівка. Обидва сини вельми схожі на батька — лобаті, з важкими підборіддями, з широко поставленими очима — і такі ж дужі, як батько, втрьох могли б завдати на плечі рублену комору і винести її за село. Тільки такі люди й втримувались на цьому важкому полі.

За сніданком Лаврін оповів свої пригоди («На тому тижні вовки загризли коня під хорунжим, а самого хорунжого не зачепили», — зауважив господар, а господиня тричі перехрестилася), розказав, куди йде і кого шукає. Перехрест не приховував своєї біди, тільки казав, що Кіліяна — його сестра. Похитувала головою господиня, тихенько йойкала невістка, господар почісував густу чорну бороду, в його очах світилися співчуття й насміх (є такі люди,

чужа біда мовби трохи гріє їх: «Ге — ге, зі мною такого не станеться»), такі ж чорняві, як батько, сини перебирали всіх нових поселенців, нових наймитів у селі та по хуторах доокіл. Це їм було як забавка. Змагалися, хто згадає більше. Та нараз старший син, що виліз із — за столу й гострив бруском сокиру — збиралась у байрак по дрова, — повернувшись до Лавріна й сказав, важко брижачи чоло:

- А не ті це двоє, що прибилися до Драпака? Достеменно такі, як ти кажеш.
- Це той Драпак, що в Рудих болотах? — підвів голову господар.
- Еге ж. Мартин Драпак. Коня в нього Остап виміняв за восьмеро овечок.
- Може бути, — знову пошкріб бороду господар, але вже зовсім по—іншому. — Далебі, вельми схожі. Я їх сам бачив.

Лаврін відчув, як йому тривожно закалато серце. Щось підказувало, що його страдницькі мандри сягають кінця. Зараз його змагала тільки одна думка: як знайти Кіліяну та Марка. Думав спокійно і втомлено. Ті гарячкові заміри, ті жахні плани на помсту Ногайцеві, котрі кував у перші дні гонитви, перегоріли, тепер мав звершити кару за зраду, викликати Марка на герць або просто пристрілити з рушниці. Якщо ж він одружився з Кіліяною... Такий розмисел теж виникав, тоді розради не знаходив. Тоді, мабуть, Марка судитиме уряд.

Про Кіліяну думав щодня, щогодини, однаке почував — від того думання вона не приблизилася до нього й на цяту. Бачив її ніби крізь прозору тканину, за яку сам не мав права ступати. Може, через те, що дуже мало зновав її. Найчастіше чомусь згадував, як сиділи на траві в Брусовому дворі, в Кіліяні розплелася коса, — трішки, на самому кінчику, — а він нишком розплів її всю, й було те приємне йому: Кіліяна вдавала, буцім не чує. Розплетена коса лежала на його руці, це була його коса, тільки в ту мить він по — справжньому зрозумів, як шалено кохає дівчину. Але тепер того спомину було замало. У серці висіла туга; він знов: погасить її тільки тоді, коли побачить Кіліяну.

Лаврін помолився одразу всім святым, які ще дрімали в ранковому теплі на широкій божниці, почав збиратися в дорогу. Господарі відмовляли: до хутора більше п'ятдесяти верст, та й повертає на хуртовину. Вони навіть по дрова не поїдуть. Радили дочекатися запорозького чамбула, котрий добиратиметься до застави й прихопить із собою Перехреста. Але чамбула можна чекати й тиждень, і два, а за цей час багато чого могло перемінитися. У Лавріна на таке чекання не було снаги. Він пересушив під комином порох, оглянув і зарядив рушницю та пістоль. Подякував господарям за ночівлю, за сало та хліб, які дали в дорогу, а парубкові ще за тютюн, вклонився хаті з порозвішуваними по стінах рушниками і зброєю, вклонився на порозі господині, на мить затримався поглядом на теплих червоних півнях, що ними був розписаний комин, зітхнув, зодягнув шапку, вийшов на подвір'я. По селу скрипіли колодязні журавлі, помукували корови, інколи іржали коні — козаки напували худобу, й таким миром віяло од того гомону, що він аж завагався. А тоді рішуче стріпнув головою і пішов. Нежонатий хазяїнів син провів його за село, ще раз спробував відмовити. Он і горобці понадувалися на хвищу, й вітер по небу розвозить хмари. А далі по дорозі — жодної хати. Їхнє село — крайнє в степу. Обкопане валом, обнесене високим, міцним частоколом, воно то оборонялося од татар, то одкуплялося од них. Частіше одкуплялося, татарські купецькі обози теж передньовують тут, для них за селом збудовано караван — сарай і виділено окреме пасовисько й водопій. За те мали од самого хана ординанс на захист від степових і берегових татар.

Хлопець був жалісливий і, мабуть, просив Лавріна залишитися широ. Лаврін почав вагатися, а тоді знову подумав про Кіліяну, й думка та була, як свинець у рані (а що, коли потім увесь вік шкодуватиме за згаяний день?!), ще раз розпитав дорогу, ще раз попрощався й пішов.

## **notes**

# Примітки

Акинджі — нападники, нерегулярні летючі татарські загони (*түр.*).

Так турки називали Александра Македонського.

Езан — заклик на молитву (*түр.*).

Муфті — первосвященик магометанського закону (*түр.*).

Що я написав — те написав (*латин.*).

Спагії — вершники (*myr.*).

Сердар, сердарах — головнокомандуючий ( *turp.* ).

Секбанбаші — вищі офіцери регулярного війська ( *тур.* ).

Джебеліх — військо, що вели за собою феодали (*тупр.*).

Силяхуар — ага — чиновник, що возив шаблю султана (*тур.*).

Лист написаний 1678 р., однаке мовиться в ньому про події 1674 р., тому автор вміщує його в оповіді після ладижинської оборони.